

ISSN 3006-0974 (çap üçün / print)
ISSN 3080-0102 (elektron / online)
DOI: 10.61638/ALJL2023

AZƏRBAYCAN VƏKİLİ

ELMİ-PRAKTİK HÜQUQ JURNALI / SCIENTIFIC-PRACTICAL LAW REVIEW

AZERBAIJANI LAWYER

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
VƏKİLLƏR KOLLEGIYASI

AZERBAIJANI BAR ASSOCIATION

Azərbaycan Vəkili
elmi-praktik
HÜQUQ JURNALI

Azerbaijani Lawyer
scientific-practical
LAW REVIEW

2025-№2 (26)

**“Konstitusiya və Suverenlik İli”nə
həsr edilmiş Xüsusi buraxılış**

**Special issue dedicated to the
“Year of the Constitution and Sovereignty”**

ISSN 3006-0974 (çap üçün / print)

ISSN 3080-0102 (elektron / online)

DOI: 10.61638/ALJL2023

“AZƏRBAYCAN VƏKİLİ” ELMİ-PRAKTİK JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş Redaktor:	<i>H.ü.f.d.</i> Anar Bağirov, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Azərbaycan - anar.baghirov@barassociation.az
Baş Redaktorun müavini:	<i>H.e.d., prof.</i> Əmir Əliyev, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Azərbaycan - amir.aliyev@barassociation.az
Redaksiya Heyətinin Sədri:	<i>H.e.d.</i> Turqay Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan - turguy1973@gmail.com
Məsul katib:	<i>H.ü.f.d.</i> Lalə Nağıyeva, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Azərbaycan - lala@rkonsaltinq.com

Redaksiya Heyəti

üzvləri:

<i>H.e.d., prof.</i> Azər Əliyev, Martin Luther Halle-Wittenberg Universiteti, Halle, Almaniya	azar.aliyev@jura.uni-halle.de
<i>H.e.d., prof.</i> Oleq Zayçuk, Kiyev Milli Elmlər Akademiyası, Kiyev, Ukrayna	ozaichuk@hotmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Həsən Mirzəyev, Rusiya Federal Vəkil Palatası, Moskva, Rusiya Federasiyası	advokat.gra@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Viktoriya Romanova, Musin enerji Hüquq və Müasir Hüquq Elmi Mərkəzi, Moskva, Rusiya Federasiyası	musinlc@musinlc.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Farhad Karaqusov, Kaspi Universiteti, Almatı, Qazaxıstan	fsk2906@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Daulet Baydeldinov, Əl-Fərabî adına Qazax Milli Universiteti, Almatı, Qazaxıstan	baideldinovd@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Fethi Gedikli, İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>H.e.d., prof.</i> Cavid Abdullazadə, Ankara Universiteti, Ankara, Türkiyə	cavidabdullahzade@hotmail.com
<i>H.ü.f.d., dosent</i> Stela Botnaru, Moldova Dövlət Universiteti, Kişinyov, Moldova	stelacorlateanu@gmail.com
<i>H.ü.f.d.</i> Thomas Glassman, Sinsinnati Universiteti, Ohayo, ABŞ	thos.glassman@gmail.com
<i>H.ü.f.d.</i> Tamar Zarandia, Tbilisi Dövlət Universiteti, Tbilisi, Gürcüstan	tamar.zarandia@tsu.ge
<i>H.e.d., prof.</i> Cavanşir Süleymanov, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan	mopi_sid@yahoo.com
<i>H.e.d., prof.</i> Şəhla Səmədova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan	shahlats@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Firuzə Abbasova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan	firuza.abbasova@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Alış Qasimov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan	kasumov-bsu@rambler.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Namiq Əliyev, Azərbaycan	namikamal1@gmail.com

Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
H.e.d., prof. Mayis Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan aliyeve.mayis@mail.ru
H.e.d., prof. Ayxan Rüstamzadə, Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı, Azərbaycan rustamzadeax@hotmail.com
H.e.d., prof. Zahid Cəfərov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan zahid.ceferov122@gmail.com
H.e.d., prof. Sübhan Əliyev, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan aliyeve_subhan@yahoo.com
H.e.d., prof. Mithəd Qəfərov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan msqafarov@mail.ru
H.e.d., prof. Etibar Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan a-etibar@rambler.ru
H.e.d. Rauf Qarayev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan raufgara@yahoo.com
H.e.d. Asif Qədirov, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan asif.qadirov.71@mail.ru
H.e.d. Gülnaz Rzayeva, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan gulnazrzayeva@mail.ru
H.e.d. Mehriban Eyyubova, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan mehriban_e@yahoo.com
H.ü.f.d., dosent Bəhrüz Məhərrəmov, Milli Məclis, Bakı, Azərbaycan bahruzhaydary@gmail.com
H.ü.f.d., dosent Zaur Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan alievzh@gmail.com
H.ü.f.d. Məhəmməd Quluzadə, Hüquq və İnsan Hüquqları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan mguluzade@lhri.az
H.ü.f.d. Şahin Məmmədrzalı, Azərbaycan Respublikası Mediasiya Şurası, Bakı, Azərbaycan memmedrzali@gmail.com

Buraxılışa məsul: Orxan Babayev, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan
orkhan.babayev@barassociation.az

Texniki redaktor: Rəşad Həsənəliyev, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, Bakı, Azərbaycan
rashad.hasanaliyev@barassociation.az

Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasında məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər Siyahısına daxildir.

Redaksiyanın əlaqə məlumatları: Bakı şəhəri, C.Hacıbəyli küçəsi 100, Tel/Faks: +994 12 594 08 70
Email: office@barassociation.az; Vebsəhifə: <https://barassociation.az>, <https://academy-aba.az>

© Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası, 2025

**THE EDITORIAL BOARD OF THE SCIENTIFIC-PRACTICAL LAW REVIEW
“AZERBAIJANI LAWYER”**

Editor-in-Chief: *PhD* Anar Baghirov, Azerbaijani Bar Association, Azerbaijan
anar.baghirov@barassociation.az

Deputy Editor-in-Chief: *Doctor of Laws (DoL)*, prof. Amir Aliyev, Azerbaijani Bar Association, Azerbaijan - amir.aliyev@barassociation.az

Head of Editorial Board: *DoL* Turgay Huseynov, Baku State University, Baku, Azerbaijan - turguy1973@gmail.com

Secretary: *PhD* Lala Naghiyeva, Azerbaijani Bar Association, Azerbaijan - lala@rkonsalting.com

Editorial Board Staff:

DoL, prof. Azer Aliyev, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Halle, Germany azar.aliyev@jura.uni-halle.de

DoL, prof. Oleg Zaychuk, Kyiv National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine ozaichuk@hotmail.com

DoL, prof. Hasan Mirzayev, Federal Bar Chamber of the Russian Federation, Moscow, the Russian Federation advokat.gra@mail.ru

DoL, prof. Victoria Romanova, Musin Energy Law and Modern Legal Science Center, Moscow, the Russian Federation musinlc@musinlc.ru

DoL, prof. Farhad Karagusov, Caspian University, Almaty, Kazakhstan fsk2906@gmail.com

DoL, prof. Daulet Baydeldinov, Kazakh Al-Farabi National University, Almaty, Kazakhstan baideldinovd@gmail.com

DoL, prof. Fethi Gedikli, Istanbul University, Istanbul, Turkiye fgedikli@istanbul.edu.tr

DoL, prof. Javid Abdullazadeh, Ankara University, Ankara, Turkiye cavidabdullahzade@hotmail.com

PhD, assoc. prof. Stela Botnaru, Moldovan State University, Chisinau, Moldova stelacorlateanu@gmail.com

PhD Thomas Glassman, University of Cincinnati, Ohio, the USA thos.glassman@gmail.com

PhD Tamar Zarandia, Tbilisi State University, Tbilisi, Georgia tamar.zarandia@tsu.ge

DoL, prof. Javanshir Suleymanov, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan mopi_sid@yahoo.com

DoL, prof. Shahla Samedova, Baku State University, Baku, Azerbaijan shahlats@mail.ru

DoL, prof. Firuza Abbasova, Baku State University, Baku, Azerbaijan firuza.abbasova@gmail.com

DoL, prof. Alysh Gasimov, Baku State University, Baku, Azerbaijan kasumov-bsu@rambler.ru

DoL, prof. Namig Aliyev, The Academy of Public namikamall@gmail.com

Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan
DoL, prof. Mais Aliyev, Baku State University, Baku, Azerbaijan aliyeв.mayis@mail.ru
DoL, prof. Aykhan Rustamzadeh, National Aviation Academy, Baku, Azerbaijan rustamzadeax@hotmail.com
DoL, prof. Zahid Jafarov, Baku State University, Baku, Azerbaijan zahid.ceferov122@gmail.com
DoL, prof. Subhan Aliyev, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan aliyeв_subhan@yahoo.com
DoL, prof. Midhad Gafarov, Baku State University, Baku, Azerbaijan msqafarov@mail.ru
DoL, prof. Etibar Aliyev, Baku State University, Baku, Azerbaijan a-etibar@rambler.ru
DoL Rauf Garayev, Baku State University, Baku, Azerbaijan raufgara@yahoo.com
DoL Asif Gadirov, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan asif.qadirov.71@mail.ru
DoL Gulnaz Rzayeva, Baku State University, Baku, Azerbaijan mehriban_e@yahoo.com
DoL Mehriban Eyyubova, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan mehriban_e@yahoo.com
PhD, assoc. prof. Bahruz Maharramov, Parliament of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan bahruzhaydary@gmail.com
PhD, assoc. prof. Zaur Aliyev, Baku State University, Baku, Azerbaijan alievzh@gmail.com
PhD Mahammad Guluzadeh, Institute of Law and Human Rights, Baku, Azerbaijan mguluzade@lhri.az
PhD Shahin Mammadrzali, Mediation Council of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan memmedrzali@gmail.com

Responsible for publishing: Orkhan Babayev, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan
orkhan.babayev@barassociation.az
Technical Editor: Rashad Hasanaliyev, Azerbaijani Bar Association, Baku, Azerbaijan
rashad.hasanaliyev@barassociation.az

The journal is registered with the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. The journal is included in the List of periodical scientific publications recommended for publication in the Republic of Azerbaijan by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

Contact information of the editorial office: Baku, J. Hajibeyli Street 100, Tel/Fax:+994 12 594 08 70; Email: Office@barassociation.az; Website: <https://barassociation.az> , <https://academy-aba.az>

© Bar Association of the Republic of Azerbaijan, 2025

MÜNDƏRİCAT

<i>Baş redaktordan</i>	9
<i>Şükür Yusifov</i> . Övladlığa götürmə və onun qanun üzrə vərəsəliyə təsiri	10
<i>Rüfət Göyüşov</i> . Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsi - “yaşayış binasının tərkib hissəsinə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi”: hüquqi mahiyyəti və müqayisəli təhlili	17
<i>Gürşad Abbasov</i> . Dövlət immuniteti barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin mövqeyi və inkişaf meyilləri	27
<i>Daşqın Qənbərov</i> . Avropa dövlətlərinin hüquq sistemlərində və Azərbaycan Respublikasında ödənişsiz (dövlət hesabına) hüquqi yardımın müqayisəli təhlili: normativ və institusional aspektlər... ..	34
<i>Lalə Məmmədli</i> . Öhdəliyin icrası haqqında iddiaların digər iddia növlərindən fərqli cəhətləri	44
<i>Vüqar Qədimov</i> . Cinayətkar hərəkətsizliyin inkişaf tarixi: keçmişdən bu günə (ingilis dilində)	53
<i>Günay Abasova</i> . Yetkinlik yaşına çatmayanların mədəniyyət sahəsinə aid fəaliyyətdə, həmçinin zərərli informasiya kontentinin yaradılmasında iştirakının nəzəri və praktiki problemləri	59
<i>Esmira Tağıyeva</i> . Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə olunmaq hüququnun bəzi xüsusiyyətləri	66
<i>Kənan İsmayilov</i> . Cinayət prosessual hüquqda müdafiə aktı - tərəflərin hüquq bərabərliyinin və çəkişmənin təmin edilməsinin vacib elementi kimi	76
<i>Maralgül Erol, Fərman Mirzəyev</i> . Kosmos hüququnun Türkiyə və Azərbaycan perspektivindən dəyərləndirilməsi	88
<i>Kəramət Qənbərov</i> . Avropa Şurası Parlament Assambleyasının hüquqi statusu və onun insan hüquqlarının müdafiəsində rolu	99
<i>Aygün Arifli</i> . Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qida təminatı hüququ: milli və beynəlxalq standartlar kontekstində	110
<i>Lalə Məmmədova</i> . Müasir hüquq sistemlərində qiyabi mühakimə icraatı: inkişaf və tətbiq problemləri	117
<i>Nailə Qəhrəmanova</i> . Bələdiyyələrin inkişafı prosesində hüquqi və institusional problemlər (ingilis dilində)	126
<i>Vədiyə Ələkbərzadə</i> . Süni intellekt və beynəlxalq hüququn normativ transformasiyası: yeni hüquqi subyektlik debati və məsuliyyət boşluqları	135
<i>Anara Hacibəyli</i> . Tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya sistemlərinin tətbiqi: texnoloji, etik və hüquqi baxış	146
<i>Röya Mirtalıbova</i> . İnzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının hüquqi təsbiti və müdafiəsi əsasları	153
<i>Mirzağa Yaqubzadə</i> . Vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasında elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemlərinin rolu	160
<i>Kamran Xəlilov</i> . Süni intellektin hüquqi statusu və vahid yanaşmanın tətbiqi ilə bağlı çətinliklər	167
<i>Fidan Bayramova</i> . Müqavilə azadlığı və məhdudiyyətləri: müasir tendensiyalar	176
<i>Sevinc Abbasova</i> . Məhkəmə prosesində vəkillər arasında mübahisənin xüsusiyyətləri	185
<i>Nicat Vəliyev, Rəvan Babayev</i> . Sığorta haqqının vaxtında ödənilməməsinin hüquqi nəticələri: de lege lata və de lege ferenda aspektindən baxış	193
ƏLAVƏLƏR	
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun Qərarları	201
Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun Qərarları	204
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası 2025-ci ildə (iyun – avqust ayları)	205

CONTENT

<i>From the editor-in-chief</i>	9
<i>Shukur Yusifov</i> . Adoption and its impact on legal succession	10
<i>Rufat Goyushov</i> . Article 234 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan – “termination of ownership rights to a part of a residential building”: legal nature and comparative analysis	17
<i>Gurshad Abbasov</i> . The situation and trends in the development of the legislation of the Republic of Azerbaijan on state immunity	27
<i>Dashgin Ganbarov</i> . Comparative analysis of free legal aid in European legal systems and Azerbaijan: normative and institutional aspects	34
<i>Lala Mammadli</i> . Distinctive aspects of claims for the performance of obligations compared to other types of claims	44
<i>Vugar Gadimov</i> . The historical development of criminal omission: from past to present (in English)	53
<i>Gunay Abasova</i> . Theoretical and practical problems of minors’ participation in cultural activities, as well as in the creation of harmful information content	59
<i>Esmira Taghiyeva</i> . Some features of the right to protection of the suspects and the accused ...	66
<i>Kanan Ismayilov</i> . The defence act in criminal procedure law as an essential element of ensuring equality of arms and the principle of adversarial proceedings	76
<i>Maralgul Erol, Farman Mirzayev</i> . Evaluation of space law from the perspectives of Turkiye and Azerbaijan	88
<i>Karamat Ganbarov</i> . The legal status of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe and its role in the protection of human rights	99
<i>Aygun Arifli</i> . The right to food provision for detained or imprisoned persons: in the context of national and international standards	110
<i>Lala Mammadova</i> . The institute of in absentia trials in modern legal systems: development and application issues	117
<i>Naila Gahramanova</i> . Legal and institutional problems in the development process of municipalities (in English)	126
<i>Vadiya Alakbarzadeh</i> . Artificial intelligence and the normative transformation of international law: the debate on new subjectivity and responsibility gaps	135
<i>Anara Hajibayli</i> . The implementation of biometric identification systems in medical institutions: technological, ethical, and legal perspectives	146
<i>Roya Mirtalibova</i> . Legal framework and principles of protection of citizens' rights in administrative proceedings	153
<i>Mirzagha Yagubzade</i> . The role of e-justice and legal information systems in the formation of unified judicial practice	160
<i>Kamran Khalilov</i> . The legal status of artificial intelligence and the challenges of implementing a unified approach	167
<i>Fidan Bayramova</i> . Freedom of contract and its limitations: contemporary trends	176
<i>Sevinj Abbasova</i> . Characteristics of disputes between lawyers during court proceedings ...	185
<i>Nijat Valiyev, Ravan Babayev</i> . Legal consequences of non-payment of insurance premiums on time: a view from de lege lata and de lege ferenda perspectives	193
APPENDICES	
Decisions of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan	201
Decisions of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan	204
The Bar Association of the Republic of Azerbaijan in 2025 (June – August)	205

BAŞ REDAKTORDAN

Hörmətli oxucular, böyük məmnuniyyət hissi ilə “Azərbaycan Vəkili” elmi-praktik hüquq jurnalının 2025-№2 (26) sayını Sizlərə təqdim edirik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2024-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2025-ci il ölkəmizdə “Konstitusiyaya və Suverenlik İli” elan edilmişdir. Bu Sərəncama uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyətinin 13 mart 2025-ci il tarixli qərarı ilə “Vəkillər Kollegiyasının “Konstitusiyaya və Suverenlik İli” çərçivəsində Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir.

Həmin Tədbirlər Planında “Azərbaycan Vəkili” jurnalının “Konstitusiyaya və Suverenlik İli”nə həsr edilmiş xüsusi sayının buraxılması da nəzərdə tutulmuşdur. Buna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası tərəfindən “Azərbaycan Vəkili” jurnalının xüsusi buraxılışı üçün məqalə qəbulu elan edilmişdir. Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzinin rəsmi saytı (<https://academy-aba.az>) vasitəsilə kifayət qədər məqalələr daxil olmuş, müvafiq rəylərdən və antiplagiat proqramından keçirilməklə jurnalın xüsusi buraxılışında çap edilməsi qərara alınmışdır.

Dövlətimizdə hüquqi islahatların həyata keçirilməsində və konstitusiyaya əsaslarının təşviqində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası fəal iştirak edir, hüququn aliliyinin, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və vəkillik institutunun inkişafına mühüm töhfələr verir. Təsisçisi Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası olan “Azərbaycan Vəkili” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə artıq Azərbaycan Respublikasında məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər Siyahısına daxil edilmişdir. Məqalələrə olan elmi tələblərin beynəlxalq təcrübə əsasında daim artırılması əsas məqsədlərimizdəndir, hesab edirik ki, bununla da müxtəlif beynəlxalq platformalarda təmsil edilməyə də daha tez nail olunacaqdır.

Sonda hər kəsə elmi yaradıcılıq uğurları arzulayır və yeni elmi məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edirik.

FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Dear readers, it is with great pleasure that we present to you Issue No. 2 (26), 2025 of the “Azerbaijani Lawyer” scientific-practical Law Review.

By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, dated December 28, 2024, the year 2025 has been declared the “Year of the Constitution and Sovereignty” in our country. In line with this Decree, by the decision of the Presidium of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan dated March 13, 2025, the “Action Plan of the Bar Association within the Framework of the Year of the Constitution and Sovereignty” was approved.

This Action Plan also envisaged the publication of a special issue of “Azerbaijani Lawyer” dedicated to the Year of the Constitution and Sovereignty. Accordingly, the Bar Association of the Republic of Azerbaijan announced a call for papers for the special edition of the Review. Through the official website of the Training Center of the Bar Association (<https://academy-aba.az>), a sufficient number of articles were submitted, reviewed appropriately, and subjected to an anti-plagiarism check, following which it was decided to publish them in the special issue of the Review.

The Bar Association of the Republic of Azerbaijan actively participates in the implementation of legal reforms in our country and in the promotion of constitutional traditions, making significant contributions to upholding the rule of law, ensuring the protection of human rights and freedoms, and advancing the institution of advocacy.

Founded by the Bar Association of the Republic of Azerbaijan, the Review “Azerbaijani Lawyer” has been included, by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, in the List of Periodicals Recommended for the Publication of Scholarly Articles in the Republic of Azerbaijan. One of our principal objectives is to continuously raise the academic standards of the articles in line with international practice, as we believe this will facilitate broader representation in various international platforms.

In conclusion, we wish everyone success in their academic endeavors and invite you to contribute new scholarly articles.

ÖVLADLIĞA GÖTÜRMƏ VƏ ONUN QANUN ÜZRƏ VƏRƏSƏLİYƏ TƏSİRİ

ŞÜKÜR YUSİFOV¹

Annotasiya

Övladlığa götürmə institutu ailə hüququ sistemində həm tarixi, həm də müasir kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyan mexanizmdir. Qədim Romada bu institut patriarxal ailə strukturunun davamlılığını təmin edən əsas vasitə kimi formalaşmışdır. İki əsas növə (adrogatio və adoptio) bölünən övladlığa götürmə prosesində adrogatio ilə tamhüquqlu pater familias statusuna malik şəxs, ictimai təsdiqə (xalq məclisi ya da imperator reskriptinə) əsasən, başqa bir ailənin patriarxına birləşdirilirdi. Adoptio isə məhkəmə müqaviləsi əsasında həyata keçirilərək həm oğlan, həm də qız uşaqlarının yeni ailədə tam patria potestas-a tabe edilməsinə yol açırdı. Yustinian dövründə isə instituta edilən islahatlarla övladlığa götürmənin formaları sadələşdirilmiş, uşağın əmlak üzərində hüquqları ilə övladlığagötürənin məsuliyyətləri daha aydınlaşdırılmış, qadınlara da müəyyən hallarda övladlığa götürmə imkanı tanınmışdır. Müasir Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində isə övladlığa götürmə institutu Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi və digər normativ aktlarla tənzimlənir. Bu prosedür üç mərhələdə aparılır: namizədlərin dövlət uçotuna yazılması, uşağın mənafeyinə uyğunluğun mütəxəssis-sosial işçilər tərəfindən yoxlanması və sonda məhkəmə qərarının verilməsi. Namizədlərin sosial-iqtisadi və mənzil şəraiti, cinayət keçmiş, sağlamlıq vəziyyəti və psixoloji uyğunluğu diqqətlə nəzərdən keçirilir. Övladlığa götürmə nəticəsində yaranan vərəsəlik hüquqları və bioloji valideynlərlə münasibətlərin qorunması da qanunla dəqiqləşdirilmişdir: övladlığa götürülənlər həm övladlığagötürən ailənin vərəsələri ola bilər, həm də müəyyən hallarda öz bioloji valideynlərinə münasibətdə müəyyən hüquqlarını saxlaya bilərlər. Beləliklə, övladlığa götürmə institutu tarixən ailənin davamlılığını və sosial nizamı təmin etmiş, müasir dövrdə isə uşaqların müdafiəsini, onların hüquq və mənafeyinin qorunmasını təmin edən kompleks hüquqi mexanizm kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Açar sözlər: övladlığa götürmə, nikah, qohumluq, adrogatio, adoptio, vərəsə, məcburi pay, bioloji valideynlər, ailə.

I. Qədim Roma hüququnda övladlığa götürmənin əsas şərtləri və onun tarixi

Qədim Romada ailə institutunun özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Belə ki, ailədə müstəqil şəxs ancaq ata hesab olunurdu. Ailənin digər üzvləri yaşından, nikahda olmasından, uşaqları olmasından asılı olmayaraq tamamilə ata hakimiyyətinə tabe idi. Bu səbəbdən uşaqlar üzərində hakimiyyət hər iki valideynə deyil, məhz ataya məxsus sayılırdı [10, s. 74].

Ata hakimiyyətinin yaranması bir neçə yolla özünü göstərirdi: a. Doğum: Bu, ata hakimiyyətinin qurulmasının ən təbii üsulu idi. *Ius Civile*'yə görə ata hakimiyyətinin qurulması üçün rəsmi nikahdan uşağın doğulması lazım idi. Lakin bununla yanaşı doğulan uşağın ata tərəfindən qəbul edilməsi (*suscipere*) də vacib idi. Belə ki, mamaça tərəfindən yerə qoyulan uşağı atanın qaldırması şəklində baş verən mərasim prosesi ilə uşaq ailəyə daxil olurdu. Qeyri-rəsmi nikahdan doğulan uşaqlar da ana və atanın sonralar evlənmələri halında rəsmi nikahdan doğulmuş uşağa bərabər tutulurdu. Ana öldüyü halda isə sonradan evlənmək mümkün olmayacağından imperator qərarı ilə (*rescriptum*) uşaq ata hakimiyyəti (*patria potestas*) altına girirdi.; b. *Manus*: Bu, qadının, xüsusilə onun əmlakının ərinin ailəsinə daxil olması ilə müşayiət olunan bir proses idi. Bu proses nəticəsində ər evləndiyi qadın üzərində hakimiyyət qururdu. Lakin əgər ər ata hakimiyyəti altında idisə, arvadı üzərindəki hakimiyyət haqqını atasının adından əldə edirdi və bu hakimiyyət *manus* olaraq adlandırılırdı; c. *Persona in Mancipio*: satış yolu ilə ailəyə daxil olanları ifadə edirdi. Belə ki, ailə atası (*pater familias*) qazanc əldə etmək məqsədilə ailə üzvlərini başqa bir şəxsə *mancipatio* ilə verə bilirdi. d. Övladlığa götürmə [11, s. 237-242].

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent / Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin Mülki hüquq kafedrası / email: shukuryusifov@gmail.com

Ata hakimiyyətinin yaranması üsullarından qısaca qeyd etdikdən sonra, həmin üsullardan biri və məqalənin əsas tədqiqat mövzusu olan övladlığa götürmə institutunun Roma hüququndakı rolundan bəhs etmək lazımdır. Belə ki, övladlığa götürmə ailə atasının özgə bir şəxsi ailəyə üzv etməsi və üzərində hakimiyyət qurması ilə səciyyəli idi. Müasir hüquqdan fərqli olaraq *Ius Civile*'yə görə övladlığa götürmə ailənin qorunması, davamlı olması, onun əmlakının artırılması kimi məqsədlərə xidmət edirdi. Qədim Romada ailənin davamlı olması isə sadəcə oğlan övladlar vasitəsilə mümkün olduğu üçün oğlan övladı olmayan ailə atası hüquqi bir yol olan övladlığa götürməyə müraciət edirdi. Övladlığa götürmə *adrogatio* (ya da *arrogatio*) və dar mənada *adoptio* olaraq 2 yerə ayrılırdı. *Adrogatio*'da *pater familias* statusunda olan şəxs hakimiyyəti altında olan ailə üzvləri və əmlakı ilə birlikdə başqa bir *pater familias*'in hakimiyyəti altına girirdi. *Adrogatio* yolu ilə Roma ailəsi öz mövcudluğunu itirdiyi üçün ictimai maraqları əhatə edirdi və bu səbəblə xalq məclisinin təsdiqi vacib idi. İmperiya dövründə xalq məclisinin yerini imperator əmri tutdu. *Adrogatio* Roma ailəsinin davamlılığın təmin edilməsinə xidmət etdiyi üçün bu yolla sadəcə oğlan övladlar övladlığa götürülürdü. Yustinian dövründə isə *adrogatio* institutu dəyişərək bir çox yeni tənzimləmələr aparıldı. Belə ki, artıq övladlığa götürülən öz əmlakı üzərində mülkiyyət hüququ qalmaqda davam edir, övladlığa götürənə sadəcə həmin əmlak üzərində uzufrukt və idarəetmə hüququ verilirdi. Əvvəllər sadəcə kişilər övladlığa götürmək hüququna malik idi, qadınlara bu hüquq tanınmamışdı. Lakin sonradan övladlarını itirmiş qadınlara da övladın onların ailələrinə üzv olmaması şərti ilə övladlığa götürmək hüququ verildi. Bu, ailənin davamlılığını təmin etmək, ya da ailəni genişlətmək deyil, övladsız qalmış qadına kömək məqsədi daşıyırdı [11, s. 237-238].

Adoptio isə atanın öz hakimiyyəti altında olan ailə üzvlərindən birini başqa bir atanın hakimiyyəti altına verməsi ilə həyata keçirilirdi. Bu yolla həm qız, həm də oğlan övladlar övladlığa götürülə bilirdi. Yustinian dövründə əvvəlki dövrdə çox qarışıq üsullarla gerçəkləşən *adoptio* Yustinian dövründə məhkəmə qarşısında açıqlanan *adoptio* müqaviləsi ilə həyata keçirilməyə başlandı. Bununla yanaşı, Yustinian dövründə bir şəxsin öz nəslindən olan bir şəxsi övladlığa götürməsi ilə tamamilə özgə ailəyə məxsus bir şəxsi övladlığa götürməsi müxtəlif hüquqi nəticələrə səbəb olması ilə fərqləndirildi. Bir şəxsin öz nəslindən olan, yəni qan bağılılığı olan bir şəxs tərəfindən övladlığa götürülməsi halında əvvəlki ailəsindən tamamilə qopacağı qəbul edilirdi. Halbuki övladlığa götürülən övladlığa götürənin nəslindən olmayan, yəni qan bağılılığı olmayan biri idisə, bu zaman övladlığa götürülən öz bioloji ailəsindən tamamilə qopmur, öz bioloji atasının hakimiyyəti altında qalırdı. *Adoptio minus plena* olaraq adlandırılan bu cür övladlığa götürmədə övladlığa götürülən həm öz bioloji atasının, həm də övladlığa götürənin vərəsəsi sayılırdı [11, s. 238-239].

Əlavə olaraq Yustinian dövründə tərtib edilmiş *Digesta*'nın 1.7.15.1-ci bəndində qeyd olunur ki, həm ailə üzvləri, həm də kənar şəxslər oğul və ya oğul nəvə kimi övladlığa götürülə bilirdi. Oğul nəvənin ata babası tərəfindən övladlığa götürülməsinə Yustinian islahatlarına əsasən, *adoptio plena* kimi xüsusi status da verilmişdi. Buna tarixi mənbələrdə qeyd olunmuş *Marcus Aurelius* kazusunu nümunə olaraq qeyd edə bilərik. Belə ki, *Marcus Aurelius* atasını erkən yaşda itirmişdi və atasının atası (yəni babası) tərəfindən övladlığa götürülərək böyüdülmüşdü. Bununla, babası *Marcus Aurelius*'a kifayət qədər miras əmlakın bölüşdürülməsi zamanı böyük imkan tanımışdı [9, s. 154].

II. Azərbaycan Respublikasının ailə hüququna əsasən övladlığa götürmənin əsas şərtləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Övladlığagötürmə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər” haqqında 393 nömrəli 10.12.2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Övladlığagötürmə sahəsində dövlət siyasəti və tənzimlənmə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilib [6]. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində təsbit olunmuş qaydalara əsasən, övladlığa götürmə prosesi ardıcıl olaraq üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ övladlığa götürmək arzusunda olan şəxslərin (və ya şəxsin) müvafiq qeydiyyatla alınmasını nəzərdə tutur. İkinci mərhələdə uşağın mənafeyinə uyğunluq meyarları əsasında övladlığa götürmənin məqsədəuyğunluğu müəyyən edilir. Nəhayət, üçüncü mərhələdə isə övladlığa götürməyə dair yekun qərar məhkəmə tərəfindən qəbul olunur [8].

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə görə bir uşağın eyni vaxtda iki şəxs tərəfindən övladlığa götürülməsinə yol verilmir, bu yalnız o halda mümkündür ki, həmin iki şəxs qismində ər və arvad çıxış etmiş olsun. Bununla yanaşı, ər (və ya arvad) öz nikahdan kənar övladını, habelə həyat yoldaşının əvvəlki nikahdan olan övladını övladlığa götürmək hüququna malikdir. Uşağın maraqlarına zidd olmayan hallar istisna edilməklə qardaş və bacıların fərqli şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsi qanunla qadağan edilmişdir [8]. Ailə Məcəlləsinin 120-ci maddəsində övladlığa götürmək hüququndan məhrum edilmiş şəxslərin dairəsi dəqiq şəkildə müəyyən olunmuşdur və qanun bu şəxslərin uşağı övladlığa götürməsi imkanını birmənalı olaraq istisna etmişdir. Hüquqi mənə etibarilə həmin maddədə nəzərdə tutulan şəxslərdən başqa bütün şəxslərin uşağı övladlığa götürmək hüququ mövcuddur. Lakin bu hüququn mövcudluğu məhkəmənin mütləq şəkildə övladlığa götürmə barədə ərizəni təmin etməsi anlamına gəlmir. Buna görə də məhkəmə bir sıra hallarda (məsələn, övladlığa götürmək istəyən ər-arvadın birinin məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətsiz və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edildiyi, yaxud uşağı övladlığa götürmək niyyətində olan şəxsin şəxsiyyətində qüsurlar olduğu, xüsusilə də onun yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cinayət törətməsinə görə məhkumluğu mövcud olduğu hallarda) ərizəni həll edərkən son dərəcə diqqətli davranmalı, bu məqamları uşağın maraqları və gələcək taleyi baxımından qiymətləndirməlidir. Məhkəmələr tərəfindən diqqətə alınmalı olan digər mühüm şərt ondan ibarətdir ki, övladlığa götürmək istəyən şəxslər uşağın minimum tələbatını ödəyə biləcək maddi imkana, yəni sabit gəlirə malik olmalı, həmçinin onların yaşayış mənzili sanitar və texniki normalara uyğun olmalıdır. Bu tələblərə cavab verməyən şəxslərin övladlığa götürən qismində çıxış etməsinə yol verilmir. Bununla belə, bu məhdudiyətlər ögey ata və ögey analara aid edilməməlidir. Həmçinin konkret işlərə baxılarkən məhkəmə uşağın mənafeini və digər mühüm halları dəyərləndirməklə ərizəçinin yetərli maddi imkanlarının və yaşayış sahəsinin sanitar-texniki normalara uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq övladlığa götürmə barədə ərizəni təmin edə bilər. Belə hallara nümunə kimi, uşağın qohumu tərəfindən övladlığa götürülməsi, övladlığa götürmə ərizəsi verilməzdən əvvəl uşağın həmin şəxsin ailəsində yaşaması və onları valideynləri kimi qəbul etməsi, yaxud ərizəçinin kənd yerində yaşaması və yardımçı təsərrüfata malik olması göstərilə bilər. Nəticə etibarilə, məhkəmə belə hallarda övladlığa götürmə barədə qərar qəbul edərkən motivlərini qətnamədə əsaslandırmalı və həmin əsaslar aydın şəkildə öz əksini tapmalıdır [3].

Valideyn-namizədin (yəni, övladlığa götürmə niyyətində olan şəxsin) “Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların övladlığa götürülməsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsi Qaydası”na uyğun olaraq müvafiq qeydiyyatda alınmasından sonra on iş günü ərzində sosial işçi həmin şəxslə onun yaşayış yerində müsahibə aparır. Bu proses zamanı valideynlərlə iş üzrə sosial işçi valideyn-namizədin həyat şəraiti, şəxsi maraqları, ailə tərkibi (ailə üzvlərinin sayı, həmçinin ailədə olan uşaqların yaşı və cinsi) haqqında məlumat toplayır, digər ailə üzvlərinin bu prosesə olan mövqelərini öyrənir, eyni zamanda valideyn-namizədə övladlığa götürmə proseduru barədə izahat verir. Müsahibənin yekunlarına dair sosial işçi iki iş günü ərzində ilkin qiymətləndirmə rəyi hazırlayaraq müvafiq altsistemə yerləşdirir. Müsahibə yekunlaşdıqdan sonra uşaqlarla iş üzrə sosial işçi valideyn-namizədin maddi və məişət şəraitinin uşağın mənafeinə uyğun olub-olmamasını araşdırır. Bu müayinə nəticəsində sözügedən Qaydada müəyyən edilmiş formaya uyğun akt tərtib olunur, akt həm valideyn-namizədə, həm də uşaqlarla iş üzrə sosial işçi tərəfindən imzalanır və sosial işçi həmin aktı eyni gün ərzində altsistemə daxil edir. Əgər aparılmış müayinənin nəticələri əsasında valideyn-namizədin maddi-məişət şəraiti uşağın mənafeinə uyğun hesab edilməzsə, bu halda valideyn-namizədə aktda göstərilən çatışmazlıqları bir ay ərzində aradan qaldırmaqla maddi-məişət şəraitinin yenidən müayinəsi üçün müraciət etmək hüququna malikdir [7].

III. Övladlığa götürmənin qanun üzrə vərəsəliyə təsiri

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1159-cu maddəsində qanun üzrə vərəsəlik üzrə bərabər pay hüququna sahib vərəsələrin siyahısı verilmişdir. Birinci növbə qanun üzrə vərəsələr sırasında ölən övladları, miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaq, arvad (ər), valideynlər

(övladlığa götürənlər) yer almışdır [1]. Göründüyü kimi bu müddədə övladlığa götürmə institutu mövcuddur. Belə ki, qanunvericiliyə əsasən övladlığa götürmə halında övladlığa götürülən övladlığa götürənin uşaqlarına, övladlığa götürən isə övladlığa götürülən valideynlərinə bərabər tutulurlar [2, s. 843]. Mülki Məcəllədə diqqət yetirilməli məqam odur ki, 1159.1-ci maddədə 1-ci növbə qanun üzrə vərəsələr sırasında övladlığa götürən və övladlığa götürüləninin adının çəkilməsinə baxmayaraq, həmin məcəllənin 1193-cü maddəsində məcburi pay almaq hüququ olan şəxslər arasında övladlığa götürən və övladlığa götürüləninin adı qeyd olunmayıb.

Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə bu məsələ ilə əlaqədar sorğu ilə müraciət etmişdir. Ombudsmanın qənaətinə əsasən, Mülki Məcəllənin müvafiq maddələri arasında mövcud olan bu cür uyğunsuzluq qanun üzrə birinci növbəli vərəsə statusuna malik olan övladlığa götürən və övladlığa götürülən şəxslərin Konstitusiyanın 13 və 29-cu maddələrində təsbit edilmiş mülkiyyət hüququnun pozulmasına səbəb olur. Belə ki, normativ müddəalar arasında uzlaşmanın olmaması nəticə etibarilə Konstitusiyanın 149-cu maddəsində nəzərdə tutulan və normativ hüquqi aktların haqq-ədalət prinsipinə əsaslanmasını tələb edən konstitusion öhdəliyə də ziddiyyət təşkil edir [5]. Ümumiyyətlə, məcburi pay institutunun mahiyyəti ilə bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1193 və 1200-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 2021-ci il 8 yanvar tarixli Qərarında bu institutun əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək göstərmişdir ki, qanunverici Mülki Məcəllənin 1193-cü maddəsində məcburi pay hüququna malik şəxslərin dairəsini müəyyən etməklə, yəni qanun üzrə vərəsələrdən məhz birinci növbədə olan vərəsələri nəzərdə tutmaqla ailə münasibətlərinin qorunması və himayə olunması məqsədini güdmüşdür. Miras hüququnda məcburi pay qanunla müəyyən edilmiş miqdarda, vəsiyyətnamənin mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq məcburi vərəsələrə (yəni vəsiyyət edənin övladlarına, valideynlərinə və həyat yoldaşına) verilən minimum pay kimi nəzərdə tutulmuşdur [4].

Həmin Qərarında məcburi pay institutunun Mülki Məcəllənin 1159.1.1-ci maddəsində təsbit olunmuş qanun üzrə vərəsəlik hüququ ilə qarşılıqlı və funksional bağlılığını da qeyd edilmiş, sözügedən maddənin məcburi pay institutuna dair normalar baxımından müəyyənedici əhəmiyyət daşıdığını vurğulanmışdır. Bu səbəbdən Mülki Məcəllənin 1193-cü maddəsində məcburi pay anlayışı və ona hüququ olan şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi zamanı Mülki Məcəllənin 1159.1.1 və 1159.1.2-ci maddələrində bərabər hüquqlu vərəsələr sırasına daxil edilən övladlığa götürənlərin və övladlığa götürülənlərin həmin dairəyə açıq şəkildə daxil edilməməsi, onların məcburi pay hüququndan məhrum edilməsi kimi şərh edilməməlidir. Əks təfsir Konstitusiyanın, ailə və mülki qanunvericiliyin müvafiq münasibətləri tənzimləyən normalarının hüquqi məqsəd və funksiyalarına, həmçinin onların əsas prinsiplərinə zidd olmaqla yanaşı, dövlətin xüsusi himayəsində olan və cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailədə etibarlı və sağlam münasibətlərin formalaşmasına maneə törədir [5]. Eyni zamanda, Ailə Məcəlləsinin 134.1-ci maddəsində də açıq şəkildə göstərilir ki, övladlığa götürülənlər və onların övladları övladlığa götürənlərə və onların qohumlarına, eləcə də övladlığa götürənlər və onların qohumları övladlığa götürülənlərə (və onların övladlarına) münasibətdə şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrinə görə mənşəcə qohumlarla eyni statusa malikdirlər [8]. Bu hüquqi əsaslar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1159-cu maddəsi və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 134.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq Mülki Məcəllənin mirasda məcburi pay anlayışını tənzimləyən 1193-cü maddəsində “vəsiyyət edənin uşaqlarının, valideynlərinin” ifadəsi övladlığa götürülənləri və övladlığa götürənləri də əhatə edir [5].

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlinir ki, övladlığa götürülən övladlığa götürənlərə, övladlığa götürənlər də övladlığa götürülənlərə münasibətdə doğma övlad və valideynlərə bərabər tutularaq həm birinci növbə qanun üzrə vərəsələr, həm də mirasdan məcburi pay hüququ olan vərəsələr kimi çıxış edirlər. Bununla yanaşı, övladlığa götürənin qohumları da övladlığa götürənin valideynlərinə və digər qan qohumlarına bərabər tutularaq övladlığa götürülənə münasibətdə vərəsə kimi çıxış edirlər. Lakin övladlığa götürüləninin öz (bioloji) valideynləri və onun qohumları vərəsəlik hüququna malik olurlar. Onların vərəsəlik hüququ müvafiq olaraq övladlığa götürənə və onun qohumlarına keçir [2, s. 843].

Bəs övladlığa götürülənlər öz bioloji valideynlərinə münasibətdə vərəsəlik hüquqlarını saxlayırlarmı? Bu məsələ ilə bağlı, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 134.2-ci maddəsinə müraciət edəcəyik. Belə ki, həmin maddədə qeyd olunur ki, övladlığa götürülən uşaqlar bioloji valideynlərinə (habelə onların qohumlarına) münasibətdə şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrini saxlamırlar. Ümumi tənzimləmə olaraq qeyd edilən müddəadən belə nəticəyə gəlinir ki, övladlığa götürülənlər öz bioloji valideynlərinə münasibətdə vərəsəlik hüququnundan məhrum olurlar. Lakin övladlığa götürülmə anınadək ailə başçısını itirməyə görə pensiya və ya dövlət müavinəti almaq hüququ olan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar övladlığa götürüldükdən sonra da həmin hüquqlarını qoruyub saxlayırlar. Digər tərəfdən, övladlığa götürmə bir nəfər tərəfindən həyata keçirildikdə əgər övladlığa götürən şəxs kişi olarsa, uşağın anasının arzusu ilə, əgər qadın olarsa, uşağın atasının arzusu ilə, valideynlərlə bağlı şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrinin saxlanılması mümkündür. Eyni zamanda, uşağın valideynlərindən birinin vəfatı halında, uşağın maraqları tələb etdikdə mərhum valideynin valideynlərinin (yəni babasının və ya nənəsinin) müraciəti əsasında ölənlə valideynin qohumları ilə şəxsi qeyri-əmlak və əmlak münasibətlərinin davam etdirilməsinə yol verilə bilər. Belə hallarda uşağın övladlığa götürülməsinə dair məhkəmə qətnaməsində övladlığa götürülənin bioloji valideynlərindən biri və ya vəfat etmiş valideynin qohumları ilə hüquqi münasibətlərin saxlanması barədə xüsusi qeyd aparılır [8].

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 21.04.2025).
2. Commentary on the Civil Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Qanun Publishing House, 2015. 1120 p. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015. 1120 s.*).
3. Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan “On the Practice of Application of Legislation by Courts in Civil Cases Concerning Adoption and the Annulment of Adoption”, 29 October 2009 (in Azerbaijani / “*Övladlığa götürmə və övladlığa götürmənin ləğvi ilə əlaqədar mülki işlərə baxılarkən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında*” *Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 29 oktyabr 2009-cu il tarixli Qərarı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/19146> (last access: 20.04.2025).
4. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the Joint Interpretation of Articles 1193 and 1200 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan,” 8 January 2021. (in Azerbaijani / “*Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1193 və 1200-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair*” *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu 2021-ci il 8 yanvar tarixli Qərarı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/47143> (last access: 20.04.2025).
5. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the Compliance of Article 1193 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan with Articles 25 (I, III, IV, V), 26 (II), 29 (I, VII), 71 (I, II) and 149 (I, III) of the Constitution of the Republic of Azerbaijan,” 19 February 2021. (in Azerbaijani / “*Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1193-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I, III, IV və V hissələrinə, 26-cı maddəsinin II hissəsinə, 29-cu maddəsinin I və VII hissələrinə, 71-ci maddəsinin I və II hissələrinə və 149-cü maddəsinin I və III hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair*” *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 19 fevral 2021-ci il tarixli Qərarı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/47173> (last access: 21.04.2025).
6. Decree No. 393 of the President of the Republic of Azerbaijan “On Measures to Improve Management in the Field of Adoption,” 10 December 2018. (in Azerbaijani / *Azərbaycan*

- Respublikasının Prezidentinin “Övladlığagötürmə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər” haqqında 393 nömrəli 10 dekabr 2018-ci il tarixli Fərmanı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/40914> (last access: 19.04.2025).
7. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan “On Approval of the Rules for the Adoption of Children Deprived of Parental Care, Including the Adoption of Azerbaijani Citizen Children by Foreigners and Stateless Persons,” 27 February 2020. (in Azerbaijani / “*Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların övladlığa götürülməsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsi Qaydası*”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2020-ci il Fərmanı).
URL: <https://e-qanun.az/framework/44673> (last access: 21.04.2025).
  8. Family Code of the Republic of Azerbaijan. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46946> (last access: 20.04.2025).
  9. Hugh Lindsay. Adoption in the Roman World. Cambridge University Press, 2009. 256 p.
  10. I. B. Novitsky. Roman Law. Qanun Publishing House, 2005. 288 p. (in Azerbaijani / *I.B. Novitski, Roma hüququ, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2005, 288 s.*).
  11. Özlem Sogutlu. Roman Private Law. Seçkin Publishing, 2022. 824 p. (in Turkish / *Özlem Söğütü, Roma Özel Hukuku, Seçkin Yayıncılık, 2022, 824 s.*).

ADOPTION AND ITS IMPACT ON LEGAL SUCCESSION

SHUKUR YUSIFOV¹

Abstract

The institution of adoption occupies a central place in both historical and contemporary family law systems as a mechanism for preserving family continuity and social order. In Ancient Rome, adoption served as a key instrument of the patriarchal family structure and was divided into two principal forms: adrogatio and adoptio. By adrogatio, a fully empowered pater familias could, with public approval (either by the popular assembly or, in the Imperial period, by rescript), be transferred into the authority of another family's head. By adoptio, carried out via a formal judicial agreement, both male and female children were legally incorporated under the new pater familias' patria potestas. Under Justinian's reforms, these procedures were simplified, the rights of the adoptee over property and the adoptive parent's responsibilities were more clearly defined, and — under certain conditions — women gained the right to adopt. In the Republic of Azerbaijan, adoption is governed primarily by the Family Code and related normative acts. The procedure unfolds in three stages: registration of prospective adoptive parents; evaluation of the child's best interests by qualified social workers; and issuance of a court decision. Prospective parents' socio economic status, housing conditions, criminal history, health, and psychological fitness are all rigorously examined. The resulting inheritance rights of adoptees and the preservation of their relationship with biological parents are also expressly regulated: adoptees may become heirs of the adoptive family, yet under certain circumstances retain specific rights in relation to their biological parents. Thus, adoption has historically ensured family continuity and social cohesion, and today functions as a comprehensive legal mechanism safeguarding children's protection, rights, and welfare.

Keywords: adoption, marriage, kinship, adrogatio, adoptio, heir, compulsory portion, biological parents, family.

---

¹ PhD in Law, Associate Professor / Department of Civil Law of the Faculty of Law of Baku State University / email: shukuryusifov@gmail.com

УСЫНОВЛЕНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НАСЛЕДОВАНИЕ ПО ЗАКОНУ

ШУКУР ЮСИФОВ¹

Резюме

Институт усыновления занимает центральное место как в исторической, так и в современной системе семейного права в качестве механизма сохранения преемственности семьи и общественного порядка. В Древнем Риме усыновление служило основным инструментом патриархальной семейной структуры и делилось на две ключевые формы: адрогацию и адоптию. С помощью адрогации полностью независимый патер фамилиас по общественному одобрению (народным собранием или, в имперский период, рескриптом императора) мог переходить под власть другого главы семьи. Адоптию же осуществлялось посредством формального судебного соглашения, в результате чего как мальчики, так и девочки юридически присоединялись к новой семье под патриа потестас нового патер фамилиас. В эпоху Юстиниана процедуры были упрощены, права усыновлённого на имущество и ответственность усыновителя чётко регламентированы, а женщинам при определённых условиях предоставлено право усыновления. В современной Республике Азербайджан усыновление регулируется, прежде всего, Семейным кодексом и сопутствующими нормативными актами. Процедура включает три этапа: постановку кандидатов в усыновители на государственный учёт; оценку интересов ребёнка специализированными социальными работниками; и принятие судебного решения. Социально экономический статус кандидатов, их жилищные условия, наличие судимости, состояние здоровья и психологическая совместимость тщательно анализируются. Наследственные права усыновлённых и сохранение связей с биологическими родителями также прямо урегулированы: усыновлённые могут стать наследниками усыновившей семьи, однако при определённых условиях сохраняют отдельные права в отношении биологических родителей. Таким образом, институт усыновления исторически обеспечивал преемственность семьи и общественный порядок, а сегодня выступает комплексным правовым механизмом, защищающим права, интересы и благополучие ребёнка.

Ключевые слова: усыновление, брак, родство, *adrogatio*, *adoptio*, наследник, обязательная доля, биологические родители, семья.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.04.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Доктор философии по праву, доцент / Кафедра гражданского права юридического факультета Бакинского Государственного Университета / email: shukuryusifov@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ MƏCƏLLƏSİNİN 234-CÜ MADDƏSİ - “YAŞAYIŞ BİNASININ TƏRKİB HİSSƏSİNƏ MÜLKİYYƏT HÜQUQUNA XİTAM VERİLMƏSİ”: HÜQUQİ MAHIYYƏTİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

RÜFƏT GÖYÜŞOV¹

Annotasiya

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsi – “Yaşayış binasının tərkib hissəsinə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi” norması ətraflı və kompleks şəkildə hüquqi, praktiki və müqayisəli hüquq aspektlərindən təhlil olunur. Əvvəlcə, normanın yaranma səbəbləri, tarixi inkişaf mərhələləri və Azərbaycan mülki hüquq sistemində tutduğu yer araşdırılır. Müəllif maddənin tətbiq sahəsini geniş şəkildə izah edir, xüsusilə qəzalı vəziyyətdə olan və ya ictimai maraq naminə ləğv edilən yaşayış binaları ilə bağlı məhkəmə praktikası nümunələri təqdim olunur. Məqalədə İsveçrə, Türkiyə və Rusiya qanunvericiliyi ilə müqayisə aparılaraq, müxtəlif hüquq sistemlərində bənzər mexanizmlərin eyni və fərqli cəhətləri üzə çıxarılır. Xüsusi olaraq “peşman haqqı” anlayışına və bu hüquqi institutun mahiyyətinə diqqət yetirilir; bu mexanizmin sahibkarlar və mülkiyyətçilər arasında yaranan hüquqi mübahisələrin həllində balanslaşdırıcı rol oynadığı vurğulanır. Peşman haqqının hesablanması, ödənilməsi qaydası və onun sosial ədalətə təsiri də araşdırılır. Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, normanın tətbiqi təkcə hüquqi deyil, eyni zamanda sosial, iqtisadi və urbanizasiya baxımından mühüm nəticələrə səbəb olur. Müəllif qeyd edir ki, 234-cü maddənin tətbiqi nəticəsində xüsusilə iri şəhərlərdə aparılan yenidənqurma layihələri zamanı köhnə və yararsız binalardan istifadə edən mülkiyyətçilərin hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirilir, bu isə dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində önəmli rol oynayır. Nəticə etibarilə, araşdırmada bu normanın həm hüquqi texnika, həm də hüquq siyasəti baxımından innovativ və mütərəqqi xarakter daşdığı, mülkiyyət hüququ ilə ictimai maraqlar arasında balansın qorunmasında mühüm vasitə olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: mülkiyyət hüququ, kondominium, qəzalı bina, peşman haqqı, məcburi xitam, Mülki Məcəllə, yaşayış sahəsi.

I. Normanın hüquqi mahiyyəti və məqsədi

Maddənin məzmunu: Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsi, çoxmənzilli yaşayış binasında ayrıca mənzilə (yaşayış sahəsinə) mülkiyyət hüququnun hansı hallarda və necə xitam verilə biləcəyini müəyyən edir [2]. Bu norma fəvqəladə vəziyyətlərdə – bina ciddi şəkildə zədələnib yararsız hala düşdükdə mülkiyyət hüququnun məcburi qaydada sona çatdırılmasını tənzimləyir. Maddəyə görə, yaşayış binasının tərkib hissəsi (məsələn, ayrı bir mənzil) üzərində mülkiyyət hüququ *daşınmaz əmlakın və ya tikinti hüququnun məhv olması və bunun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeyd alınması ilə* xitam olur. Yəni bina tamamilə uçub-dağıldıqda, yaxud binanın inşa edilməsi üçün əsas hüquq (tikinti hüququ) ləğv olunduqda və bu fakt hüquqi qaydada qeydiyyatla salındıqda artıq həmin binadakı mənzillərə mülkiyyət hüququ da hüquqi cəhətdən bitmiş sayılır. Bu, məntiqlidir, çünki mülkiyyət hüququnun obyekt (binanın özü və ya mülkiyyət hüququnun əsası) yox olduqda, ona bağlı mülkiyyət hüququ da mövcudluğunu itirir.

Xüsusi hal – binanın qəzalı vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Sözü gedən norma həmçinin binanın qəzalı (yararsız) vəziyyətinə düşməsi halını tənzimləyir. Qanuna görə, *əgər bina öz dəyərinin yarıdan çoxu həcmində dağılıbsa və mülkiyyətçi (sahibkar) binanı öz imkanları ilə, üzərinə qoyulacaq dözülməz ağırlıq olmadan bərpa etməyə qadir deyilsə*, o zaman belə binadakı hər hansı mənzilin mülkiyyətçisindən mülkiyyət hüququna xitam verilməsi (yəni onun mənzilinə mülkiyyətinin əlindən

---

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin Mülki hüquq kafedrası / email: rufat.goyushov@gmail.com

alınması) tələb oluna bilər. Burada “dəyərinin yarısından çoxu dağılıb” meyarı binanın zərər miqyasını, “düzülməz yüklülük olmadan bərpa etməyə qadir deyil” meyarı isə həmin zərəri sahiblərin adi imkanlarla aradan qaldıra bilməməsini ifadə edir. Bu şərtlər yalnız fəvqəladə dərəcədə ağır vəziyyəti nəzərdə tutur. Maddədəki bu ifadə o deməkdir ki, bina qəzalılıq hala düşsə də, *əgər mülkiyyətçilər özləri binanı təmir edib bərpa etməyə qadir sayılırsa*, onların mülkiyyət hüququna xitam verilə bilməz – yalnız *öz gücləri ilə binanı yenidən qurmaq qeyri-mümkün olduğu halda* məcburi xitam məsələsi ortaya çıxmağa bilər. Bu yanaşma mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı prinsipinə uyğundur: dövlət və ya üçüncü şəxslər yalnız həqiqətən çıxış yolu qalmadıqda, mülkiyyətçinin razılığı olmadan onun hüququna son qoymağa cəhd göstərə bilər.

Normanın məqsədi yaşayış binalarında insan həyatına və əmlakına təhlükə yaradan hallarda operativ və ədalətli həll yolu təmin etməkdir. Bir tərəfdən, qəzalılıq və bərpası qeyri-mümkün olan binaların uçmaq təhlükəsi olduğu üçün orada yaşamın davam etməsi yolverilməzdir; cəmiyyətin və sakinlərin təhlükəsizliyi naminə belə binalardakı mülkiyyət hüquqlarının ləğvi və binanın sökülməsi tələb oluna bilər. Digər tərəfdən, norma mülkiyyətçilərin hüquqlarını da qoruyur – əgər bina dağılıbsa və istifadə mümkün sündürsə, mülkiyyətçilər öz əmlaklarında faktiki olaraq yaşaya bilmirlər. Bu maddə onlara hüquqi statusu aydınlaşdırmaq, zərər görmüş əmlakı “ölü yük” kimi saxlamamaq imkanı verir. Beləliklə, *234-cü maddə mülkiyyətçilər arasında, eləcə də mülkiyyətçilərlə dövlət arasında balans yaratmaq məqsədi daşıyır*: bina bərpa olunmayacaq qədər zədələndikdə, mülkiyyətçi ona bağlı qalmağa məcbur deyil; eyni zamanda, digər mülkiyyətçilər və ya ictimai marağ naminə proses ədalətli şəkildə – qanuni prosedurla və kompensasiya imkanları ilə – həyata keçirilməlidir.

Digər ölkələrin qanunvericiliyində analoji normalar (müqayisəli hüquq).

Yaşayış binalarının qəzalılıq vəziyyətində mülkiyyət hüququnun məcburi dayandırılması problemi təkcə Azərbaycana məxsus deyil. Müxtəlif ölkələrdə oxşar hüquqi mexanizmlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsindəki qaydalar, əslində müasir mülki hüquqda *kondominium (çoxmənzilli bina) mülkiyyəti* sahəsində qəbul edilmiş həllərə uyğunlaşdırılıb. Xüsusilə 234-cü maddənin məzmunu İsveçrə Mülki Məcəlləsindən götürülmüşdür desək, yanlışdır. Müqayisəli təhlil bunu aydın göstərir:

İsveçrə: İsveçrə Mülki Məcəlləsinin kondominium (çoxmərtəbəli binada mənzil mülkiyyəti) haqqında müddəalarında, binanın əsaslı surətdə zədələnməsi halında oxşar mexanizm nəzərdə tutulub. İsveçrə qanununa görə, *“binanın dəyərinin yarısından çoxu məhv olubsa və bərpa kondominium sahibinə həddindən artıq maliyyə yükü gətirirsə”* həmin şəxs kondominiumun ləğvini (yəni ayrı-ayrı mənzillər üzrə mülkiyyət rejiminin sona çatmasını) tələb edə bilər [6]. Bu şərt, mahiyyətcə, Mülki Məcəllədə göstərilən *“bina dəyərinin yarısından çoxu dağılıb və mülkiyyətçi düzülməz yük olmadan bərpa edə bilmir”* kriteriyasının eynisidir. İsveçrə hüququnda əlavə olaraq, *bina 50 ildən çoxdur ki, kondominium qaydasındadır və artıq köhnəlib normal istifadə oluna bilmirsə*, bu da ləğv üçün əsas sayılır. Azərbaycan qanunvericiliyi ikinci, *“köhnəlmə”* meyarını öz maddəsində nəzərdə tutmayıb, lakin qəzalılıq bina barədə olan meyarlar, demək olar, tam üst-üstə düşür. İsveçrədə ən önəmli məqam odur ki, hər hansı bir mənzil sahibi məhkəməyə müraciət edib bütün kondominium rejiminin ləğvini tələb edə bilər – *amma digər mənzil sahibləri bu ləğvin qarşısını ala bilərlər, əgər çıxmaq istəyənləri “ödəyib çıxarmağa” razıdırlarsa.* Yəni İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 712f maddəsinə əsasən, binanın qalan sahibləri kondominiumu davam etdirmək istəyirlərsə, kondominiumun xitamına razı olanları (ləğvini tələb edənləri) *digərlərinin payını satın almaqla* razı salıb, mülkiyyət rejimini saxlamış olurlar. Bu, bizim maddədə *“pəşman haqqı ödəmək yolu ilə hüquqa xitam verilməsinin qarşısını alma”* ifadəsi ilə əksini tapan mexanizmdir (aşağıda bu barədə ayrıca izahat verilir). Belə paralellik İsveçrə modelinin birbaşa təsirini göstərir [6].

Türkiyə: Oxşar situasiya Türkiyə qanunvericiliyində də tənzimlənir, amma bir qədər fərqli prosedurla. Türkiyədə *“Kat Mülkiyyəti Kanunu” (Mənzil Mülkiyyəti Qanunu)* çoxmənzilli binaların hüquqi rejimini tənzimləyir [7]. Həmin qanunun 47-ci maddəsinə əsasən, *əgər bina tamamilə dağılıbsa*, kondominium (mənzil mülkiyyəti) avtomatik olaraq xitam tapır. Bu halda artıq ayrıca mənzil mülkiyyəti qalmır, bina yerində qalan torpaq sahəsi üzərində əvvəlki paylar nisbətində adi

ortaq mülkiyyət yaranır. Qanun həmçinin *qismən dağıntı* hallarını da nəzərə alır: məsələn, çoxmərtəbəli binada *yalnız bir mənzil tamamilə dağılıbsa və həmin mənzilin sahibi iki il ərzində onu əvvəlki halına gətirmirsə*, o biri mənzil sahibləri (qonşular) əlavə bir il gözlədikdən sonra məhkəməyə müraciət edib həmin dağılmış mənzilin torpaq payının özlərinə keçirilməsini tələb edə bilərlər – əlbəttə, *dağılmış mənzilin sahibinə payına düşən dəyər ödənilməklə*. Məhkəmə qərarı ilə həmin mənzilin (artıq uçmuş olduğundan faktiki olaraq torpaq payının) mülkiyyəti qonşulara keçir və onlar arasında bölüşdürülür. Bunun müqabilində əvvəlki sahibinə kompensasiya (pul dəyəri) verilir. Bundan sonra yeni sahiblər iki il ərzində həmin hissəni bərpa etməyə borcludurlar; əks halda, qanuna görə, bütün bina üzrə mənzil mülkiyyəti rejimi ləğv edilərək ortaq mülkiyyətə keçirilə bilər. Göründüyü kimi, Türkiyə qanunu da qəzalı və dağılmış hissələrin digər sahiblər tərəfindən alınması və binanın bütövlüyünün qorunması variantını verir, lakin bunu müddətlər müəyyən etməklə və məhkəmə nəzarəti ilə həyata keçirir. Eyni zamanda, bina tamamilə dağılmışsa, artıq mənzil mülkiyyəti avtomatik bitir və ortaq torpaq mülkiyyəti yaranır – bu məqam Azərbaycan qanunvericiliyində də faktiki olaraq mövcuddur (tam dağıntı halında mülkiyyət hüququnun məhv olması prinsipi).

Rusiya və digər postsovet ölkələri: Postsovet məkanında da ümumilikdə bina dağılıqda mülkiyyət hüququnun sona yetməsi qəbul edilən prinsipdir. Məsələn, Rusiya Mülki Məcəlləsinin 235-ci maddəsinə görə, *əmlakın məhvi (tamamilə sıradan çıxması)* mülkiyyət hüququnun xitamına səbəb olur [3]. Yəni əgər fərdi ev tamamilə uçarsa, sahibinin həmin ev üzərində hüququ da başa çatır (artıq obyekt mövcud olmadığından). Lakin Rusiya qanunlarında xüsusi olaraq çoxmənzilli binaların qəzalı vəziyyəti zamanı ayrı-ayrı mənzillərin məcburi alınması prosesi birbaşa Mülki Məcəllədə tənzimlənməyib. Bu məsələ daha çox mənzil (yaşayış) qanunvericiliyi və fəvqəladə hallar üzrə qaydalarla həll olunur. Məsələn, bina qəzalıdırsa və yaşayış üçün yararsızdırsa, bələdiyyə orqanları onu “yaşayış üçün yararsız bina” kimi tanıyıb sakinlərin köçürülməsini təmin edirlər. Rusiya Mənzil Məcəlləsinə əsasən, belə hallarda sakinlərə başqa yaşayış sahəsi verilməklə qəzalı bina sökülə bilər. Yəni praktikada dövlət orqanları binanı qəzalı elan edib *mənzilləri sahiblərindən alır (əvəzinə kompensasiya və ya yeni mənzil verir)* və binanı uçurur. Göründüyü kimi, konseptual olaraq məqsəd eynidir – qəzalı binalarda insanların qalmaması, lakin prosessual mexanizm bir qədər fərqlidir. Azərbaycan Mülki Məcəlləsində isə bu məcburi almanın hüquqi əsası birbaşa Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş olur. Ümumilikdə, bir çox ölkələrin (məs., Almaniya, Fransa, ABŞ) qanunvericilikləri də çoxmənzilli binaların dağıldığı hallarda kondominiumun ləğvi prosedurlarını nəzərdə tutur. Müxtəlif yurisdiksiyalarda ya *sahiblərin razılaşması və ya səs çoxluğu ilə* kondominiumun dağıntıdan sonra ləğvi qərara alınır, ya da *məhkəmə qaydasında* bərpa imkanı olmayan binaların mülkiyyət hüququ rejiminə xitam verilir. Lakin bir çox qabaqcıl ölkələrin təcrübəsində, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsində olduğu kimi, *digər sahiblərin payları alması (buy-out) yolu ilə mülkiyyətin qorunub saxlanması* imkanı da nəzərə alınır – bu da ədalət və mənafe balansını təmin edən mühüm hüquqi vasitədir.

Müqayisəli təhlilin xülasəsi.

Aşağıdakı cədvəl Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsi ilə bəzi digər hüquq sistemlərindəki oxşar normaları müqayisəli şəkildə ümumiləşdirir:

<i>Ölkə / Qanunvericilik</i>	<i>Xitam verilmə şərtləri</i>	<i>Hüququn saxlanması imkanları (kompensasiya)</i>
<i>Azərbaycan (MM m. 234)</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Bina dəyərinin >50%-i dağılıbsa və sahib(lər) üçün bərpa <i>həddən artıq çətindir</i>sə; – Məhkəmə qaydasında istənilən mənzil sahibindən mülkiyyət hüququna xitam tələb oluna bilər. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Digər sahiblər</i> qəzalı binanı saxlamaq istəyirsə, “<i>peşman haqqı</i>” (kompensasiya) <i>ödəyərək</i> mülkiyyət hüququnun xitamını dayandıra bilərlər (yəni tələb edən sahibin payını alırlar).

<p><i>İsveçrə</i> (ZGB Art. 712f)</p>	<p>– Bina dəyərinin >50%-i dağılıbsa və bərpa sahib üçün həddən artıq yükdürsə; – (Əlavə: bina >50 ildir kondominiumdadır və köhnəldiyi üçün normal istifadə olunmursa); – Hər bir mənzil sahibi məhkəmədən kondominiumun ləğvini istəyə bilər.</p>	<p>– Digər sahiblər kondominiumu davam etdirmək niyyətindədirsə, çıxmaq istəyənləri “buying out” edərək (paylarını alaraq) ləğvin qarşısını ala bilərlər.</p>
<p><i>Türkiyə</i> (KMK m. 47)</p>	<p>– Bina <i>tamamilə dağılıbsa</i>, mənzil mülkiyyəti avtomatik xitam olunur (torpaq sahəsi paylı mülkiyyətə keçir); – Ayrı bir mənzil <i>tamamilə dağılıbsa</i> və sahibi 2 il ərzində bərpa etmirsə, – Digər sahiblər 1 il gözləyib məhkəmədən <i>həmin mənzilin torpaq payının onlara keçirilməsini</i> tələb edə bilərlər.</p>	<p>– Tam dağıntı halında bütün sahiblərə torpaq mülkiyyət payları qalır; – Bir mənzil dağılıbsa, <i>məhkəmə qərarı ilə digər sahiblər həmin hissəni alır, çıxan sahibə pul kompensasiyası ödəyir</i> (Almış sahiblər 2 il ərzində oranı bərpa etməlidirlər, əks halda ümumi mülkiyyət rejiminə keçilir).</p>
<p><i>Rusiya</i> (MM m. 235; Mənzil Qanunvericiliyi)</p>	<p>– Əmlak (bina) <i>tamamilə məhv</i> olarsa, mülkiyyət hüququ <i>ipso-fakto xitam tapır</i>; – Çoxmənzilli bina qəzalılıq vəziyyətindədirsə, yerli hakimiyyət orqanı onu yaşayış üçün yararsız elan edə bilər; – Məhkəmə qərarı ilə bina sökülür, sakinlərin mülkiyyət hüquqları ləğv olunur.</p>	<p>– <i>Dövlət</i> qəzalılıq binadakı sahiblərə <i>əvəzində yeni mənzil və ya kompensasiya</i> verməklə mülkiyyətə xitam verə bilər (mənzil fondunun yenilənməsi proqramları çərçivəsində); – Qanunlarda xüsusi “peşman haqqı” mexanizmi olmasa da, praktikada sakinlərə başqa ev verilərək razılaşdırma yolu tətbiq edilir.</p>

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan qanunvericiliyi inkişaf etmiş xarici təcrübədəki mexanizmləri özündə ehtiva edir. Xüsusən, İsveçrə modeli ilə analogiya açıqdır. Türkiyə modeli də kompensasiya əsasında çıxarma prinsipinə malikdir, sadəcə icra forması fərqlidir. Rusiya və bənzər sistemlərdə isə məsələ daha çox dövlət orqanlarının müdaxiləsi ilə həll olunur, lakin mahiyyət etibarilə qəzalılıq binanın sökülməsi və mülkiyyətçilərə dəyərinin ödənilməsi (ya da evlə təmin edilməsi) təmin edilir.

II. Normanın qanunvericilik tarixində inkişafı

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququnun qorunması Konstitusiyada təsbit edilsə də, çoxmənzilli binalarda mülkiyyət məsələlərinin detallı tənzimlənməsi yalnız 1990-cı illərin sonlarında mümkün oldu. Sovet dövründə mənzillərin böyük əksəriyyəti dövlətə məxsus idi və “kooperativ” adlanan xüsusi mülkiyyət formasında olsa da, bir qayda olaraq, fərdi mənzil mülkiyyəti anlayışı məhdud idi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı və məhdud hallarda alınması qaydaları müəyyən olundu. Ardınca, 1999-cu ildə yeni Mülki Məcəllə hazırlanıb qəbul edildi. Bu Mülki Məcəllə postsovet məkanında ən müasir kodifikasiyalardan biri idi və bir sıra normaları Avropa (xüsusilə Alman və İsveçrə) mülki hüququndan nümunə götürmüşdü. Mülki Məcəllənin “Yaşayış binasının tərkib hissəsinə mülkiyyət hüququ” paraqrafı ilk dəfə olaraq Azərbaycanda kondominium (çoxmənzilli yaşayış binalarında mülkiyyət) institutunu yaratdı. 234-cü maddə həmin paraqrafda yer aldı və çoxmənzilli binanın bir hissəsi üzərində mülkiyyət hüququnun itirilməsi hallarını dolğun şəkildə əhatə etdi.

Tarixi inkişaf: Bu normanın özü ilə bağlı ciddi dəyişiklik və ya əlavə sonralar olmayıb – 234-cü maddə 1999-cu ildə qəbul edilən variantda günümüzə qədər, əsasən, eyni redaksiyada qalır. Lakin əlaqəli qanunvericilik sahəsində inkişaf qeyd olunmalıdır. 2009-cu ildə yeni Mənzil Məcəlləsi qəbul

edildi (2010-cu ildən qüvvədədir). Mənzil Məcəlləsinin 28-ci maddəsində mülkiyyətçinin binanın saxlanması və təmiri öhdəliyi vurğulanır: “*Mülkiyyətçi ona məxsus mənzili (yaşayış binasını) qəzal vəziyyətə düşməməsi üçün vaxtında əsaslı təmir etməlidir; əgər təbii fəlakət və ya ondan asılı olmayan digər səbəblərdən bina qəzal vəziyyətə düşərsə, mümkün olan ən qısa müddətdə onu təmir və bərpa etməlidir*” [4]. Göründüyü kimi, Mənzil Məcəlləsi öncə qəzal vəziyyətin qarşısını almağı bir vəzifə kimi qoyur. Əgər bu mümkün olmayıb bina qəzal hala düşərsə, artıq Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsi kimi normalar işə düşür. Beləliklə, qanunvericilikdə ardıcılıq təmin edilib: öncə mülkiyyətçinin binanı qoruması, lakin qorumaq mümkün olmayanda – xüsusi prosedurla mülkiyyət hüququna xitam verilməsi.

234-cü maddənin tətbiqi ilə bağlı ölkə daxilində məhkəmə təcrübəsi hələ çox geniş deyil. Bunun bir səbəbi, bəlkə də, qəzal binaların problemlərinin adətən dövlət proqramları çərçivəsində (məsələn, köhnə binaların sökülüb yerində yenilərinin tikilməsi layihələri) həll edilməsidir. Yəni praktikada çox zaman mülkiyyətçilər bu maddəyə əsaslanaraq bir-birini məhkəməyə vermədən, şəhərsalma proqramlarına qoşularaq razılıq əsasında evlərini təhvil verib əvəzində yeni mənzil alırlar. Bununla belə, 234-cü maddə mülki qanunvericilik bazasında mövcuddur və zəruri hallarda birbaşa tətbiq oluna bilər. Qanunvericilik tarixində bu norma öz əhəmiyyətini saxlayır və son dövrlərdə qəzal binaların artması fonunda aktuallığı daha da nəzərə çarpır.

III. Normanın praktik tətbiqi (nümunələr və situasiyalar)

234-cü maddə nəzəri olaraq mövcud olsa da, onun real həyatda anlaşılması konkret misallarla asanlaşır. Azərbaycanda son illərdə bir çox qəzal binalar mövcuddur və onların sakinlərinin köçürülməsi, həmin binaların sökülməsi geniş yayılan praktikadır. *Bakı şəhərində 2023-2025-ci illərdə aparılan inventarizasiyaya görə, təxminən 194 qəzal və kəskin qəzal bina müəyyən edilib* və bu binalarda 6415 mənzil mövcuddur [1]. Artıq paytaxtın bir sıra rayonlarında bu cür yaşayış üçün təhlükəli binaların mərhələli söküntüsünə başlanıb. Tipik ssenari belədir: köhnə ikimərtəbəli-üçmərtəbəli binalar (əsasən ötən əsrin ortalarında tikilmiş) istismar müddətini başa vurub, bərkidilmədiyi təqdirdə uçmaq təhlükəsi yaradır. Fövqəladə Hallar Nazirliyi belə binaları qəzal elan edir. Bundan sonra adətən yerli icra hakimiyyəti və ya investor şirkətlər sakinlərlə danışıqlar aparır – onlara yeni tikiləcək binadan mənzillər və ya pul kompensasiyası təklif olunur [5]. Sakinlərin böyük əksəriyyəti razılıq verdikdə bina boşaldılır və sökülür. Bu proses formal olaraq *mülkiyyət hüququna xitam verilməsi* deməkdir – köhnə mənzillərə mülkiyyət hüquqları ləğv edilir, çünki artıq nə bina, nə mənzil mövcuddur.

Bəs 234-cü maddə birbaşa olaraq necə tətbiq edilə bilər? Fərz edək, üçmərtəbəli, altı mənzilli bir yaşayış binası var və zəlzələ nəticəsində bina ağır zədələnib: daşıyıcı divarları çatlayıb, üç mənzil tamamilə yararsız haldadır. Bu vəziyyətdə bina *dəyərinin yarısından çoxunu itirmiş* sayıla bilər. Əgər sakinlərdən bir neçəsi pul xərcləyib binanı təmir etməyə hazır deyil və oradan köçmək istəyirlərsə, onlar 234-cü maddəyə əsaslanaraq məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Məsələn, binadakı altı mənzildən ikisinin sahibi deyir ki, “bu şəraitdə burada yaşamaq mümkünsüzdür, bizim hüquqlarımıza xitam verilsin”, yəni onlar paylarından imtina etməyə hazırdır, qarşılığında paylarının dəyərini tələb edə bilərlər. Məhkəmə araşdırır: həqiqətənmi bina dəyərinin 50%-dən çox hissəsi dağılıb və bu iki sakin üçün təmir dözülməz dərəcədə çətin olarmı? Əgər bunu təsdiqləyən ekspertiza rəyi varsa, məhkəmə qərarı ilə həmin sahiblərin mülkiyyət hüququna xitam verilə bilər. *Xitam verilməsi* praktik baxımdan o deməkdir ki, artıq bu şəxslər həmin mənzillərin sahibi olmayacaq; bina (və torpaq sahəsi) ya qalan digər dörd sahibin mülkiyyətində birləşəcək, ya da ümumiyyətlə hamının orta mülkiyyətinə (torpaq payı kimi) çevriləcək. Adətən belə hallarda çıxan sahiblərə *əmlakın bazar dəyərində uyğun kompensasiya* ödənilir (ya digər sahiblər, ya da üçüncü şəxs investor tərəfindən). Bu kompensasiya məbləği “peşman haqqı” adlandırıla bilər (aşağıda izah edildiyi kimi). Nəticədə, ya qalan dörd sahib bir araya gəlib binanı bərpa edəcək (məsələn, kredit götürüb yenidən tikinti aparmaqla), ya da onlar da binadan çıxıb torpaq sahəsini satacaqlar. Hər iki halda, ilkin iki sahib artıq oranın mülkiyyətçisi deyil və aldıqları kompensasiya ilə özlərinə başqa yerdə ev ala bilərlər.

Digər bir situasiya: Tutaq ki, çoxmənzilli binada bir mənzil sahibinin imkanı yoxdur ki, bina üçün vacib təmir-bərpa işlərinə pul ödəsin və bina günbəgün xarab olur. Qalan sahiblər isə binanı

qorumaqda maraqlıdırlar. Bu zaman 234-cü maddənin unikal mexanizmi işə yaraya bilər: əgər maddənin tələbləri (bina həqiqətən qəzalılıq vəziyyətdədir, təmir vacibdir) formalaşıbsa, o imkan verir ki, *qalan sahiblər həmin aciz qalaraq “çıxmaq istəyən” sahibin mülkiyyət hüququnu ortaqlarla öz xeyirlərinə sona çatdırsınlar.* Daha sadə dillə, qonşular deyir: “Sən binanı bərpa edə bilmirsən və çıxmaq istəyirsən, biz də buranı tərk etmək istəmirik. O halda gəl, biz sənə mənzilinin pulunu verək, sən mülkiyyətindən imtina et (çıx)”. Bu razılıq əsasında “peşman haqqı” ödənilir, yəni çıxan şəxsə kompensasiya verilir, onun mənzili isə ya qonşular tərəfindən alınaraq birləşdirilir, ya da onlar həmin payı öz aralarında bölürlər. Nəticədə bina tamamilə qalan sahiblərin ixtiyarında olur və mülkiyyət hüququ rejimi onların arasında davam edir – 234-cü maddə ilə nəzərdə tutulmuş xitam baş verməmiş sayılır (çünki xitamın qarşısı alındı). Bu nümunə göstərir ki, norma yalnız dağıntıdan sonra yox, *dəymiş zərərin aradan qaldırılması mümkün olan, lakin bir və ya bir neçə sahibin bunu edə bilmədiyi hallarda da işə yaraya bilər.* Əsas məqsəd budur ki, bir sahibin acizliyi üzündən digərləri də əmlaklarından məhrum olmasın – onlar istəsələr, həmin payı alıb binanı xilas edə bilsinlər.

Praktikada Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsinə əsaslanan mübahisələrə məhkəmələrdə az rast gəlinə də, oxşar mülahizələr bəzi işlərdə ortaya çıxıb. Məsələn, 2016-cı ildə iri şəhərlərin birində qrup sakin icra hakimiyyətinin köhnə binanı söküb yerində ticarət mərkəzi tikməsinə qarşı məhkəmə mübahisəsi aparırdı. İcra hakimiyyəti iddia edirdi ki, bina qəzalılıq vəziyyətdə idi, yəni sökülməsi qanuni idi. Sakinlər isə sübut etməyə çalışırdılar ki, bina əslində qəzalılıq deyildi və onların mülkiyyət hüquqları qanunsuz olaraq pozulub. Həmin işdə Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsinə də istinad olunurdu. Sakinlərin nümayəndəsi vurğulayırdı ki, *qanuna görə, yalnız o halda mülkiyyət hüququna xitam verilə bilər ki, bina dəyərindən >50% dağılsın və sakinlər onu bərpa edə bilməsinlər – halbuki onlara bərpa imkanı verilməmişdir.* Bundan əlavə, sakinlər bildirirdi ki, əgər doğrudan da bina qəzalılıq idisə, onlar özləri bir araya gəlib təmir edə bilərdilər və bu halda mülkiyyət hüququna xitam verilməsinə ehtiyac qalmazdı. Nəticə etibarilə binanın artıq söküldüyü, yerində yeni obyekt tikildiyi üçün mübahisə əsasən kompensasiya ətrafında gedirdi. Lakin bu real kəz göstərdi ki, Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsinin şərtlərinə əməl olunmadan, yəni bina həqiqətən qəzalılıq olub-olmaması dəqiq müəyyənləşmədən mülkiyyət hüquqlarının məhdudlaşdırılması ciddi mübahisə doğurur. *Deməli, praktikada bu normadan istifadə edilərkən, onun tələbləri hərtərəfli araşdırılmalı, sui-istifadə hallarına yol verilməməlidir.* Qəzalılıq vəziyyət bəhanəsi ilə sadəcə kommərsiya məqsədilə binaların sökülməsi, mülkiyyətçilərin razılığı olmadan mülkiyyət hüququnun əlindən alınması yolverilməzdir. Hər bir konkret hal üzrə binanın gerçək durumu, bərpa perspektivi və mülkiyyətçilərin imkanları obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, hazırda Azərbaycanda köhnə, istismar müddəti bitmiş binaların yenilənməsi prosesi sürətlənib. Bu proses çərçivəsində əksər hallarda könüllü razılıq əldə olunsada, bəzən az sayda mülkiyyətçi razılaşmaya bilər. Belə situasiyalarda 234-cü maddə son çarə kimi ortaya çıxsa bilər – razılaşmayan mülkiyyətçiyə qarşı məhkəmə yolu ilə iddia qaldırılıb onun hüququna xitam verilə bilər (əvəzində kompensasiya ödənilməklə). *Beləliklə, qeyd olunan norma praktikada “təhlükəli binadan çıxmaq istəməyən” və ya əksinə, “bərpa etmək istəməyən” mülkiyyətçi ilə digərləri arasındakı konfliktə həll etməyə hüquqi zəmin yaradır.*

“Peşman haqqı” anlayışı və onun rolu.

234-cü maddənin mətninin son cümləsində mühüm bir konsepsiya yer alır: *“...əgər yaşayış binasının tərkib hissələrinin mülkiyyətçiləri ümumi mülkiyyətdə sahibliyi davam etdirmək niyyətindədirlərsə, qalan mülkiyyətçilərə peşman haqqı ödəmək yolu ilə hüquqa xitam verilməsinin qarşısını ala bilərlər”.* Buradakı *“peşman haqqı”* termini hüquqi terminologiyamızda nadir hallarda işlənir və xüsusi mənaya malikdir. Sözü etimologiyasına baxsaq, “peşman” peşmançılıq, yəni *“təəssüf, geri çəkilmə”* anlamı daşıyır; “haqq” isə burada *“pul və ya dəyər”* mənasında işlədilir (məsələn, “qonorar”, “muzd” kimi). Birlikdə götürdükdə, “peşman haqqı” – *təəssüf kompensasiyası*, yaxud *imtina ödənişi* deməkdir. Yəni əvvəl verdiyi qərardan dönmək istəyən tərəfin digər tərəfə ödədiyi məbləğ kimi izah oluna bilər. Mülki hüquqda bənzər mexanizmlər müxtəlif sahələrdə

mövcuddür (məsələn, alqı-satqı müqaviləsində tərəflərdən birinin “peşman olması” halında behi geri verməməsi və s. kimi praktikalar).

234-cü maddə kontekstində “peşman haqqı” özünəməxsus tətbiq edilir: *mülkiyyət hüququna xitam verilməsi prosesinin qarşısını almaq üçün ödənilən kompensasiya* nəzərdə tutulur. Daha konkret desək, bina qəzalılıq halda olduğu üçün bir mülkiyyətçi digərinin hüququnun xitamını tələb edərsə (və ya ümumiyyətlə kondominiumun ləğvini istəyirsə), bu zaman qarşı tərəf (yaxud tərəflər) həmin tələb edəni “peşman etmək” üçün ona müəyyən məbləğ ödəyə bilər ki, o, iddiasından vaz keçsin. Bu mexanizm İsveçrə hüququndakı oxaşar anlayışla (Entschädigung) ilə eynidir, yəni çıxmaq istəyən şəxsə payının dəyəri ödənilir, o da mülkiyyətdən çəkilir və kondominium davam edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində termin Azərbaycan dilinə “peşman haqqı” kimi tərcümə edilib.

“Peşman haqqı”nın nəzəri əsasları: Bu anlayış ədalət prinsipi ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, mülkiyyət hüququ çox fundamental bir hüquqdur və ona xitam verilməsi istisna haldır. Lakin qəzalılıq bina kimi vəziyyətlərdə bəzən bir sahibin hüququnu qorumaq bütün digərlərinin hüquq və mənafeyinə zidd ola bilər – məsələn, bir nəfər imkanlı olmadığı üçün bina bərpa olunmur və nəticədə həm onun özü, həm də qonşular evsiz qalır (çünki bina tamamilə dağılır). “Peşman haqqı” mexanizmi belə dilemmaları həll etməyə yönəlmişdir. O, *həmrəylik və qarşılıqlı fayda* prinsipinə əsaslanır: çıxmaq istəyən adama ədalətli bir dəyər verilir (belə ki, o, özü ziyan çəkmir), qalanlar isə binanı xilas edib mülkiyyətlərini saxlayırlar. Burada hər iki tərəf nisbətən qazanır – biri əmlakının pulunu alıb təhlükəli vəziyyətdən qurtulur, o birilər isə öz evlərini itirmir. “Peşman haqqı” ödənişi etməklə hüququn xitamının qarşısını alma mexanizmi, bir növ, *məcburi alqı-satqı* kimi də başa düşülə bilər: çıxmaq istəməyənlər çıxmaq istəyənin payını alırlar. Ancaq bunu bazar qaydasında deyil, qanunun verdiyi xüsusi hüquqi alət kimi edirlər.

“Peşman haqqı”nın praktik mənası: Bu anlayışı real situasiyada izah edək. Yenə üç mülkiyyətçi misalını götürək: tutaq ki, üç qonşu bir həyət evində ortaqlıq şəklində yaşayır (və ya bir binada 3 mənzil sahibidir). Ev köhnədir, bir qonşu (A) deyir ki, “artıq burada yaşaya bilməyəcəyəm, ev dağılıb, çıxıram, payımı istəyirəm”. Digər iki qonşu (B və C) isə evi tərk etmək istəmir, təmir etməyə çalışacaq. A qonşu hüququna xitam verilməsi üçün iddia qaldırır. Məhkəmə şəraiti araşdırmamışdan öncə B və C qərara gəlirlər ki, A-nın payını pul verib alsınlar. Onlar A-ya mülkiyyət payının (yaxud mənzilinin) dəyəri qədər pul təklif edirlər. A razılışırsa, öz mülkiyyət payını onlara verir (əslində bu, artıq könüllü alqı-satqıdır, məhkəmə müdaxiləsinə ehtiyac qalmır). Bu pul *peşman haqqıdır* – A, məhkəmədə hüququna xitam tələb etmək qərarından “peşman olur”, çünki pulunu alıb mülkiyyətdən çəkilir. B və C üçün isə bu, əmlaklarını itirməmək üçün verdikləri bir növ “fidyə”dir, amma gələcəkdə evin tam sahibi olacaqları üçün onlar da qazancılı çıxırlar.

Tutaq ki, könüllü razılıq mümkün olmadı, iş məhkəməyə getdi. Məhkəmə 234-cü maddəni tətbiq etməzdən əvvəl də tərəfləri barışıq sazişi bağlamağa təşviq edə bilər. Məhkəmə prosesində A iddia edərsə ki, “mən burada qala bilmərəm, çıxmaq istəyirəm, mülkiyyət hüququma xitam verilsin”, hakim də soruşa bilər ki, B və C, siz onun payını ala bilərsinizmi? Əgər B və C razılışırsa, onda əslində məhkəmə qərarı da bu razılığı təsdiqləyən qərar olacaq – məsələn, *A-nın payını B və C alsın, A-ya da filan miqdarda kompensasiya ödənilsin*. Bu qərar çıxarsa, 234-cü maddə üzrə formal “hüquqa xitam” baş vermir, çünki A artıq könüllü şəkildə çıxmağa razı olmuş olur (əvəzini alaraq). Hakim də qərarında bunu qeyd edib icrasını təmin edir. Gördüyümüz kimi, “peşman haqqı” anlayışı əslində *mülkiyyət hüququnun tam məcburi qaydada alınmasının əvəzinə, imkan daxilində iqtisadi razılaşma yolu ilə həllini təşviq edir*. Bu da qanunun humanist və çevik xarakterini göstərir.

234-cü maddədə “peşman haqqı” termininin işlədilməsi, qanunun ədəbi dildə ifadəsi baxımından maraqlıdır. Bir çox qanunlarımızda sırf hüquqi terminlər yer aldığı halda, burada bəlkə də ilk baxışda qeyri-rəsmi görünən “peşman haqqı” ifadəsi seçilib. Bu, yəqin ki, terminoloji uyğunluq üçündür – rus dilindəki “отступное” və ya ingilis dilindəki “compensation for withdrawal” anlayışına uyğun milli ifadə tapmaq lazım idi. Nəticədə, “peşman haqqı” termini qanuna daxil edilib. Onun məzmununu izah etdikdən sonra aydın olur ki, bu, çox da “qeyri-rəsmi” deyil, əksinə, hüquqi mahiyyət daşıyan bir mexanizmdir.

“Peşman haqqı ödəməklə hüquqa xitamın qarşısının alınması” 234-cü maddənin ən mühüm elementlərindəndir. Bu mexanizm sayəsində qanun, qəzalılıqla bağlı məsələlərdə sadəcə sərt şəkildə “hamını çıxartmaq” yolunu tutmur, alternativ çıxış yolu verir. Mülkiyyətçilər öz aralarında razılığa gələrək və kompensasiya vasitəsi ilə problemi həll edə bilirlər. Bu işə mülki hüququn dispoziitiv ruhuna uyğundur – yəni qanun məcburetmə imkanı yaratmaqla yanaşı, anlaşma və iqtisadi yol ilə həll imkanını da saxlayır. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi baxımından bu, çox önəmlidir. Çünki “peşman haqqı” olmayan ssenaridə, məsələn, bir nəfərin imkansızlığı üzündən digərləri də evindən məhrum edilə bilərdi; amma “peşman haqqı” mexanizmi bu durumun qarşısını alır, hamının mənafeyinə uyğun bir yol təklif edir.

IV. Nəticə

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 234-cü maddəsi mülki hüquqda çoxmənzilli binalarla bağlı mühüm bir normadır. O, istisna hal olaraq mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol açsa da, əslində *ictimai təhlükəsizlik, yaşayış hüququ və mülkiyyətçilərin mənafehlərinin balanslaşdırılması* məqsədinə xidmət edir. Normanın təhlilindən görünür ki, burada incə bir tarazlıq qurulub: bina faktiki məhv olduqda və ya ciddi dağıntıya uğradıqda, daha onu saxlamanın mənası qalmır – hüquq da reallığa uyğun olaraq sona yetir. Lakin bu proses ədalətli şəkildə qurulur: *ya bütün sahiblər razı qalacaq şəkildə kompensasiya almalıdır, ya da istəyəndə binanı xilas etmək imkanı olmalıdır*. 234-cü maddə həm nəzəri mahiyyəti, həm müqayisəli hüquqda analoqları, həm də (məhdud da olsa) praktik tətbiq təcrübəsi göstərir ki, belə hallar üçün optimal həll yolu məhz budur.

Müasir dövrdə Bakıda və regionlarda həyata keçirilən geniş quruculuq işləri, köhnə binaların yenilənməsi proseslərində bu maddənin rolu, qanunda mövcudluğu əhəmiyyətlidir. Bu norma mübahisəli hallarda tətbiq olunaraq həm sakinlərin hüququnu qorumaq, həm də şəhərsalma tədbirlərinin qarşısındakı hüquqi maneələri aşmaq üçün istifadə oluna bilər. Əlbəttə, istənilən halda *mülkiyyətçinin konstitusion hüquqları, o cümlədən ədalətli kompensasiya almaq hüququ təmin olunmalıdır*. Mülki Məcəllənin 234-cü maddəsi də bunu nəzərdə tutur - birbaşa “kompensasiya” sözü işlənməsə də, “peşman haqqı” və s. anlayışlarla eyni məna hasil olur.

Sonda vurğulamaq yerinə düşər ki, qeyd olunan norma qanunvericilikdə nadir hallarda istifadə olunan, xüsusi vəziyyətlər üçündür. Ümid edilir ki, ölkəmizdə çox az mülkiyyətçi belə ekstremal üsulla evindən ayrılmaq məcburiyyətində qalar. Ancaq əgər zərurət yaranarsa, qanunda *aydın mexanizmin olması* vacibdir. Bu norma da həmin funksiyanı yerinə yetirir. Müqayisəli hüquq kontekstində Azərbaycanın bu sahədə mütərəqqi həlləri mənimsədiyi görünür. Gələcəkdə şəhərlərin köhnəlmiş fonunun yenilənməsi, həmçinin fəvqəladə vəziyyətlərdə binaların zədələnməsi kimi məsələlərdə 234-cü maddə mühüm istinad nöqtəsi olacaq. Onun tətbiqi işə qanunun həm hərfi tələblərinə, həm də ruhuna uyğun şəkildə, yəni ədalət, qanunilik və mənafehlərin balansı prinsipləri gözlənilməklə həyata keçirilməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Around 200 buildings are planned to be demolished in Baku (in Azerbaijani / *Bakıda 200-ə yaxın bina söküləcək*.
URL: <https://big.az/554202-bakida-200-e-yaxin-bina-sokulecek-eraziler-aciqlandi.html> (last access: 10.03.2025).
2. Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*.
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 09.03.2025).
3. Civil Code of the Russian Federation (in Russian / *Гражданский кодекс Российской Федерации*).
URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ (last access: 10.03.2025).
4. Housing Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi*.
URL: <https://e-qanun.az/framework/46955> (last access: 09.03.2025).

5. More than 100 buildings in Baku are in an emergency condition – statement by the Ministry of Emergency Situations (in Azerbaijani / *Bakıda 100-dən artıq bina qəzalı vəziyyətdədir – FHN-dən açıqlama*).
URL: <https://fed.az/az/insaat-ve-emlak/bakida-100-den-artiq-bina-qezali-veziyyetdedir-fhn-den-aciqlama-130405> (last access: 10.03.2025).
6. Swiss Civil Code.
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/19185> (last access: 09.03.2025).
7. Turkish Condominium Ownership Law (in Turkish / *Türkiye Kat Mülkiyeti Kanunu*).
URL: <https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/kat-mulkiyeti-kanunu-12038-634> (last access: 10.03.2025).

**ARTICLE 234 OF THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN –
“TERMINATION OF OWNERSHIP RIGHTS TO A PART OF A RESIDENTIAL
BUILDING”: LEGAL NATURE AND COMPARATIVE ANALYSIS**

RUFAT GOYUSHOV¹

Abstract

This article provides a comprehensive and detailed analysis of Article 234 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan—“Termination of Ownership Rights to a Component Part of a Residential Building”—from legal, practical, and comparative law perspectives. Initially, the reasons behind the enactment of this provision, its stages of historical development, and its place within the Azerbaijani civil law system are explored. The author elaborates on the scope of application of the article, offering examples from judicial practice, particularly regarding residential buildings that are deemed hazardous or are being demolished in the public interest. The article further compares the Azerbaijani approach with the legislation of Switzerland, Türkiye, and Russia, highlighting both the similarities and distinctive features of analogous mechanisms in various legal systems. Special emphasis is placed on the concept of “peşman haqqı”—known in comparative law as “compensation for withdrawal”, “compensation in lieu” or “compensatory payment”—and its legal essence as a tool for resolving property disputes between owners. It is underlined that this mechanism plays a balancing role in the resolution of conflicts arising between entrepreneurs and property holders. The procedures for calculating and paying this compensation, as well as its impact on social justice, are thoroughly examined. Moreover, the article notes that the application of this legal norm leads to significant consequences not only in the legal domain but also from social, economic, and urbanization perspectives. The author points out that, as a result of applying Article 234, special attention is paid to protecting the rights of property holders, especially during urban redevelopment projects in large cities involving old or unfit buildings. This protection is recognized as playing an essential role in the implementation of the state’s social policy. Ultimately, the study concludes that this provision is both innovative and progressive in terms of legal technique and policy, serving as a crucial instrument in balancing property rights with public interests.

Keywords: *Property rights, condominium, hazardous buildings, compensation for withdrawal, forced termination, Civil Code, residential ownership.*

---

¹ PhD in Law / Department of Civil Law of the Faculty of Law of Baku State University / email: rufat.goyushov@gmail.com

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ В ЗДОРОВОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ: МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ

РУФАТ ГОЮШОВ¹

Резюме

В данной статье подробно и комплексно анализируется норма статьи 234 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики — «Прекращение права собственности на составную часть жилого здания» — с точки зрения права, практики и сравнительного правоведения. Вначале рассматриваются причины появления данной нормы, этапы исторического развития и место, которое она занимает в системе гражданского права Азербайджана. Автор подробно объясняет сферу применения статьи, приводит примеры судебной практики, особенно по жилым зданиям, находящимся в аварийном состоянии или ликвидируемым в общественных интересах. В статье проводится сравнение с законодательством Швейцарии, Турции и России, выявляются как общие, так и отличительные черты аналогичных механизмов в различных правовых системах. Особое внимание уделяется механизму «отступного» (в азербайджанском законе – “реşтан haqqı”) как инструменту урегулирования правовых конфликтов между собственниками; подчеркивается, что этот механизм играет балансирующую роль в разрешении споров между предпринимателями и собственниками. Рассматриваются порядок расчета, выплат возмещения и его влияние на социальную справедливость. Кроме того, отмечается, что применение данной нормы приводит к важным последствиям не только в юридической, но и в социальной, экономической и урбанистической сферах. Автор отмечает, что в процессе применения статьи 234, особенно при осуществлении проектов по реконструкции в крупных городах, особое внимание уделяется защите прав собственников, использующих старые и непригодные здания, что играет важную роль в реализации социальной политики государства. В заключение, в исследовании делается вывод, что данная норма является инновационной и прогрессивной как с точки зрения юридической техники, так и политики, и служит важным инструментом для поддержания баланса между правами собственности и общественными интересами.

Ключевые слова: право собственности, жилой дом, кондоминиум, аварийное здание, отступное, принудительное прекращение, статья 234.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Доктор философии по праву / Кафедра гражданского права юридического факультета Бакинского Государственного Университета / email: rufat.goyushov@gmail.com

DÖVLƏT İMMUNITETİ BARƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNİN MÖVQEYİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

GÜRŞAD ABBASOV¹

Annotasiya

Məqalədə beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti və Azərbaycan Respublikasının bu münasibətlərdə iştirakının xüsusiyyətləri araşdırılır. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə – əmlak, ailə və əmək münasibətlərində xarici elementin mövcudluğu ilə fərqlənir. Xarici element hüquqi münasibətin subyektində, obyektində və ya hüquqi faktında özünü göstərə bilər. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi dövlətin mülki hüquq münasibətlərində digər hüquqi şəxslər kimi çıxış etməsinə imkan verir. Bu iştirakın hüquqi əsasları Mülki Məcəllə, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun və beynəlxalq müqavilələrdir. Dövlətin belə münasibətlərdə iştirakı zamanı immunitet məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası daha çox iqtisadi, ticarət, enerji və investisiya sahəsində beynəlxalq münasibətlərdə çıxış edir. Konsessiya müqavilələri, hasilatın pay bölgüsü sazişləri və investisiya müqavilələri dövlətin iqtisadi müstəvidə rolunu gücləndirir. Beynəlxalq sənədlər, xüsusilə Vyana Konvensiyaları və investisiya ilə bağlı beynəlxalq aktlar Azərbaycan Respublikasının hüquqi əsaslarını möhkəmləndirir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikası həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində beynəlxalq xüsusi hüququn tamhüquqlu subyekti kimi çıxış edir.

Açar sözlər: mülki dövriyyə, investisiya münasibətləri, dövlət immuniteti, Azərbaycan Respublikası, beynəlxalq xüsusi hüquq, xarici element.

I. Giriş

Müasir dünyamızı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən inteqrasiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Planetimizin ayrı-ayrı nöqtələri arasında əlaqələr tək dövlətlər və hökumətlər arasında deyil, eyni zamanda, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətində də maddiləşir. Azərbaycan Respublikasının (bundan sonra AR) hüdudlarından kənara çıxan və ya kənardə baş verən münasibətlər beynəlxalq münasibətlər hesab olunur. Hüquq ədəbiyyatında bu münasibətlərin iki növü fərqləndirilir: beynəlxalq dövlətlərarası ümumi münasibətlər və beynəlxalq qeyri-hakimiyyət xarakterli (xüsusi) münasibətlər [1, s. 1]. Qeyd olunan münasibətlər məzmun baxımından bir dövlətin hüdudları çərçivəsində, həmin dövlətin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında yaranan münasibətlərdən, bir qayda olaraq, fərqlənir. Məsələn: AR-in xarici dövlətdə daimi yaşayan vətəndaşı vəfat etdikdə, həm yaşadığı ölkədə, həm də AR-də onun miras qoymuş əmlaka vəərəsə qismində AR və əcnəbi vətəndaşlar iddia edirlər; xarici dövlətdə səfərdə olan AR-in vətəndaşı delikt öhdəliyinin yaranması ilə bağlı həmin dövlətin məhkəməsi qarşısında iddia qaldırır və s. Bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi dövlətlərin sərhədləri çərçivəsində baş verən münasibətlərdən köklü surətdə fərqlənir.

II. Dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq münasibətlərinin nəzəri əsasları

Dövlətdaxili münasibətlər, münasibətin iştirakçılarının bir-birinə nisbətində tabeli vəziyyətdə olub-olmamasına görə iki qrupa bölünür: 1) ümumi xarakterli hüquq münasibətləri; 2) xüsusi xarakterli hüquq münasibətləri. Dövlət ümumi xarakterli hüquq münasibətlərində aparıcı subyekt kimi çıxış edir. Xüsusi hüquq münasibətləri tərəflərin (dövlət də daxil olmaqla) müstəqilliyi və hüquq bərabərliyi ilə seçilir. Dövlətin iştirakçısı olduğu mülki dövriyyədə beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri, fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bununla bərabər dövlət belə münasibətlərdə özünəməxsus statusa malik olan xüsusi subyekt kimi çıxış edir. Məlumdur ki, mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər məkan və zaman baxımından bu və ya

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: gurshadabbasov@gmail.com

digər dövlətin yurisdiksiyasının təsiri altındadır. Dövlətin yurisdiksiyası onun suverenliyinin təzahürüdür. Yurisdiksiya dövlətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin həcmi və onun yayılma sferasını müəyyən edir. Yurisdiksiya dövlətin ərazisinə şamil edilir.

Qeyd edilən müansibətlərin hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq xüsusi hüquq tənzimlənmə sferasına aid edilir. İlk öncə bu sıraya növbəti məsələlər daxildir: xarici hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti; xarici iqtisadi əqdlərdən irəli gələn münasibətlər; əcnəbi şəxslərlə maliyyə, kredit və hesablaşma münasibətləri; beynəlxalq daşıma münasibətləri; əcnəbi şəxslərin müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətləri; xaricdə yerləşən daşınar və daşınmaz əmlaka münasibətdə vərəsəlik münasibətləri və sair bənzər məsələlər. Qeyd edilən münasibətlərin hər biri mahiyyət etibarını ilə əmlak və əmlakla bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri olduğundan mülki hüquq münasibətləri hesab edilir. Qeyd edilən münasibətlərin tənzimlənməsi adi halda mülki hüquq normaları ilə həyata keçirilir. Bu zaman sual yaranır ki, beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquqdan nə ilə fərqlənir? Beynəlxalq xüsusi hüquq sadəcə əmlak, ailə, əmək münasibətlərini deyil, beynəlxalq sferada yaranan xüsusi beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimlənmə predmetini təşkil edən münasibətlər yalnız mülki hüquqi xarakterdə olması ilə məhdudlaşmır. Belə ki, bu zaman istifadə olunan “mülki hüquq” anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bu münasibətlər dairəsinə şəxsi əmlak və qeyri-əmlak münasibətləri olmaqla yanaşı, ailə və əmək münasibətləri də aid edilir. AR hüquq sistemində qeyd etdiyimiz məsələlərin (ailə, əmək) tənzimlənməsi ilə bağlı konkret qanunvericilik əsasları mövcuddur. Lakin, həm ailə, həm də əmək münasibətlərinin əsasında əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri durur. Bu səbəbdən bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində ailə hüququ mülki hüquq sahəsinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, yuxarıda barəsində danışdığımız münasibətlərə ümumilikdə “mülki dövriyyə” anlayışının şamil edilməsi daha məqsədmüvafiqdir. Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər üçün xarakterik olan iki cəhəti qeyd edə bilərik: birincisi, bu münasibətlər beynəlxalq xarakterlidir; ikincisi, həmin münasibətlər mülki dövriyyədə yaranır. Hər-hansı münasibətin beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid olması üçün qeyd edilən əlamətlərin hər ikisinin eyni anda iştirakı vacibdir. Digər halda, həmin münasibət beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimlənmə sferasına daxil ola bilməz. Məsələn, bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində baş verən mülki, ailə və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi beynəlxalq xüsusi hüquqa aid deyildir. AR ərazisində AR vətəndaşları tərəfindən AR vətəndaşının övladlığa götürülməsi (ailə hüquqi münasibətlər), və ya AR-in vətəndaşları arasında, predmeti həmin dövlətin ərazisində yerləşən AR-də alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması (mülki hüquq münasibətləri) və s. kimi münasibətlər yalnız bir dövlətin hüquq sistemi ilə bağlı olduğu üçün konkret dövlətin qanunvericiliyində mövcud olan normalarla tənzimlənilir, eyni zamanda bu səpgidə olan münasibətlər beynəlxalq xarakter kəsb etmir. Bununla yanaşı, bir dövlətin sərhədlərindən kənara çıxaraq beynəlxalq xarakterli münasibətlərə çevrilən, lakin mülki dövriyyə ilə əlaqəsi olmayan münasibətlər də beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə şamil edilə bilməz. Məsələn, AR vətəndaşı xarici dövlətin ərazisində qətl hadisəsi törədir. Hüquq doktrinasında qeyd edilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibətdə işlədilən “beynəlxalq” termini beynəlxalq ümumi hüquqda işlədilən “beynəlxalq” ifadəsi ilə eyni məzmunu kəsb etmir. Beynəlxalq ümumi hüquqda istifadə olunan beynəlxalq terminindən fərqli olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquqda bu ifadə daha geniş mənada işlədilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda “beynəlxalq” termini bir neçə dövlətin hüquq sistemləri arasında yaranan hüquq münasibətlərini özündə ehtiva edir.

Bu zaman xüsusi olaraq cavablandırılması tələb olunan sual, mülki dövriyyədə baş verən münasibətlərin hansı halda beynəlxalq xarakterli münasibətlər sisteminə daxil olmasıdır? Bildiyimiz kimi hüquq münasibəti münasibətin subyekti, məzmunu və obyektini kimi elementlərdən ibarətdir. Münasibətin beynəlxalq xarakterliliyi özünü hüquq münasibətinin bu və ya digər elementində göstərir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda bu “xarici element” adlandırılır [1, s. 3]. Bu elementlər içərisində əsas yeri subyektlər tutur. Məlum olduğu kimi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin əlavə əlamətlərindən biri də, onların məhz fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranmasıdır. Əlbəttə, nəzərə almaq şərti ilə ki, subyektlərdən ən azı biri xarici olmalıdır. Bəzi hallarda dövlətin iştirak etdiyi münasibətin beynəlxalq xüsusi münasibət olması heç də subyekt əlamətinə görə deyil, obyekt və ya hüquqi fakt əlaməti hesabına “xarici elementli” ola bilər. Məsələn, hər

hansı xarici dövlətdə vəfat edən AR vətəndaşının qalmış olan daşınar əmlakı, vərəsəsiz əmlak edildiyi halda, varis olaraq AR-ə keçir. Bu zaman AR “xarici elementli” vərəsəlik münasibətində varis qismində subyekt olaraq çıxış edir. Hərçənd bu halda yaranan vərəsəlik münasibətlərində subyekt əlamətinə əsaslanan “xarici element” yoxdur. Çünki bu halda miras qoyan da AR vətəndaşdır və varis qismində də AR çıxış edir. Belə çıxır ki, bu halda beynəlxalq xüsusi münasibətlər mövcud olmur. Amma bu, belə deyildir. Belə ki, bu halda subyekt deyil, AR vətəndaşının xaricdə vəfat etməsi (hüquqi fakt elementi) və ya onun əmlakının xarici dövlətdə olması (obyekt elementi) vərəsəlik münasibətini “xarici elementli” və ya beynəlxalq xarakterli edir.

Bu zaman sual ortaya çıxır: AR dövlət olaraq bu münasibətlərin subyekt qismində çıxış edə bilərmə? Bütövlükdə AR-in bu münasibətlərdə subyekt olması mümkündür. Əlbəttə, bunun üçün iki şərtə riayət olunmalıdır: 1) münasibətin digər tərəfi qismində fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış etməlidir; 2) onlar xarici fiziki və ya hüquqi şəxs olmalıdır. Məsələn, dövlət diplomatik missiya və ya digər ehtiyaclar üçün xarici dövlətdə torpaq sahəsi alır və ya icarəyə götürür, xarici dövlətin ərazisində evləri icarəyə götürür, alır və ya tikir, yüklərini daşımaq üçün xarici gəmini kirayə edir, binaların tikintisi və ya yenidən quraşdırılması üçün xarici firma ilə podrat müqaviləsi bağlayır, varis qismində çıxış edir, xarici dövlətin ərazisində istiqraz vərəqələri buraxır, pulları xarici bankda saxlayır və s. Bütün dövlətlər eyni zamanda özlərinin sosial-iqtisadi quruluşundan və inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq beynəlxalq xarakterli xüsusi-hüquqi münasibətlərdə bu və ya digər həcmdə iştirak edir. Xüsusi münasibətin digər tərəfi qismində dövlətin çıxış etməsi halında həmin münasibətlər beynəlxalq ümumi hüququn tənzimləmə sferasına düşür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas yeri dövlət tutur. Suverenlik immunitet şəkilində ona xas olan keyfiyyət kimi dövləti nəinki əsas subyekt, eyni zamanda həm beynəlxalq, həm də daxili hüququn prinsipinə fərqli subyektidir. Öz hakim xüsusiyyətinə görə o, daxili sferada ümumi-hüquqi münasibətlər sisteminin əsas subyektidir. Lakin dövlət, müstəqillik və subyektlərin hüquq bərabərliyi ilə, onların iradə azadlığı və xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı ilə xarakterizə olunan xüsusi-hüquqi münasibətlərin subyektinə də ola bilər. Bir tərəfdən, dövlətin iştirakı xüsusi-hüquqi münasibətlərin mahiyyətini dəyişmir, digər tərəfdən isə dövlətin hakim təbiəti və suverenliyi onun hüquqi vəziyyətində özünü göstərməyə bilməz.

III. Dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı

Belə bir xarakterik məqamı qeyd edək: beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı və mürəkkəbləşməsi, iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi və qloballaşmaya meyil etməsi prosesi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi prosesləri idarə etməkdə dövlətin rolu mühüm dərəcədə artır və bununla yanaşı, beynəlxalq xüsusi-hüquqi münasibətlərdə dövlətin birbaşa iştirakı güclənir. Öz əhəmiyyətini saxlamış beynəlxalq iştirak formaları ilə yanaşı (məsələn, xaricdə istiqraz vərəqələri), milli iqtisadiyyatın inkişafında müsbət rol oynaya bilən yeni formalar meydana gəlir. Məsələn, daxili iqtisadiyyatın mühüm sahələrinin inkişafı üçün bir çox dövlətlər xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanan konsessiya sazişlərindən istifadə edirdilər. Bu sazişlərə görə dövlət qarşılıqlı və təxirəsalınmaz əsasda xarici investora təbii ehtiyatlardan istifadə etmək hüququ verir. Son illər konsessiya sazişləri daha mütərəqqi forma ilə - hasilatın pay bölgüsünə dair sazişlərlə əvəz edilməyə başlamışdır. Konsessiya sazişində olduğu kimi, dövlət qarşılıqlı və təcili əsasda xarici investora təbii ehtiyatlardan istifadə etmək hüququ verir, lakin fəaliyyət nəticəsində əldə olunan məhsul müqavilədə qeyd olunmuş şərtlərlə dövlət və xarici investor arasında bölünür.

AR-in beynəlxalq xüsusi münasibətlərdə iştirak təcrübəsinə baxsaq şahidi olarıq ki, AR daha çox beynəlxalq iqtisadi (ticarət, investisiya, enerji və s.) sferada belə münasibətlərə daxil olur. Göründüyü kimi hüququn subyekt kimi dövlət özünün xüsusiyyətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları ilə birlikdə beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinin tamhüquqlu iştirakçısıdır. AR-in bu münasibətlərdə iştirakının xüsusiyyətlərini müəyyən etməzdən əvvəl aydınlaşdırmaq lazımdır ki, dövlətin həmin münasibətlərdə subyekt olaraq iştirak etməsi üçün hər hansı hüquqi əsas mövcuddurmu? Qeyd olunan əsasın mövcudluğunu müəyyən etmək üçün müvafiq olaraq AR-in milli qanunvericiliyini və beynəlxalq hüquqi sənədləri təhlil etməyə çalışsaq. Bunun üçün ilk növbədə AR-in milli xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak edə bilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, AR-in mülki hüquq münasibətlərində iştirakının mümkünlüyü milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur.

AR-in qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra – MM) [2] “Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri” adlanan 5-ci maddəsi AR-in hakimiyət orqanlarını mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri sırasına daxil edir. MM-in 43.3-cü maddəsinə əsasən, AR mülki hüquq münasibətlərində digər hüquqi şəxslərlə eyni qaydada iştirak edir. Onun səlahiyyətlərini bu zaman hüquqi şəxslər olmayan orqanlar həyata keçirirlər. Qeyd olunan ümumi müddəalarla yanaşı, MM AR-in mülkiyyət hüququnun və vərəsəlik hüququnun subyekti olmasını təmin edən konkret normalar nəzərdə tutur. Belə ki, 155-ci maddəyə görə, AR ona mənsub olan əmlaka münasibətdə mülkiyyət hüququna malikdir. Dövlət immuniteti ilə bağlı bütün məsələlər tam şəkildə AR-in dövlət mülkiyyətinə şamil edilir. AR-in digər dövlətlərlə xarici iqtisadi əlaqələri dövlət mülkiyyətinin həcmnin davamlı olaraq artmasına gətirib çıxarır. Dövlət əmlakı müxtəlif səbəblərdən, eyni zamanda satış, sərgilərdə nümayiş və s. məqsədlərlə xaricə aparıla bilər. Həmçinin dövlətin xarici ölkədə daşınmaz əmlakı da mövcud ola bilər. Hüquqi təsnifatından asılı olmayaraq dövlət əmlakının idarə olunması müvafiq dövlətin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Başqa sözlə, AR-in mülkiyyətində olan əmlak üzərində hansı dövlət qurumunun sərəncam səlahiyyətinə malik olması birbaşa AR qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Bununla yanaşı, AR xarici dövlətdə daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnu həmin dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq əldə edə bilər.

Dövlət mülkiyyətinin bir hissəsini mədəni sərvətlər təşkil edir. Mədəni sərvətlərlə bağlı həm beynəlxalq, həm milli səviyyədə xüsusi qaydalar müəyyən olunmuşdur. UNESCO çərçivəsində hazırlanmış 1954-cü il “Hərbi konfliktlər zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında” Haaqa konvensiyası, 1970-ci il “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni aparılması, gətirilməsi və onlar üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsinin qarşısının alınması və qadağan edilməsinə yönələn tədbirlər haqqında” Konvensiya, 1972-ci il “Ümumdünya mədəni və təbii sərvətlərin mühafizəsi haqqında” Konvensiya bu sahədə xüsusi önəm kəsb edir. AR-in də ratifikasiya etdiyi 1972-ci il UNESCO Konvensiyasına [6] əsasən, fərqli dövlətlərin ərazilərində yerləşən mədəni və təbii sərvətlər bütün dünyaya mənsub olan ümumdünya sərvətinin bir hissəsini təşkil edir.

Mülki Məcəllənin 1165-ci maddəsi vərəsələri olmayan əmlakın dövlət xəzinəsinə keçməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Qeyd olunan maddəyə əsasən, əgər miras qoyanın nə qanun, nə də vəsiyyət üzrə vərəsələri yoxdur və ya vərəsələrdən heç biri mirası qəbul etməmişdirsə, yaxud bütün vərəsələr vərəsəlik hüququndan məhrum edilmişdirsə, vərəsələri olmayan miras əmlak dövlətə keçir. Bu zaman qanun üzrə vərəsə dövlət, başqa sözlə AR hesab edilir. MM-in bu müddəasını beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərinə də şamil etmək olar. AR-in beynəlxalq sferada yaranan vərəsəsiz əmlakla bağlı varis qismində çıxış edə bilməsi AR-in iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. Məsələn, “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” 2002-ci il Kişinyov Konvensiyasının [4, s. 236-288] (*AR 2004-cü ildə Konvensiyaya qoşulub*) “Mirasın dövlətə keçməsi” adlanan 49-cu maddəsinə əsasən, tətbiq ediləcək qanunvericiliyə görə, dövlət varis ola bilərsə (*AR MM-in 1165-ci maddəsi belə bir imkanı nəzərdə tutur*), o halda vərəsiz qalan daşınar əmlak, miras qoyanın vətəndaşı olduğu dövlətə, daşınmaz əmlak isə onun yerləşdiyi dövlətə vəsəlik qaydasında keçir. Oxşar müddəalar AR-in tərəfdar çıxdığı eyniadlı ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunur. Məsələn, 2001-ci ildə AR və Litva Respublikası arasında bağlanan hüquqi yardım haqqında Müqaviləni (m. 42) [4, s. 504-532] nümunə göstərmək olar. Yeri gəlmişkən, bir çox dövlətlərlə bağlanan hüquq yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə oxşar müddəalar nəzərdə tutulur.

Milli mülki hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak etməsi immunitətdən istifadə olunmasını zəruri edən xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur. Konkret olaraq dövlət beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində daha çox ehtiyatlı davranır. Amma buna baxmayaraq AR-in milli qanunvericiliyində dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində subyekt kimi çıxış edə bilməsi müvafiq hüquqi əsaslar nəzərdə tutulur. Belə ki, AR-in “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Qanununun (bundan sonra – BXH Qanunu) [5] 16-cı maddəsinə görə, qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, AR-in iştirak etdiyi xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərinə müvafiq Qanunun müddəaları (*yəni kolliziya normaları*) tətbiq edilir. Bu müddəadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, AR-də əsas qanunvericilik aktı hesab olunan BXH Qanunu AR-in beynəlxalq xüsusi hüquq

münasibətlərində iştirak etməsi üçün hüquqi əsas müəyyən edir. AR-in bağladığı neft kontraktları üçün hüquqi əsas rolunu oynayır. Yeri gəlmişkən, AR-in bağladığı 35-dən çox neft kontraktlarının hər birində AR-in müqavilə münasibətlərin realizəsində immunitətdən istifadə etməyəcəyi və mübahisə yarandığı hallarda mübahisəyə beynəlxalq arbitrajlarda baxıla bilməsi nəzərdə tutulur.

AR-in beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı üçün hüquqi əsaslar beynəlxalq aktlarda, ilk olaraq beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. Bu hüquqi əsas qismində ilk növbədə “Diplomatik münasibətlər haqqında” 1961-ci il Vyana Konvensiyasını [9] göstərmək olar. AR-in 1992-ci ildə qoşulduğu 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinə əsasən, AR-i olduğu dövlətdə təmsil edən diplomatik agent, AR-in adından çıxış etmədiyi xüsusi münasibətlərdə, məsələn, nümayəndəliyin məqsədləri üçün alınmayan əmlakla bağlı, vərəsəliklə bağlı, eləcə də rəsmi funksiyalardan kənar yerinə yetirdiyi istənilən peşə və ya kommersiya fəaliyyətində immunitətdən istifadə etmir. Eyni zamanda bu Konvensiyanın 32-ci maddəsinə əsasən, AR, onun adından xüsusi münasibətlər sferasında həyata keçirilən qeyd olunan fəaliyyətlə bağlı onu təmsil edən agent adına immunitətdən imtina edə bilər. Oxşar müddəalar AR-in 1992-ci ildə qoşulduğu “Konsulluq əlaqələri haqqında” 1963-cü il Vyana Konvensiyasında [8] da (m. 43) nəzərdə tutulur.

AR-in iqtisadi sferada iştirak etdiyi münasibətlərdən biri də investisiya münasibətləridir. Bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün həm milli qanunvericilik (“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun), həm də beynəlxalq müqavilə əsasları mövcuddur. Mövzuya aid beynəlxalq müqavilələr sırasında Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının təşəbbüsü ilə hazırlanmış, 18 mart 1965-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş, 14 oktyabr 1966-cı ildə qüvvəyə minmiş “Dövlətlər və xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında” Konvensiyanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. AR 1992-ci ildən bu Konvensiyada iştirak edir. Konvensiya Razılığa gələn dövlətlə (o cümlədən AR ilə) digər Razılığa gələn dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında investisiya ilə bağlı bütün hüquqi mübahisələrin həll edilməsi üçün beynəlxalq hüquqi əsaslar müəyyən edir. Belə hüquqi əsaslar müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrdən biri də 12 aprel 1988-ci ildə qüvvəyə minmiş (AR 1992-ci ildən iştirak edir) “İnvestisiyaların təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentliyin təsis edilməsi haqqında” 1985-ci il Seul Konvensiyasıdır. Bu qrup müqavilələr sırasına investisiyaları qarşılıqlı qorunması ilə bağlı ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr də daxildir. AR çox sayda dövlətlə: Böyük Britaniya, Fransa, İran İslam Respublikası, Gürcüstan, Pakistan İslam Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Livan, Moldova, İtaliya, Polşa, Türkiyə, Ukrayna və s. bu növ müqavilələr bağlamışdır. Məzmun baxımından oxşar olan bu müqavilələrdə aşağıdakı istiqamətlərdə hüquqi əsaslar müəyyən edilir: 1) iştirakçı dövlət öz ərazisində digər tərəfin vətəndaşları və şirkətlərinin investisiya qoyuluşuna təşviq edir, onlar üçün əlverişli mühit yaradır və öz qanunları çərçivəsində bu cür sərmayəni qəbul edir; 2) iştirakçı dövlətin vətəndaşları və şirkətlərinə investisiya qoyuluşu sahəsində milli rejim və ya ən əlverişli rejim təmin edilir; 3) iştirakçı dövlətin ərazisində baş verən müharibə, silahlı toqquşma, inqilab, fəvqəladə vəziyyət, üsyan və ixtilaf nəticəsində yaranan zərərin ödənilməsi və kompensasiya verilməsi; 4) ekspropriasiya, milliləşdirmə və ya ekspropriasiyaya bərabər tutulan digər hallara yalnız nadir hallarda yol verilməsi, milliləşdirmə və ya ekspropriasiya yalnız daxili ehtiyaclara və ictimai məqsədlər cavab verdikdə ayrı-seçkilik etmədən, təxirə salmadan, müvafiq və effektiv kompensasiya şərti ilə həyata keçirilə bilər; 5) investorlara investisiyaların və gəlirlərin sərhədsiz köçürülməsinə zəmanət verilir; 6) investisiyalarla bağlı yaranan istənilən hüquqi məsələnin arbitraj həlli imkanı nəzərdə tutulur.

IV. Nəticə

Beynəlxalq sənədlərdə, ilk növbədə, müqavilələrdə dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak etməsinin tənzimlənməsi, daha çox dövlət immuniteti məsələsi ilə paralel həyata keçirilir. Bu baxımdan beynəlxalq səviyyələrdə mövcud olan aktların əksəriyyəti, məsələn, “Dövlət immuniteti haqqında” 1972-ci il Avropa Konvensiyası [3], “Dövlətin və onun mülkiyyətinin yurisdiksiya immuniteti haqqında” 2004-cü il Konvensiyası [7] və s. Amma qeyd olunan müqavilələrin hər biri dövlətin immuniteti ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutmaqla eyni zamanda dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak etməsi üçün hüquqi əsas qismində çıxış edir. Bu baxımdan belə bir nəticəyə

gəlmək olar ki, beynəlxalq səviyyədə dövlətin (o cümlədən AR-in) beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı üçün kifayət qədər hüquqi əsas mövcuddur. Amma nəzərə almaq şərti ilə ki, onlardan yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR üçün hüquqi öhdəliklər yaradır. Çünki AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsi belə bir nəticəyə gəlmək üçün əsas verir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Allahverdiyev, S.S. Course on Private International (Civil) Law of the Republic of Azerbaijan. 2nd edition / S.S. Allahverdiyev. – Baku: Legal Publishing House, 2021. – 840 p.
2. Civil Code of the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource] // Adopted on December 28, 1999. – Unified electronic database of legal acts of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/46944> (last access: 15.04.2025).
3. European Convention on State Immunity: [Electronic resource] // Adopted on May 16, 1972. URL: <https://rm.coe.int/1680073139> (last access: 16.04.2025).
4. International Legal Assistance and Legal Relations. Collection of Normative Acts. – Baku: Digesta Publishing, - 2007, - 592 p.
5. Law of the Republic of Azerbaijan on Private International Law: [Electronic resource] // Adopted on June 6, 2000. – Unified Electronic Database of Legal Acts of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/509> (last access: 15.04.2025).
6. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: [Electronic resource] // Adopted by UNESCO on November 16, 1972. URL: <https://e-qanun.az/framework/8744> (last access: 15.04.2025).
7. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property: [Electronic resource] // Adopted by General Assembly Resolution 59/38 on December 2, 2004 URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml (last access: 16.04.2025).
8. Vienna Convention on Consular Relations: [Electronic resource] // Adopted at the United Nations Conference in Vienna on April 24, 1963. URL: <https://e-qanun.az/framework/7505> (last access: 15.04.2025).
9. Vienna Convention on Diplomatic Relations: [Electronic resource] // Adopted at the United Nations Conference in Vienna on April 18, 1961. URL: <https://e-qanun.az/framework/7509> (last access: 16.04.2025).

THE SITUATION AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON STATE IMMUNITY

GURSHAD ABBASOV¹

Abstract

The article examines the subject of international private law and the characteristics of the Republic of Azerbaijan's participation in such relations. International private law is distinguished by the presence of a foreign element in civil transactions, including property, family, and labor relations. This foreign element may manifest in the subject, object, or legal fact of the relationship. The Republic of Azerbaijan legislation allows the state to participate in civil law relations akin to other legal entities. The legal basis for this participation includes the Civil Code, the Law "On International

---

¹ PhD in Law / Department of Private International Law and European Law, Baku State University / email: gurshadabbasov@gmail.com

Private Law” and international treaties. State immunity is a significant issue in these relations. The Republic of Azerbaijan is primarily active in economic, trade, energy, and investment spheres. Concession agreements, production-sharing agreements, and investment contracts strengthen the state’s role in the economic domain. International documents, particularly the Vienna Conventions and investment-related acts, reinforce The Republic of Azerbaijan’s legal framework. Ultimately, the Republic of Azerbaijan acts as a fully-fledged subject of international private law within the frameworks of national legislation and international legal norms.

Keywords: *civil transactions, investment relations, state immunity, Republic of Azerbaijan, international private law, foreign element.*

ПОЛОЖЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ О ГОСУДАРСТВЕННОМ ИММУНИТЕТЕ

ГЮРШАД АББАСОВ¹

Резюме

Статья посвящена исследованию предмета международного частного права и особенностей участия Азербайджанской Республики в таких отношениях. Международное частное право характеризуется наличием иностранного элемента в гражданском обороте, включая имущественные, семейные и трудовые отношения. Иностраный элемент может проявляться в субъекте, объекте или юридическом факте правоотношения. Законодательство Азербайджанской Республики позволяет государству выступать в гражданских правоотношениях наравне с другими юридическими лицами. Правовую основу такого участия составляют Гражданский кодекс, Закон «О международном частном праве» и международные договоры. Вопрос иммунитета государства имеет особое значение в таких отношениях. Азербайджанской Республики активно участвует в международных отношениях в экономической, торговой, энергетической и инвестиционной сферах. Концессионные соглашения, договоры о разделе продукции и инвестиционные контракты усиливают роль государства в экономической сфере. Международные документы, в частности Венские конвенции и акты, связанные с инвестициями, укрепляют правовые основы Азербайджанской Республики. В итоге Азербайджанской Республики выступает полноправным субъектом международного частного права в рамках как национального законодательства, так и международных правовых норм.

Ключевые слова: *гражданский оборот, инвестиционные отношения, государственный иммунитет, Азербайджанская Республика, международное частное право, иностраный элемент.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Доктор философии по праву / Кафедра международного частного права и европейского права / Бакинский государственный университет / email: gurshadabbasov@gmail.com

AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÖDƏNİŞSİZ (DÖVLƏT HESABINA) HÜQUQİ YARDIMIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ: NORMATİV VƏ İNSTİTUSİONAL ASPEKTLƏR

DAŞQIN QƏNBƏROV¹

Annötasiya

Bu məqalədə aparıcı Avropa ölkələrində və Azərbaycan Respublikasında dövlət vəsaiti hesabına – ödənişsiz hüquqi yardım sistemləri normativ və institusional çərçivələr baxımından müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya və Azərbaycanın nümunəsində hüquqi yardımın qanunvericilik əsasları, hüquqi yardıma çıxış meyarları, təqdim olunan xidmətlərin xarakteri və vəkillərə ödəniş mexanizmləri araşdırılır. Hüquqi yardımın təqdim olunmasında mövcud olan iki əsas model – “judicare” və “welfare” sistemləri təhlil olunur və bu modellərin Azərbaycan kontekstində tətbiqi qiymətləndirilir. Tədqiqatda vurğulanır ki, ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnun təmin edilməsi üçün hüquqi yardım yalnız formal deyil, real və effektiv olmalıdır. Bu prinsip Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda da təsbit olunmuşdur. Araşdırmada, həmçinin dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillərin peşəkarlıq səviyyəsi, onların dəyişdirilməsi prosedurları, hüquqi yardımın rəqəmsallaşma səviyyəsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahədəki rolu təhlil obyektidir. Məqalənin sonunda Azərbaycan Respublikasında hüquqi yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülür. Bunlara “Pulsuz Hüquqi Yardım haqqında” xüsusi qanunun qəbul edilməsi, dövlət maliyyələşməsinin artırılması, vəkillərin ixtisasartırma sisteminin gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlarla, xüsusilə BMT və Avropa Şurası tövsiyələri ilə uyğunluğun təmin edilməsi daxildir.

Açar sözlər: hüquqi yardım, ədalət mühakiməsinə çıxış, judicare modeli, welfare modeli, Azərbaycan, müqayisəli hüquq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, qeyri-hökumət təşkilatları.

I. Giriş

Avropa və Azərbaycan hüquq sistemlərində ödənişsiz (dövlət hesabına) hüquqi yardımın qanunvericilik, institusional və funksional aspektləri bu məqalədə müqayisəli hüquq metodologiyası ilə araşdırılır. Eyni zamanda, təhlil hüquqi yardım sisteminin tarixi formalaşma prosesi və beynəlxalq tələblərlə uzlaşması kimi mühüm məqamları da əhatə edir.

Hüquqi yardıma çıxış ədalət mühakiməsinin əsas prinsipidir və bu yardımın vətəndaşlara ödənişsiz (dövlət hesabına) şəkildə təmin olunması aztəminatlı şəxslərin hüquq sistemində bərabər çıxış imkanlarını təmin edir. Vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın xarakteri, həcmi və hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [8], xüsusilə də “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu [9], Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Mülki Prosesual Məcəllə (m.67-1) və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsinin təmin olunması hüquqi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrindən birini təşkil edir. Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində mühüm rol vəkilliyin üzərinə düşür [3, s. 8]. Vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın xarakteri müxtəlif ola bilər və adətən aşağıdakı formaları əhatə edir: Məsləhət vermək (şifahi və yazılı hüquqi məsləhətlər); Hüquqi sənədlərin hazırlanması (iddia ərizəsi, şikayət, müqavilə, ərizə, vəsiyyəet və s.); Məhkəmədə və digər orqanlarda təmsilçilik (cinayət, mülki, inzibati, kommersiya mübahisələr üzrə); Cinayət işlərində müdafiə (təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi, zərərçəkmişin və ya şahidin təmsil edilməsi); Notariat hərəkətlərində iştirak; Barışıq və mediasiya proseslərində iştirak; İcraat proseslərində hüquqi yardım göstərilməsi və s. Vəkilin göstərdiyi hüquqi yardımın həcmi müraciət edən şəxsin hüquqi probleminin

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / hüquq elmləri doktoru, dosent / İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: dashqin.bsu@gmail.com

mahiyyətindən, işin mürəkkəbliyindən, məhkəmə və ya orqanın səviyyəsindən (birinci instansiya, apellyasiya, kassasiya, polis, prokurorluq və s.), müştəri ilə vəkil arasında bağlanmış müqavilədən və s. xüsusatlardan asılı ola bilər.

Keçən əsrin ortalarından etibarən ödənişsiz (dövlət hesabına) hüquqi yardımın göstərilməsi məsələsinin öyrənilməsi ilə, əsasən, sosioloqlar məşğul olmuşlar. Onlar ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsinin iki modelinə - “judicare” və “welfare”ə əsaslanıldığını qeyd etmişlər. Judicare modelinin əsasında ilk dövrlər xeyriyyə işinin görülməsi dururdu. Belə xeyriyyə fəaliyyəti çərçivəsində hüquqşünaslar heç bir ödəniş almadan insanlara hüquqi yardım göstərirdilər. Belə yardım müxtəlif əlamətdar günlərdə həyata keçirilirdi və hüquqşünaslar bunu boyunlarının borcu hesab edirdilər. Hüquqi yardımın göstərilməsi zaman isə yardım göstərilən şəxslərin seçimində xüsusi meyarlar mövcud olmamışdır. Könüllülük əsasında hüquqi yardımın göstərilməsi tendensiyası təqribən keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarına, ta ki judicare modelinin qəbulunadək davam etmişdir. Bu sistem çərçivəsində dövlətin maliyyəsi əsasında fərdi vəkillərə müəyyən olunmuş şəxslər qrupuna hüquqi yardım göstərilməsi üçün pul ödənilir. Bu sistemə əsasən hüquqi yardım xidmətini ya istənilən hüquqşünas və ya xüsusi şirkətlərlə bağlanmış müqavilə əsasında peşəkar vəkillər göstərə bilərlər. Lakin burada həmin hüquq firmalarının ixtisaslaşmaları nəzərə alınır. Ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə welfare modeli 1960-cı illərdə ABŞ-də o zamankı Prezident Lindon Consonun “Yoxsulluqla mübarizə” 1 proqramı əsasında tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu model, həmçinin “ştatda olan hüquqşünaslar” da adlanır. Bu sistemə əsasən, yerli icmaların nəzdində daimi hüquqşünas ştatları formalaşdırılır və bu hüquqşünaslar judicare sistemində çalışan peşəkar vəkillərin qatılmadıqları işlərə cəlb olunurlar. Kanada və Avstraliya kimi ölkələr welfare modelindən istifadə edənlər sırasındadırlar [7, s. 3-4].

Bu kontekstdə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında yuxarıda qeyd edilən hər iki model - “judicare” və “welfare” tətbiq olunur. “Judicare” modelinə nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının əlamətdar günlərdə müxtəlif rayon və şəhərlərdə az təminatlı ailələrə, cəzaçəkmə müəsisələrində məhkumlara, müxtəlif sosial müdafiə müəsisələrində yaşayan, müalicə alan şəxslərə və s. bu kimi oxşar kateqoriyadan olan, maddi durumu ədalət mühakiməsinə çıxış üçün lazımi informasiyaları əldə etməyə imkan verməyən şəxslərə ödənişsiz (pulsuz) hüquqi yardım aksiyaları təşkil etməsini göstərmək olar. “Welfare” modeli isə Azərbaycan Respublikasında dövlət hesabına hüquqi yardım modeli ilə, demək olar ki, eyni mahiyyəti özündə ehtiva edir.

II. Hüquqi yardım sisteminin prinsipləri və qanunvericilik bazası

Cədvəl 1. Hüquqi yardım sisteminin qanunvericilik əsasları

Ölkə	Qanunvericilik aktı	Əhatə dairəsi
Böyük Britaniya	Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012, əlavə olaraq, İngiltərədə hüquqi yardım sistemində “Legal Aid Agency” (LAA) və ya “Civil Legal Aid” [22; 23].	Cinayət və mülki işlər, bütün ölkə ərazisində.
Fransa	Code de l'organisation judiciaire, Loi n°91-647 du 10 juillet 1991 [25].	Cinayət, mülki işlər, bütün ölkə ərazisində.
İspaniya	Ley 1/1996, de asistencia jurídica gratuita [24].	Mülki, inzibati və cinayət işləri, bütün ölkə ərazisində.
Almaniya	Beratungshilfegesetz (BerHG), Prozesskostenhilfe (PKH) [10; 11].	Mülki, cinayət, əmək, inzibati, bütün ölkə ərazisində.
Azərbaycan	“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanun, Konstitusiya (m.61), MPM (m.67-1) [9].	Cinayət işlərində və xüsusi hallarda mülki işlər, bütün ölkə ərazisində

Qeyd: Azərbaycanda “Dövlət hesabına (ödənişsiz) hüquqi yardım haqqında” Qanun hələ qəbul edilməmişdir. Mövcud sistem Konstitusiyanın 61-ci maddəsinə, Mülki Məcəlləyə, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanuna və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarlarına əsaslanır.

III. Pulsuz hüquqi yardım almaq üçün meyarlar

Böyük Britaniyada dövlət hesabına hüquqi yardım (legal aid) yalnız müəyyən maliyyə meyarlarına cavab verən şəxslərə təqdim olunur. Məsələn, 2024-cü il üzrə belə müəyyən edilib ki, aylıq xalis gəliri (disposable income) 733 funtsterlingdən aşağı olan, habelə ümumi kapitalı (bankda əmanət, əmlak və digər aktivləri) 8000 funtsterlingdən az olan şəxslər pulsuz hüquqi yardıma (mülki və cinayət işlərində) çıxış hüququ qazana bilərlər. Kapitalın 8000–16000 funtsterling aralığında olması hallarında isə qismən hüquqi yardım və ya müəyyən məbləğdə ödənişli yardım tətbiq olunur. Göstəricilər ailə vəziyyəti, yaşayış xərcləri və hüquqi problemin növünə görə dəyişə bilər. Əlavə olaraq, istintaq zamanı və ya təcili məhkəmə müdaxiləsi tələb olunduqda bu meyarlardan kənar hallar da nəzərdən keçirilə bilər [28; 30].

Fransada hüquqi yardım sistemi (aide juridictionnelle), əsasən “Loi n°91-647 du 10 juillet 1991” qanunu və əlaqəli inzibati qaydalarla tənzimlənir. Bu qanun, maddi vəziyyəti məhdud olan şəxslərə pulsuz və ya azaldılmış qiymətə hüquqi xidmətlər (məsələn, vəkillik, məsləhət, məhkəmə xərcləri) göstərilməsini nəzərdə tutur. 2024-cü il üçün hüquqi yardıma uyğunluq üçün şəxsin aylıq gəliri 1 nəfərlik ailə üçün təxminən 1250 avro, 2 nəfərlik ailə üçün isə 1560 avro civarındadır. Əmlak və əlavə gəlirə görə yardımın tam və ya qismən göstərilməsi mümkündür. Vətəndaşlıq və ya Fransa ərazisində qanuni rezidentlik tələbi mövcuddur [27].

Almaniyada hüquqi yardım Hüquqi Məsləhət Yardımı Qanunu (Beratungshilfegesetz (BerHG)) və Məhkəmə Xərcləri Yardımı (Prozesskostenhilfe (PKH)) qanunlarına əsasən təqdim olunur. 2024-cü il üçün ailə strukturu və yaşayış xərcləri nəzərə alınmaqla pulsuz hüquqi yardıma uyğunluq üçün orta aylıq gəlir 1400–1600 avro həddində hesablanıb. Kapital meyarı isə təxminən 5000–8000 avro aralığında dəyişir. Yardımın göstərilməsi üçün müraciətçinin məhkəməyə verilən xüsusi ərizə (PKH-Antrag) vasitəsilə və ərizədə hüquqi yardıma ehtiyacı və şəxsi imkanının olmaması əsaslandırılır [11].

İspaniyada hüquqi yardım 1/1996 sayılı Pulsuz Hüquqi Yardım Haqqında Qanun (*Ley 1/1996 de asistencia jurídica gratuita*) ilə tənzimlənir. 2024-cü ilə əsasən, illik gəliri İctimai Gəlir Göstəricisinin (IPREM) 2 mislinə qədər olan şəxslər (təxminən 15876 avro) pulsuz hüquqi yardım almaq hüququna malikdir. Rezidentlik statusu, hüquqi əsas və müraciətin ciddiliyi nəzərə alınır [24].

Cədvəl 2. Yuxarıda qeyd edilən dövlətlərdə pulsuz hüquqi yardım üçün tələblər:

Ölkə	Maliyyə meyarı	Digər şərtlər
Böyük Britaniya	Aylıq gəlir: 733 funtsterlingdən az; əmlak 8000 funtsterlingdən az	Hüquqi əsas və ictimai maraq
Fransa	1 nəfər: 1200 avro; 2 nəfərlik ailə: 1500-1600 avro	Vətəndaşlıq və ya leqal rezidentlik
İspaniya	İllik gəlir: 2x IPREM (15876 avro)	Rezidentlik, hüquqi əsas
Almaniya	20000 avroya qədər (ailə, xərc faktoru əsasında)	Hüquqi zərurilik, imkan məhdudluğu
Azərbaycan	Orta aylıq gəlirinin cari il üçün yaşayış minimumundan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması	Aztəminatlı sosial qruplar, insan alveri qurbanları və s.

IV. Dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillər: rolu, effektivliyi və tətbiq praktikası

Dövlət tərəfindən təyin edilən vəkillər (İngiltərədə “duty solicitor”, Fransada “avocat commis d’office”) istintaq, məhkəmə prosesləri və apellyasiya mərhələlərində şəxsi təmsil edir, dəlillərin

toplanmasında iştirak edir və müdafiə strategiyası hazırlayır. Bu sistemin effektivliyi, vəkillərin peşə hazırlığı və dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlə sıx bağlıdır.

CEPEJ-in (“Commission Européenne pour l’Efficacité de la Justice” - Avropa Şurası tərəfindən 2002-ci ildə təsis edilmiş ekspert qurumudur. Onun əsas məqsədi Avropa ölkələrində ədalət sistemlərinin səmərəliliyini, keyfiyyətini və işləkliyini yaxşılaşdırmaqdır.) 2024-cü il hesabatına və Böyük Britaniya Ədliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən:

Böyük Britaniyada 2024-ci ildə hüquqi yardım üçün dövlət tərəfindən ayrılmış büdcə təxminən 156 milyon funtsterlinq olmuşdur [22].

Fransada hüquqi yardım xərcləri 500 milyon avro, hüquqi yardımdan yararlanan şəxslərin sayı isə təxminən 950000 nəfər olmuşdur [10].

Almaniyada hüquqi yardım üçün ayrılan vəsait təxminən 400 milyon avro təşkil etmişdir [7].

Azərbaycanda 2024-cü il üçün bu məqsədlə ayrılmış vəsait təxminən 5.5 milyon manat olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi).

Avropa Dövlətləri və Azərbaycan Respublikasında Vəkil Saatlıq Ödənişləri və Hüquqi Yardım Tarifləri. Saatlıq Ödənişlər və Statistik Göstəricilər (2024)

Ölkə	Büdcə miqdarı	Hüquqi yardım işi	Mənbə / Şərh
Azərbaycan	5,499,994.34 AZN	40,650	AR VK hesabatı [6]
Böyük Britaniya	156.5 mln funtsterlinq	≈70,000 iş	LAA 2023–24 illik hesabat [22]
Fransa	≈500 mln. avro	≈1.2 m nəfər	CEPEJ 2024 report [13]
Almaniya	≈ 400 mln. Avro	>500,000 iş	BMJ 2024 statistikası [10]
İspaniya	≈750 mln. Avro	≈600,000 iş	CGAE / CEPEJ 2021 təminat

Avropa Dövlətləri və Azərbaycan Respublikasında vəkile 1 saatlıq ödənişləri və hüquqi yardım tarifləri ilə bağlı araşdırma da apararı zaman aşağıdakıları müəyyən etdim. Məlum oldu ki, hüquqi yardıma çıxışın təmin olunması və vəkillərə ödənişlərin saatlıq əsasda tənzimlənməsi, əksər avropa ölkələrində ədalət mühakiməsinin əsas prinsiplərindəndir. Dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillərin saatlıq ödənişləri ölkədən ölkəyə, işin növü və mürəkkəbliyinə görə dəyişir. Aşağıda Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya və Azərbaycan nümunəsində rəsmi mənbələrə istinadla əsas tariflər və statistik göstəricilər təqdim olunur.

1 saata görə ödənişlərin ölkələr üzrə müqayisəsi

Ölkə	Saatlıq ödəniş (təxminən)	Qeyd və mənbə
Azərbaycan	11 manat (2025-ci ildən)	2018-də 2-6 manat arası, 2025-də 11 manata yüksəldildi (https://barassociation.az/news/1636) [6]
Böyük Britaniya	60 – 150 funtsterlinq	Cinayət işlərində £60-dan başlayır, mürəkkəb işlərdə £150-ə qədər (UK Ministry of Justice, Criminal Legal Aid Fees Guidance 2024) [30]
Fransa	40 – 100 avro	CNB (<i>CNB barèmes indicatifs des honoraires</i>) məlumatları, CEPEJ hesabatları, iş növünə görə dəyişir [13].
Almaniya	50 - 120 avro	RVG (<i>Rechtsanwaltsvergütungsgesetz – Vəkil Haqları Qanunu</i>) ilə tənzimlənir. Bundesministerium der Justiz – RVG Tarife 2024 [10].
İspaniya	30 - 90 avro	Consejo General de la Abogacía Española, CEPEJ, Ödənişlər regiondan (məs. Madrid, Kataloniya, Andalusiya) və işin növündən asılı olaraq dəyişir [14].

V. Vəkillərin peşəkarlıq səviyyəsi və keyfiyyət təhlili

Vəkillərin ixtisasartırma və peşəkar inkişafı müasir hüquqi sistemlərin ayrılmaz komponentlərindəndir. Bu sahədə dövlətlərin yanaşması, təşkilati strukturlar və maliyyələşdirmə modelləri arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Azərbaycanın təcrübəsi bu istiqamətdə diqqətçəkici nümunədir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillərin ixtisasartırma təlimləri Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzi ilə Ədliyyə Akademiyasının birgə təşkilatçılığı çərçivəsində müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Təlimlər aktual hüquqi məsələləri əhatə edir və bütün vəkillər üçün ödənişsiz əsaslarla təşkil olunur. Mövcud məlumatlara görə, bu təlimlərə ümumi kollegiya üzvlərinin təxminən 85%-i cəlb olunur. Belə yüksək iştirak faizi postsovet məkanı ilə yanaşı, Avropa İttifaqı ölkələri ilə müqayisədə də nəzərəcarpacaq göstərici sayılır [5].

Müqayisə üçün, Almaniyada ixtisasartırma təlimləri BRAK (Bundesrechtsanwaltskammer) və Anwaltsakademie kimi qurumlar vasitəsilə təşkil olunur. Təlimlər əsasən güzəştli və ya bəzi hallarda ödənişsiz əsaslarla təqdim edilir. Bununla belə, iştirak səviyyəsinə dair dəqiq rəsmi statistika mövcud deyil, lakin geniş təklif şəbəkəsi və təşviqedic mexanizmlər mövcuddur [18].

Fransada isə vəkillər üçün ixtisasartırma təlimləri CNB (Conseil National des Barreaux) tərəfindən təşkil olunur və ildə minimum 20 saatlıq təlim keçmək məcburidir. CNB-nin onlayn platformasında 800-dən çox təlim təqdim edilir və onların əhəmiyyətli hissəsi ödənişsizdir. Lakin iştirak dərəcəsi ilə bağlı açıq statistika təqdim edilmir [13].

Böyük Britaniyada Solisitorlar üzrə Nəzarət Təşkilatı (SRA) və Law Society tərəfindən vəkillərin illik minimum 16 saat davam edən peşəkar inkişaf proqramlarında iştirak etməsi tələb olunur. Bu sahədə təlimlərin bir qismi ödənişsiz və akkreditə şəkildə təqdim edilsə də, sistem əsasən özəl təşəbbüslər üzərində qurulub. İştirak səviyyəsi ilə bağlı vahid statistik məlumat mövcud deyil [19; 20].

İspaniyada ixtisasartırma təlimləri Abogacia Española və yerli barolar tərəfindən həyata keçirilir. Avropa Şurasının “HELP” proqramı çərçivəsində müxtəlif pulsuz hüquqi təlimlər təklif olunur. Lakin təlim iştirakına dair rəsmi rəqəmlər açıqlanmamışdır [24; 26].

Yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda vəkillərin ixtisasartırma sisteminin həm institusional təşkili, həm də kütləvi iştirakı baxımından yüksək səviyyədə qurulduğu müşahidə olunur. Xüsusilə iştirak səviyyəsinin 85%-ə çatması bu sahədə ölkənin hüquqi inkişafını göstərən mühüm göstəricidir. Bu mənada Azərbaycan modeli bəzi Avropa ölkələri ilə müqayisədə daha sistemli və əlçatan xarakter daşıyır.

VI. Qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, stabil vətəndaş cəmiyyətinin qurulması əsl demokratik dövlətin yaradılmasının ilkin vacib şərti rolunda çıxış edir. Yalnız demokratik ölkələrdə vətəndaş səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Çünki demokratik dövlətdə vətəndaşlar konstitusion hüquqlarını həyata keçirə bilər, ümumi əhəmiyyətli qərarların qəbulunda iştirak edir və müxtəlif ictimai birliklərdə birləşməklə fərdi maraqlarını təmin etmək imkanlarına malik olurlar [20, s. 38-39]. Vətəndaşların birləşməsi vətəndaş cəmiyyətinin vacib elementi rolunda çıxış edir. Bu, ölkə əhalisinin fəal şəkildə siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyətlə məşğul olmaq formasıdır. Birləşmək özlərinin konstitusion hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə istək və imkanlarını səfərbər etməyə imkan verir. Qeyri-hökumət təşkilatları isə vətəndaş cəmiyyətinin əsas barometrləridir. Birləşmək hüququ hüquqi dövlət anlayışı ilə sıx bağlıdır [21, s. 96-97]. Çünki birləşmək hüququnun reallaşdırılması üçün mütləq müvafiq şəraitin olması tələb olunur ki, bu da hüquqi dövlətdə mümkündür. Bununla yanaşı, hüquqi dövlətin əsas göstəricilərindən biri məhz birləşmə hüquqlarının mövcudluğu və onların reallaşdırılması şəraitinin olmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında fəal vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu getməkdədir. Vətəndaş cəmiyyətinin mərkəzi sütununu isə birləşmək hüququ əsasında yaradılan müxtəlif ictimai təşkilatlar - qeyri-hökumət təşkilatları təşkil edirlər. 13 iyun 2000-ci ildə qəbul olunmuş “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu

istiqlamətdə ən əhatəli sənəd oldu. Qəbul olunmuş qanunun beynəlxalq müqavilələrin və konvensiyanın müvafiq müddəalarına cavab verdiyini söyləmək üçün ciddi əsaslar mövcuddur.

Tədqiqat zamanı o da müəyyən olundu ki, xüsusilə sosial baxımdan həssas qruplar üçün hüquqi yardım sahəsində qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) mühüm rol oynayır. Məsələn, İngiltərədə “Citizens Advice” və “Law Centres Network” bu sahədə geniş fəaliyyət göstərir. Fransada “Droit d’Urgence” və İspaniyada “Fundación Abogacía Española”, “Iridia – Centro para la Defensa de los Derechos Humanos”, “Pikara, Fundación Mujeres”, Almaniyada “Diakonie”, “Sozialberatungstelle”-lər və s. bu rolu icra edir. Azərbaycanda hüquqi maarifləndirmə sahəsində fəaliyyət göstərən QHT-lər olsa da, onların institusional dəstəyi və hüquqi yardım sistemində inteqrasiyası zəifdir [15; 18].

VII. Beynəlxalq standartlarla uyğunluq və qiymətləndirmə

BMT-nin Hüquqi Yardım üzrə Prinsipləri (2012) və Avropa Şurasının tövsiyələri hüquqi yardıma çıxışın insan hüquqlarının tərkib hissəsi olduğunu vurğulayır. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin (2003) R(2003)14 sayılı tövsiyəsində [15] üzv dövlətlərə hüquqi yardımın effektivliyinin təmin olunması üçün qanunvericiliyin və resursların adekvatlaşdırılması tövsiyə olunur [31].

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyasında aydın mətnlə qeyd edilir ki, “cinayəti törətməkdə ittiham edilən hər bir şəxsin şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə olunmaq və yaxud müdafiəçinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda ədalət mühakiməsinin maraqları bunu tələb edərsə, təmənnasız hüquqi yardım almaq” [4, s. 78] hüququ vardır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedent hüququna əsasən, hüquqi yardım yalnız formal deyil, eyni zamanda effektiv olmalıdır. Bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun (Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi) ayrılmaz hissəsidir. Bununla bağlı AİHM-də çoxsaylı işlər olmuşdur. Nümunədə *Artico v. Italy* (1980) – (Ərizə №: 6694/74) AİHM-in bu qərarı hüquqi yardımın formal deyil, effektiv şəkildə təmin olunmasının zəruriliyini ilk dəfə aydın şəkildə ortaya qoymuşdur. İşə baxan məhkəmə müəyyən etdi ki, İtaliya dövləti ərizəçiyə dövlət hesabına müdafiəçi təyin etmişdi, lakin həmin vəkil faktiki olaraq onu müdafiə etməmişdi.

Nəticədə məhkəmə o qərara gəldi ki, sadəcə vəkilin təyin edilməsi kifayət deyil, dövlət bu hüququ real və effektiv şəkildə təmin etməlidir. Sitata: “The Convention is intended to guarantee rights that are practical and effective, not theoretical or illusory”. Digər bir nümunə kimi “*Airey v. Ireland* (1979) – (Ərizə №: 6289/73)” işini göstərmək olar [1]. Bu işdə AİHM ilk dəfə mülki işlər üzrə hüquqi yardımın da təmin olunmasının 6-cı maddəyə daxil olduğunu tanımışdır. Belə ki, İrlandiyada boşanma prosesində ərizəçi hüquqi yardımsız (vəkilsiz) hüquqlarını həyata keçirə bilmirdi. AİHM dedi ki, hüquqi yardımın (vəkilin) olmaması ədalətli məhkəmə hüququnu mümkün etmir. Sitata: “Effective access to court may necessitate the provision of legal assistance in civil cases too”. Daha bir nümunə “*Quaranta v. Switzerland* (1991) – (Ərizə №: 12744/87)” işini qeyd etmək olar. Bu işdə məhkəmə hesab edir ki, hüquqi yardımın təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün zəruri olduğu hallarda dövlətin vəkil təmin etməsi və onun fəaliyyətini effektiv təmin etməsi mütləqdir. Məhkəmə hesab etdi ki, ərizəçi çətin vəziyyətdə olub və hüquqi yardım olmadan müdafiəsini qurmaq qeyri-mümkün idi. Yardım təyin edilməli və real olmalı idi.

Azərbaycan Respublikasının maddi və prosessual qanunvericilik normalarının bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində irəliyə doğru addımlar atması müsbət qiymətləndirilsə də, yuxarıda qeyd etdiyim müqayisəli təhlil nəticələri deməyə əsas verir ki, sisteməlik islahatlara hələ də ehtiyac qalmaqdadır. Azərbaycanda hüquqi yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericilik, maliyyə və texnoloji islahatların sinxron şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Avropa təcrübəsi göstərir ki, effektiv hüquqi yardım yalnız insan hüquqlarının deyil, sosial rifahın da tərkib hissəsidir.

VIII. Nəticə

1. Azərbaycan Respublikasında hüquqi yardım sisteminin institusional çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır və bu sahədə işlərin davam etdirilməsi, müdafiə strategiyalarının

keyfiyyətli hazırlanmasına yönəlik vəkillərin ixtisasartırma sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi və stimullaşdırması məqsədmüvafiq olar.

2. Məhkəməyə qədər istintaq (təhqiqat) orqanlarının (polis, prokurorluq və s.) da hazırkı elektron məhkəmə tipli vahid bir elektron platformada inteqrasiya olunması operativlik, şəffaflıq, obyektivlik, qanunçuluq və hüquqi müəyyənlik baxımından vəkillik institutu üçün çox mühüm bir dəstək olar.

3. Dövlət tərəfindən hüquqi yardımın maliyyələşdirilməsi səviyyəsinin davamlı artırılması, illik hesabatlılıq və keyfiyyət monitorinqi sisteminin davamlı inkişaf etdirilməsi məqsədmüvafiq olar.

4. Rəqəmsal hüquqi yardım müraciət sistemləri inkişaf etdirilməsi və QHT-lərin hüquqi yardım strukturuna inteqrasiyası dəstəklənməsi məqsədmüvafiq olar.

5. “Dövlət hesabına (ödənişsiz) hüquqi yardım haqqında” xüsusi qanunun qəbul edilməsi hüquqi müəyyənlik və effektivliyin artırılması baxımından məqsəduyğun olardı.

6. Hüquqi yardım sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün Avropa Şurasının və BMT-nin tövsiyələri rəhbər tutulmalı və AİHM presedentləri nəzərə alınması məqsədmüvafiq olar.

7. Vəkil fəaliyyətinin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi, vəkil birliklərinin (büroların, mərkəzlərin və s.) nümunəvi əsasnamələrinin təkmilləşdirilməsi, fəaliyyətlərində hesabatlılıq, kollegiallıq, aşkarlıq və şəffaflığın inkişaf etdirilməsi məqsədmüvafiq olar.

8. Vəkillər Kollegiyasının elektron portalında süni intellekt dəstəkli məsləhətçi və onlayn müraciət sisteminin tətbiqi məqsədmüvafiq olar.

Azərbaycan üçün son illərdə vəkillərə ödənən dövlət hesabına ödənişlərin artırılması və daha şəffaf statistikasının mövcudluğu müsbət irəliləyiş kimi dəyərləndirilməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Airey v. Ireland, App no. 6289/73, ECtHR (9 October 1979).
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57552> (last access: 05.03.2025).
2. Aliyev, A. I. (2009). *International legal protection of human rights* (Textbook for higher education) (Scientific advisors: M. N. Alaskarov, E. T. Suleymanova). Baku: “NAT-Co” LLC Publishing House.
3. Aliyev, Sh. I. (2012). *Advocacy Law* (Academic editor: A. R. Baghirov; Executive editor: F. F. Mammadov; Scientific reviewers: K. N. Salimov, F. M. Abbasova, E. A. Khalafov; Reviewer: T. Sh. Mahmudov). Baku: “OSKAR NPM” Printing House.
4. Aliyev, Z. (2010). *The European Court of Human Rights* (Scientific advisors: E. T. Suleymanova, R. M. Valeyev, L. H. Huseynov; Reviewers: A. I. Aliyev, R. F. Mammadov, V. A. Ibayev). Baku: Legal Literature Publishing House.
5. Azerbaijan Bar Association. (2024). *Report on training and continuing legal education activities*.
URL: <https://barassociation.az/az/news/1566> (last access: 04.03.2025).
6. Azerbaijan Bar Association. (n.d.). *Report on state-funded legal aid payments for 2024*.
URL: <https://barassociation.az/en/news/1582> (last access: 05.03.2025).
7. Azerbaijan Law Reform Centre. (2012). *Legal aid system in Azerbaijan: Review and proposals*.
URL: https://www.lawreform.az/upload/file_17102012_az.pdf (last access: 04.03.2025).
8. Azerbaijan Republic. (1995). *Constitution of the Republic of Azerbaijan*.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/8974> (last access: 05.03.2025).
9. Azerbaijan Republic. (1999). *Law on Advocates and Advocacy Activity*.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1418> (last access: 05.03.2025).
10. Bundesministerium der Justiz. (n.d.). *Legal advice and legal aid in civil matters (Beratungshilfe und Prozesskostenhilfe)*.
URL: https://www.bmj.de/DE/Themen/Rechtspflege/BeratungshilfePKH/Beratungshilfe_node.html (last access: 04.03.2025).

11. Bundesrechtsanwaltskammer (BRAK). (2023). *Continuing legal education requirements for lawyers*.
URL: <https://www.brak.de> (last access: 04.03.2025).
12. Citizens Advice. (n.d.).
URL: <https://www.citizensadvice.org.uk> (last access: 05.03.2025).
13. CNB. *Formations CNB* [online platform].
URL: <https://formations.avocat.fr> (last access: 05.03.2025).
14. Consejo General de la Abogacía Española. *Continuing legal education*.
URL: <https://www.formacionabogacia.es> (last access: 04.03.2025).
15. Council of Europe. (2003). *Recommendation Rec(2003)14 on the interoperability of legal aid systems*.
16. Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice. (2022). *Evaluation report (2022 edition): European judicial systems*.
URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/evaluation-reports> (last access: 05.03.2025).
17. Droit d'Urgence. (n.d.).
URL: <https://www.droiturgence.org> (last access: 05.03.2025).
18. European Union Agency for Fundamental Rights. (2021). *Access to justice in Europe: An overview of challenges and opportunities*.
URL: <https://fra.europa.eu/en/publication/2021/access-justice-europe-overview-challenges-and-opportunities> (last access: 04.03.2025).
19. Fundación Abogacía Española. (n.d.).
URL: <https://www.abogacia.es> (last access: 05.03.2025).
20. Ganberov, D. M. (2021). Specific features of the right to associate in trade unions in the Republic of Azerbaijan: Theoretical and practical analysis. *ScienceRise: Juridical Science*, 4(18), 36–41.
URL: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.247743> (last access: 04.03.2025).
21. Ganberov, D. (2022). Main models of realisation of the right of association in the Azerbaijan Republic. *Electronic Scientific Journal of Law Socrates*, 3(21), 89–99.
URL: <https://doi.org/10.25143/socr.22.2022.1.089-099> (last access: 05.03.2025).
22. Law Society of England and Wales. (n.d.). *CPD requirements*.
URL: <https://www.lawsociety.org.uk> (last access: 05.03.2025).
23. Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (UK).
URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/10/contents/enacted> (last access: 05.03.2025).
24. Ley 1/1996, de asistencia jurídica gratuita (Spain).
URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1996-114> (last access: 05.03.2025).
25. Loi n°91-647 du 10 juillet 1991 relative à l'aide juridique (France).
URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000700840> (last access: 04.03.2025).
26. Ministerio de Justicia (España). (n.d.). *Legal aid in Spain: Economic eligibility criteria*.
URL: <https://www.mjusticia.gob.es/es/ciudadania/tramites/asistencia-juridica-gratuita> (last access: 05.03.2025).
27. Service-Public.fr. (2024). *Legal aid: Financial conditions for 2024*.
URL: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F18074> (last access: 04.03.2025).
28. UK Government. (2025). *Check if you can get legal aid*.
URL: <https://www.gov.uk/check-legal-aid> (last access: 05.03.2025).
29. UK Ministry of Justice. (2021). *Legal aid statistics: January to March 2021*.
URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/legal-aid-statistics-january-to-march-2021> (last access: 04.03.2025).
30. UK Ministry of Justice. (2023). *Criminal legal aid means testing guidance*.

URL:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1184639/criminal-legal-aid-means-testing-guidance.pdf (last access: 05.03.2025).

31. United Nations. (2012). *United Nations Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems*.

URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/12-06296_Ebook.pdf (last access: 04.03.2025).

COMPARATIVE ANALYSIS OF FREE LEGAL AID IN EUROPEAN LEGAL SYSTEMS AND AZERBAIJAN: NORMATIVE AND INSTITUTIONAL ASPECTS

DASHGIN GANBAROV¹

Abstract

This article presents a comparative legal analysis of free legal aid systems in selected European countries and the Republic of Azerbaijan, focusing on their normative and institutional frameworks. Drawing on the examples of the United Kingdom, France, Germany, Spain, and Azerbaijan, the study examines key components such as legislative regulation, eligibility criteria, the nature and scope of legal services provided, and remuneration mechanisms for legal aid lawyers. Special attention is devoted to the two dominant models of legal aid provision — the “judicare” and “welfare” systems— and their application within the Azerbaijani context. The study underscores the fundamental principle that access to justice requires legal assistance to be not only formally available but also practically effective, in line with the jurisprudence of the European Court of Human Rights. Furthermore, the analysis explores the quality of legal representation, procedures for replacing court-appointed lawyers, levels of professional training, and the extent of digitalization in the provision of legal aid services. The role of non-governmental organizations (NGOs) in supporting vulnerable groups is also highlighted. In conclusion, the paper advocates for systematic reforms in Azerbaijan's legal aid system, including the adoption of a dedicated “Law on Free Legal Aid”, increased state funding, enhanced lawyer training mechanisms, and improved monitoring and accountability procedures. The alignment of domestic practices with international standards, particularly those of the United Nations and the Council of Europe, is emphasized as a strategic priority.

Keywords: *legal aid, access to justice, judicare model, welfare model, Azerbaijan, comparative law, European Court of Human Rights, NGOs, legal assistance.*

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / Doctor of Laws, Associate Professor / UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Baku State University / email: dashqin.bsu@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БЕСПЛАТНОЙ ПРАВОВОЙ ПОМОЩИ В ЕВРОПЕЙСКИХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: НОРМАТИВНЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

ДАШГИН ГАНБАРОВ¹

Резюме

В статье проводится сравнительно-правовой анализ систем бесплатной юридической помощи в ряде европейских стран и в Азербайджанской Республике с акцентом на их нормативную и институциональную структуру. На примере Великобритании, Франции, Германии, Испании и Азербайджана рассматриваются правовые основы, критерии доступности, характер и объём предоставляемых юридических услуг, а также механизмы оплаты труда адвокатов, назначаемых государством. Особое внимание уделено двум основным моделям предоставления юридической помощи — «judicare» и «welfare», а также их применению в азербайджанской правовой системе. Подчёркивается, что для реализации права на доступ к правосудию юридическая помощь должна быть не только формально доступной, но и фактически эффективной, что подтверждается практикой Европейского суда по правам человека. Также анализируются вопросы профессионального уровня адвокатов, процедур их замены, степень цифровизации системы юридической помощи и роль неправительственных организаций (НПО) в обеспечении доступа к правовой защите уязвимых групп населения. В заключение статьи предложены рекомендации по совершенствованию системы юридической помощи в Азербайджане, включая принятие специального закона «О бесплатной юридической помощи», увеличение государственного финансирования, развитие системы повышения квалификации адвокатов и обеспечение соответствия международным стандартам, включая рекомендации ООН и Совета Европы.

Ключевые слова: *юридическая помощь, доступ к правосудию, модель judicare, модель welfare, Азербайджан, сравнительное право, Европейский суд по правам человека, неправительственные организации.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / доктор юридических наук, доцент / Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / Бакинский государственный университет / email: dashqin.bsu@gmail.com

ÖHDƏLİYİN İCRASI HAQQINDA İDDIALARIN DİGƏR İDDİA NÖVLƏRİNDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

LALƏ MƏMMƏDLİ¹

Annotasiya

Məqalədə inzibati prosessual hüquqda məcburetmə haqqında iddia, mübahisələndirmə haqqında iddia və öhdəliyin icrası haqqında iddia institutları müqayisəli-hüquqi aspektdə araşdırılır. Almaniya, Azərbaycan və Türkiyə qanunvericilikləri nümunəsində bu iddiaların hüquqi mahiyyəti, predmeti, tətbiq halları və prosessual xüsusiyyətləri təhlil edilir. Almaniya hüququnda məcburetmə haqqında iddia icra iddiaları qrupuna daxil edilərək “imtinaya qarşı” və “hərəkətsizliyə qarşı” alt növlərə ayrılır. Azərbaycan qanunvericiliyində məcburetmə haqqında iddia inzibati aktın qəbulunu təmin etməyə yönəlmişkən, öhdəliyin icrası haqqında iddia faktiki xarakterli hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə aid edilir. Türkiyə qanunvericiliyində isə bu iddialar ayrıca təsnif olunmayaraq “tam yuridiksiya iddiası” çərçivəsində tənzimlənir. Araşdırmada həmçinin inzibati müqavilələrin hüquqi rejimi, onların bağlanma halları və “ayrıla bilən əməliyyat” nəzəriyyəsi kontekstində məhkəmə nəzarətinin tətbiqi imkanları izah olunur, o cümlədən inzibati müqavilələrlə bağlı məhkəməyə hansı iddia növü ilə müraciət edilməsinin mümkünlüyü araşdırılmışdır. Sonda iddia növləri arasındakı sərhədlərin aydın müəyyənləşdirilməsinin inzibati məhkəmə icraatına təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinmiş, o cümlədən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: öhdəliyin icrası haqqında iddia, inzibati məhkəmə icraatı, müddət, məcburetmə haqqında iddia, inzibati akt.

I. Giriş

İnzibati hüquq sahəsində iddiaların təhlili, onların növləri və tətbiq prinsipləri, həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan inzibati məhkəmə icraatında vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddia və məcburetmə haqqında iddia inzibati məhkəmə icraatında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu iddialar vasitəsilə vətəndaşlar inzibati aktların mübahisələndirilməsinə deyil, inzibati orqanların faktiki xarakterli hərəkətləri həyata keçirməsinə və ya inzibati aktların qəbul edilməsinə nail ola bilərlər. Bu baxımdan öhdəliyin icrası haqqında iddia və məcburetmə haqqında iddia inzibati məhkəmələr tərəfindən təmin olunan hüquqi müdafiənin əsas vasitəsi hesab olunur.

Müasir hüquqi praktikada və nəzəri ədəbiyyatda bu iddiaların strukturu və təsnifatı müxtəlif ölkələrin qanunvericilik sistemlərində fərqli formalarda nəzərdə tutulmuşdur. Alman hüquq sistemində bu iddialar “icra iddiaları” (Leistungsklage) kateqoriyasına daxil edilir və inzibati orqanları müəyyən hərəkətləri həyata keçirməyə məcburetmə funksiyasına malikdir. Məcburetmə haqqında iddialar bu kateqoriyaya aid edilir və məhkəmə tərəfindən iddiaçının xeyrinə inzibati aktın qəbul edilməsini təmin etmək məqsədini güdür. Bu baxımdan alman qanunvericiliyi iddianın növlərini formalaşdırıcı iddialar (Gestaltungsklage), icra iddiaları (Leistungsklage) və müəyyənləşdirici iddialar (Feststellungsklage) üzrə sistemləşdirir və normativ əsasını “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanunun müvafiq maddələrində tapır.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi isə məcburetmə və öhdəliyin icrası haqqında iddiaları ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi müəyyən etməklə iddiaçıların hüquqlarının qorunmasını daha dəqiq və səmərəli şəkildə təmin edir. Belə ki, məcburetmə haqqında iddialar inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlıdır, öhdəliyin icrası haqqında iddialar isə faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu fərqləndirmə iddiaçının konkret hüquqi müdafiə mexanizmini seçməsinə imkan verir və məhkəmə prosedurunda hər iki iddia növünün hüquqi mahiyyətinin dəqiq müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının müəllimi / Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi, Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı / email: mammadlilala25@gmail.com

Türkiyə inzibati prosessual qanunvericiliyi isə tam yuridiksiya iddiası (Recours de plein contentieux) çərçivəsində daha geniş iddia spektrini əhatə edir və öhdəliyin icrası ilə məcburetmə haqqında iddiaların ayrı-ayrı kateqoriyalarını nəzərdə tutmur. Bu fərqliliklər hüquqi tənzimləmənin ölkələr arasında müqayisəli təhlilini vacib edir və iddiaların mahiyyətini, tətbiq mexanizmlərini və praktiki nəticələrini anlamaqda mühüm rol oynayır.

Məqalənin məqsədi inzibati hüquqda öhdəliyin icrası haqqında iddia, məcburetmə haqqında iddia, o cümlədən mübahisələndirmə haqqında iddianın nəzəri əsaslarını, praktik tətbiqini, eləcə də müxtəlif ölkələrdəki qanunvericiliklərlə müqayisəsini araşdırmaqdır. Bununla yanaşı, iddiaların növləri, onların məzmunu, baxılmasının prosedur qaydaları və tətbiq zamanı meydana çıxan hüquqi məsələlər inzibati məhkəmə icraatının səmərəliliyinin və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini təmin edən hüquqi mexanizmlər kimi təhlil olunacaqdır.

II. Öhdəliyin icrası haqqında iddialarla məcburetmə haqqında iddiaların müqayisəsi

Nəzəri ədəbiyyatda və praktikada öhdəliyin icrası haqqında iddialarla oxşarlığı ilə seçilən iddia növü məcburetmə haqqında iddiadır. Alman inzibati prosessual qanunvericiliyində inzibati məhkəmə icraatı ilə bağlı olan iddiaların növləri formalaşdırıcı iddialar (*gestaltungsklage*) [6, s. 385-421], icra iddiaları (*leistungsklage*) [6, s. 289-292] və müəyyənləşdirici iddialar (*Feststellungsklage*) [6, s. 293-320] olaraq qruplara ayrılmışdır. Bunun normativ əsası Alman İnzibati Məhkəmə icraatı haqqında Qanunun 43-cü maddəsinin ikinci bəndidir. Belə ki, həmin normaya əsasən müəyyənətmə haqqında iddia ilə o halda müraciət edilə bilməz ki, iddiaçı öz hüquqlarını formalaşdırıcı və ya icra iddiaları ilə müdafiə edə bilir və ya müdafiə edə bilərdi.

Məcburetmə haqqında iddialar “icra iddiaları” təsnifatına daxildir. İnzibati prosessual hüquqda “icra iddiaları” dedikdə inzibati orqanlar tərəfindən müəyyən hərəkətlərin edilməsinə, inzibati aktın qəbul edilməsinə, o cümlədən inzibati orqanların müvafiq hərəkətlərə dözməsinə, müəyyən hərəkətlərdən çəkinməsinə məcbur edilməsinə ilə bağlı iddialar nəzərdə tutulur. Belə iddiaların məqsədi məhkəmədən iddiaçının tələb etdiyi “icranın” həyata keçirilməsinə məcbur edilməsidir. Məcburetmə haqqında iddialarda isə tələb olunan “icra” iddiaçının xeyrinə inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bir şəxsin “məcburi köçkün statusu və vəsiqəsi verilməsi ilə bağlı” tələbi məcburetmə haqqında iddia olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 33.1-ci maddəsinə görə, məcburetmə iddiası qaldıran şəxs məhkəmədən cavabdehin üzərinə onun istədiyi məzmunlu inzibati aktı qəbul etmək öhdəliyinin qoyulmasını tələb etmək imkanına malikdir [10]. Qanunun tələbinə əsasən məcburetmə haqqında iddia vasitəsilə məhkəmə vasitəsilə inzibati orqandan inzibati aktın qəbul edilməsi tələb edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati məhkəmənin iddiaçının tələb etdiyi inzibati aktı özünün qəbul etməsinə icazə verilmir. Bu baxımdan, inzibati məhkəmə sadəcə olaraq inzibati orqanın iddiaçının tələb etdiyi inzibati aktı qəbul etməsinə və ya iddiaçının müraciətinə yenidən baxılması vəzifəsini müəyyən edir. Nəticədə məcburetmə haqqında iddia “formalaşdırıcı iddia” deyil, “icra iddiası”dır.

Almaniyanın “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanunun 42-ci maddəsinin 2-ci hissəsi məcburetmə haqqında iddianın iki növü müəyyən edir [12]:

1. Məcburetmə haqqında iddianın birinci növü “imtinaya qarşı iddia”dır (*Versagungsgegenklage*). Bu iddia növü ilə məhkəməyə müraciət edilə bilməsi üçün ilk növbədə maraqlı şəxs inzibati orqana əlverişli inzibati aktın qəbul edilməsinin təmin edilməsi üçün müraciət etməli, inzibati orqan tərəfindən də əlverişli inzibati aktın qəbul edilməsindən imtina olunmalıdır.

2. Məcburetmə haqqında iddianın digər növü “hərəkətsizliyə qarşı iddia”dır (*Untätigkeitsklage*). Bu iddia növü ilə inzibati məhkəməyə o halda müraciət edilir ki, maraqlı şəxsin müraciətinə inzibati orqan tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində heç bir maddi cavab, hətta imtina cavabı belə verilmiş olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, “hərəkətsizliyə qarşı” iddia müstəqil iddia növü hesab olunmur. Bu iddia daha çox inzibati şikayət (etiraz) olmadan iddianın mümkün sayılması ilə bağlı prosessual vəziyyətinin mövcudluğuna kömək edir. Həmçinin bu iddia inzibati məhkəməyə müraciət edilməsi üçün iddia müddətinin qanunla nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılıdır. Almaniyanın “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanunun 75-ci maddəsinə əsasən əgər inzibati şikayətə və ya

inzibati aktın qəbul edilməsi tələbinə dair, əsaslı səbəb olmadan, müvafiq müddət ərzində məzmun etibarilə qərar verilməyibsə, bu halda, həmin Qanunun 68-ci maddəsindən fərqli olaraq, inzibati məhkəmə qarşısında iddia qaldırmaq mümkündür [3]. Həmin normaya əsasən müvafiq müddət dedikdə 3 ay nəzərdə tutulur. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən öhdəliyin icrası haqqında iddia, mübahisələndirmə haqqında iddia, o cümlədən məcburetmə haqqında iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək üçün əvvəlcə inzibati orqanın özünə “etiraz”la müraciət edilməsi zəruri şərtidir. İnzibati orqana etiraz yolu ilə müraciət edilməsi müraciət edən şəxs üçün də faydalı xarakter daşıyır. Belə ki, bəzi hallarda maraqlı şəxs üçün məhkəməyə müraciət edilmədən inzibati aktın ləğv edilməsi imkanı yaranır [5, s. 515]. İnzibati orqanın hərəkət və ya hərəkətsizliyinə qarşı inzibati orqanın özünə “etiraz”la müraciət edilməsi inzibati prosedur ilə məhkəmə proseduru arasında keçid nöqtəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Nəticədə məcburetmə haqqında iddianın hər iki “alt növü” maraqlı şəxsin inzibati orqana müraciət etdiyi vaxta qədər qəbul olunmamış inzibati aktın qəbuluna yönəldilmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialar da “icra iddiaları” qrupuna daxildir. Lakin məcburetmə haqqında iddialardan fərqli olaraq öhdəliyin icrası haqqında iddialar inzibati aktın deyil, “faktiki xarakterli hərəkətin” edilməsinin inzibati orqanın üzərinə vəzifə kimi qoyulması ilə bağlıdır. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa da, məcburetmə haqqında iddialar kimi öhdəliyin icrası haqqında iddiaların iki alt növünü fərqləndirə bilərik. Öhdəliyin icrası haqqında iddiaların tətbiq dairəsi daha genişdir. Belə ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialarla məhkəməyə müraciət edilməsi üçün həyata keçirilməsi tələb olunan “icra” inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olmamalıdır. Türkiyənin “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanununda isə konkret olaraq məcburetmə haqqında iddialar və öhdəliyin icrası haqqında iddialar fərqləndirilməmişdir. Belə ki, həmin qanunda 3 iddia növü təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyindən fərqli olaraq Türkiyə inzibati prosessual qanunvericiliyindən 3 iddia növü müəyyənləşdirildiyindən iki ölkənin iddia növlərinin qarşılaşdırılması çətinlik doğurur. “Türkiyənin İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanunun 2-ci maddəsində aşağıdakı 3 iddia növü müəyyən edilmişdir:

1. Ləğv iddiası;
2. Tam yurisdiksiya iddiası;
3. İnzibati müqavilələrdən irəli gələn iddialar.

Ləğv iddiaları məhz “formalaşdırıcı iddialar” olduğundan Azərbaycan Respublikası inzibati prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulan məcburetmə haqqında iddia və öhdəliyin icrası haqqında iddialar daha çox tam yurisdiksiya iddiası olaraq tərcümə olunan “*tam yargı davaları*”na uyğundur. Türkiyə inzibati prosessual qanunvericiliyi Fransız modelinə uyğun olduğundan iddia növlərinin də adları fransız dilindən tərcümə edilmişdir. Tam yurisdiksiya (tam yargı) iddiası fransız dilindəki *Recours de plein contentieux* ifadəsindən tərcümə edilmişdir. Beləliklə, Türkiyə qanunvericiliyində tam yurisdiksiya iddiası ləğvetmə haqqında iddia ilə əhatə olunmayan bütün hərəkətlərin tələb edilməsi bağlı iddia növüdür. Yəni inzibati aktın ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsindən başqa maraqlı şəxsin inzibati orqanın digər fəaliyyəti ilə bağlı tələbləri tam yurisdiksiya (tam yargı) iddiasının əhatəsinə daxil hesab olunur. Bəzən ədəbiyyatlarda belə bir fikirə rast gəlinir ki, tam yurisdiksiya (tam yargı) iddiası təzminatla (kompensasiya ilə) bağlı olan iddia növüdür. Türkiyə praktikasında tam yurisdiksiya haqqında iddiaların əksər hissəsi təzminatla bağlı olsa da, həmin iddia növü başqa hüquqi tələblərlə də bağlı ola bilər. Türkiyə praktikasında tam yurisdiksiya iddiası daha çox təzminatla bağlı olsa da, Fransa qanunvericiliyində bu iddia növü inzibati məhkəmə icraatı qaydasında bir çox tələbin irəli sürülməsi ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının inzibati prosessual qanunvericiliyində iddianın növlərinin müxtəlifliyi daha effektiv müdafiə vasitəsinə təkmilləşdirir. Yəni Türkiyə və Fransa inzibati prosessual qanunvericiliyində məcburetmə və öhdəliyin icrası haqqında iddialar bir iddia növü altında birləşdirilmişdir ki, bu da onlar arasında fərqi müəyyən edilməsi zərurətini aradan qaldırır. Azərbaycan Respublikasının inzibati prosessual qanunvericiliyi isə inzibati orqanın hərəkətlərini real aktın qəbul edilməsi və inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olan hərəkətlər formasında müəyyən etdiyindən fərqli təsnifat özünü göstərir. Bu zaman “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 2.0.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olan

iddia məcburetmə haqqında iddia olacaqdır. Öhdəliyin icrası haqqında iddialar isə inzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi bağlı olmayan faktiki xarakterli hərəkətin edilməsi ilə bağlı öhdəliyin inzibati orqanın üzərinə qoyulması ilə bağlı olan iddia növüdür. Bəzi ölkələrin inzibati prosessual qanunvericiliyində məcburetmə haqqında iddia öz təbiətinə görə öhdəliyin icrası haqqında iddianın bir növü hesab olunur [1, s. 272]. Məcburetmə haqqında iddia ilə öhdəliyin icrası haqqında iddiaların baxılması zamanı oxşarlıq ondan ibarətdir ki, hər iki iddia növü üzrə hakim aşağıdakı iki məsələni yoxlamalıdır:

1. İnzibati aktın qəbul edilməsindən imtinanın qanuniliyi. Almaniya qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qayda bundan ibarətdir ki, əgər məcburetmə haqqında iddia ilə maraqlı şəxs məhkəməyə müraciət edibsə, alman dilində *Rechtswidrigkeitsaufbau* olaraq ifadə olunan “hüquq pozuntusunun quruluşu” məhkəmə tərəfindən əsas götürülür. Almaniyanın “İnzibati Məhkəmə icraatı haqqında” Qanunun 113-cü maddəsinin 5-ci hissəsinin 1-cümləsinə əsasən əgər məhkəmə tərəfindən əgər inzibati aktın qəbulundan imtina edilməsi və ya onun verilməməsi qanunsuz hesab edilirsə və bu hal iddiaçının hüquqlarının pozulmasına səbəb olmuşdursa, həmçinin iş məhkəmənin qərar qəbul etməsi üçün hüquqi cəhətdən hazır vəziyyətdədirsə (*spruchreif*), məhkəmə inzibati orqanın tələb olunan rəsmi hərəkəti həyata keçirməsi (inzibati aktın qəbul edilməsi) barədə qərar qəbul edir [7]. Birinci halda məhkəmə inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbulundan imtina olunması haqqında qərarının, o cümlədən hərəkətsizliyinin həm formal, həm də maddi cəhətdən hüququayğun olub-olmamasını yoxlayır. Azərbaycan Respublikası inzibati məhkəmə icraatında isə inzibati aktın qəbul olunmasından imtinanın sadəcə olaraq inzibati orqanın inzibati aktın qəbul olunmamasına münasibətinin öyrənilməsi, o cümlədən əsaslandırmanın hansı formada həyata keçirilməsinin müəyyən edilməsi məqsədilə əhəmiyyət kəsb edir. Öhdəliyin icrası haqqında iddia üçün də eyni qayda qüvvədədir. Bu zaman faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsindən imtina sadəcə olaraq inzibati orqanın faktiki xarakterli hərəkətin edilməməsinə münasibətinin öyrənilməsi baxımdan önəmlidir.

2. Qəbul edilməsi tələb olunan inzibati aktın qanuniliyi. Bu halda isə, məhkəmə iddiaçı tərəfindən qəbul edilməsi tələb olunan inzibati aktın maraqlı şəxs üçün əlverişli olduğu qədər, qanuni də olub-olmamasını yoxlayır. Bu zaman belə nəticə çıxarmaq olur ki, əgər inzibati aktın qəbul edilməsi qanunidirsə, o zaman inzibati orqanın aktın qəbul edilməsindən imtinası da qanunsuzdur. Praktikada edilən ən böyük səhvlərdən biri də, inzibati məhkəmə icraatında məcburetmə haqqında iddiaya baxılan zaman hakim inzibati aktın qəbulundan imtina olunması haqqında qərarın məzmun baxımdan yoxlanılmasını həyata keçirirlər. Bu məcburetmə haqqında iddianın məzmununa uyğun gəlməyən haldır. Çünki məcburetmə haqqında iddia inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı tələblə əlaqədardır. Bu zaman hakim inzibati aktın qəbul olunmasından imtina haqqında qərarı müstəqil inzibati akt kimi qiymətləndirə bilməz. Almaniya fərqli bir praktika özünü göstərir. Belə ki, inzibati aktın qəbul olunmasından imtina qərarının qanuniliyini yoxlayan məhkəmələr bəzi hallarda inzibati aktlar üçün tələb olunan əsaslandırma tələbinin pozuması ilə bağlı nəticəyə gəlirlər. “İnzibati İcraat haqqında” Qanunun 61.2-ci maddəsinin məzmununa əsasən inzibati aktın əsaslandırılması zamanı işin faktiki vəziyyəti və hüquqi tərəfləri, onları təsdiqləyən və ya təkzib edən sübutlar, eyni zamanda qərarın qəbulunda istinad olunan qanunlar və digər normativ aktlar əks olunmalıdır [11]. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin normanın tələbləri inzibati aktlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bəzi ədəbiyyatlarda isə məhkəmələrə tövsiyə edilən ondan ibarətdir ki, inzibati orqan inzibati aktın qəbulundan imtinanı rəsmi sənəd formasında etmişdirsə, bu halda məsələnin həlli müsbət istiqamətdədirsə, məhkəmə inzibati aktın qəbulunu inzibati orqanın üzərinə öhdəlik kimi qoymaqla bərabər, həm də imtina haqqında aktın da ləğv edilməsini müəyyən etməlidir. Bu ləğvetmə məcburi xarakter daşımır, yəni inzibati aktın qəbul edilməsinə dair məhkəmənin mövqeyi həm də imtinanın ləğv edilməsini ehtiva edir. Bu yanaşma iddiaçının mövqeyi baxımından daha məqsəduyğundur. Çünki iddiaçının tələbi yalnız inzibati aktın ləğv edilməsini deyil, həm də imtina haqqında qərarın da ləğv edilməsini nəzərdə tutur.

Öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlı müraciət zamanı da inzibati məhkəmədən faktiki xarakterli hərəkətlərin edilməsi öhdəliyinin inzibati orqanın üzərinə qoyulması tələb olunur. Əgər inzibati orqan tərəfindən faktiki xarakterli hərəkətin edilməsindən imtina olunarsa, bu halda

məcburetmə haqqında iddiadan fərqli olaraq, ümumiyyətlə, imtina haqqında qərarın ləğv edilməsi zərurətinin olmadığı qənaətinə gəlməyə. Belə ki, müvafiq hərəkətin edilməsindən imtina haqqında aktın özü müstəqil olaraq inzibati akt kimi qiymətləndirilsə idi, bu zaman öhdəliyin icrası haqqında iddiaların “inzibati akt qəbulu ilə bağlı olmayan” iddia olması əlaməti aradan qalxmış olacaq və məcburetmə haqqında iddia ilə eyniləşə bilərdi.

2577 sayılı İnzibati Məhkəmə Prosesual Qanununun 2-ci maddəsinin (c) bəndində “təhkim yolu nəzərdə tutulmuş imtiyaz şərtləşmə və müqavilələrindən irəli gələn mübahisələr istisna olmaqla, ictimai xidmətlərdən birinin həyata keçirilməsi üçün bağlanmış hər cür inzibati müqavilələrdən irəli gələn tərəflər arasındakı mübahisələrə dair iddialar” ayrıca bir iddia növü kimi tənzimlənmiş olduğu halda, həmin Qanunun 36-cı maddəsində inzibati məhkəmənin səlahiyyətləri müəyyən edilərkən müqavilələrdən irəli gələn iddialar tam yurisdiksiya iddiası (tam hüquq iddiası) kimi qəbul edilmişdir [12]. Bu səbəbdən, Türkiyə inzibati prosesual qanunvericiliyinə əsasən inzibati müqavilədən irəli gələn iddiaları tam yurisdiksiya iddiası kimi xarakterizə etmək mümkündür. İnzibati müqavilələr yalnız o hallarda bağlanır ki, inzibati orqan öz fəaliyyətini birtərəfli inzibati aktlarla tam şəkildə həyata keçirmək imkanına malik olmur. Bununla belə, inzibati müqavilənin bağlanması zəruri və qaçılmaz bir şərt hesab edilmir. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, əksər dövlətlərdə inzibati müqavilələr yalnız qanunvericilikdə xüsusi olaraq müəyyən edilmiş hallarda tətbiq olunur. Onların mahiyyət etibarilə publik hüquqa aid olması isə inzibati orqanların belə müqavilələri birtərəfli qaydada dəyişdirə bilməsi səlahiyyəti ilə təsdiqini tapır [9, s. 1961-1964]. Mülki hüquqi müqavilələrdən fərqli olaraq, inzibati müqavilələrin əsas məqsədi qanunla müəyyən olunmuş ictimai maraqları təmin etməkdir. Bu müqavilələrin həyata keçirilməsi prosesində inzibati orqanların daim iştirak etməsi də onların fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Publik hüquq normaları həm ictimai maraqların qorunmasına, həm də inzibati orqanlarla fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir [4, s. 200]. Bu normalar əsasında inzibati müqavilələrin bağlanma şərtləri, icra prosedurları, tərəflərin hüquq və öhdəlikləri, həmçinin müqaviləyə xitam verilmə qaydaları müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inzibati müqavilələrin məhkəmədə mübahisələndirilməsi ilə bağlı ayrıca norma nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə inzibati məhkəmə icraatında müəyyən çətinliklər yaradır. Belə hallarda iddianın növünü düzgün müəyyənləşdirmək üçün inzibati müqavilənin xarakterik cəhətlərinin təhlili vacibdir. İnzibati müqavilələrin nəzərdən keçirilməsi zamanı “ayrıla bilən əməliyyat nəzəriyyəsi”nin də qeyd olunması əhəmiyyət kəsb edir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, müqavilənin müxtəlif mərhələlərində inzibati orqan tərəfindən həyata keçirilən birtərəfli hüquqi hərəkətlərin mövcudluğu qəbul edilir. Bu yanaşma müqavilənin bağlanması prosesində inzibati orqanın birtərəfli qaydada hüquqi nəticə doğuran aktlar qəbul etməsi və həmin aktların inzibati məhkəmələrdə mübahisələndirmə və ya öhdəliyin icrası haqqında iddialara səbəb ola bilməsi ilə əlaqələndirilir [8, s. 8-9]. Bununla belə, Azərbaycan qanunvericiliyi kontekstində bu yanaşmanın tətbiqi hələ də mübahisəli hesab olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə inzibati müqavilədən ayrılaraq müstəqil şəkildə mübahisə predmeti ola bilən inzibati orqan hərəkətləri mövcuddur. “Ayrıla bilən əməliyyat” nəzəriyyəsinə görə, belə birtərəfli inzibati aktlar müstəqil qaydada inzibati məhkəmələrdə iddia predmetinə çevrilə bilər. Bu səbəbdən müqavilə mahiyyət etibarilə xüsusi hüquq müqaviləsi olsa da, ondan ayrılaraq ayrıca qiymətləndirilən hərəkətlər inzibati hüquq normalarına tabe olur. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, inzibati müqavilədən ayrılabilən müstəqil əməliyyatların inzibati akt qəbul edilməsinə aid olub-olmaması və ya faktiki xarakterli inzibati hərəkətlərdən ibarət olub-olmamasının müəyyən edilməsidir.

III. Öhdəliyin icrası haqqında iddialarla mübahisələndirmə haqqında iddiaların müqayisəsi

Azərbaycan Respublikası inzibati prosesual qanunvericiliyinin tələbinə əsasən mübahisələndirmə haqqında iddia vasitəsi ilə maraqlı şəxs inzibati orqandan inzibati aktın ləğv olunmasını və ya dəyişdirilməsini məhkəmə qaydasında tələb edə bilər. Anlayışdan da göründüyü kimi mübahisələndirmə haqqında iddialar da məcburetmə haqqında iddialar kimi inzibati aktlarla bağlıdır. Lakin mübahisələndirmə haqqında iddialarla inzibati aktın ya dəyişdirilməsi, ya da ləğvi tələb edilir.

Alman ədəbiyyatlarında *die Anfechtungsklage* olaraq bu iddia növü iddiaçı inzibati aktın ləğv edilərək qüvvəsinin dayandırılmasına nail ola bilər. Faktiki xarakterli hərəkətlər isə mübahisələndirmə haqqında iddiaların predmeti ola bilməz. Türkiyə hüquq ədəbiyyatlarında isə “ləğv iddiası” olaraq adlanan iddia növü daha geniş tələb əhatəsinə malikdir. Ləğv iddiası ilə prosessual baxımdan müraciət edə bilmək üçün subyektiv ictimai marağın pozulması tələb olunur. Yəni subyektiv ictimai marağın pozulması ehtimalının mövcud olması kifayətdir. Ləğv iddiaları obyektiv iddialardır [2, s. 33]. Azərbaycan Respublikasının inzibati prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulan iddia növlərindən fərqli inzibati orqan iddianın tərəfi kimi çıxış etmir. İddiaçının irəli sürdüyü tələb inzibati orqana qarşı deyil, onun həyata keçirdiyi hərəkətə qarşı yönəlidir.

Ləğv etmə iddiası inzibati aktın birbaşa ünvanlanmış olduğu şəxs tərəfindən qaldırıla biləcəyi kimi bəzi hallarda həmin inzibati akt səbəbindən hüququ pozulmuş üçüncü bir şəxs tərəfindən də qaldırıla bilər. Faktiki xarakterli hərəkətin edilməsi və ya edilməməsi maraqlı şəxs üçün müsbət, üçüncü şəxslər üçün mənfi təsirlər yarada bilər. O cümlədən maraqlı şəxs üçün əlverişli olan inzibati akt üçüncü şəxslər üçün əlverişsiz şərait yarada bilər. Yaxud əksinə inzibati aktın icra edilməsindən mənfi təsirlənən üçüncü şəxslərə həmin aktın icra edilməyəcəyinə dair inzibati orqan tərəfindən təminat verilə bilər. Üçüncü şəxslərə təsir edən (Drittwirkung) inzibati aktlara, o cümlədən faktiki xarakterli hərəkətlərə qarşı əlverişsiz vəziyyətə düşən üçüncü şəxslər iddia qaldıra bilərlər. Bu, “ləğv iddiası” ilə bağlı olduğundan əvvəlcə inzibati orqana müraciət edilməsi məcburidir.

Türkiyə inzibati hüququnda inzibati akt anlayışı Azərbaycan və alman inzibati prosessual hüququndakı inzibati akt anlayışından daha geniş olduğundan ləğv etmə iddiasının predmeti daha əhatəlidir. Azərbaycan və alman inzibati prosessual qanunvericiliyi yalnız fərdi xarakter daşıyan aktları inzibati aktlar sırasına daxil edir. Bu baxımdan, ümumi tənzimləyici aktlar mübahisələndirmə haqqında iddianın predmetinə daxil edilmir. Ümumi tənzimləyici aktların hüququayğunluğunu isə Almaniyanın “İnzibati Məhkəmə haqqında” Qanunun 47-ci maddəsinə əsasən yüksək instansiya məhkəmə həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 15-ci fəslə də oxşar müddəaları nəzərdə tutur.

Bu zaman belə sual ortaya çıxa bilər ki, əlverişsiz faktiki xarakterli hərəkətlərin dayandırılmasına (ləğv edilməsinə) dair mübahisələndirmə haqqında iddia və ya öhdəliyin icrası haqqında iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək mümkündürmü? Mübahisələndirmə haqqında iddialar konkret olaraq inzibati aktın ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsinə yönəldiyindən faktiki xarakterli hərəkətlərin ləğvi (dayandırılması) ilə bağlı mübahisələndirmə haqqında iddia seçilə bilməz. Bu zaman ən düzgün iddia növü Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsində nəzərdə tutulan müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddia olacaqdır.

IV. Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycan Respublikası inzibati məhkəmə icraatında öhdəliyin icrası haqqında iddialar iddiaçılar üçün mənafelərinin müdafiəsi baxımından mühüm rol oynayır. Lakin mövcud inzibati prosessual qanunvericilikdə iddiaların növləri arasında aydın sərhədlərin müəyyən edilməməsi, xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddialarla məcburetmə haqqında iddiaların bir-birindən fərqləndirilməsində çətinliklər yaradır. Almaniya və Türkiyə qanunvericiliyinin təcrübəsi göstərir ki, bu ölkələrdə iddiaların növləri daha dəqiq təsnif edilmiş və nəzəri əsaslandırılmışdır. Alman modelində “icra iddiaları” və onların alt növləri (imtinaya qarşı və hərəkətsizliyə qarşı iddialar), Türkiyə modelində isə “tam yurisdiksiya iddiaları” öhdəliyin icrası və məcburetmə haqqında iddiaların məqsəd və mahiyyətini aydın izah edir. Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. İnzibati orqanlar tərəfindən həyata keçirilən “faktiki xarakterli hərəkətlər”in dairəsi daha geniş olduğundan ölkənin məhkəmə praktikasında ən çox rast gəlinən iddia növü də öhdəliyin icrası haqqında iddialardır. Lakin həm nəzəri ədəbiyyatlarda, həm də qanunvericilikdə iddiaların növü arasında dəqiq sərhəd müəyyən edilmədiyindən hal-hazırda mübahisələrin çoxuna öhdəliyin icrası haqqında iddia qaydasında baxılır. Bu baxımdan hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası “İnzibati

İcraat haqqında” Qanununun 2-ci maddəsinə “faktiki xarakterli hərəkət”in anlayışını ehtiva edən norma əlavə edilməlidir.

2. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılan zaman inzibati orqanın müvafiq faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsindən imtina məhkəmə tərəfindən əsaslandırmanın müəyyən edilməsi baxımından önəmli xarakter daşıyır. Buna görə hesab edirik ki, qanunvericilikdə faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsindən imtina üçün əsaslandırmaya dair məcburi tələb müəyyən edilməlidir. Bu zaman hesab edirik ki, inzibati orqanlar qarşısında qoyulmalı olan mütləq tələb isə ondan ibarət olmalıdır ki, imtinanın yalnız formal normativ hüquqi aktlarla istinad olunaraq əsaslandırılmasına yönəlməməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev, S.F. Commentary on the Code of Administrative Procedure. Baku: Elm və Təhsil, 2024, 777 pages (in Azerbaijani / Əliyev, S.F. *İnzibati Prosesual Məcəllənin Kommentariyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2024, 777 s.*).
2. Azrak, Ü. The Rule of Law, Administrative Law and the Council of State. In: 125th Anniversary, II. National Administrative Law Congress, Abstracts of Papers, Ankara, 10–14 May 1993, pp. 11–37 (in Turkish / Azrak, Ü. Hukuk Devleti, İdare Hukuku ve Danıştay. 125'inci Yıl, II. Ulusal İdare Hukuku Kongresi Bildiri Özetleri. Ankara, 1993, s. 11–37).
3. Bundesrepublik Deutschland. Administrative Procedure Act (in German/ *Verwaltungsverfahrensgesetz – VwVfG, 1976*)
URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/> (last access: 01.05.2025).
4. Davies, A.C.L. The Public Law of Government Contracts. Oxford: Oxford University Press, 2008, 376 pages.
5. Detterbeck, S. General Administrative Law with Administrative Procedural Law. 1st Edition. Munich: C.H. Beck, 2009, 598 pages (in German / Detterbeck, S. *Allgemeines Verwaltungsrecht mit Verwaltungsprozessrecht. 1. Aufl., München: C.H. Beck, 2009, 598 s.*).
6. Hufen, F. Administrative Procedural Law. 10th Edition. Munich: C.H. Beck, 2016, 653 pages (in German / Hufen, F. *Verwaltungsprozessrecht. 10. Aufl., München: C.H. Beck, 2016, 653 s.*).
7. Federal Republic of Germany. Law on Administrative Court Proceedings (in German / *Verwaltungsgerichtsordnung – VwGO, 1960*).
URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/> (last access: 02.05.2025).
8. Kutlu, M. Tender Process in Administrative Contracts. İzmir: Dokuz Eylül University Faculty of Law, Revolving Fund Publications, 1997, 274 pages (in Turkish / Kutlu Meltem. *İdare Sözleşmelerinde İhale Süreci. İzmir: DEÜ Hukuk Fakültesi Döner Sermaye Yayınları, 1997, 274 s.*).
9. Melleray, F. The Exorbitance of Administrative Law in Question(s). *Actualité Juridique Droit Administratif (AJDA)*, No. 37, 2003, pp. 1961–1964 (in French / Melleray, F. *L'exorbitance du Droit Administratif en Question(s). AJDA, 2003, No. 37, s. 1961–1964*).
10. Republic of Azerbaijan. Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, 1 January 2011, No. 846-IIIQ (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsi, 01.01.2011, № 846-IIIQ*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46956> (last access: 01.05.2025).
11. Republic of Azerbaijan. Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings, 21 June 2005, No. 1036-IIQ (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati icraat haqqında Qanunu, 21.06.2005, № 1036-IIQ*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/11254> (last access: 01.05.2025).
12. Republic of Turkey. Law No. 2577 on Administrative Judicial Procedure (in Turkish / *İdari Yargılama Usulü Kanunu, 1982*).
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2577&MevzuatTur=1&MevzuatTerip=5> (last access: 02.05.2025).

DISTINCTIVE ASPECTS OF CLAIMS FOR THE PERFORMANCE OF OBLIGATIONS COMPARED TO OTHER TYPES OF CLAIMS

LALA MAMMADLI¹

Abstract

The article examines the institutions of the claim for enforcement, the claim for annulment, and the claim for performance within administrative procedural law from a comparative legal perspective. Using the examples of German, Azerbaijani, and Turkish legislation, the legal nature, subject matter, scope of application, and procedural features of these claims are analyzed. In German law, the claim for enforcement is classified within the group of enforcement claims and is subdivided into “action against refusal” and “action against inaction”. In Azerbaijani legislation, while the claim for enforcement is aimed at ensuring the adoption of an administrative act, the claim for performance applies to the execution of actions of a factual nature. In Turkish legislation, these claims are not classified separately but are regulated within the framework of the “full jurisdiction action”. The study also explains the legal regime of administrative contracts, the circumstances under which they may be concluded, and the possibilities for judicial review in the context of the “separable act” theory, including the determination of the type of claim that may be brought before a court concerning administrative contracts. In conclusion, it is argued that clearly defining the boundaries between claim types has an impact on administrative judicial proceedings, and proposals are made for the improvement of the legislation.

Keywords: *claim for the performance of an obligation, administrative court procedure, deadline, claim for enforcement, administrative act.*

ОСОБЕННОСТИ ИСКОВ ОБ ИСПОЛНЕНИИ ОБЯЗАННОСТИ ПО СРАВНЕНИЮ С ДРУГИМИ ВИДАМИ ИСКОВ

ЛАЛА МАМЕДЛИ²

Резюме

В статье в сравнительно-правовом аспекте исследуются институты иска о понуждении, иска об оспаривании и иска об исполнении обязанности в административном процессуальном праве. На примере законодательства Германии, Азербайджана и Турции анализируются правовая сущность, предмет, случаи применения и процессуальные особенности указанных исков. В немецком праве иск о понуждении включается в группу исполнительных исков и подразделяется на подвиды «против отказа» и «против бездействия». В азербайджанском законодательстве иск о понуждении направлен на обеспечение принятия административного акта, тогда как иск об исполнении обязанности относится к совершению фактических действий. В турецком законодательстве данные иски не классифицируются отдельно, а регулируются в рамках «иска о полной юрисдикции». В исследовании также разъясняется правовой режим административных договоров, условия их

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association, lecturer at the Academy of the State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan, PhD student at Faculty of Law, Baku State University / email: mammadlilala25@gmail.com

² Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики, преподаватель Академии Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики, докторант юридического факультета Бакинского государственного университета / e-mail: mammadlilala25@gmail.com

заклучения и возможности применения судебного контроля в контексте теории «отделимой операции», в том числе рассматривается вопрос о том, с каким видом иска возможно обратиться в суд по делам, связанным с административными договорами. В заключение сделан вывод о том, что четкое разграничение видов исков оказывает влияние на административное судопроизводство, и в целях совершенствования законодательства предложены рекомендации.

Ключевые слова: иск об исполнении обязанности, административное судопроизводство, срок, иск о понуждении, административный акт.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF CRIMINAL OMISSION: FROM PAST TO PRESENT

VUGAR GADIMOV¹

Abstract

To deeply understand the essence of crimes committed by omission from the objective perspective in criminal law theory, it is essential to comprehensively study the developmental trends of such acts in the criminal-legal history of Azerbaijan. The present research primarily aims to investigate how criminal omissions have been described and classified across various legal-historical stages. The main objective of this article is to examine how omission has been regarded as socially dangerous conduct throughout the key periods of Azerbaijan's legal history starting from ancient customary law norms and religious-legal traditions, continuing through the codified acts of the imperial, Soviet, and post-independence periods. Within this context, particular attention will be given to the characteristics of legal norms that either criminalized omissions or did not regulate such acts, alongside an analysis of the features of omissions within different socio-political formations. This study will be conducted with reference to primary legal sources and historical documents, including ancient customary law norms, Sharia-based rules, the legislation of the Russian Empire, Soviet criminal laws, and contemporary criminal legislation of the Republic of Azerbaijan. The comparative and historical-legal analysis presented herein aims to explore the historical development of criminal omissions and contribute to a deeper theoretical and practical understanding of liability based on omission.

Keywords: *criminal-legal history, publicly dangerous act, objective aspect, passive behavior, omissive conduct, criminal omission, criminalisation, decriminalisation.*

I. Introduction

The study of the developmental stages of criminal omission within the history of Azerbaijan's criminal law represents a longstanding and significant area of legal research. It serves as a lens through which the evolution of society and the nature of legally protected social relations can be understood. Over the years, this issue has reflected changes in legal thought, state policy, and societal values, thereby shedding light on how omission has been conceptualized and addressed as a form of criminal behavior.

In order to objectively examine the criminal-legal development of socially dangerous acts committed by omission, the history of criminal law in Azerbaijan may be conditionally divided into several periods: the Ancient Period (pre-7th century BCE); the Islamic Period (8th–18th centuries); the Russian Empire Period (19th century–1918); the National Independence Period (1918–1920); the Soviet Period (1920–1991); and the Modern Period following the restoration of independence (1991–present).

II. The historical development of criminal omission

In the Ancient Period, the primary sources of law in Azerbaijan were customary law, with Avesta and its parts (sections) serving as written sources. From the perspective of criminal law, the most significant part of the Avesta, known as the "Vendidad", was dedicated to criminal liability and punishment institutions. During this period, the criminal categorization of acts was primarily determined in terms of their harm to social relations, particularly moral and religious relations. Specifically, the outward aspect of the act in criminal law was defined as omission, which was characterized by the failure to follow prescribed rules or the refusal to act. It should be noted that the canonical norms established in the Vendidad stemmed from the requirements of the Zoroastrian religion at the state level. This meant that the prohibited act was considered both a religious and a state crime. According to the Avesta, violations of specific religious rituals and rules of the Zoroastrian faith, and the failure to carry them out (omission), were regarded as crimes, for which

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / PhD student in Law / Department of Criminal law and Criminology, Baku State University / email: vugar.qadimov.anar@bsu.edu.az

corresponding punishments, particularly physical punishments, were prescribed. For example, according to Zoroastrianism, the corpses of deceased individuals were to be taken to remote places away from inhabited areas for scavengers like birds and animals to consume. If someone violated this instruction or failed to carry it out (showed omission), they were to be punished with 200 lashes. The Avesta also considers violations of religious rules regarding animals as criminal acts, subject to punishment [8, p. 23].

For example, in terms of the form of crimes committed by omission, the Vendidad considered it a criminal act to deprive animals, particularly dogs of any breed, from food or to fail to provide them with food. Not providing food to a sheepdog was even equated to the act of depriving the head of the family of food. The criminalization of this act can be attributed to the irreplaceable role of dogs in the development of livestock at that time. Another intriguing act that found its place in the Vendidad was the failure to provide services to women on certain days [6, p. 38].

At the beginning of the Middle Ages (early Middle Ages), with the development of feudal relations in the ancient Albanian state within the boundaries of modern Azerbaijan, there arose a necessity for the adoption of new legal regulations to govern social relations. Eventually, the “Code of Laws” (canons), consisting of 21 articles, was adopted by the Aqen (Aluen) church council in 488, which incorporated rules regulating various legal relations [7, p. 38]. The canons, which contained numerous provisions related to criminal law, primarily criminalized acts committed by action from an objective aspect. However, within the sphere of crimes against religious (state) and public order, the act of “not working on Sundays and not going to church” could serve as an example of a crime committed by omission from an objective aspect.

In the mid-early Middle Ages, during the Arab invasions, the formation of new social relations in Azerbaijan had a significant impact on law, especially criminal law. The emergence of Islam in the 7th century in Arabia led to the formation of the Muslim legal system.

Muslim criminal law regulates the actions that must or must not be performed in order to ensure social order and stability, the means and measures that can prevent these acts, the rules that must be formulated and applied concerning offenders, and the methods, procedures, and forms of application required by the competent authorities and courts. Muslim law, undoubtedly, in accordance with the teachings of Islam, did not only affect governance but also had a profound influence on social life [14, p. 27]. It should be noted that Muslim law maintained its influence in Azerbaijan for a long period, with its application being limited during the era of the Russian Empire’s occupation and afterward. The sources of Islam were also considered the sources of Muslim criminal law. These primarily included: the Quran (Meccan and Medinan surahs); Sunnah (Hadith) (the actions or omissions of Prophet Muhammad in relation to events, whether through his words, deeds, or omission) and other sources such as consensus (Ijma) and analogy (Qiyas).

In Muslim criminal law, some scholars note that criminal acts, in terms of their outward manifestation, are committed either by active or passive actions [5, p. 317-318]. However, in line with criminal law theory, many authors argue that, in Muslim criminal law, a socially dangerous act can be committed in two forms: by action, that is, the commission of forbidden acts, or by omission, that is, the failure to perform obligatory actions (or the refusal to do so) [6, p. 76]. Thus, some Islamic scholars do not consider omission as a “lack” but regard the failure to perform what is required by the religion as creating responsibility and a basis for punishment. Modern scholars of Muslim law categorize crimes committed by omission as including: failure to provide public assistance, evading testimony, shirking from jihad (holy war), and so on [12, p. 294].

After the adoption of Islam, statehood traditions in Azerbaijan were revived, leading to the formation of local Muslim feudal states. During this period, with the Seljuk influx, the Turks became the dominant ethnic group in the Caucasus. In the 11th century, the famous Seljuk statesman and vizier Nizam al-Mulk (1018-1192) wrote the *Siyasatnama*, also known as *Siyer al-Muluk*, which served as a legal source. This work was a didactic and political book that encompassed theories on state administration, political, and social matters. In the section of the book dedicated to “State officials and administrators”, the duties of specific subjects were clearly outlined, and the scope of acts considered criminal was defined [10, p. 318]. Here, acts committed by omission, such as failing to execute orders, not collecting taxes on time and delivering them to the treasury, and similar actions, were considered serious crimes committed by specific subjects. Beginning in the early 13th century, the expansion of

the invasions by the nomadic Mongol tribes led to the creation of the Mongol Empire, stretching from Asia to Europe. By the mid-century, this culminated in the formation of the Ilkhanate state in Azerbaijan. The Great Yasa a legal code compiled during the reign of Genghis Khan, was considered the primary legal source of the time. This code, adapted to the conditions of the period, was a refined form of Mongol customs. Known for its harsh punishments, the Great Yasa prescribed the death penalty for acts of omission such as failing to assist a comrade in battle or fleeing from combat [6, p. 129].

In the Ilkhanate state, the reforms implemented by Mahmud Ghazan Khan, who came to power in 1295, had significant legal importance. His reforms, which covered various aspects of the state's social, economic, and legal life, were reflected in nearly 40 decrees he issued. These decrees imposed severe punishments for failure to comply with the regulations (omission), including the execution of emirs and judges. According to Ghazan Khan's tax reform, individuals who failed to pay taxes on time were fined, while those who did not pay any taxes at all faced corporal punishment of 70 lashes and were subjected to enslavement [5, p. 30]. In the 14th-15th centuries, during the period of feudal fragmentation in Azerbaijan (including the Chobanids, Bayanduris, Baharlus, Darbandis, Safavids, and others), the lack of a centralized state negatively affected state administration, particularly the country's legal system. However, in the 15th century, an important legal source was the Qanunnama, compiled between 1470–1477 under the order of Sultan Hasan Bayanduri. This legal code played a significant role in regulating various issues [9, p. 420]. The provisions reflected in this "Ganunnama", particularly those concerning the legal status of peasants and taxes, remained in legal force until 1557, when a new Qanunnama titled Dastur-ul-Amal Shah Tahmasp was adopted by Shah Tahmasp I.

In the mid-16th to 18th centuries, with the establishment of centralized state power (Qizilbash state), other rulers: Shah Tahmasp I, Shah Abbas I, Sultan Hussein, and Nader Shah – adopted financial and administrative regulations, as well as public order laws. These laws often targeted issues such as bureaucratic greed, abuse of office, failure to pay taxes, and the production of poor-quality goods. Such acts, typically accompanied by omission, were classified as state crimes.

From the mid-18th century, the increasing feudal fragmentation and the wars between Russia and Iran in the early 19th century transformed Azerbaijan into a battlefield between the two empires. This division of the country between the two empires resulted in a significant transformation of the legal system in Northern Azerbaijan after its annexation by the Russian Empire.

In the "Regulations on Court and Enforcement of Court Judgments, Concerning the Crimes and Offenses of the Inhabitants of the Former Tatar Districts, the Yelizavetpol Province, the Muslim Provinces, and the Mountain Peoples", issued by the Russian Empire in 1831, it was stated that the punishment for a crime must always be proportional to the degree of the participant's guilt. According to these regulations, a person who conceals a crime committed by omission and fails to report it was subjected to a whipping or rod punishment, not exceeding 100 lashes [6, p. 148]. On August 15, 1845, the Russian Empire adopted the first codified act in criminal law, the "Code of Crimes and Penal Sanctions" ("Ugolovnyy Ustav"). The code consisted of 12 sections and 2,224 articles, organized into chapters and sections, and was intended to be applied to all subjects of the Russian Empire [13, p. 4.]. The first section of the Code of Crimes and Penal Sanctions included general legal principles. It defined criminal actions as not only actions that directly violate the law but also as the failure to comply with legal directives (omission) under the threat of punishment. An example of omission in this context is the crime of disobedience to authority, where failure to act in accordance with governance rules was considered a criminal act.

At the end of the century, the development of the philosophy of enlightenment in Azerbaijan brought to the forefront issues such as independence and the ideas of freedom, as well as the resolution of national destiny. In the modern era – at the beginning of the 20th century, following crises in the Russian Empire and its collapse, the political situation that emerged in the region further strengthened the idea of establishing an independent and free state. As a result of the Azerbaijani people's national liberation struggle against Tsarist Russia, the independent state they established in North Azerbaijan – the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) was the first secular democratic republic and parliamentary republic in the Turkic and Muslim worlds [11, p. 4]. During the period of the Republic, many laws and draft laws were developed in various fields, particularly in state and legal

administration. During the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), principles such as legality and the necessity of punishment were considered essential factors when determining criminal responsibility.

In March 1920, a draft law titled “Responsibility of Relatives for Hiding Deserters” was prepared. Although it passed the initial discussions, it was not possible to present it for parliamentary debate due to the developments of the events at the time. This draft law, which was of significant importance for the security of the state, regularly subjected to attacks, included provisions that held relatives living in the same settlement as deserters, as well as local administrative officials, responsible for failing to report military draftees who did not report to their military recruitment centers. This responsibility extended up to the fourth degree of kinship [8, p. 349]. After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, which preserved its independence for only 23 months and etched its name in history, the process of Sovietization transformed all spheres of law, which, in essence, became politically and ideologically driven. These characteristics did not bypass criminal law as well.

In Azerbaijan, the initial provisions of Soviet criminal law were determined by the “Decree on People’s Courts” dated May 12, 1920. The decree prohibited the application of the laws of the Azerbaijan Democratic Republic, but since the decree did not fully define criminal acts, the identification of criminal actions and the imposition of penalties were entirely left to the discretion of courts serving the regime, which justified the political-ideological legal thinking behind justice. Although the concept of a crime was not explicitly defined in the decrees, the general instructions established there categorized a crime as a socially dangerous act or omission. The 1922 Criminal Code of the Azerbaijan SSR included a definition of crime with a completely political content. Article 6 of the Code stated: “Any publicly dangerous act or omission that threatens the principles of Soviet rule and the legal norms established by the peasant-worker government during the transition to communism is considered a crime” [4, p. 24].

In a certain sense, the 1960 Criminal Code of the Azerbaijan SSR, which stood out for its credibility among the legal codes adopted during the Soviet period (1922, 1927, 1960), criminalized actions that were inconsistent with the public-political formation of that time. Based on this, the chapter on “State Crimes” specifically highlighted the particularly dangerous state crimes, among which the crime of “treason” defined in Article 57 of that Code holds particular interest. In this regard, this act, which objectively has an alternative criminal composition, is expressed through an omission: (fleeing abroad or) refusing to return to the USSR from abroad, i.e., not returning to the homeland (not coming back), which was considered a crime [3, p. 21].

In the late 20th century, the crises within the USSR and the crimes committed against our people led to the restoration of independence. On October 18, 1991, during a session of the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan, the “Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan” was unanimously adopted, and Azerbaijan regained its independence. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, adopted on November 12, 1995, through a nationwide referendum, laid the foundation for the creation of democratic, legal, and secular legislation across all legal spheres [1, p. 5].

The Criminal Code of the independent Republic of Azerbaijan, adopted on December 30, 1999, provided the most comprehensive definition of “crime”. According to Article 14 of this Code, the commission of a socially dangerous act (whether through action or omission) in a culpable manner, under the threat of punishment, is considered a crime [2, p. 53]. In the currently effective Criminal Code, while there is no specific definition for omission, various sections and chapters of the Special Part of the Code address certain social relations and define them both in terms of the form of the act committed (action/omission) and solely as a form of commission (omission only).

III. Conclusion

This article further clarifies that throughout different historical periods, depending on the political and social context, the scope of criminal actions in Azerbaijan and their constituent characteristics have varied. In particular, the issue of responsibility for crimes committed through inaction has been criminalized in accordance with the demands of the specific time.

Considering the legal-historical essence of inaction, as well as the criminological indicators of crimes committed through inaction and the analysis above, it is important to emphasize that inaction, as a necessary feature of the objective aspect of a criminal composition, must be deeply studied as a

necessary category in criminal law with its own distinctive characteristics. Moreover, the types and classification of criminal actions that fall within this category should be analyzed accordingly.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: “Hüquq Yayın Evi,” 2023, 64 p. (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2023, 64 s.)
2. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (1999). Baku, “Qanun,” 2024, 488 p. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi (1999). Bakı, “Qanun”, 2024, 488 s.)
3. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (1960). Baku, “Hüquq Ədəbiyyatı,” 1998, 192 p. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi (1960). Bakı, “Hüquq Ədəbiyyatı”, 1998, 192 s.)
4. Collection of Criminal Laws: 1920–2000. Baku, “Hüquq Yayın Evi,” 2014, 1184 p. (Cinayət Qanunları Külliyyatı: 1920-2000. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2014, 1184 s.)
5. Jalilov E. State and Law of Azerbaijan (13th and 14th centuries). Baku, “Dövlət Kitab Palatası,” 420 p. (Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII və XIV əsrlər). Bakı, “Dövlət Kitab Palatası”, 420 s.)
6. Damirli M., Asgərli A. History of Azerbaijani Law: Criminal Law. Baku, “Azərənəşr,” 1999, 204 p. (Dəmirli M., Əsgərli A. Azərbaycan hüquq tarixi: Cinayət hüququ. Bakı, “Azərənəşr”, 1999, 204 s.)
7. Ekberov R., Salimov S. History of the State and Law of Azerbaijan. Baku, “Qanun,” 2003, 532 p. (Əkbərov R., Səlimov S. Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi. Bakı, “Qanun”, 2003, 532 s.)
8. Ismayilov X. History of Azerbaijani Law. Baku, “Elm və Təhsil,” 2015, 572 p. (İsmayilov X. Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 572 s.)
9. Najafli T. The Qaragoyunlu and Aqqoyunlu States of Azerbaijan. Baku, “Çaşıoğlu,” 2012, 604 p. (Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Aqqoyunlu dövlətləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2012, 604 s.)
10. Nizamimulk. Siyasatnama (Translator: R. Sultanov). Baku, “Qanun,” 2022, 352 p. (Nizamülmülk. Siyasətnamə (Tərcüməçi: R.Sultanov). Bakı, “Qanun”, 2022, 352 s.)
11. Valiyev İ. Legal State Building During the Azerbaijan Democratic Republic Period. Baku, “525,” 2018, pp. 4–6. (Vəliyev İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hüquqi dövlət quruculuğu. Bakı, “525”, 2018, s.4-6.)
12. Telkenaroglu R. The Concept of “Negligent Crime” and Intentional Homicide Committed by Negligence According to Islamic Law // Journal of Islamic Law Studies, No. 27, 2016, pp. 287–330. (Telkenaroglu R. “İhmalî suç” kavramı ve İslam Hukukuna göre ihmali suretiyle işlenen kasten adam öldürme suçu // İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 27, 2016, s. 287-330)
13. Konstantin S. From the History of Legislative Thought – Analysis of the “Code of Criminal and Correctional Punishments” of 1845. Scientific Bulletin of Crimea, No. 3 (21), 2019, pp. 1–16. (Константин С. Из истории законодательной мысли – анализ «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» от 1845 года. Научный Вестник Крыма, № 3 (21) 2019, с.1-16)
14. Minda A., Nowak J. Sharia criminal law – structure and influence throughout history // Student Academic Notebooks, “Maria Curie-Sklodowska University”, 2015, № 18, pp.19-27.

CINAYƏTKAR HƏRƏKƏTSİZLİYİN İNKİŞAF TARİXİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ

VÜQAR QƏDİMOV¹

Annotasiya

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində obyektiv cəhətdən hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin mahiyyətini dərindən anlamaq üçün bu əməllərin Azərbaycanın cinayət-hüquq tarixindəki inkişaf meyillərini əhatəli öyrənilməsi olduqca zəruridir. Cari araşdırmada başlıca olaraq cinayətkar

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / doktorant / Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: vuqar.qadimov.anar@bsu.edu.az

hərəkətsizliyin müxtəlif hüquqi-tarixi mərhələlərdə necə tövsif edildiyi, təsnifləşdirildiyi tədqiq ediləcəkdir. Azərbaycan hüquq tarixinin əsas dövrləri ərzində, yəni qədim adət hüququ qaydalarından və dini-hüquqi ənənələrdən başlamış imperiya, sovet və müstəqillik dövrünün məcəllələşdirilmiş aktlarında hərəkətsizliyin ictimai-təhlükəli davranış kimi necə qəbul edildiyini araşdırmaq məqalənin əsas məqsədini təşkil edir. Qeyd edilən kontekstdə diqqət əsasən hərəkətsizliklə törədilən əməlləri cinayət hesab edən və bu cür əməlləri tənzimləməyə hüquqi normaların xüsusiyyətlərinə yönəldiləcək və müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda hərəkətsizliklə törədilən əməllərin xüsusiyyətləri təhlil ediləcəkdir. Bu araşdırma ilkin hüquqi mənbələrə və tarixi sənədlərə qədim adət hüququ normalarına, şəriət əsaslı qaydalara, Rusiya imperiyasının qanunvericiliyinə, sovet dövrü cinayət qanunvericiliyinə və müasir Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə istinadən aparılacaqdır. Qeyd edilən müqayisəli və tarixi-hüquqi təhlil cinayətkar hərəkətsizliyin tarixi inkişafını təhlil etməklə ona görə məsuliyyətin nəzəri və praktik əsaslarının öyrənilməsinə töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: *cinayət-hüquq tarixi, ictimai-təhlükəli əməl, obyektiv cəhət, passiv davranış, hərəkətsiz davranış, cinayətkar hərəkətsizlik, kriminallaşdırma, dekriminallaşdırma.*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕСТУПНОГО БЕЗДЕЙСТВИЯ: ОТ ПРОШЛОГО ДО НАСТОЯЩЕГО

ВУГАР ГАДИМОВ¹

Резюме

Для глубокого понимания сущности преступлений, совершённых путём бездействия с объективной стороны в теории уголовного права, необходимо всесторонне изучить тенденции развития таких деяний в уголовно-правовой истории Азербайджана. Настоящее исследование в первую очередь направлено на анализ того, как преступное бездействие описывалось и классифицировалось на различных правово-исторических этапах. Основная цель данной статьи — исследовать, как бездействие рассматривалось как общественно опасное поведение в ключевые периоды правовой истории Азербайджана, начиная с норм древнего обычного права и религиозно-правовых традиций, продолжая через кодифицированные акты имперского, советского и постсоветского периодов. В данном контексте особое внимание будет уделено характеристикам правовых норм, которые либо криминализировали бездействие, либо не регулировали такие деяния, а также анализу особенностей бездействия в различных социально-политических формациях. Исследование будет проводиться с опорой на первоисточники и исторические документы, включая нормы древнего обычного права, правила, основанные на шариате, законодательство Российской империи, советское уголовное законодательство и современное уголовное законодательство Азербайджанской Республики. Представленный сравнительный и историко-правовой анализ направлен на изучение исторического развития преступного бездействия и внесение вклада в более глубокое теоретическое и практическое понимание ответственности, основанной на бездействии.

Ключевые слова: *уголовно-правовая история, общественно опасное деяние, пассивное поведение, бездеятельное поведение, преступное бездействие, криминализация, декриминализация.*

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / докторант / кафедры уголовного права и криминологии / Бакинский государственный университет / email: vuqar.qadimov.anar@bsu.edu.az

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNƏ AİD FƏALİYYƏTDƏ, HƏMÇİNİN ZƏRƏRLİ İNFORMASIYA KONTENTİNİN YARADILMASINDA İŞTİRAKININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ

GÜNAY ABASOVA¹

Annötasiya

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanların kino, teatr, sirk, konsert və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə aktyor, natura və sair qisimdə cəlb olunmasının hüquqi əsasları araşdırılmış və bu sahədə uşaq hüquqlarının təmin edilməsi məsələsi təhlil edilmişdir. Son zamanlarda Azərbaycanda istehsal olunan, zorakılığı, qəddarlığı əks etdirən, 18+ yaş kateqoriyasına aid edilən kinofilmlərdə 14 yaşına çatmamış uşaqların aktyorluq etməsi müşahidə edilmiş və bu sahədə əmək və mülki qanunvericilikdə hüquqi boşluqlar müəyyən olunmuşdur. Bundan əlavə, kino çəkilişində iştirak üçün uşaqların psixi və fiziki sağlamlığının uyğun olub-olmamasına dair tibbi müayinənin aparılmaması, uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə birbaşa məşğul olan dövlət orqanlarının bu proseslərə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi alətlərin, mexanizmlərin olmaması təhlil zamanı aşkar olunmuşdur. Yetkinlik yaşına çatmayanların mədəniyyət sahəsinə aid fəaliyyətdə, həmçinin zərərli informasiya kontentinin yaradılmasında İngiltərə, Almaniya, Rusiya qanunvericiliyi təhlil edilmiş və kino istehsalatda uşaq əməyinin tənzimlənməsində qabaqcıl nümunələr göstərilmişdir. Məqalənin sonunda uşaqların kino, teatr, sirk, konsert və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə aktyor, natura və sair qisimdə cəlb olunmasında əmək və mülki qanunvericiliyinin tənzimlənməsi, uşaq hüquqlarının müdafiəsini həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarının iştirak etməsi üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayan, uşaq hüquqları, mədəni fəaliyyət, mədəni-kütləvi tədbir, kino, zərərli informasiya, zorakılıq, qəddarlıq, qeyri-etik sözlər, media, valideyn, dövlətin pozitiv öhdəliyi.

I. Giriş

Kino yaradıcılığı sahəsində dövlət senzurası götürüldükdən sonra, “siyasi, ideoloji və mədəni kriteriyalar mahiyyətə mənasızlaşdırıldı və atıldı. Yeganə və hər şeyi istehlak edən ölçü, mədəniyyətin itirilməsi bahasına olsa belə, mənfəət oldu [9, s. 172].

Azərbaycan Respublikası (bundan sonra AR) Audiovizual Şurasının 2024-cü ilin hesabatına görə, il ərzində “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Qanunun pozulmasına görə 17 dəfə (ümumi pozuntuların 5%-i) rast gəlinmişdir [4].

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən İctimai Televiziya kanalında yayımlanan “Vətəndaş A” serialının yayımı zamanı personajların səsləndirdiyi qeyri-etik sözlərin efirə verilməsinin qarşısı yayımcı tərəfindən texniki üsullarla alınmamış və bununla da, “Media haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14.1.6-cı maddəsində müyyən olunmuş əxlaqdan kənar leksik (söyüş) məzmunlu söz və ifadələrdən, jestlərdən istifadəyə yol verilməməsinə dair tələb pozulmuşdur [1].

Sosioloji araşdırmalarda qeyd edilir ki, “bu gün uşaqlar ekranlarda əvvəlkindən daha çox zorakılığa məruz qalırlar. Ekran dedikdə, biz televizor, video, kompüter oyunları və interneti nəzərdə tuturuq. Araşdırmalar göstərir ki, uşaqlar 2 yaşından başlayaraq vaxtlarının həftədə 16-17 saatını televizor ekranları qarşısında keçirirlər.

Uşaqlarımız nəyə baxırlar?

- Proqramların 61%-i zorakılıqdan ibarətdir;
- Zorakılığın 26%-i silahla bağlıdır;
- Bütün musiqi videolarının 22,4%-i zorakılığın hansısa formasını ehtiva edir;
- Yeniyetmələr hər il sekslə bağlı təxminən 15.000 zarafat və eyham eşidirlər;

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / hüquq tədqiqatçısı / Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, Hüquqi tədqiqat şöbəsi / email: g.abasova@inbox.ru

- İnternetdə çoxlu sayda pornoqrafik saytlar var.

Alkoqol, siqaret və ya narkotik maddələrin təsviri proqramların 70%-də, həmçinin ən populyar 40 filmdən 38-də və bütün musiqi kliplərinin yarısında mövcuddur” [8].

Azərbaycanda kino istehsalı, teatr tamaşaları, konsert, sirk və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə uşaq əməyinin hüquqi tənzimlənməsində və uşaqların zərərli informasiyadan qorunmasında aşağıda sadalanan *problemlər vardır*:

- ✓ Uşaqların (aktyor, model, natura və s. qismində) mədəni fəaliyyətdə, həmçinin “18+” kateqoriyasında uşaqlar arasında dövriyyəsi qadağan olunan informasiya məhsullarının hazırlanmasında iştirak etmə qaydaları qanunvericilikdə müəyyən olunmamışdır, bu sahədə əmək və mülki münasibətlər tənzimlənməmişdir;
- ✓ Uşaqların (aktyor, model, natura və s. qismində) “18+” kateqoriyalı informasiya məhsullarının hazırlanmasında iştirak etməsi zamanı psixoloqun, pedaqoqun iştirakı qanunvericiliklə tənzimlənməmişdir, materialın hazırlanmasından sonra uşağın psixoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, uşağın travma aldığı təqdirdə reabilitasiya qaydası müəyyən edilməmişdir;
- ✓ Uşaqların (aktyor, model, natura və s. qismində) “18+” kateqoriyalı informasiya məhsullarının, kino, videomaterialı və sair yaradıcılıq əsərlərinin hazırlanmasına razılıq verən tərbiyə edən şəxsin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması qaydası müəyyən edilməmişdir¹. “...Yetkinlik yaşına çatmayanı tərbiyə etmək vəzifəsini daşıyan şəxs” dedikdə yetkinlik yaşına çatmayanın valideynləri və ya üzərinə qanunla yetkinlik yaşına çatmayanı tərbiyə etmək vəzifəsi qoyulmuş digər şəxslər və ya yetkinlik yaşına çatmayanlara nəzarəti həyata keçirmək vəzifəsini daşıyan təhsil, tərbiyə, tibbi və ya digər müəssisənin müəllimi və ya digər işçisi başa düşülməlidir” [9].

Qeyd edilməlidir ki, sadalanan problemlər institusional olduğu üçün onların maarifləndirilmə yolu ilə aradan qaldırılması və hazırkı qanunvericiliklə səmərəli tənzimləmək mümkün deyil.

II. Beynəlxalq sənədlərdə uşaq hüquqlarının səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 32.1-ci maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlər uşağın iqtisadi istismardan və onun sağlamlığı üçün təhlükə törədən və ya təhsil almasında əngələ çevrilə biləcək, yaxud onun sağlamlığına və fiziki, əqli, mənəvi, əxlaqi və sosial inkişafına ziyan vura biləcək hər hansı işin yerinə yetirilməsindən müdafiə edilmək hüququnu tanıyırlar [11].

“Konstitusiyaya və beynəlxalq-hüquqi aktlar ilə dövlətin üzərinə uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə nəzarət etmək kimi pozitiv öhdəliyin qoyulması uşaq hüquqlarının həyata formalaşmasının mühüm mərhələsi olmasından, məhz bu ərəfədə insanın mənəviyyatının, dünyagörüşünün inkişaf etməsindən, onun psixi və fiziki sağlamlığının bünövrəsinin qoyulmasından irəli gəlir. Bu pozitiv öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üçün uşaqların üstün mənafeələrinin müdafiəsinə yönələn səmərəli hüquq siyasətinin həyata keçirilməsi tələb olunur” [12].

“Uşaqların cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan müdafiəsi haqqında” Avropa Şurası Konvensiyasının (Lansarote Konvensiyası) 7-ci maddəsinə əsasən, “... hər bir Tərəf zəruri hallarda bu Konvensiyaya uyğun olaraq müəyyən edilmiş hər hansı əməli törədə biləcəklərindən ehtiyatlanan şəxslərin əməli törətmə təhlükəsini qiymətləndirmək və qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuş səmərəli müdaxilə proqramları və ya tədbirlərindən istifadə etmək imkanını təmin edir” [10].

“Uşaq hüquqları haqqında” AR Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, AR-in normativ hüquqi aktları və müvafiq orqanların qərarları uşaq mənafeələrinə zidd olmamalı və onların icrası uşaqların həyatına, inkişafına və tərbiyəsinə zərər gətirməməlidir [15].

¹ AR Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin IV və VI hissələri baxımından AR Cinayət Məcəlləsinin 32.2, 84.1 və 170-ci maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh olunmasına dair AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin 06.05.2024-cü il tarixli Qərarı ilə “yetkinlik yaşına çatmayanı tərbiyə etmək vəzifəsini daşıyan şəxs” dedikdə, yetkinlik yaşına çatmayanın valideynləri və ya üzərinə qanunla yetkinlik yaşına çatmayanı tərbiyə etmək vəzifəsi qoyulmuş digər şəxslər və ya yetkinlik yaşına çatmayanlara nəzarəti həyata keçirmək vəzifəsini daşıyan təhsil, tərbiyə, tibbi və ya digər müəssisənin müəllimi və ya digər işçisi başa düşülməlidir.

III. Hüquqi boşluqlardan əmələ gələn problemlər

1. Təcrübədə kino, teatr, sirk, konsert və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə aktyor, natura, aparıcı, rəqqas, vokal və sair tədbiri həyata keçirən iştirakçı qismində 15 yaşlı tamam olmuş şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlanılır, lakin iştirak etdiyi mədəni tədbirin yaş kateqoriyalarına uyğun olub olmamasına, uşaq psixologiyasına zərər yetirib yetirməməsinə heç bir dövlət orqanı nəzarət etmir. Məsələn, “18+” yaş kateqoriyasına aid edilən filmdə 15 yaşlı uşaq aktyor qismində əməyə cəlb olunur və onun yaş təsnifatına uyğun olmayan zərərli informasiya kontentində iştirakına uşaq hüquqlarını müdafiə edən dövlət qurumlarının icazə, nəzarət mexanizmi qanunvericilikdə müəyyən olunmamışdır. Belə ki, Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında AR Qanununun 1.0.9-cu maddəsinə əsasən, “... uşaqlar üçün nəzərdə tutulmayan və uşağın fiziki və ya psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərən, o cümlədən təhrif olunmuş sosial təsəvvürlərin formalaşdırılması vasitəsilə onların mənəvi, psixi, fiziki və ya sosial inkişafında pozuntu yaranmasına səbəb olan məlumat...” [16] uşaqlar üçün zərərli informasiya hesab olunur. Uşaq əməyinin sadalanan bədi materiallarında, yaradıcılıq əsərlərində aktyor, natura qismində istifadə edilməsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (yerli icra hakimiyyəti yanında fəaliyyət göstərən Uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar) icazəsi vasitəsilə həyata keçirilməsini mütləq hesab edirik. Həmin orqanın icazə qərarında uşaq əməyinin nədən ibarət olması, uşağa zərərli olan kino və sair bədi əsərin çəkilişi, hazırlanması zamanı psixoloqun, uşağın qanuni nümayəndəsinin iştirakının təmin olunması da müəyyən edilməlidir. İcazə sənədinin alınması üçün uşağın cəlb edildiyi səhnələrin ssenarisi oxunmalı və zərərliliyi dəyərləndirilməlidir. Həmçinin, icazənin verilməsi üçün uşağın psixoloji və fiziki sağlamlığının yoxlanılmasını təsdiq edən tibbi rəyin verilməsi də təklif olunur. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ekspert rəyinin AR Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik. Ekspert rəyinin verilməsi üçün bu orqana filmin, teatr tamaşasının və yaxud digər planlaşdırılan mədəni-kütləvi tədbirin ssenarisi təqdim olunmalıdır. Uşağın psixoloji gərginliyə tab gətirməsini müəyyən etmək və uşağa dəyəcək zərərin qiymətləndirilməsi üçün bu orqanın psixoloq-pedaqoqunun rəy verməsi məntiqli və obyektiv hesab olunur. AR qanunvericiliyinə görə, İnförmasiya məhsulunun yaş təsnifatının aparılması üzrə Ekspert Şurasını da AR Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradır [14].

2. Kino, teatr və digər yaradıcılıq əsərlərinin hazırlanması zamanı uşaqla əmək müqaviləsi bağlanmadığı təqdirdə, onunla (qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə) mülki müqavilə bağlanılır. Lakin uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan dövlət qurumları (yəni yerli icra hakimiyyəti orqanı yanında Uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komissiya, AR Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi) yenə də bu proseslərdən kənar qalır və heç bir maneə, hüquqi çərçivə olmadan mülki müqavilə vasitəsilə uşağın bu və ya digər yaradıcılıq əsərində əməyindən istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycanda çəkilən “Apatiya 2” filmi “18+” yaş kateqoriyasına [2] aid edildiyi halda, 10-11 yaşlı uşaqların zorakılıq və sair səhnələrdə aktyor qismində oynaması üçün hüquqi çərçivələr, qaydalar mövcud olmadığına görə, heç bir dövlət orqanından icazə alınmamış, uşaqların filmə oynamaq üçün psixoloji durumu dəyərləndirilməmişdir. Mülki münasibətlərdə uşaqların bu sahədə iştirakını tənzimləmək və dövlət nəzarətini artırmaq üçün qanunvericilikdə müvafiq dəyişiklik edilməsini zəruri hesab edirik.

IV. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququndan:

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (ərizə № 35582/15; 12.02.2019-cü il tarixli Qərarı ilə) “İ.V.T. Rumıniyaya qarşı” işində valideynin razılığı olmadan 14 yaşa çatmamış uşağın sinif yoldaşının ölümü ilə bağlı televiziya verilişində iştirak etməsini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsinin pozulmasını müəyyən etmişdir [6]. Məhkəmə uşağın televiziya proqramında iştirakını nəzərdən keçirmiş və presedent hüququ ilə bağlı ciddi tələblər qoymuşdur:

- Videoda iştirak edərkən uşağın yaşı, həssaslığı və şəxsiyyəti nəzərə alınmalıdır;
- Uşağın və onun qanuni nümayəndələri əvvəlcədən məlumatlandırılmalı və onların razılığı alınmalıdır;

- 14 yaşına çatmamış uşaqlara üzrlü səbəb olmadan cinayətlər və ya dramatik hadisələr nümayiş etdirmək qadağandır [10].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (ərizə № 29392/95; 10.05.2001-ci il tarixli Qərarı ilə) “Z və digərləri Böyük Britaniyaya qarşı” işində uşağa qarşı pis rəftar təşkil edən alçaldıcı həyat şəraitindən qorumaq üçün müsbət öhdəliyi olan sosial xidmətlərin hərəkətsizliyini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozuntu kimi qiymətləndirmişdir [7].

V. Mədəniyyət sahəsində uşaq əməyindən istifadə qaydasına dair xarici ölkələrin təcrübəsi

Almaniyada uşaqların kino, televiziya verilişləri və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi ilə əlaqədar əmək münasibətləri Gənclərin Məşğulluğunun Müdafiəsi Qanunu və Uşaq əməyinin mühafizəsi haqqında Qərarı ilə tənzimlənir [4]. Həmin normativ hüquqi aktlara görə, uşaqların kino və televiziya verilişləri çəkilişlərində iştirak etməsi üçün valideynlərin razılığından əlavə Uşaqların müdafiə Xidmətindən icazə və uşağın sağlamlığını təsdiq edən həkimin rəyi tələb olunur. İcazə sənədi müəyyən müddətə verilir və geri çağırıla bilər.

İngiltərədə uşaqların kino, televiziya verilişləri və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi ilə əlaqədar əmək münasibətləri Uşaqlar və Gənclər Aktı, Uşaqlar (Performans və Fəaliyyətlər) İngiltərə Qaydaları ilə tənzimlənir. Həmin normativ hüquqi aktlara görə, uşaqların kino və televiziya verilişlərində iştirak etməsi üçün onun yaşayış yeri üzrə yerli icra orqanları yanında Təhsil və Rifah Departamentindən lisenziya alınmalı, dövlət nəzarətini həyata keçirən işçiyə çəkiliş meydançasına istədiyi vaxt baş çəkməyə şərait yaradılmalıdır. Lisenziyanın verilməsi üçün uşağın oxuduğu məktəbdən izin sənədi və sağlamlığını təsdiq edən tibbi rəy alınır [5].

Rusiya Federasiyasında qeyd olunan məsələlər Əmək Məcəlləsinin 63-cü maddəsi ilə tənzimlənir: “kinoteatrlarda, teatr-konsert təşkilatlarında, sirkərdə valideynlərdən birinin (qəyyumun) razılığı və qəyyumluq və himayəçilik orqanının icazəsi ilə on dörd yaşına çatmamış şəxslərlə onların mənəvi inkişafına və sağlamlıqlarına zərər vurmadan əsərlərin yaradılmasında və (və ya) ifasında (sərgisində) iştirak etmək üçün əmək müqaviləsi bağlanıla bilər. Bu halda işçinin adından əmək müqaviləsi onun valideyni (qəyyum) tərəfindən imzalanır. Qəyyumluq və qəyyumluq orqanının icazəsi gündəlik işin icazə verilən maksimum müddətini və işin görülə biləcəyi digər şərtləri müəyyən edir” [13].

VI. Nəticə

Dövlət tərəfindən uşaqların hüquqlarının və üstün mənafelərinin səmərəli təmin edilməsi məqsədi ilə onların inkişafına təsir edə biləcək neqativ təsirlərdən müdafiəsinə dair müvafiq tənzimləmə və mexanizmlərin qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsi mütləqdir [12].

Beləliklə, AR-də yetkinlik yaşına çatmayanların mədəniyyət sahəsinə aid fəaliyyətdə, həmçinin zərərli informasiya kontentinin yaradılmasında hüquqi boşluğun, sadalanan digər problemlərin aradan qaldırılması və uşaq hüquqlarının təmin edilməsi üçün aşağıdakı qanunvericilik aktlarına dəyişikliklərin edilməsini təklif edirik:

1. AR Əmək Məcəlləsinin 46.4-1-ci maddəsinə aşağıdakı müddəə əlavə edilməsi:

“On beş yaşından on səkkiz yaşınadək olan şəxslərin öz yaşlarına uyğun olmayan kateqoriyaya aid kinofilmlərdə, teatr tamaşalarında, sirk və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi üçün əmək müqaviləsinin bağlanması zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ekspert rəyi tələb olunur”.

2. AR Mülki Məcəlləsinin 29.1-1-ci maddəsinə aşağıdakı müddəanın əlavə edilməsi:

“14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanların öz yaşlarına uyğun olmayan kateqoriyaya aid kinofilmlərdə, teatr tamaşalarında, sirk və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi üçün mülki əqdlərin bağlanması zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ekspert rəyi tələb olunur”.

3. AR Mülki Məcəlləsinin 30.1-1-ci maddəsi aşağıdakı redaksiyada əlavə edilməsi:

“14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların öz yaşlarına uyğun olmayan kateqoriyaya aid kinofilmlərdə, teatr tamaşalarında, sirk və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi üçün mülki əqdlərin bağlanması zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ekspert rəyi tələb olunur”.

4. “Uşaq hüquqları haqqında” AR Qanununun 24-cü maddəsinə aşağıdakı müddəanın əlavə edilməsi:

“Uşaqların öz yaşlarına uyğun olmayan kateqoriyaya aid kinofilmlərdə, teatr tamaşalarında, sirk və sair mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsi üçün əmək müqaviləsinin və yaxud mülki əqdlərin bağlanması zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının ekspert rəyi tələb olunur”.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Apa News Agency, ITV warned over “Citizen A” series, November 20, 2024. (in Azerbaijani/ *Apa İnformasiya Agentliyi, “Vətəndaş A” serialına görə İTV-yə xəbərdarlıq edilib, 20 noyabr 2024*).
URL: <https://apa.az/media/vetendas-a-serialina-gore-itv-ye-xeberdarliq-edilib-877140> (last access: 14.04.2025).
2. “Apathy 2” airs on January 14, 2025 (in Azerbaijani/ *“Apatiya 2” yayıma çıxır, yanvar 14, 2025*)
URL: <https://kinoinfo.az/apatiya-2-yayima-cixir/> (last access: 15.04.2025).
3. Audiovisual Council of the Republic of Azerbaijan - Report 2024 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Audiovizual Şurasının 2024-cü ilin hesabatı*)
URL: <https://acra.gov.az/az/xeberler/1330> (last access: 14.04.2025).
4. Children and youth protection.
URL: https://handbookgermany.de/en/child-youth-protection?utm_source=chatgpt.com (last access: 14.04.2025).
5. Child performance.
URL: https://www.nncee.org.uk/page/485/what-is-child-performance?utm_source=chatgpt.com (last access: 15.04.2025).
6. European Court case “I.V.T. v. Romania”. (application No. 35582/15; Decision dated 12.02.2019).
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-215919%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-215919%22]}) (last access 15.04.2025).
7. European Court case “Z and Others v. the United Kingdom” (application no. 29392/95; Decision dated 10.05.2001).
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-59455%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-59455%22]}) (last access 14.04.2025).
8. Psychological support for children who have experienced violence and abuse in the family. Editor-in-chief Coval. N.A Tambov – 2014, p. 10 (in Russian / Психологическое сопровождение детей, переживших насилие и жестокое обращение в семье: [отв. ред. Н.А. Коваль]. Тамбов – 2014, стр. 10).
9. Zhabskiy M.I. Sociocultural drama of cinema. Analytical chronicle (1969–2005) Moscow 2009, p. 172. (in Russian/ Жабский М.И. Социокультурная драма кинематографа. Аналитическая летопись (1969–2005 гг.). Москва: 2009, с. 172.
10. The Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse, signed in Lanzarote on 25 October 2007.
11. The Convention on the Rights of the Child was adopted by the UN General Assembly on November 20, 1989, by resolution 44/25. Azerbaijan acceded to the UN Convention on the Rights of the Child in 1992, and to the two additional protocols to the Convention in 2002.
12. The Decision of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated 06.05.2024 on the related interpretation of Articles 32.2, 84.1 and 170 of the Criminal Code of the Republic

of Azerbaijan in terms of Parts IV and VI of Article 17 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

13. The Labor Code of Russian Federation dated by 30.12.2001, № 197-FL (in Russian / Трудовой Кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 г. № 197-ФЗ).
14. The Regulations of the Expert Council on conducting age classification of information products (in Azerbaijani / *İnformasiya məhsulunun yaş təsnifatının aparılması üzrə Ekspert Şurasının Əsasnaməsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/45591> (last access: 14.04.2025).
15. The Law on Children's Rights. The Republic of Azerbaijan No. 499-IQ dated May 19, 1998 (in Azerbaijani / *"Uşaq hüquqları haqqında" № 499-IQ nömrəli 19 may 1998-ci il tarixli AR Qanunu*).
16. The Law on the Protection of Children from Harmful Information. The Republic of Azerbaijan No. 1310-VQ dated October 30, 2018 (in Azerbaijani / *"Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında" № 1310-VQ nömrəli 30 oktyabr 2018-ci il tarixli AR Qanunu*).

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF MINORS' PARTICIPATION IN CULTURAL ACTIVITIES, AS WELL AS IN THE CREATION OF HARMFUL INFORMATION CONTENT

GUNAY ABASOVA¹

Abstract

The article examines the legal basis for involving minors as actors, models and other performers in films, theater, circus, concerts and other cultural events, and also analyzes the issue of ensuring children's rights in this area. Recently, in Azerbaijan, there have been more frequent cases of involving children in films with scenes of violence and cruelty, as well as those related to the age category 18+, in which children under 14 years of age were participated. The article identifies legal gaps in labor and civil legislation in this area. In addition, the analysis revealed the absence of medical examination of children to determine their mental and physical health for participation in filming, as well as the absence of legal instruments and mechanisms for control by government agencies directly involved in protecting children's rights over these processes. The article analyzes the legislation of England, Germany and Russia regulating the activities of minors in the cultural sphere, as well as the creation of harmful information content, and provides examples of regulating child labor in film production. In conclusion, the article formulates proposals for regulating labor and civil legislation in the sphere of involving children in film, theater, circus, concerts and other cultural events as actors, in kind and in other roles, as well as for the participation of relevant state bodies protecting children's rights.

Keywords: *minor, children's rights, cultural activities, cultural events, cinema, harmful information, violence, cruelty, unethical statements, mass media, parent, positive obligation of the state.*

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / Legal Researcher / Department of legal research of Law and Human Rights Institute / email: g.abasova@inbox.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УЧАСТИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, А ТАКЖЕ В СОЗДАНИИ ВРЕДНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО КОНТЕНТА

ГЮНАЙ АБАСОВА¹

Резюме

В статье рассматриваются правовые основы привлечения несовершеннолетних в качестве актеров, натурщиков и других исполнителей в кино, театре, цирке, концертах и других культурных мероприятиях, а также анализируется вопрос обеспечения прав детей в этой сфере. В последнее время в Азербайджане участились случаи привлечения детей в кинофильмах со сценами насилия и жестокости, а также относящихся к возрастной категории 18+, в которых участвуют дети в возрасте до 14 лет. В статье выявляются правовые пробелы в трудовом и гражданском законодательстве в этой сфере. Кроме того, в ходе анализа выявлено отсутствие медицинского обследования детей на предмет пригодности их психического и физического здоровья для участия в съемках, а также отсутствие правовых инструментов и механизмов контроля со стороны государственных органов, непосредственно занимающихся защитой прав детей, за этими процессами. В статье проанализировано законодательство Англии, Германии и России, регулирующее деятельность несовершеннолетних в сфере культуры, а также создание вредного информационного контента, приведены примеры регулирования детского труда в кинопроизводстве. В заключение статьи сформулированы предложения по регулированию трудового и гражданского законодательства в сфере привлечения детей к участию в кино, театре, цирке, концертах и других культурно-массовых мероприятиях в качестве актеров, в натуре и иных ролях, а также по участию в этом соответствующих государственных органов, защищающих права детей.

Ключевые слова: *несовершеннолетний, права детей, культурная деятельность, культурно-массовое мероприятие, кино, вредная информация, насилие, жестокость, неэтичные высказывания, средства массовой информации, родитель, позитивное обязательство государства.*

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.04.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / Исследователь права Отдела правового Исследования Института права и прав человека / email: g.abasova@inbox.ru

ŞÜBHƏLİ VƏ TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSLƏRİN MÜDAFİƏ OLUNMAQ HÜQUQUNUN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ESMİRA TAĞIYEVA¹

Annotasiya

Müdafiə olunmaq hüququ cinayət təqibinə məruz qalan hər bir şəxsə milli və beynəlxalq hüquqla verilmişdir. Bu hüquq fundamental hüquqlardan biri olan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu hüququn əsas subyektləri şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərdir. Bununla yanaşı, müdafiə olunmaq hüququndan səmərəli istifadə üçün prosesdə bəzən müdafiəçilərin, qanuni nümayəndələrin və ya hüquq varislərinin də iştirakı vacib olur. Məqalədə qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik əsasında həm şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin anlayışı məsələsinə aydınlıq gətirilmiş, həm də bu subyektlərin əsas müdafiə hüquqlarının mahiyyəti izah edilmişdir. Müəllif cari cinayət-prosessual qanunvericiliyin bəzi maddələrinə tənqidi yanaşmış, onlarda mövcud olan problemləri əsaslandırılmış və bu problemlərin həll edilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürmüşdür. Məqalədə qeyd edilir ki, şübhəli şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin leqal tərifləri natamamdır. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təminatı baxımından faktiki vəziyyətinə görə cinayət təqibinə məruz qalan hər bir şəxs müdafiə hüququna malik olmalıdır. Cari qanunvericiliyə görə isə bəzən faktiki vəziyyətinə görə cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin prosesual statusu qeyri-müəyyən olur. Bu boşluq ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təminatına ciddi xələl gətirir. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüquqlarının mahiyyəti izah edilərkən Avropa Məhkəməsinin presedent hüququndan seçilmiş hüquqi mövqelərə istinadlar edilmişdir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, müdafiə hüququ, şübhəli şəxs, təqsirləndirilən şəxs, leqal tərif, presedent hüququ, təfsir, qanunvericilik, təkliflər.

I. Giriş

Cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərin müdafiə olunmaq hüququ uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və ən fundamental insan haqlarından biridir. Bununla belə, bu hüquq təkcə cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərin öz taleləri üçün deyil, bütövlükdə dövlətin ədalət mühakiməsi sisteminin qanuni və səmərəli fəaliyyəti, eləcə də cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir, çünki ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib elementi kimi çıxış edən minimal müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi səviyyəsi, ümumilikdə, ölkədə ədalət mühakiməsinin keyfiyyət və səmərəlilik göstəricilərindən biri kimi çıxış edir və cəmiyyətin demokratik prinsiplərə sadıqlığını nümayiş etdirir [9, s. 42-43]. Müdafiə olunmaq hüququ əsas cinayət-prosessual funksiyalardan biri olan müdafiə funksiyasının əsas qayəsini təşkil edir. Məhz bu hüquqdan yararlanmaqla, şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittiham təkzib edilə bilər, ittihamın kəmiyyət (irəli sürülən ittihamda nəzərdə tutulan əməllərin, yaxud epizodların sayı ilə əlaqədar olaraq) və keyfiyyət (irəli sürülən ittihamda nəzərdə tutulan hüquqi tövsifin mahiyyətə yüngülləşmə istiqamətində dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq) göstəricilərində cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin xeyrinə dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür. Müdafiə fəaliyyəti ittiham fəaliyyətinə qarşı cavab olaraq realizə edilir [1, s. 17]. Bu anlamda, cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərin – şübhəli şəxslərin, təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə olunmaq hüququnun mahiyyətinin, məzmununun, mümkün realizə formalarının və s. elmi cəhətdən tədqiq edilməsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu amili nəzərə alaraq cari məqalədə qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik əsasında şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin anlayışları məsələsinə aydınlıq gətirilməsinə, bu subyektlərin əsas müdafiə hüquqlarının mahiyyətinin izah edilməsinə, cari qanunvericiliyin bəzi maddələrində mövcud olan problemlərin həll edilməsi üçün konkret təkliflərin irəli sürülməsinə cəhd göstərilmişdir.

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / doktorant / Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi / email: esmira@hgn.az

II. Müdafiə hüququnun mahiyyəti və məzmunu

Şübhəli və / və ya təqsirləndirilən şəxslər bilavasitə cinayət təqibinə məruz qalan subyektlər olduğu üçün onlar müdafiənin əsas subyektləri hesab edirlər. Bu subyektlərə keyfiyyətli hüquqi yardım göstərməklə müdafiəni həyata keçirən əsas subyekt isə müdafiəçidir. Şübhəli şəxsin və / və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiə olunma hüququnun xüsusiyyətlərini izah etmək üçün, ilk növbədə, bu subyektlərin anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Cinayət Prosesual Məcəllənin (CPM-in) 90.1-ci maddəsinin mənasına görə, fiziki şəxs o zaman şübhəli şəxs qismində tanınır ki, ya onun barəsində ittihamın elan edilməsi üçün tutulmasına dair qərar qəbul edilmiş olsun, ya bu şəxs cinayət törətməkdə şübhəli olduğuna görə tutulmuş olsun, ya da bu şəxsin barəsində qətimkan tədbiri (ev dustaqlığı, həbs və girov kimi qətimkan tədbirləri istisna hesab edilir, çünki bu qətimkan tədbirləri yalnız təqsirləndirilən şəxs barəsində tətbiq edilə bilər) seçilmiş olsun.

Bununla belə, bizim fikrimizcə, CPM-də şübhəli şəxsə verilmiş anlayış bir o qədər də tam deyildir və bu səbəbdən cinayət prosesində faktiki vəziyyətinə görə şübhəli şəxs vəziyyətində olan bir qrup şəxs formal mülahizələrə görə şübhəli şəxs hesab edilmir və nəticə etibarilə bu şəxslərin müdafiə olunmaq hüququ əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşır. Belə ki, CPM-in 90.1-ci maddəsindən göründüyü kimi, qanunverici orqan şübhəli şəxsin normativ anlayışını, bir qayda olaraq, konkret şəxsə qarşı prosesual məcburiyyətin (tutulma haqqında qərar, bilavasitə tutulma, bəzi qətimkan tədbirləri) tətbiqi ilə bağlayır. CPM-in 90.1-ci maddəsinin formal təfsiri zamanı belə qənaətə gəlmək olar ki, məhkəməyədək icraat zamanı konkret şəxs barəsində yetərli sayda ifşaedici dəlillər müəyyən edilmiş olsa da, əgər bu şəxs barəsində qanunda sadalanan prosesual məcburiyyət tədbirlərindən (tutulma haqqında qərarın çıxarılması, şəxsin tutulması, yəni faktiki olaraq azadlığının məhdudlaşdırılması, yaxud barəsində bəzi qətimkan tədbirlərinin seçilməsi) hər hansı biri tətbiq edilməzsə, belə şəxs hələ prosesual anlamda şübhəli şəxs hesab edilməyəcəkdir. Bu təfsirin əsas mənfə cəhəti ondan ibarətdir ki, belə yanaşmada faktiki olaraq barəsində ifşaedici fəaliyyət aparılan şəxs cari qanunvericiliyin müddəaları mənasında şübhəli şəxs statusu əldə etmədiyi üçün qanunla şübhəli şəxsə verilən hüquqlardan və təminatlardan faydalanmaq imkanından məhrum qalır. Cari qanunvericiliyin normalarını rəhbər tutsaq, belə çıxır ki, əgər hazırlanan, yaxud artıq törədilmiş cinayətlər haqqında müvafiq ərizə və / və ya məlumatların ilkin yoxlanması gedişatında hüquq-mühafizə orqanları konkret şəxsləri ifşa etmək məqsədilə prosesual xarakterli fəaliyyət aparsalar da, lakin bu zaman faktiki olaraq barəsində ifşaedici fəaliyyət apardıqları şəxsə qarşı hər hansı prosesual məcburiyyət tədbiri tətbiq etməsələr (məsələn, onu tutmasalar), belə şəxs hələ də prosesual anlamda şübhəli şəxs statusu əldə etmiş olmayacaqdır. Vəziyyətin abrusluğu o həddədir ki, cari qanunvericiliyə görə, hətta konkret şəxsin barəsində cinayət işi başlanılmış olsa, lakin onun barəsində prosesual məcburiyyət tətbiq edilməmiş olsa (məsələn, o tutulmamış olsa, yaxud onun barəsində qətimkan tədbiri seçilməmiş olsa), belə şəxs də, barəsində cinayət işinin olmasına rəğmən, prosesual anlamda şübhəli şəxs statusu əldə etmir. Bu anlamda, hüquq ədəbiyyatında ifadə edilmiş belə bir mövqeni ədalətli yanaşma sayırıq ki, əgər cinayət işi hansısa konkret şəxs barəsində başlanılırsa, bu hallarda həmin şəxs dərhal şübhəli şəxs statusu əldə etmiş sayılsın və bu qaydanı nəzərdə tutan müddəa cinayət-prosessual qanunvericiliyə rəsmən daxil edilsin [5, s. 95]. Başqa sözlə, şəxsin şübhəli şəxs statusu əldə etməsindən ötrü onun faktiki vəziyyətinə önəm verilməlidir. Bu yanaşmaya əsasən, şəxsin şübhəli şəxsin hüquq və vəzifələrindən istifadə etməsi üçün onun barəsində qəbul edilmiş qərarların və tətbiq edilmiş tədbirlərin konkret növünün əhəmiyyəti yoxdur, həmin qərar və tədbirlərlə şəxsin hansı faktiki vəziyyətə düşdüyü əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, İnsan Haqlarına dair Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqələrində də məhz bu yanaşma, yəni şəxsin məhz faktiki vəziyyətinə görə onun ittihamına məruz qalan şəxs kimi qəbul edilməsi yanaşması doğru hesab edilir [6; 11; 12].

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, şəxsin barəsində CPM-in 207.1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan prosesual fəaliyyət həyata keçirilərsə, yaxud şəxsə münasibətdə o, tutulmadan və ya barəsində qətimkan tədbiri tətbiq edilmədən cinayət işinin başlanılması haqqında qərar qəbul edilmiş olarsa, yaxud da şəxs barəsində CPM-in 177.4.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məcburiyyət tədbiri tətbiq edilmiş olarsa, onun prosesual statusu şübhəli şəxsin prosesual statusuna bərabər tutulmalı və bu anlamda, o, həm beynəlxalq hüquqla, həm də milli hüquqla cinayət təqibinə məruz qalan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş minimal müdafiə hüquqlarından yararlanmaq imkanına malik olmalıdır [3; 8; 10].

Göründüyü kimi, CPM-in 90.1-ci maddəsində şübhəli şəxsə anlayışının verilməsi üçün tətbiq edilən meyarlar tam olaraq uğurlu deyil, daha doğrusu, kifayət qədər natamamdır. Hesab edirik ki, müdafiə subyekti olan şübhəli şəxsin prosessual hüquqi vəziyyətinin daha dəqiq tənzim edilməsi və onun müdafiə hüquqlarının daha səmərəli şəkildə təmin edilməsi üçün qanunvericiliyin qeyd edilmiş boşluğu qısa bir zamanda aradan qaldırılmalıdır. Bu məqsədlə, təklif edirik ki, CPM-in 90-cı maddəsinə növbəti məzmununda yeni bəndlər əlavə edilsin:

“90.1.4. barəsində bu Məcəllənin 207-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada ilkin yoxlama aparılan şəxs;

90.1.5. barəsində cinayət işinin başlanması haqqında qərar qəbul edilmiş şəxs”.

CPM-in 91.1-ci maddəsində isə, təqsirləndirilən şəxsin anlayışı verilmişdir. Həmin maddənin mənasına görə, şəxsin təqsirləndirilən şəxsin statusu əldə etməsi üçün onun barəsində müstəntiq, prokuror, yaxud məhkəmə tərəfindən təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında prosessual qərar çıxarılmış olmalıdır. Müxtəlif icraat formaları daxilində təqsirləndirilən şəxs statusunun əldə edilməsi prosedurlarının fərqli olması barədə hüquq ədəbiyyatında bildirilmiş mövqeni haqlı hesab edirik. Belə ki, əgər məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq formasında aparılırsa, şəxsin təqsirləndirilən şəxs statusu əldə etməsi üçün həqiqətən də onun barəsində məhz təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında prosessual qərar çıxarılmış olmalıdır. Lakin belə icraat ibtidai istintaq deyil, təhqiqatın məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat formasında həyata keçirilərsə, bu zaman cinayət təqibinə məruz qalan şəxs barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında prosessual qərar qəbul edilmir. Belə bir qərar, həmçinin xüsusi ittihamlı işlər üzrə də qəbul edilmir. Belə ki, qeyd edilən birinci halda məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın nəticələrinə dair yekun protokol adlanan prosessual sənəd cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə təqdim olunduğu andan, ikinci halda isə məhkəmənin hazırlıq iclasının nəticəsi olaraq məhkəmə tərəfindən çıxarılmış xüsusi ittiham qaydasında şikayətin icraata qəbul edilməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi haqqında qərarın surəti, barəsində şikayət verilmiş şəxsə təqdim edildiyi andan həmin şəxs təqsirləndirilən şəxs hesab edilir [2, s. 243]. Qeyd edilən kontekstdə müşahidə etmək olur ki, təqsirləndirilən şəxsə CPM-in 91.1-ci maddəsində verilmiş leqal tərif də kifayət qədər natamamdır, çünki o, öz məzmununda, barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar qəbul edilmədən təqsirləndirilən şəxs statusu əldə edən subyektləri ehtiva etmir. Bunu nəzərə alaraq, CPM-də təqsirləndirilən şəxsin anlayışını təkmilləşdirmək məqsədilə təklif edirik ki, CPM-in 91.1-ci maddəsi aşağıdakı yeni redaksiyada verilsin:

“91.1. Barəsində bu Məcəllənin 223.2-ci və ya 300.1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş qərarlardan hər hansı biri qəbul edilmiş, yaxud bu Məcəllənin 296.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yekun protokolu tərtib edilmiş şəxs təqsirləndirilən şəxs hesab edilir”.

Beləliklə, şübhəli şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin anlayışına dair məsələyə aydınlıq gətirildikdən sonra, şübhəli şəxs və / və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiə olunmaq hüququnun xüsusiyyətlərini də izah etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, müdafiə olunmaq hüququ öz məzmununa görə kifayət qədər geniş bir hüquqi kateqoriyadır. Müəyyən mənada müdafiə hüququ ümumiləşdirici termin kimi çıxış edib, əslində müdafiə olunan şəxsin bir neçə hüququnu özündə birləşdirir. Başqa sözlə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin istənilən hüququna ayrılıqda nəzər salsaq, həmin hüquq bu və ya digər dərəcədə, dolayısı ilə də olsa, müdafiə hüququnun tərkib hissəsi kimi çıxış edəcəkdir. Milli hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, müdafiə hüququ özündə cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə rəsmən elan olunmuş ittihamın təkzib edilməsi, yaxud bu şəxsi gözləyən cinayət məsuliyyətinin yüngülləşdirilməsindən ötrü istifadə edilə biləcək, qanunla nəzərdə tutulmuş bütün prosessual üsul və vasitələrin məcmusunu ehtiva edir. Müdafiə hüququ müdafiə tərəfinin subyektləri – özəlliklə, cinayət təqibinə məruz qalan şəxs və onun vəkili tərəfindən realizə edilir, cinayət prosesini aparan səlahiyyətli dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri – məhkəmə başda olmaqla, prokuror, müstəntiq və təhqiqatçı tərəfindən isə təmin edilir. Sonuncular müdafiə hüququnun təmin edilməsinə dair onların üzərlərinə qoyulmuş vəzifələri icra etməzlərsə, bu, kobud prosessual pozuntu kimi dəyərləndirilə bilər [7, s. 335].

Bu anlamda, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə olunmaq hüququnun mahiyyətini izah etmək üçün, əslində, onlara qanunla verilmiş əksər prosessual hüquqlara ayrı-ayrılıqda toxunulmalı və onlar izah edilməlidir. Elmi məqalənin həcm hüdudlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün, hesab edirik ki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin prosessual hüquqlarına bir yerdə nəzər salmaq

məqsədəuyğundur, çünki aşağıda veriləcək izahlardan da aydın olacaqdır ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə görə şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər, demək olar ki, tam mənada eyni hüquqlara malikdirlər.

Beləliklə, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə olunmaq hüququnun tərkib hissəsi kimi çıxış edən prosesual hüquqların sisteminə və məzmununa nəzər salaq. Şübhəli şəxsin nədə şübhələndiyini bilmək, təqsirləndirilən şəxsin isə nədə təqsirləndiyini bilmək hüquqları onların müdafiə olunmaq hüququnun əsas tərkib hissələrindən biridir. Bundan başqa, bu subyektlərin onların maraqlarına toxunan prosesual qərarların (məsələn, barəsində həbs qətimkan tədbiri seçildikdə və s.) surətini almaq hüquqları da mövcuddur. Prosesual hüquq kimi, ittihamın mahiyyətini bilmək özündə təqsirləndirilən şəxsə elan edilmiş ittihamda şəxsə istinad edilən Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətin hüquqi tövsifi, iş üzrə müəyyən edilmiş konkret epizodlar, şəxsə istinad edilən maddənin dispozisiyasının ayrı-ayrı elementlərinin mənası, sanksiyasının növləri və hədləri və s. barədə məlumat almağı ehtiva edir. Rəsmi ittihamın məzmunu təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərarda, ittiham aktında və / və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraata dair yekun protokolda (xüsusi ittihamlı işlər üzrə isə məhkəməyə ünvanlanmış xüsusi ittiham qaydasında şikayətdə) əks olunur. Bunula belə, qeyd edilən prosesual aktların surətlərinin şəxsə sadəcə olaraq təqdim edilməsi onun ittihamın mahiyyətini bilmək hüququnun realizəsi üçün kifayət deyildir. Nəzərdən keçirilən hüququn səmərəli realizə edilməsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqan cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə ittihamın mahiyyəti və onun məhkəmə müdafiə edilməsinin nəticələri barədə izahlar da verməlidir. İşin icraatı zamanı ittiham həcminə görə həm azala, həm də çoxala, eləcə də, məzmununa görə dəyişə bilər. İttihamın hər bir dəyişikliyi halında təqsirləndirilən şəxsin ittihamdakı dəyişikliyin nədən ibarət olduğundan xəbərdar olmaq hüququ da ittihamın mahiyyətini bilmək hüququnun tərkib hissəsi kimi təmin edilməlidir.

Şübhəli şəxs tutulduqda, nə üçün tutulduğunun əsasını bilmək; tutulma anından (eləcə də, barəsində qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qərar ona elan edildiyi andan) etibarən vəkil (müdafiəçi) yardımından istifadə etmək; onun tutulmasını həyata keçirilmiş şəxs tərəfindən öz prosesual hüquqları barədə yazılı qaydada məlumatlanmaq (müvafiq bildiriş almaq); tutulması, yaxud barəsində qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qərar çıxarılmış olduqda, bu qərarların surətini almaq; tutulması protokollaşdırılarkən müvafiq prosesual sənədin tərtibatı başa çatdıqdan dərhal sonra onun məzmunu ilə tanış olmaq; tutulması haqqında protokola əlavə edilməsi üçün öz qeydlərini bildirmək kimi hüquqlara malikdir. Bənzər hüquqlara təqsirləndirilən şəxs də malikdir. Sadalanan hüquqlarla yanaşı, cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərin səmərəli müdafiəsi üçün öz vəkilini (müdafiəçisini) müstəqil olaraq seçmək, müdafiəçisinin səlahiyyətlərini öz iradəsi ilə xətm etmək, müdafiəçinin yardımından imtina edərək, özünü müstəqil (müdafiəçi yardımından istifadə etmədən) müdafiə etmək, öz müdafiəçisi ilə söhbət sayna və müddətinə məhduduyyyət qoyulmadan konfidensial şəraitdə təklidə görüşmək və məsləhətləşmək, o cümlədən, dövlət hesabına göstərilən hüquqi yardımdan faydalanmaq kimi hüquqların da böyük əhəmiyyəti vardır.

Cinayət təqibinə məruz qalan şəxs bu və ya digər səbəbdən müdafiəçinin yardımından imtina edərsə, imtina anından etibarən o, özünü müstəqil müdafiə edən hesab olunur. Odur ki, vəkil yardımı olmadan həyata keçirilən müdafiənin səmərəliliyə xələl gəlməməsi üçün qanun belə hallarda cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə mümkün olan dərəcədə müdafiəçi üçün nəzərdə tutulmuş prosesual hüquqlardan da istifadə imkanı verir (CPM-in 91.6-cı maddəsi). Şəxsən müdafiə olunma və özünü müstəqil müdafiə etmə anlayışları çox yaxın olsalar da, tam eyniyyət təşkil etmirlər. Şəxsən müdafiə olunma anlayışı daha geniş anlayış kimi başa düşülməlidir. Çünki şəxsin müdafiəçiyə malik olması onun müdafiəçi ilə yanaşı şəxsən özü tərəfindən öz müdafiəsini həyata keçirməsini istisna etmir. Şəxsin özünü müstəqil müdafiə etməsi zamanı onun müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün onun müdafiəçidən imtina etməsi qanuni və əsaslı şəkildə həyata keçirilmiş olmalıdır. Məhkəməyədək icraatda müdafiəçidən imtina etmiş şəxs öz mövqeyində dəyişiklik edərsə, cinayət təqibini həyata keçirən orqan buna lazımı reaksiya verməlidir.

Müdafiə tərəfinin subyektləri kimi, həm şübhəli şəxsin, həm də təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçidən imtina etmək hüququ vardır (CPM-in 90.7.7 və 91.5.7-ci maddələri). Müdafiəçidən imtina yalnız leqal şərtlər, əsaslar və prosedurlar daxilində yol verilən hesab edilir. Heç də müdafiəçidən imtinanın bütün halları qəbul edilən hesab olunmur. Müdafiəçidən imtinanın qəbul edilə bilməsi üçün, ilk növbədə belə imtina cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin öz təşəbbüsü olmalı (cinayət prosesini aparan dövlət orqanı,

yaxud işdə iştirak edən hər hansı digər subyekt cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə müdafiəçidən imtina etməyi və özünü müstəqil müdafiə etməyi tövsiyə etməməli, onu bu addımı atmağa sövq etməməlidir) və bu təşəbbüs könüllü iradə ifadəsinə əsaslanmalıdır (müdafiəçidən imtinaya məcbur edilmə istənilən formada qətiyyənlə yolverilməzdir). Müdafiəçidən imtina prosedurunun özü, paradoksal səslənsə də, artıq təyin edilmiş, yaxud təyin edilməsi nəzərdə tutulan vəkilin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bu qayda prosessual təminat xarakteri daşıyır, müdafiəçidən imtinanın real vəkil yardımının əlçatan olduğu şəraitdə könüllü və anlaşıqlı bir şəkildə baş tutduğuna dəlalət edir. Müdafiəçidən imtina prosedurunun daha bir məcburi atributu onun mütləq protokollaşdırılmalı olmasıdır. Müvafiq protokol müdafiəçidən imtinanın yuxarıda sadalanan şərtlərə əməl edilməklə baş tutduğunu əks etdirmək üçün vacibdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müdafiəçidən imtina heç də bütün hallarda cinayət prosesini aparan orqanlar tərəfindən qəbul edilməli və tətbiq edilməli olan prosedur deyildir. Belə ki, cari cinayət-prosessual qanunvericilik müdafiəçidən imtinanın qəbul edilməli olmadığı (bunun mümkün olmadığı) halların sistemini müəyyən etmişdir (CPM-in 92.12-ci maddəsi). Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “CPM-in 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında nümayiş etdirilmiş hüquqi mövqə ondan ibarətdir ki, əgər ədalət mühakiməsinin maraqları bunu tələb edərsə, cinayət prosesini aparan dövlət orqanları hətta CPM-in 92.3-cü maddəsində bilavasitə təsbit edilməmiş hallarda da cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə müdafiəçi təyin edə bilərlər.

İbtidai araşdırma zamanı müdafiəçidən imtina etmiş şəxsin mövqə dəyişikliyini etdiyi hallarda cinayət təqibini həyata keçirən orqanın reaksiyası məsələsinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, müdafiəçidən imtina etmiş şəxs bu imtina qəbul edildikdən sonra cinayət prosesinin hər hansı anında bununla əlaqədar öz mövqeyini dəyişməyə haqlıdır (CPM-in 92.13-cü maddəsi), o cümlədən müdafiəçidən imtina etmiş şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə CPM-in 92.3.1-ci maddəsinə əsasən sonradan müdafiəçi təyin edilməsi həmin vaxtadək aparılmış prosessual hərəkətlərin təkrarlanmasını məcburi edən hal deyil (CPM-in 92.5-ci maddəsi). Məhkəməyədək icraatda müdafiəçidən imtina etmiş şəxsin bu məsələ ilə bağlı mövqə dəyişikliyini cinayət təqibi orqanı üçün məcburidir, yəni cinayət təqibi orqanı belə hallarda müdafiəçinin iştirakını təmin etmək vəzifəsi daşıyırlar. Odur ki, qeyd edilən halda şəxsin müdafiəçi ilə təmin edilməməsi onun müdafiə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Özünə vəkil seçmək hüququna gəlincə, xatırlamaq istərdik ki, belə hüquq yalnız o halda yaranır ki, təqsirləndirilən şəxsin öz vəkilinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər maddi vəsaiti olmuş olsun. Bu tezisdən belə məntiqi nəticə hasil olunur ki, pulsuz hüquqi yardım alan təqsirləndirilən şəxs özünə müdafiəçi seçmək və ya bu məsələ barədə rəyini bildirmək hüququna malik deyil. Bununla belə, özünə müdafiəçi seçmək hüququ da mütləq deyil. Dövlət vəkillərinin məhkəmədə iştirakını tənzimləmək və müəyyən hallarda konkret şəxsləri müdafiəni həyata keçirməkdən kənarlaşdırmaq hüququna malikdir. Başqa sözlə, ibtidai araşdırma zamanı, eləcə də, cinayət prosesinin digər mərhələlərində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin özü üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirməyə hüququ olmayan şəxsi müdafiəçi kimi seçmək və ya haqqını ödəməyə maddi imkanının olmadığı halda ödənişli vəkilin müdafiəçi kimi dəvət edilməsinə tələb etmək kimi hüquqları yoxdur. İbtidai araşdırmada cinayət təqibini həyata keçirən orqan tərəfindən şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin seçdiyi vəkilin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar aşkar edilməsi səbəbindən işdən kənarlaşdırılması da şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun pozulması hesab edilmir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müdafiəçinin işdə iştirakını istisna edən halların dairəsi qanunla müəyyən edilmişdir (CPM-in 114.1.1-114.1.5-ci maddələri), qapalı siyahı xarakterlidir və cinayət təqibinin mülahizəsinə görə genişləndirici şərhə məruz qala bilməz. Qanunda nəzərdə tutulmayan hər hansı əsasla şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin seçdiyi müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakının məhdudlaşdırılması isə, həqiqətən də, müdafiə hüququnun kobud pozuntusudur.

Şübhəli şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin pulsuz hüquqi yardım almaq hüququ iki haldan asılıdır. Birincisi, təqsirləndirilən şəxsin vəkilin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmamalıdır. İkinci hal isə ondan ibarətdir ki, ədalət mühakiməsinin maraqları pulsuz hüquqi yardımın təmin edilməsinə tələb edə bilər. İkinci halda bir sıra amillər məcmu halında nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əvvəla, məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin hüquqi yardım almadan öz müdafiəsini həyata keçirmək qabiliyyətinə diqqət yetirməlidir. Cinayət işi mürəkkəb məsələlərə aiddirsə və təqsirləndirilən şəxs müvafiq hüquqi

arqumentləri irəli sürmək və əsaslandırmaq üçün zəruri hüquqi hazırlığa malik deyilsə, iş üzrə müdafiəni yalnız təcrübəli vəkil bacarsa, ədalət mühakiməsinin maraqları həmin iş üzrə rəsmi qaydada vəkilin təyin olunmasını tələb edir (məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən Hoang Fransaya qarşı iş, 29 avqust 1992-ci il tarixli qərar). İkincisi, məhkəmə hər hansı mümkün sanksiyanın ciddiliyini nəzərə almalıdır. Söhbət azadlıqdan məhrum olunmaqdan gedirsə, ədalət mühakiməsinin maraqları prinsipə pulsuz hüquqi yardım tələb edir (məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən Benhem Birləşmiş Krallığa qarşı iş, 10 iyun 1996-cı il tarixli qərar). Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin “c” bəndinin pozulduğunu müəyyən etmək üçün pulsuz hüquqi yardımın göstərilməməsinin təqsirləndirilən şəxsə real ziyan vurduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur, belə sübut zəruri olsaydı, bu norma öz mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə itirmiş olardı. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin “c” bəndi vəkilin sadəcə təyin edilməsini deyil, onun yardımından real istifadə edilməsini nəzərdə tutur, vəkilin sadəcə olaraq təyin edilməsi təqsirləndirilən şəxsə səmərəli hüquqi yardımı təmin etmir (məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən Artiko İtaliyaya qarşı iş, 30 aprel 1980-ci il tarixli qərar). Səlahiyyətli milli orqanlardan tələb olunur ki, pulsuz hüquqi yardım göstərən vəkil tərəfindən səmərəli hüquqi yardımın göstərilməməsi açıq-aşkar göz qabağındadırsa və ya bu onlara hər hansı başqa bir üsulla məlum olubsa, o halda məsələyə müdaxilə etsinlər (məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən Kamazinski Avstriyaya qarşı iş, 19 dekabr 1989-cu il tarixli qərar) [4; 6; 12].

Cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin müdafiə hüququnun realizəsi üçün onun ana dilində və ya bildiyi başqa dildə ifadə (izahat) vermək, eləcə də, tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək hüquqlarının da böyük əhəmiyyəti vardır. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, tutulmuş şəxs (o cümlədən, təqsirləndirilən şəxs) hüquqi yardım almaq arzusunda olduğunu bildirərsə, bu şəxsdən o, belə hüquqi yardımla təmin edilməyənədək hər hansı bir ifadə alınmamalıdır, əgər o, belə bir arzusunun olduğunu artıq ifadə verməyə başladıqdan sonra bildirərsə, bu zaman onun dindirilməsi dayandırılmalı və yalnız o, vəkillə təmin edildikdən sonra, öz vəkilinin iştirakı ilə ifadə verməyə davam etməlidir. Tutulmuş şəxs (o cümlədən, təqsirləndirilən şəxs) müdafiəçidən imtina etmədiyi təqdirdə, müdafiəçisinin iştirakı olmadan öz təqsirini etiraf edən ifadələr vermiş olsa da, belə ifadələrin məhkəmə tərəfindən ittihamı təsdiq edən sübut kimi qəbul edilməsi artıq istisna ediləcəkdir. Qeyd edilən pozuntu ilə əldə edilmiş ifadələrdən məhkəmədə sübut kimi yalnız müdafiə tərəfinin vəsətəti ilə istifadə edilə bilər (CPM-in 232.2-1, 232.2-2, 233.5-1 və 233.5-2-ci maddələri).

CPM-in 26.1-ci maddəsinin mənasına görə, mühakimə icraatının dili dövlət dilidir, lakin hər hansı bir ərazidə yaşayan əhalinin müəyyən hissəsi çoxluq təşkil edərsə, mühakimə icraatı həmin əhalinin dilində də aparıla bilər. Adı çəkilən maddə hüquq ədəbiyyatında doktrinal təfsir edilərkən göstərilmişdir ki, bu maddədə “məhkəmələrində” sözünün işlədilməsi məqsədəuyğun deyildir, çünki əks tədirdə, səhvən belə nəticə çıxarmaq olar ki, qanunverici orqan mühakimə icraatının dili ilə bağlı prinsipi yalnız məhkəmədəki icraatla bağlamışdır, halbuki, cinayət mühakimə icraatı yalnız məhkəmədəki icraatı deyil, məhkəməyədək icraatı da ehtiva edir. CPM-in 26-cı maddəsinin digər müddəaları da (məsələn, CPM-in 26.2.2-ci, 26.4-cü maddələri) ona dəlalət edir ki, mühakimə icraatının dili prinsipindən irəli gələn təminatlar (məsələn, ibtidai araşdırma mərhələsində tərcüməçi yardımından dövlət hesabına istifadə etmək hüququ; ibtidai araşdırmada tərtib edilən prosessual sənədlərin maraqlı şəxslərə onların ana dilində, yaxud bildikləri digər dildə təqdim edilməli olması haqqında qayda və s.) təkəcə məhkəmədəki icraata deyil, məhkəməyədək icraata da aiddir [7, s. 507-508]. CPM-in 26-cı maddəsi cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən təqsirləndirilən şəxslər üçün onların məhkəməyədək icraatda yararlanma biləcəyi bir sıra spesifik hüquqlar nəzərdə tutmuşdur ki, bu hüquqların pozuntusu müdafiə hüququnun pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir (məsələn, ana dilindən istifadə edə bilmək imkanı barədə məlumatlandırılmaq, tərcüməçi xidmətlərindən ödənişsiz, yəni dövlət hesabına yararlanmaq; icraat başa çatdıqda onun materialları ilə tam həcmdə tanış olmaq; surəti (məsələn, maraqlarına toxunan prosessual qərarlar və s.), yaxud orijinalı (məsələn, hüquqlar haqqında bildiriş və s.) ona verilməli olan prosessual sənədlərin onun ana dilinə, yaxud bildiyi digər dilə tərcümə edilmiş variantı almaq).

Cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin dil bilgisi və onun müdafiə hüququ arasındakı korrelyasiya kontekstində qeyd edilməlidir ki, mühakimə icraatının dilini bilmək bu dildə sərbəst şifahi ünsiyyət

qurmaq, dialoqa girmək, konkret məsələyə dair (məsələn, ittihamın mahiyyəti, özünü təqsirli, yaxud təqsirsiz bilməsi və s.) öz fikrini və mövqeyini aydın ifadə etmək, zəruri hallarda ona qarşı yönəlmiş neqativ mülahizələrə qarşı öz etirazını bildirmək bacarıqlarına malik olmanı ehtva edir. Konkret dil bilgiləri çərçivəsində məhz bu bacarıqlar müdafiə hüququnun səmərəli realizə edilməsi üçün *sine qua non* şərtlərdir. Bu anlamda, konkret, yəni mühakimə icraatının aparıldığı dilə münasibətdə sadalanan bacarıqlara malik olmayan şəxs mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxs hesab edilməlidir.

Cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin dil bilgiləri və onun müdafiə hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı, həmçinin qeyd edilməlidir ki, mühakimə icraatının dilini bilməyən təqsirləndirilən şəxsə ittiham aktının onun ana dilinə, yaxud bildiyi digər dilə çevrilmiş surətinin verilməməsi də müdafiə hüququnun kobud pozuntularındandır. Cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən təqsirləndirilən şəxsə ittiham aktı bütünlükdə onun ana dilinə, yaxud bildiyi digər dilə çevrilərkən yazılı sənəd formasında təqdim edilməlidir, ittiham aktının məzmununun təqsirləndirilən şəxs üçün yalnız şifahi şəkildə tərcüməsi yolverilməzdir. Məzmununa görə tərcümə edilmiş ittiham aktı ilə cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dildə tərtib edilmiş ittiham aktları bütün prinsiplial məsələlərdə üst-üstə düşməlidir. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüququnun tərkib hissəsi kimi çıxış edən daha bir kompleks xarakterli hüquq müvafiq izahatların və ifadələrin verilməsi, eləcə də, onların verilməsindən imtina edilməsi (susmaq hüququ) hüquqları ilə bağlıdır.

CPM-in 91.5.22-ci maddəsində təqsirləndirilən şəxs üçün icraat materiallarının əlçatanlığını təmin edən, bununla da, müdafiə hüququndan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün zəmin yaradan hüquqlar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, təqsirləndirilən şəxs ibtidai araşdırmanın qurtarması (o cümlədən, cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi) anından etibarən, cinayət işinin bütün materialları ilə tanış ola bilər, həmçinin, cinayət işinin materiallarında ona aid olan bütün sənədlərin surətini çıxara bilər. Bu anlamda, təqsirləndirilən şəxsin cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq hüququnun realizəsində yaradılmış hər hansı bir maneə və ya yol verilmiş qanun pozuntusu, eyni zamanda, həm də təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun pozulması mənası verəcəkdir. Qeyd edilən kontekstdə cinayət işinin materialları ilə tanışlıq prosedurları hüdudlarında növbəti pozuntular eyni zamanda müdafiə hüququnun pozuntusu sayıla bilər: təqsirləndirilən şəxsin və / və ya onun müdafiəçisinin ibtidai istintaqın başa çatmış olması barədə məlumatlandırılmaması; təqsirləndirilən şəxs və / və ya onun müdafiəçisi üçün cinayət işinin materialları ilə tanışlıq imkanının yaradılmaması; müdafiəçinin üzrlü səbəblərdən cinayət işinin materialları ilə tanış olmaqdan ötrü təyin edilmiş vaxtda gəlmədiyi hallarda materiallarla tanışlıq vaxtının qanunla müəyyən edilmiş hədlərdə (beş günədək) təxirə salınmaması; materiallarla tanışlıq vaxtının qanunla müəyyən edilmiş hədlərdə təxirə salınmasına rəğmən, müdafiəçinin materiallarla tanışlıq üçün gələ bilmədiyi / gəlmədiyi hallarda təqsirləndirilən şəxsin başqa müdafiəçi ilə təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin (aidiyyətli vəkil qurumundan yeni vəkilin təyin edilməsi, yaxud başqa vəkillə müqavilənin bağlanması üçün şərait yaradılması) görülməməsi; materialların tanışlıq üçün natamam təqdim edilməsi, özəlliklə, iş üzrə maddi sübut qismində tanınmış əşyaların, o cümlədən, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin protokollarına edilmiş əlavələrin (sxemlər, video, yaxud foto çəkiliş nəticələri, surəti çıxarılmış izlər və s.) tanışlıq üçün əlçatanlığının təmin edilməməsi; çoxcildli cinayət işlərinin eyni vaxtda bütün cildlərinin əlçatanlığının təmin edilməməsi, başqa sözlə, çoxcildli cinayət işlərinin ayrı-ayrı cildlərinin cinayət prosesi aparən vəzifəli şəxsin mülahizəsi əsasında növbəlilik əsasında tanış olmaq üçün təqdim edilməsi; cinayət işinin materialları ilə tanış olan təqsirləndirilən şəxsin və / və ya onun müdafiəçisinin prosessual hüquqdan sui-istifadə etmədiyi, yəni tanışlıq müddətini bilərəkdən uzatmadığı təqdirdə materiallarla tanış olmaq üçün verilən vaxtın məhdudlaşdırılması; materiallarla tanışlıq prosesinin gedişatı və nəticələrinin protokollaşdırılmaması (təhrif edilməklə protokollaşdırılması); təqsirləndirilən şəxsin və / və ya onun müdafiəçisinin materiallarla tanışlıqdan sonra verilmiş vəsatətlərinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada həll edilməməsi; materiallarla tanışlıqdan sonra verilmiş vəsatətlərin təmin edildiyi təqdirdə, bu vəsatətlərin təqsirləndirilən şəxs və / və ya onun müdafiəçisi, yoxsa cinayət prosesinin başqa bir iştirakçısı tərəfindən verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, təqsirləndirilən şəxsin və / və ya onun müdafiəçisinin materialların təmin edilmiş vəsatətə dair hissəsi ilə tanış edilməməsi.

Yuxarıda sadalanan hüquqlardan başqa, cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərə onların müdafiə hüququnun təmin edilməsi üçün qanunla bir sıra digər hüquqlar da verilmişdir. Məsələn, prosessual

hərəkətlərin, eləcə də istintaq hərəkətlərinin, o cümlədən, onun öz vəsatəti əsasında aparılan prosessual və istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsində şəxsən və müdafiəçinin yardımından istifadə etməklə (müdafiəçinin də iştirakı ilə) iştirak etmək, yaxud onlarda iştirakdan imtina etmək; özündə olan sübutları, yaxud başqa materialları cinayət prosesini aparan orqana təqdim edərək onların cinayət işinin materiallarına əlavə edilməsini, eləcə də, məhkəmədə tədqiq edilməsini tələb etmək; təqsirini etiraf etmək, yaxud təqsirsiz olduğunu iddia etmək və s. bu kimi hüquqlar hər biri müstəqil məzmun və mahiyyətə malik olan prosessual hüquq olmaqla yanaşı, eyni zamanda, həm də müdafiə hüququnun səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməsi üçün zəmin yaradır.

III. Nəticə

Beləliklə, cari elmi məqalə hüduqlarında aparılmış tədqiqatın əsas nəticələri qismində qeyd etmək lazımdır ki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının səmərəli realizə və müdafiə edilməsi üçün, ilk növbədə, bu subyektlərin özlərinin normativ anlayışları dəqiqləşdirilməlidir. Çünki qeyd edilən subyektlər müvafiq prosessual statusu əldə etmədən qanunla cinayət təqibinə məruz qalan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müdafiə hüquqlarından istifadə edə bilməzlər.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müvafiq maddələrinin tənqidi qiymətləndirilməsi isə ona dəlalət edir ki, hazırda nə şübhəli şəxsə, nə də təqsirləndirilən şəxsə CPM-də verilmiş anlayışlar təkmil hesab edilə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, müəllif tərəfindən cari cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Şübhəli şəxsin leqal tərifinin təkmilləşdirilməsi üçün CPM-in 90-cı maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni bəndlərin əlavə edilməsi:

“90.1.4. barəsində bu Məcəllənin 207-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada ilkin yoxlama aparılan şəxs;

90.1.5. barəsində cinayət işinin başlanılması haqqında qərar qəbul edilmiş şəxs”.

Qeyd edilən qanunvericilik təklifinin reallaşacağı təqdirdə əldə ediləcək müsbət nəticə ondan ibarət olacaqdır ki, təcrübədə barəsində ilkin yoxlama, yəni faktiki olaraq ifşaedici fəaliyyət aparılan şəxslərin, eləcə də, prosessual məcburiyyət tədbiri tətbiq edilmədən barəsində cinayət işi başlanılmış şəxslərin prosessual-hüquqi statusundakı qeyri-müəyyənlik aradan qalxacaq və onların hər bir şübhəli şəxsin malik olduqları hüquqlardan istifadə etmək, eləcə də müvafiq vəzifələri daşımaq imkanı əldə edəcəklər.

2. Təqsirləndirilən şəxsin leqal tərifinin təkmilləşdirilməsi üçün CPM-in 91.1-ci maddəsinin aşağıdakı yeni redaksiyada verilməsi:

“91.1. Barəsində bu Məcəllənin 223.2-ci və ya 300.1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş qərarlardan hər hansı biri qəbul edilmiş, yaxud bu Məcəllənin 296.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yekun protokolu tərtib edilmiş şəxs təqsirləndirilən şəxs hesab edilir”.

Eynilə bu qanunvericilik təklifinin də reallaşacağı təqdirdə əldə ediləcək müsbət nəticə ondan ibarət olacaqdır ki, təqsirləndirilən şəxsə cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə verilmiş leqal tərif təkmilləşdirilmiş olacaqdır, o cümlədən, təcrübədə cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin hansı andan etibarən təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarından istifadə edə bilməsi və vəzifələrinin daşımaları haqqında dəqiq təsəvvür yaranacaqdır. Bundan başqa, məqalədə əsaslandırılmışdır ki, müdafiə olunmaq hüququ öz məzmununa görə kifayət qədər geniş bir hüquqi kateqoriya olub, ümumiləşdirici termin kimi çıxış edir və əslində özündə çox sayda fərqli hüquqları birləşdirir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Abbasova, F.M. Criminal procedure. Textbook. General part. Baku, Law Publishing House, 2021, 464 p. / (in Azerbaijani / Abbasova, F.M. Cinayət prosesi. Dərslük. Ümumi hissə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 464 s.)
2. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Editors J.H. Movsumov, B.J. Karimov, A.H. Huseinov. Baku, Digesta, 2016, 1336 p. / (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / red. C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.)

3. Chayan, G. Right to a fair trial. İstanbul, Legal publishing, 2016, 312 p. / (in Turkish / *Çayan, G. Adil yargılanma hakkı. İstanbul, Legal Yayıncılık, 2016, 312 s.*)
4. Dijk, P., Hoof, F., Rijn, A., Zwaak, L. Theory and practice of the European Convention on Human Rights. Antwerp, Oxford, Intersentia, 2006, 1190 p.
5. Gafarov, M.S. Legal status of a person in the criminal process of the Republic of Azerbaijan: theoretical and practical issues. Baku, Law, 2008, 340 p. (in Azerbaijani / *Qəfərov, M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti: nəzəri və təcrübi məsələlər. Bakı: Qanun, 2008, 340 s.*)
6. Goss, R. Criminal fair trial rights. Article 6 of the European Convention on Human Rights. Oxford, Hart Publishing, 2014, 224 p.
7. İbaev, V.A. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Tasks, basic principles and conditions of criminal proceedings. Articles 8-36. Baku, Law, 2004, 769 p. (in Azerbaijani / *İbaev, V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 769 s.*)
8. İnceoglu, S. The right to a fair trial in the decisions of the European Court of Human Rights. İstanbul, Beta, 2013, 420 p. / (in Turkish / *İnceoğlu, S. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi kararlarında adil yargılanma hakkı. İstanbul: Beta, 2013, 420 s.*)
9. Khalilov, F.Y. Lawyer investigation in criminal proceedings. Baku, Law Publishing House, 2018, 396 p. (in Azerbaijani / *Xəlilov, F.Y. Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 396 s.*)
10. Khalilov, F.Y. For whom does the third paragraph of Article 6 of the European Convention on Human Rights specify minimal rights? In materials of the international practical-practical conference on the subject of “Integration of the Republic of Azerbaijan into the international community and trends in the modern development of legal science in the establishment of a legal state”, dedicated to the 90th anniversary of Baku State University. Baku State University, Baku, 14 December 2018, p. 365-367. / (in Azerbaijani / *Xəlilov, F.Y. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsi kimlər üçün minimal hüquqlar müəyyən edir? Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq cəmiyyətə inteqrasiyası və hüquqi dövlət quruculuğunda hüquq elminin müasir inkişafı tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 14 dekabr 2018-ci il, s. 365-367.*)
11. Leanza, P., Pridal, O. The right to a fair trial: Article 6 of the European Convention on Human Rights. Kluwer Law International, 2014, 276 p.
12. McBride, J. Human rights and criminal procedure. The case law of the European Court of Human Rights. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2009, 399 p.

SOME FEATURES OF THE RIGHT TO PROTECTION OF THE SUSPECTS AND THE ACCUSED

ESMIRA TAGHIYEVA¹

Abstract

The right to protection is granted to every criminally prosecuted person by both national and international law. This right is an integral part of the fundamental right to a fair trial. The main subjects of this right are the suspect and the accused. At the same time, sometimes participation in the process of a defender, legal representative or legal successor becomes necessary for the effective

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / PhD student in Law / Forensic Examination Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan / email: esmira@hgn.az

realization of the right to protection. The article examined the issues of legal definitions of the suspect and the accused, as well as explained the basic elements of the right to defense under the current criminal procedure legislation. The author attempted to critically analyze some articles of the current legislation, identified and substantiated some problems in the norms under consideration and made specific proposals to solve the identified problems. The article notes that the legal definitions of the suspect and the accused are incomplete. In the context of ensuring the right to a fair trial, every person actually criminally prosecuted should have the right to defense. But under current law, sometimes the procedural status of the person actually prosecuted remains uncertain. This gap adversely affects the degree to which the right to a fair trial is ensured. In clarifying the nature of the right to defence, reference was made to the case law of the European Court of Justice.

Keywords: *criminal process, right to defense, suspect, accused, legal definition, case law, interpretation, legislation, proposals.*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАВА НА ЗАЩИТУ ПОДОЗРЕВАЕМЫХ ЛИЦ И ОБВИНЯЕМЫХ

ЭСМИРА ТАГИЕВА¹

Резюме

Право на защиту предоставлено каждому уголовно преследуемому лицу как национальным, так и международным правом. Данное право выступает в качестве составного элемента фундаментального права на справедливое судебное разбирательство. Основными субъектами данного права являются подозреваемый и обвиняемый. Вместе с тем, порой участие в процессе защитника, законного представителя или правопреемника становится необходимым для эффективной реализации права на защиту. В статье были рассмотрены вопросы легальных дефиниций подозреваемого и обвиняемого, а также разъяснены основные элементы права на защиту по действующему уголовно-процессуальному законодательству. Автор предпринял попытку критического анализа некоторых статей действующего законодательства, выявил и обосновал некоторые проблемы в рассматриваемых нормах и выступил с конкретными предложениями по решению выявленных проблем. В статье отмечается, что легальные дефиниции подозреваемого и обвиняемого являются неполными. В контексте обеспечения права на справедливое судебное разбирательство каждое фактически уголовно преследуемое лицо должно иметь право на защиту. Но по действующему законодательству иногда процессуальный статус фактически преследуемого лица остается неопределенным. Данный пробел пагубно влияет на степень обеспечения права на справедливое судебное разбирательство. При разъяснении сущности права на защиту были сделаны ссылки на прецедентное право Европейского Суда.

Ключевые слова: *уголовный процесс, право на защиту, подозреваемый, обвиняемый, легальная дефиниция, прецедентное право, толкование, законодательство, предложения.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / докторант / Центр судебной экспертизы Министерства юстиции Азербайджанской Республики / email: esmira@hgn.az

CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQDA MÜDAFİƏ AKTI - TƏRƏFLƏRİN HÜQUQ BƏRABƏRLİYİNİN VƏ ÇƏKİŞMƏNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN VACİB ELEMENTİ KİMİ

KƏNAN İSMAYILOV¹

Annotasiya

Məqalədə cinayət prosessual hüquqda tərəflərin hüquq bərabərliyi və çəkişmə prinsiplərinin təmin edilməsi baxımından yeni bir hüquqi institutun - "Müdafiə Aktı"nın qanunvericiliyə daxil edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş hüquqlar - məhkəmə müdafiəsi hüququ, yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ, təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız normativ səviyyədə deyil, həm də təcrübi müstəvidə təmin olunmalıdır. Bunun üçün isə müdafiə tərəfinin prosessual imkanlarının ittiham tərəfinin alətləri ilə balanslaşdırılması tələb olunur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ittiham aktının tərtibi və təqdim olunmasını detallı şəkildə tənzimləsə də, müdafiə tərəfinin bu akta vahid, strukturlaşdırılmış cavab - sənədi təqdim etmək imkanı yoxdur. Müdafiə tərəfinin mövqeyi yalnız pərakəndə formada vəsatətlər, çıxışlar, etirazlar və izahatlarla ifadə olunur. Bu pərakəndəlik isə məhkəmədə ilkin təsəvvürlərin yalnız ittiham aktı əsasında formalaşmasına gətirib çıxarır və çəkişmə prinsipi faktiki olaraq zəifləyir. Belə vəziyyətin isə tərəflərin bərabərliyini formal xarakterə endirməsi və müdafiənin səmərəliliyini azaltması əsaslandırılmışdır. Məqalədə müqayisəli hüquqi təhlil aparılaraq digər ölkələrin - İngiltərə, Şotlandiya və ABŞ kimi ölkələrin qanunvericiliklərində müdafiə mövqeyinin sistemləşdirilmiş sənəd formasında təqdim olunması göstərilir. Məqalədə Azərbaycan Respublikası CPM-ə yeni maddə kimi 289-1-ci maddənin "Müdafiə Aktı"nın əlavə olunması təklif olunur. Bu sənəd ümumi məlumatı əks etdirən giriş, verilmiş ittihama münasibət və müdafiə tərəfinin arqumentlərini ehtiva edən əsaslandırıcı hissə, eləcə də nəticə və əlavələrdən ibarət olmalıdır. Məqalədə təklif edilən model həm prosessual balansı möhkəmləndirir, həm də müdafiə tərəfinin mövqeyini vahid sənəd formasında təqdim etməyə imkan yaradır. Məqalədə qeyd edilir ki, "Müdafiə Aktı"nın qanunvericiliyə daxil edilməsi tərəflərin hüquq bərabərliyi və çəkişmə prinsipinin reallığını artıracaq, müdafiə tərəfinin mövqeyini sistemli formada əks etdirəcək, vəkillərin fəaliyyətində peşəkarlığın yüksəlməsinə və nüfuzunun artmasına töhfə verəcəkdir. Nəticə olaraq, bu institut ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmininə, məhkəmə sistemində şəffaflığın güclənməsinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaya xidmət edəcək, həm də dövlətin hüquqi sisteminin modernləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyacaqdır.

Açar sözlər: müdafiə aktı, ittiham aktı, tərəflərin bərabərliyi, çəkişmə prinsipi, təqsirsizlik prezumpsiyası, hüquqi yardım, cinayət prosessual hüququ.

I. Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının (bundan sonra Konstitusiya) 12-ci maddəsində insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi elan olunmuş və Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilməsi göstərilmişdir.

Konstitusiyamızda hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olması və hər bir şəxsin qanunla qadağan olunmayan vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququna malik olması müəyyən edilmişdir [6].

Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. İşlərə inzibati icraat və məhkəmə prosesində əgəlabatan müddətdə baxılması və şəxslərin inzibati icraat və məhkəmə prosesində dinlənilmək hüququ müəyyən edilir. Vətəndaşların dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən inzibati qaydada və məhkəməyə şikayət etmək

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / "LEGİUM" Hüquq Şirkətinin İdarəedici Partnyoru / email: kanaanismayilov@legium-law.com

hüququ təsbit edilmişdir. İstər Əsas Qanunumuzda və ona uyğun qəbul edilmiş digər milli qanunvericilik aktlarında, istərsə də beynəlxalq hüquqi aktlarda ən təməl haqlardan biri kimi məhkəmə müdafiəsi hüququna təminat verilir. Bu həm də ona görə müstəsna önəm kəsb edir ki, digər hüquq və azadlıqların təminatı da son mərhələdə məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə kəşisir, başqa sözlə, bu hüququn mahiyyəti bərabərində pozulmuş hüquq və azadlıqların məhkəmə vasitəsilə bərpa ediləcəyinə dair gözləntini təlqin edir [6].

Konstitusiyanın 61-ci maddəsində isə hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ öz əksini tapmışdır [6].

Konstitusiyanın 63-cü maddəsinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, şəxs təqsirsiz sayılır. Həmin maddəyə əsasən şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirmək vəzifəsi daşımamaqdadır [6].

Konstitusiyada qeyd edilən hüquqların təmin edilməsi məqsədilə cinayət prosessual qanunvericiliyi ilə cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən, hər bir cinayət təqibinin qanuniliyini və əsaslılığını müəyyən edən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarından müdafiəni təmin etməyə yönələn prinsiplər qəbul edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplər əsasında ittiham və müdafiə tərəfinin prosessual hüquq və vəzifələrinin bərabərliyi, bununla da tərəflərin hüquqi bərabərliyi və hüquqi çəkişməsinin həyata keçirilməsi təmin edilir.

Qeyd edirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilən hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üçün məhkəmə-hüquq sistemində mütəmadi islahatlar keçirilməklə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir.

Aydındır ki, cinayət prosesində tərəflərin bərabərliyi və hüquqi çəkişmənin təmin edilməsi bütövlükdə cinayət prosesinin ədalətlə nəticələnməsinin təminatlarından biridir.

Bildirək ki, cinayət prosesində tərəflərin hüquqi bərabərliyi və tərəflərin çəkişməsinin təmin edilməsi onlara bərabər imkanların verilməsi hüquqi müdafiə vasitələrindən bərabər imkanlarla istifadə imkanlarının olması ilə şərtləndirilir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi *Dombo Beheer B.V. v. Netherlands*, işində də qeyd etmişdir ki, tərəflərin bərabərliyi prinsipi-ədalətli məhkəmə anlayışının əsas elementlərindən biri olaraq hər bir tərəfin öz işini təqdim etmək üçün ağlabatan imkanlarla təmin edilməsini tələb edir. Bu imkanlar tərəflərdən birini digərinin qarşısında əhəmiyyətli dərəcədə əlverişsiz vəziyyətə salmamalıdır [5, s. 8].

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına əsasən prosessual iştirakçılar (ittiham, müdafiə, mülki işlərdə tərəflər) qarşı tərəfin təqdim etdiyi sübut və arqumentlərlə tanış olmaq və onlara münasibət bildirmək imkanına malik olmalıdır [11].

Cinayət prosesində çəkişmə - ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışının elə quruluşudur ki, burada, prosesin ittiham və müdafiə tərəfindən olan iştirakçılarının öz prosessual funksiyalarını həyata keçirmək və müstəqil məhkəmənin rəhbərliyi ilə özünə aid, yaxud təmsil etdiyi tərəfin hüquq və mənafelərini bütün qanuni üsul və vasitələrlə prosessual bərabərlik əsasında müdafiə etmək imkanı təmin olunur. Çəkişmə prinsipi prosesin dövlətçilik başlanğıcından və maddi həqiqətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mövcud ola bilməz [1, s. 115].

Ölkəmizdə hüquqi sahədə daim aparılan islahatların məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilən “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 03 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanı xüsusilə fərqlənir. Fərmanda hüququn bütün sahələrində islahatların dərinləşdirilməsi ilə bağlı göstəriş və tövsiyələr, o cümlədən məhkəmələrin hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və normativ hüquqi aktların tətbiqi ilə bağlı hüquqi mövqeyinin proqnozlaşdırılan olmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin vahid məhkəmə təcrübəsi formalaşdırmaq vəzifəsinin və həmin vəzifənin icra olunması mexanizminin təsbit edilməsi üçün qanunvericilik təkliflərinin hazırlanması barədə tövsiyəsi öz əksini tapmışdır [12].

Qeyd etdiyimiz dəyişiklərlə müvafiq qanunvericilik aktlarına, o cümlədən cinayət prosessual və mülki prosessual məcəllələrinə mütərəqqi əlavə və dəyişikliklər edilmiş, bununla da Azərbaycan Respublikasında hüquq sistemində məhkəmə presedentlərinin geniş yayılmasının təmin edilməsinin əsası qoyularaq, digər hüquq sistemlərinin mütərəqqi təcrübələri və elementləri yuxarıda qeyd etdiyimiz Fərman ilə hüquq sistemimizə beləcə daxil edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Fərmanda həmçinin ölkəmizdə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın həyata keçirilməsinin, nüfuzlu vəkillik institutunun və onun maddi-texniki bazasının daim inkişaf etdirilməsi vurğulanmış, vəkillərin dövlət hesabına hüquqi yardım əvəzi kimi ödənilən məbləğ artırılmasının daim diqqətdə saxlanması qeyd edilmişdir.

Fikrimin davamı olaraq qeyd edirəm ki, vəkillərin o cümlədən müdafiə tərəfinin prosessual bərabərliyi və məhkəmə proseslərində çəkişmələrinin bərabər təmin edilməsi üçün qanunvericilik aktlarına çox saylı dəyişikliklər edilmişdir.

Bununla belə hesab edirəm ki, cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsinin və bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində zəruri olan elementlərdən biri də digər ölkələrin qanunvericiliyində mövcud olan bütövlükdə müdafiə tərəfinin mövqeyini sistemli şəkildə əks etdirən, ittiham aktının mahiyyətinə mütənasib olan və yuxarıda qeyd edilən tərəflərin bərabərliyinin və real çəkişməsinin təmin edilməsinə töhvə verə biləcək “Müdafiə Aktı” institutunun qanunvericiliyə daxil edilməsidir.

II. Xarici ölkələrin qanunvericiliyində öz əksini tapmış müdafiə aktı anlayışlarının təhlili

Hüquq sisteminin xüsusilə insanların hüquq və azadlıqlarının dövlət tərəfindən qorunmasının vəzifə kimi müəyyən edildiyi cinayət və cinayət prosessual hüquq sahəsində də bu proqnozlaşdırılmasını təmin etmək üçün hüquqi elementlər daxil edilərək məhkəmə təcrübəsinin vahidliyi təmin edilmişdir.

Xarici dövlətlərin cinayət prosessual hüququnda müdafiə mövqeyinin strukturlaşmış şəkildə təqdim edildiyi “Müdafiə Aktı”na oxşar, müdafiə tərəfinin mövqeyini əks etdirən, şəxsin peşəkar müdafiəsinin nəticəsi kimi “Müdafiə Aktı”nın formasının qanunvericilikdə qəbul edilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu, tərəflərə bərabər imkanlar yaradılması prinsipinin tətbiq edilməsi və tərəflərin çəkişməsi və cinayət hüququnda arbitr rolunu oynayan hakimin qarşısında bərabər təmsil olunmasını daha da təkmilləşdirəcəkdir.

Bildirək ki, prosessual hüququmuzda “Müdafiə Aktı” anlayışı olmasa da Azərbaycan hüquq sisteminin aid olduğu roman-german (civil law) və anqlə-sakson (common law) hüquq sistemində qeyd edilən müdafiə mövqeyi müxtəlif formalarda öz əkslərini tapmışdır.

İngiltərədə – müdafiə bəyanatı (Defence Statement) adlanan bu sənəd Cinayət prosessual və istintaq aktında (Criminal Procedure and Investigations Act (CPIA) 1996) öz əksini tapmışdır [8].

Böyük Britaniya hökumətinin tapşırıqına əsasən, Sir Robin Ernest Auld (Lord Justice Auld) rəhbərliyi ilə 2000-ci ildə hazırlanmış və 2001-ci ildə dərc edilmiş “Review of the Criminal Courts of England and Wales” adlı hesabatda müdafiə bəyanatının məqsəd və rolu xüsusi olaraq vurğulanır. Hesabatda qeyd olunur ki, müdafiə bəyanatı cinayət prosesində yalnız formal xarakter daşıyan bir sənəd deyil, həm də ədalətli məhkəmə araşdırmasının mühüm təminatıdır [3].

Cinayət işində təqsirləndirilən şəxs istintaq başa çatdıqdan sonra rəsmi şəkildə aşağıdakı strukturda olan müdafiə bəyanatı (defence statement) təqdim etməlidir:

- təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirli hesab edib-etməməsi;
- ittihamda qeyd edilən faktlara münasibəti;
- müdafiəsi üçün irəli sürdüyü dəlillər, arqumentlər (hüquqi əsasları, sübutların pozulması toplanması zamanı pozuntulara məruz qalıb qalmaması və s.);
- müdafiə tərəfinin ittiham tərəfindən gözlədiyi sübutlar (ittihamı təkzib edən sübutlarının qarşılığında gözlədiyi sübutlar);

“Müdafiə Bəyanatı”nın təqdim edilməsi prokurorun sübutların təqdim olunması (“disclosure”) vəzifəsini müəyyənləşdirir.

Qanunvericiliklə “Müdafiə Bəyanatı”nın təqdim edilməsi Magistrat məhkəməsində (Magistrates’ Court) bəzi cinayətlər üçün könüllü təqdim edilməsi müəyyən edilsə də, Kraliyyət Məhkəməsində (Crown Court) bu sənədin təqdim edilməsi vəzifə kimi müəyyən edilmişdir.

Məhkəmə təcrübəsində “Müdafiə Bəyanatı” təqdim olunmadıqda və ya sonradan dəyişdirildikdə məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin müdafiə mövqeyini şübhə altına ala bilər. Müdafiə tərəfi “Müdafiə Bəyanatını” istintaq başa çatdıqdan sonra, lakin məhkəmə baxışı başlamamışdan əvvəl təqdim edir. Bu sənəd adətən prokurorluğa (Crown Prosecution Service – CPS) göndərilir, lakin lazım gəldikdə məhkəmə də onun məzmunu ilə tanış olur. Bu sənədin əsas məqsədi müdafiənin mövqeyini açıqlamaq və prokurordan gözlənilən sübutların təqdim edilməsini təmin etməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərə qanunvericiliyində sturkturlaşdırılmış sənəd kimi Müdafiə bəyanatının təqdim edilməsi təqsirləndirilən şəxsin vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Müdafiə Bəyanatının təqdim olunması Cinayət Prosesual və İstintaq Aktı 1996 (CPIA) əsasında qanuni bir öhdəlikdir. Bu səbəbdən, vəkilin təqsirləndirilən şəxsə müdafiə bəyanatını təqdim etməməyi məsləhət görməsi müdafiəçinin etik davranış qaydalarının pozuntusu hesab olunur. Müdafiə Bəyanatı faktiki olaraq cinayət işi üzrə istintaq edilən halların əsasında konkretləşdirilmiş təfsilatı ilə tərtib olunmalı, yalnız müvafiq və dolğun göstərişlər əsasında hazırlanmalı və mümkün olduqda təqsirləndirilən şəxs tərəfindən imzalanmalıdır (Wheeler (2001) 1 Cr App R 10 və R (Sullivan) v Maidstone Crown Court [2002] EWHC Admin 967) [15; 16].

Məcburi xarakter daşıyan “Müdafiə Bəyanatı”nın təqdim edilməsi ilə əlaqədar təcrübədə “Müdafiə Bəyanatı”nın ümumiyyətlə təqdim edilməməsi, “Müdafiə Bəyanatı”nın müəyyən edilmiş müddətdən sonra təqdim edilməsi, məzmununda daxili ziddiyyətlərin mövcudluğu, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə əvvəlki ifadələrində yer almayan müdafiə mövqeyinə istinad etməsi, müdafiə açıqlamasında qeyd olunmalı olan, lakin qeyd edilməmiş məsələyə əsaslanması, təqsirləndirilən şəxsin alibi təqdim etməsi, lakin bu barədə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq əvvəlcədən məlumat verməməsi kimi hallar təqsirləndirilən şəxsin müdafiə mövqeyini bütövlükdə zəiflədən hal kimi qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər.

Bununla belə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz hallar şəxsin məhkum edilməsi məhkumluq üçün hüquqi əsas təşkil etmir, bu halda ittiham tərəfi bu əsasla “cavab verməyə əsas yoxdur” (no case to answer) vəsatətini rədd etmək üçün istifadə edə bilməz, “Müdafiə Bəyanatı”nın təqdimindəki qısamüddətli gecikmə prokurorun öz açıqlama öhdəliklərindən azad olmasına əsas vermir. “Müdafiə Bəyanatı”nda yer almayan şahidin ifadə verməsi barədə vəsatət vermək hüququ məhdudlaşdırıla bilməz.

Bundan əlavə qeyd edilməlidir ki, “Müdafiə Bəyanatı”nın təqdim edilməsi ilə əlaqədar müdafiəçinin təqsirləndirilən şəxsə qanuni öhdəliyə zidd hərəkəti tövsiyə etməsi yolverilməzdir.

Əgər təqsirləndirilən şəxsin müdafiə etmək üçün irəli sürəcək müsbət arqumentləri yoxdursa və o, etiraf etməkdən imtina edirsə, bu zaman müdafiə bəyanatında açıq şəkildə qeyd olunmalıdır ki, təqsirləndirilən şəxs ittihamı qəbul etmir və sübut etmə özünü müdafiə üçün hər hansı mövqeyini bildirmədən ittiham tərəfindən sübut etmə prosesi davam etdirilməlidir.

İngiltərədə Bar Standards Board (BSB) tərəfindən hazırlanmış peşə etikası haqqında təlimata əsasən: “Müdafiəçilər təqsirləndirilən şəxsə müdafiə bəyanatını təqdim etməməyi və ya qanunda nəzərdə tutulan həll edilməli olan halları həll etməməyi tövsiyə edə bilməz. Şəxslərin qanuni vəzifələrini və onlara əməl etmədikdə ortaya çıxan hüquqi nəticələrini aydın izah etməlidir [4].

“Müdafiə Bəyanatı” təfsilatlı, qanunvericiliyin tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib olunmalı konkret müdafiə mövqeyini aydın şəkildə ifadə etməli, bu kontekstdə isə müdafiə açıqlaması həm “lövbər” funksiyasını yerinə yetirir, yəni təqsirləndirilən şəxsin mövqeyini sabitləşdirir, həm də “məcbureddi vəsatət” funksiyasını, yəni ittiham tərəfini istintaq hərəkətləri aparmağa məcbur edən əsas vasitə rolunu oynayır.

İngiltərədə qanunvericiliyində öz əksini tapan oxşar forma Şotlandiya qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır [7; 10].

Şotlandiya hüquqşünası Gillian Mawdsley “Journal of the Law Society of Scotland”da dərc olunmuş məqaləsində Criminal Procedure (Scotland) Act 1995-də edilmiş dəyişikliklərin praktiki nəticəsini aşağıdakı kimi izah edir: Bu yanaşma müdafiə bəyanatını sadəcə müdafiə mövqeyinin

açıqlanması vasitəsi yox, həm də təqsirləndirilən şəxsə öz müdafiəsini təmin etməyin alternativ hüquqi üsulu kimi təqdim edir [14].

ABŞ-də müdafiə tərəfinin ittiham aktına qarşı təqdim edilən müxtəlif mərhələlərdə müxtəlif formalarda ola bilər, bu həm federal qanun - Federal Prosessual Məcəllə (Federal Rules of Criminal Procedure (FRCP)) ilə həm də ştatların özlərinin qanunvericiliklərində nəzərdə tutulan formada müəyyən edilmişdir [13].

Belə ki, bizim qanunvericilikdə olduğu kimi cinayət təqibinə xitam verilməsi kimi vəsatət (Motion to Dismiss), məhkəmə baxışından sübut kimi yolverilməz materialların xaric edilməsi barədə vəsatət (Motion to Suppress Evidence) ola bilər. İttiham aktına cavab (Answer to Indictment) formasında isə bəzi ştatlarda təqsirləndirilən şəxs rəsmi şəkildə ittihama münasibət bildirir. Əsas müdafiə mövqeyini isə - şəxsin özünü təqsirsiz bilməsinə dair mövqeyi (Plea of Not Guilty) qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə olaraq şəxsin özünü təqsirli (guilty) bilməsinə dair ittihama etiraz etməsə də, təqsirini etiraf etməyən mövqeyini əks etdirən (nolo contendere) müdafiə mövqeləri mövcuddur ki, hüquqi prosedurların tətbiqi baxımından da bu bəyanatların mühüm əhəmiyyəti vardır [13].

Bu mövqələr birbaşa məhkəməyə təqdim olunur və adətən ilkin dinləmə mərhələsində (preliminary hearing) və ya rəsmi ittihamın elan olunması (arraignment) mərhələsində irəli sürülür.

ABŞ-də müdafiə tərəfi çoxsaylı yazılı sənədlərlə ittiham aktına qarşı mövqe bildirə bilər və bu sənədlər strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim olunur.

III. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə “Müdafiə Aktı”nın daxil edilməsi perspektivləri

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra CPM) 289–292-ci maddələri ittiham aktının tərtibi və təsdiqi qaydalarını tənzimləyir [9].

Müdafiə tərəfinin ittiham aktına yazılı, strukturlaşdırılmış şəkildə cavab vermək hüququ ayrıca normativ qayda kimi nəzərdə tutulmamışdır. Mövcud təcrübədə müdafiə tərəfi yalnız vəsatət, çıxış, izahat və etiraz və s. formalı sənədlərlə mövqeyini ifadə edə bilər. İttiham aktına qarşı konkret hüquqi və faktoloji müdafiə aktı tərtib etmək imkanı olmadan məhkəmə keçirilir ki, bu da hesab edirəm ki, müdafiə hüququnun effektivliyini zəiflədir.

Hesab edirəm ki, Qanunverici orqan tərəfindən “Müdafiə Aktının” qəbul edilməsi ölkəmizdə mütərəqqi addım olar, bu həm insanların hüquqlarının müdafiə edilməsinin keyfiyyətini, həm də vəkillik institutunun və hüquqi xidmətlərin daha da peşəkarlaşmasına töhfə verə bilər.

İttiham tərəfinə ittiham aktı tərtib etmək vəzifəsi verildiyi kimi, müdafiə tərəfinə də öz mövqeyini təqdim etməsi vəzifə kimi müəyyən edilməklə, müdafiə tərəfinə cinayət işində öz mövqeyini strukturlaşdırılmış və bərabər əsaslarla təqdim etmək imkanı yaranacaqdır.

Bundan sonra CPM-in 1-ci maddəsinə əsasən cinayət prosessual qanunvericiliyinin təyinatı əməlin cinayət olub-olmamasını, cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxslərin təqsirli olub-olmamasını, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin və hüquqi şəxslərin barəsində cinayət hüquqi tədbirlərin tətbiqi edilməsinin əsaslarını müəyyən edərək:

1. cinayət əməlini törətmiş şəxsləri ifşa etmək və cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyi;
2. təqsiri olmayan şəxslərin cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin, o cümlədən hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə qanunsuz olaraq şübhə altına alınmamasının, ittiham elan edilməməsinin və ya barəsində qanunsuz hökm qəbul edilməsinin mümkünsüzlüyünü;
3. qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, digər məhdudiyətlərə məruz qalmamasını təmin edir [9].

CPM-in 7.0.4-cü maddəsinə əsasən isə cinayət-prosessual fəaliyyət olan cinayət təqibi cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin müəyyən edilməsi, ona ittihamın elan edilməsi, ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir [9].

CPM-ə əsasən tərəflər çəkişmə və hüquq bərabərliyi əsasında cinayət mühakimə icraatında ittihamı və müdafiəni həyata keçirən cinayət prosesinin iştirakçıları kimi iki qismə ayrılmış və hər biri

üçün hüquqlar və müdafiə vasitələri müəyyən edilmiş, tərəflərin riayət etməli olduqları digər prinsiplər qanunvericilikdə əks olunmuşdur.

Tərəflərin anlayışını verən zaman qanunverici orqanın cinayət prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu iki prinsipə tərəflərin anlayışı maddəsində istinad etməsi cinayət prosesinin təməlini təşkil etməsindən irəli gəlir.

Qanunvericilikdə cinayət təqibinin bəzi şəxslərə münasibətdə (həmin şəxslərin tutduqları vəzifədən azad edilməsi prosedurları baxımından) müəyyən edilən istisnalarından başqa şəxslərin hər hansı əsaslarla birinin digərinə münasibətdə üstünlüyü istisna edilmişdir [9].

Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipləri əsasında həyata keçirilir [2, s. 423].

Tərəflərin çəkişməsinin təmin etmək üçün hər bir tərəfin məhkəmədə təmsil olunması, öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malik olması və bununla bağlı hər bir tərəfin prosessual mövqeyinə uyğun olaraq hüquqlar müəyyən edilmişdir.

CPM-in 219.1-ci maddəsinə əsasən ibtidai araşdırma ittiham aktının tərtib edilməsi, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün cinayət işinin məhkəməyə göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarla qurtarır [9].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ibtidai araşdırma zamanı cinayət təqibinin həyata keçirilməsi mərhələsində ibtidai istintaq orqanının müvafiq əməkdaşı istintaq hərəkətlərini keçirdikdən sonra istintaqı yekunlaşdırmaq mərhələsində (ittiham aktını tərtib etməmişdən öncə) topladığı sübutları sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirir. Cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir. CPM-ə əsasən təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, hakim qanunu və vicdanını rəhbər tutaraq sübutların məcmusunun hərtərəfli, tam və obyektiv baxılmasına əsaslanmaqla öz daxili inamına görə sübutların qiymətləndirməsini həyata keçirir. Qeyd edilməlidir ki, qanunvericilikdə sübutların qiymətləndirilməsinə dair istintaq orqanının qəbul etdiyi qərarının müəyyən edilmiş forması yoxdur burada qanunverici bu qərarının sərhədlərini müəyyən edən prinsipləri müəyyən etmişdir.

Sübutların qiymətləndirilməsindən sonrakı (bəzən yenidən ittiham elan edilməsi və s) mərhələ sayılan ittiham aktının tərtib edilməsi mərhələsində isə artıq qanunverici konkret forma və məzmununu dəqiq müəyyən etmişdir.

Hesab edirəm ki, ibtidai istintaqın yekunlaşmasına qədər olan müddətdə qanunverici tərəfindən müdafiə tərəfi üçün hüquqlar müəyyən edilməsinə baxmayaraq müdafiə tərəfinin strukturlaşdırılmış müdafiəni təmin etmək üçün təqdim edə biləcəyi və qanunla müəyyənləşdirilən özünü müdafiə aktının olmaması tərəflərin məhkəmədə çəkişməsinə və bərabərliyinə xələl gətirən haldır.

Bildirim ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz hüquqlardan irəli gələrək verilmiş vəsatətlər, toplanmış sübutlar ibtidai istintaq mərhələsində istintaq orqanına təqdim edilir və əksər hallarda həmin vəsatətlərlə toplanmış sübutlar və ya müəyyən edilmiş hallara, o cümlədən istintaq orqanının diqqətinin yönəldiyi digər hallara məhz eyni istintaq orqanı və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorluq orqanı tərəfindən qiymət verilir.

Diqqətə çatdırmaq istədiyim məqam odur ki, müdafiə tərəfi təqsirləndirilən və müdafiəçi ilə hər iki mərhələdə təmsil olunur, ittiham tərəfi ibtidai istintaq zamanı bir orqan, iş baxılması üçün məhkəməyə göndərildikdən sonra isə digər bir orqan tərəfindən təmsil olunur. Həm də məlumdur ki, məhkəmə istintaqı dövlət ittihamçısının istintaq orqanının tərtib etdiyi ittiham aktından ittihamı oxuması ilə başlanır.

Hesab edirəm ki, iştirakçı kimi dəyişməz tərkibdə fəaliyyət göstərən müdafiə tərəfinin ittiham aktı elan olunması zamanı özünü müdafiə etmək üçün heç bir söz deyə bilməməsi və ya həmin anda hər hansı müdafiəsi üçün məhkəməyə təqdim edilmiş strukturlaşmış aktının olmaması, yəni müdafiə tərəfinin hüquqi imkandan məhrum olması elə tərəflərin bərabərsizliyi və çəkişmənin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu aktın olması istər şəxsin öz müdafiəsini qurması üçün istərsə də, onun hüquqlarını müdafiə edən müdafiəçinin - vəkilin peşəkar müdafiəsini təqdim etməsi baxımından vacib element kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyim kimi istintaq orqanı müəyyən edilmiş prinsiplərə riayət edərək sübutlara qiymət verdikdən sonra ittiham aktında ancaq elan etdiyi ittihamın mahiyyətini və onları təsdiq edən sübutları sadalamaq vəzifəsini icra edir, yalnız şəxsin özünümüdafiəsi üçün gətirdiyi dəlillər və onları necə qiymətləndirməsini və əməli yüngülləşdirən hallar varsa, onu müdafiə tərəfinin xeyrinə əks etdirir.

Beləcə, iki tərəfin olduğu prosessual fəaliyyət olan cinayət təqibinin ibtidai araşdırma mərhələsi bununla da hüquqi baxımdan qeyri-bərabər şəkildə yekunlaşır.

Hesab edirəm ki, qanunvericinin ittiham aktının forması və zəruri sənəd kimi tərtib olunması ilə bağlı tələbi, cinayət işi üzrə toplanmış sənədlərin, müəyyən edilmiş faktların və yekun ittihamın bir sənəddə xülasə şəklində əks etdirilməsinə xidmət edir.

Məlumdur ki, təcrübədə 1 cildə, 10 cildə, hətta yüzlərlə cildə toplanmış cinayət işlərinin istintaqı aparılır və baxılması üçün məhkəməyə göndərilir. Bu cinayət işlərində isə ittiham aktı artıq məhkəmə üçün cinayət işi üzrə ilkin məlumat ala biləcəyi struktur formada təqdim edilmiş sənəddir. Bu zaman məhkəmə yalnız şəxsin öz müdafiəsi üçün irəli sürdüyü və istintaq orqanı tərəfindən qısaca əks etdirilən dəlilləri və istintaq orqanının həmin halı təkzib edən münasibət və yüngülləşdirici hallar barədə məlumatlı olur.

Bu halda hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırma aparmaq və bu baxımdan sadəcə təqdim edilmiş sübutlara qiymət vermək vəzifəsi daşıyan məhkəmədə isə baxılması üçün göndərilmiş cinayət işi üzrə ilkin təsəvvürlərin sadəcə ittiham tərəfinin təqdim etdiyi ittiham aktında yazılanlardan irəli gələrək yaranması inkar edilə bilməz.

Bu baxımdan qanunvericilikdə müdafiə aktı anlayışı və onun formasının müəyyən edilməsi hesab edirəm ki, tərəflərin bərabərliyi və çəkişmənin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Bununla bağlı, həm də diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, CPM-in 298-ci maddəsinə əsasən cinayət işi məhkəməyə daxil olduqdan sonra məhkəmə 15 (on beş) gün müddətində hazırlıq iclası təyin etməli, əgər cinayət işinin həcmi böyükdürsə, təqsirləndirilən şəxslərin sayı çoxdur və ya hazırlıq iclasının təşkil edilməsinin xüsusilə mürəkkəb olması ilə əlaqədar isə bu müddət məhkəmənin qərarı ilə 30 (otuz) günədək uzadıla bilər [9].

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün diqqətinizə çatdırmaq ki, CPM-də böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət işləri üçün ilkin istintaq müddəti 2 (iki) ay, az ağır cinayətlər üzrə 3 (üç) ay, ağır və xüsusi ilə ağır cinayətlər üzrə isə ilkin istintaq müddəti isə 4 (dörd) ay təşkil edir, hər bir halda bir işin ibtidai araşdırılmasını ilkin istintaq müddətində tamamlana bilməsini nəzərə alsaq, belə istintaq orqanının ən yaxşı halda 2 ay, ən pis halda 4 ayda araşdırdığı və baxılması üçün məhkəməyə göndərilən bir cinayət işi ilə ilkin tanış olması və hazırlıq iclasını təşkil edə bilməsi üçün hakim ən çox 30 günədək vaxt verilməsi qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir [9].

Təcrübədə hakimlərin iş yükünün olmasını və məhkəmə zallarında iclaslarını keçirməsini də nəzərə alsaq, qəbul edilməlidir ki, ittiham aktı ilkin məlumat sənədidir, bu sənəddə isə sadəcə və sadəcə şəxsə elan edilmiş ittiham və onu təsdiq edən sübutlar öz əksini tapır və bu elementlər sənədin 99%-ni təşkil edir.

Bundan əlavə qeyd etmək istəyirəm ki, müdafiəçilərin qaldırdıqları vəsatətlərdən başqa topladıqları sübutlara istintaq orqanının qiymət verməsi baxımından da müdafiə tərəfinin strukturlaşmış müdafiə aktını zəruri edir.

Belə ki, hesab edirəm ki, ittiham tərəfinin tərtib etdiyi ittiham aktına müdafiə tərəfinin müdaxilə imkanları olmadığı kimi sonda təqdim edilən müdafiə aktı bu baxımdan istisna olmalı, yekunda istintaq orqanının bu və ya digər formada qiymətləndirilməsi imkanlarından məhrum edilməklə tamamlanmış istintaqın sonunda ittiham aktının qəbul edilməsindən sonra müdafiə tərəfinin mövqeyini əks etdirən sənəd kimi təsbit edilməlidir. Bu onun üçün vacibdir ki, istintaq orqanlarının müdafiə tərəfinin təqdim etdiyi sübutların effektivliyini və ya tətbiq etmək imkanlarını qabaqlayaraq onları neytrallaşdırmaq imkanları olmasın.

Təcrübədə rast gəlinir ki, ittiham aktının tərtib edilərək təsdiq edilməsi üçün ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora verildikdən sonra müdafiə tərəfinin mövqeyini əks etdirən vacib halları neytrallaşdırmaq məqsədilə cinayət işi yenidən ibtidai istintaqa qaytarılır və ya

müdafiə tərəfi olaraq təqdim edilən vəsatətlərdə qeyd edilən hallar açıq-aşkar əsassız şəkildə təmin edilməyərək müdafiə imkanlarından məhrum edirlər.

IV. Nəticə

CPM-də ibtidai istintaq zamanı məhkəmə nəzarəti imkanlarının məhdudluğunu da nəzərə alsaq, müdafiə aktı hesab edirəm ki, strukturlaşmış sənəd kimi vacib əhəmiyyət daşıyacaqdır.

Qeyd edirəm ki, ümumilikdə, müdafiə prosesinə xidmət edən müdafiəçinin ibtidai araşdırma zamanı cinayət təqibinə xitam verilməsi barədə vəsatəti, o cümlədən digər vəsatətləri, məhkəmədə müdafiə çıxışı və məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsin son söz ilə çıxış etməsi ilə strukturlaşdırılmış müdafiə aktının qarışdırılmamalı olduğunu düşünürəm.

Belə ki, sadaladığım hər bir mərhələni bütövlükdə müdafiənin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etməklə vurğulamaq istədiyim məqam verilmiş vəsatətlərdə, o cümlədən son söz mərhələsinə qədər keçən zaman ərzində cinayət işi üzrə “elan edilmiş” ittihamı təkzib edən müdafiə mövqeyinin bütövlükdə sistemləşdirilməsi və strukturlaşdırılaraq əks etdirilməsinin vacibliyini diqqətə çatdırmaqdır.

Qeyd etdiyimiz kimi ittiham aktı artıq məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edən ittihamçı üçün necə “mayak” rolunu oynayarsa, mümkün olan müdafiəçi dəyişikliyi zamanı da ilk növbədə keyfiyyətli müdafiə üçün artıq iş materiallarında müdafiə tərəfinin vahid mövqeyini əks etdirən sənəd olacaqdır.

Qeyd edilə bilər ki, qanunvericilikdə müdafiə tərəfinin məhkəməyə məhkəmənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verməsi imkanları müəyyən edilmişdir ki, müdafiə mövqeyini orada da əks etdirmək imkanları mövcuddur. Hesab edirəm ki, bu hüquq son məhkəmə qərarının qəbul edilməsi baxımından sonda edilən prosessual hərəkət olmaqla nəticə etibarilə isə əvvəlcədən hazırlanmış strukturlaşdırılmış bir müdafiə aktının davamı olması halında effektiv və məhkəmədə çəkişmənin tamamlayan element ola bilər.

Qanunvericilikdə ittiham aktı tərtib edilib müdafiə tərəfinə təqdim edildikdən sonra konkret olaraq müəyyən edilmiş müddət ərzində tərtib edilməli olan “Müdafiə Aktı”nın müdafiəçi və ya təqsirləndirilən şəxs tərəfindən tərtib edilərək hazırlanması öz əksini tapmalıdır. Əgər ibtidai istintaq dövründə müdafiəçi iştirak etməmişdirsə, ibtidai araşdırmanı aparan şəxs ittiham aktını təqsirləndirilən şəxsə təqdim edərkən bu barədə ayrıca protokol tərtib olunaraq təqsirləndirilən şəxsin ittiham aktı ilə tanış olmasından sonra öz münasibətini bildirdiyi müdafiə aktı tərtib etmək hüququ, qaydası və müddəti barədə hüquqlarını izah etməlidir.

“Müdafiə Aktı”nda müdafiə tərəfinin elan edilmiş ittiham münasibəti, şahidlərin ifadələrinə olan mövqeyi (təsdiq etmədiyi və həmin ifadəsinə qarşı müdafiəsi üçün gətirdiyi dəlillər və ifadəsi), müdafiəsi üçün gətirdiyi sübutlar və həmin sübutların ittiham tərəfinin sübutları ilə müqayisəsi, istintaq orqanının şəxsin müdafiəsi üçün istintaq orqanına təqdim etdiyi, lakin istintaq orqanı tərəfindən qəbul edilməyən sübutlar və onların şəxsin öz müdafiəsi baxımından əhəmiyyəti, məruz qaldığı hüquq pozuntularının təsviri və CPM-in 297-307-ci maddələrinə əsasən məhkəmənin hazırlıq iclasında müzakirə edilən məsələlərə münasibətinin əksini tapması müdafiənin qurulması üçün təcrübi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə təklif edirəm ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda Müdafiə Aktı maddəsi əlavə edilsin:

289-1. Müdafiə Aktı

289-1. Bu Məcəllənin 284-288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş tələblər yerinə yetirildikdən sonra təqsirləndirilən şəxs və müdafiəçi müdafiə aktı tərtib edir.

289-1.2. Müdafiə aktının giriş hissəsində aşağıdakılar göstərilir:

289-1.2.1. müdafiə aktının tərtib edilməyə başlandığı tarix, vaxt və yer;

289-1.2.2. müdafiə aktını tərtib edən təqsirləndirilən şəxs və müdafiəçinin soyadı adı və atasının adı;

289-1.2.3. barəsində müdafiə aktı tərtib edilmiş cinayət işi haqqında ümumi məlumat (cinayət işinin nə vaxt, hansı əsasla və kim tərəfindən başlandığı, iş üzrə nə vaxt, kim tərəfindən, kimin barəsində ittihamın irəli sürüldüyü, iş üzrə nə vaxt, kim tərəfindən, kimin barəsində və hansı qətimkan tədbirlərinin seçildiyi, iş üzrə nə vaxt, kim tərəfindən və hansı əsasla icraatın dayandırıldığı, ona xitam verildiyi və təzələndiyi).

289-1.3. Müdafiə aktının təsviri-əsaslandırıcı hissəsində aşağıdakılar göstərilir:

289-1.3.1. cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama təqsirləndirilən şəxsin münasibəti, ifadəsi və digər mühüm hallar;

289-1.3.2. təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyi təsdiq edən sübutlar və həmin sübutların ittiham tərəfinin sübutları ilə müqayisəsi, müdafiəsi üçün istintaq orqanına təqdim etdiyi, lakin istintaq orqanı tərəfindən qəbul edilməyən sübutlar və onların əhəmiyyətinə dair hallar;

289-1.3.3.məruz qaldığı hüquq və azadlıqlarının pozuntularının təsviri;

289-1.3.4.CPM-in 297-307-ci maddələrinə əsasən məhkəmənin hazırlıq iclasında müzakirə edilən məsələlərə dair mövqeyi;

289-1.3.5.təqsirləndirilən şəxsi səciyyələndirən hallar, təqsirləndirilən şəxsin məsuliyyətini yüngülləşdirən halların təsviri.

289-1.4. Müdafiə aktının nəticəvi hissəsində təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədən xahişi əks etdirilir.

289-1.5. Müdafiə aktı cinayət işi üzrə toplanmış materialları və cinayət işinin vərəqlərinə istinadı əks etdirməlidir.

289-1.6. Müdafiə aktının tərtib edilməsinin qurtardığı tarixi, vaxtı və yeri göstərməklə onu imzalayır.

289-1.7. Müdafiə aktına məhkəmə iclasına çağırılmalı olan şəxslərin siyahısı əlavə edilir. Həmin siyahıda çağırılmalı olan şəxslərin olduqları yeri və onların ifadələri və ya rəyləri olan işin vərəqlərini qeyd edir.

Hesab edirəm ki, “Müdafiə Aktı”nın qanunvericilikdə müəyyən edilməsi hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması istiqamətində atılacaq addımların, müdafiə hüququnun effektivliyinin təmin edilməsi, hüquqi yardımın keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunmasına zəmanət imkanlarını genişləndirə bilər. Müdafiə aktı təkəcə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, müdafiə hüququnun həyata keçirilməsi, vəkillik fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi baxımdan deyil, həm də dövlətin hüquqi mexanizmlərinin daha şəffaf və ədalətli etmək baxımından əhəmiyyətli olacaqdır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Abbasova F. M. Criminal Procedure. Textbook. General Part. Revised and supplemented second edition. (in Azerbaijani / *Abbasova F. M. Cinayət Prosesi. Dərslik. Ümumi Hissə. Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş ikinci nəşr*). Baku: Zardabi LTD Publishing House, 2015, 410 p.).
2. Aliyev A. İ. Human Rights. Coursebook. Revised and supplemented second edition. Baku: “Nurlar” Publishing, 2019, 352 p. (in Azerbaijani / *Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş ikinci nəşr*).
3. Auld, R. (2001). Review of the Criminal Courts of England and Wales. Criminal Courts Review. URL: <https://www.criminal-courts-review.org.uk/ccr-10.htm> (last access: 27.05.2025).
4. Bar Standards Board, BSB Handbook (Bar Standards Board, 2025) URL: <https://www.barstandardsboard.org.uk/bsb-handbook.html> (last access: 26.05.2025).
5. Case of *Dombo Beheer B.V. v. The Netherlands* (Application No. 14448/88), The European Court of Human Rights judgment. Strasbourg, 27 October 1993.
6. Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*). URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897> (last access: 26.05.2025).
7. Criminal Justice and Licensing (Scotland) Act 2010. Scottish Government. (2010). URL: <https://www.legislation.gov.uk/asp/2010/13/introduction> (last access: 27.05.2025).
8. Criminal Procedure and Investigations Act 1996. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/25> (last access: 26.05.2025).
9. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi*). URL: <https://e-qanun.az/framework/46950> (last access: 26.05.2025).
10. Criminal Procedure (Scotland) Act 1995. Scottish Government. (1995). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/46/section/70A> (last access: 27.05.2025).

11. European Convention on Human Rights (ECHR), Official title: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Adopted: 4 November 1950, Entry into force: 3 September 1953, Council of Europe.
URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (last access: 27.05.2025).
12. On Deepening Reforms in the Judicial-Legal System, Decree of 3 April 2019 (in Azerbaijani / “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 03 aprel 2019-cu il tarixli Fərman).
URL: <https://e-qanun.az/framework/41813> (last access: 26.05.2025).
13. The Federal Rules of Criminal Procedure, (The original rules were adopted by order of the Supreme Court on December 26, 1944, transmitted to Congress on January 3, 1945, and effective March 21, 1946. The Criminal Rules were last amended in 2023.)
URL: <https://www.uscourts.gov/forms-rules/current-rules-practice-procedure/federal-rules-criminal-procedure> (last access: 26.05.2025).
14. Mawdsley, G. (2018). “New questions over statements.” Journal of the Law Society of Scotland, Vol. 63, Issue 05.
URL: <https://www.lawscot.org.uk/members/journal/issues/vol-63-issue-05/new-questions-over-statements/> (last access: 27.05.2025).
15. R (Sullivan) v Maidstone Crown Court[2002] EWHC 967 (Admin) -High Court of Justice, Queen’s Bench Division (Administrative Court) - Judgment date: 22 May 2002-
URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5b46f1ee2c94e0775e7ee4ca> (last access: 27.05.2025).
16. R v Wheeler[2001] 1 Cr App R 10 — Court of Appeal (Criminal Division), England and Wales- Judgment date: 2000 (reported in 2001).
URL: https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/JCO/Documents/Reports/disclosure_criminal_courts.pdf (last access: 26.05.2025).

**THE DEFENCE ACT IN CRIMINAL PROCEDURE LAW
AS AN ESSENTIAL ELEMENT OF ENSURING EQUALITY OF ARMS
AND THE PRINCIPLE OF ADVERSARIAL PROCEEDINGS**

KANAN ISMAYILOV¹

Abstract

The article substantiates the necessity of introducing a new legal institution — the “Defence Act” — into criminal procedural law as a means of ensuring the principles of equality of arms and adversarial proceedings. The rights enshrined in the Constitution of the Republic of Azerbaijan — such as the right to judicial protection, the right to qualified legal assistance, and the presumption of innocence — must be guaranteed not only at the normative level but also in practice. To achieve this, the procedural opportunities of the defence must be balanced with those of the prosecution. Although the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan provides detailed regulation of the drafting and submission of the indictment, it does not grant the defence the opportunity to submit a unified, structured response document. The defence’s position is instead expressed in a fragmented manner through motions, objections, explanations, and oral statements, which leads to the initial perception in court being formed mainly on the basis of the indictment. This weakens the adversarial

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / Managing Partner at “LEGİUM” Law Firm / email: kananismayilov@legium-law.com

principle, reduces the effectiveness of the defence, and renders the equality of the parties largely formal. The article employs comparative legal analysis, showing that in countries such as England, Scotland, and the United States, the defence position is presented in the form of a systematized document. It proposes the inclusion of a new Article 289-1 in the Criminal Procedure Code of Azerbaijan under the title “Defence Act”. This document would consist of an introduction outlining general information, a section addressing the charges, a reasoning part containing the defence’s arguments, as well as conclusions and annexes. The proposed model strengthens procedural balance and enables the defence to present its position in a unified written form. It is emphasized that the inclusion of the “Defence Act” into legislation would enhance the realisation of equality of arms and the adversarial principle, ensure the systematic presentation of the defence’s position, contribute to the professionalism and prestige of the bar, and promote the right to a fair trial, transparency in the judicial system, and alignment with international standards. Ultimately, this institution would hold significant importance for the modernisation of the state’s legal system.

Keywords: *Defence Act, bill of indictment, equality of arms, adversarial principle, presumption of innocence, legal assistance, criminal procedure law.*

АКТ ЗАЩИТЫ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ КАК ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВЕНСТВА СТОРОН И ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ

КЕНАН ИСМАЙЫЛОВ¹

Резюме

В статье обосновывается необходимость введения в уголовно-процессуальное право нового правового института — «Акта защиты» как средства обеспечения принципов равноправия сторон и состязательности процесса. Права, закреплённые в Конституции Азербайджанской Республики — право на судебную защиту, право на квалифицированную юридическую помощь и презумпция невиновности — должны гарантироваться не только на нормативном, но и на практическом уровне. Для этого требуется уравновесить процессуальные возможности стороны защиты с инструментами стороны обвинения. Несмотря на то, что Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики детально регулирует составление и представление обвинительного акта, он не предусматривает возможности для стороны защиты представить единый, структурированный ответный документ. Позиция защиты выражается лишь в разрозненной форме — посредством ходатайств, возражений, объяснений и устных выступлений. Такая фрагментарность приводит к тому, что первоначальное представление в суде формируется преимущественно на основе обвинительного акта, что фактически ослабляет принцип состязательности, снижает эффективность защиты и сводит равноправие сторон к формальности. В статье проведён сравнительно-правовой анализ, показано, что в таких странах, как Англия, Шотландия и США, позиция защиты представляется в форме систематизированного документа. Предлагается включение в УПК Азербайджана новой статьи 289-1 под названием «Акт защиты». Этот документ должен содержать вводную часть с общей информацией, раздел с отношением к предъявленному обвинению, мотивировочную часть с аргументами защиты, а также выводы и приложения. Предлагаемая модель укрепляет процессуальный

---

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / Управляющий партнёр Юридической компании “LEGIUM” / email: kananismayilov@legium-law.com

баланс и позволяет стороне защиты представить свою позицию в виде единого документа. Отмечается, что введение «Акта защиты» в законодательство повысит реальность принципов равноправия сторон и состязательности, обеспечит системное изложение позиции защиты, будет способствовать росту профессионализма и авторитета адвокатуры, а также укреплению права на справедливое судебное разбирательство, прозрачности судебной системы и соответствию международным стандартам. В конечном итоге данный институт будет иметь важное значение для модернизации правовой системы государства.

Ключевые слова: акт защиты, обвинительный акт, равенство сторон, принцип состязательности, презумпция невиновности, юридическая помощь, уголовно-процессуальное право.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

KOSMOS HÜQUQUNUN TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN PERSPEKTİVİNDƏN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

MARALGÜL EROL¹, FƏRMAN MİRZƏYEV²

Annotasiya

Məqalədə Türkiyə və Azərbaycanın kosmik hüquq sahəsində inkişafının hüquqi aspektləri beynəlxalq və milli normativlər kontekstində araşdırılmışdır. 1967-ci il Kosmos müqaviləsi, “Kosmik məkana buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında” konvensiya və “Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında” Konvensiya kimi əsas beynəlxalq sazişlər nəzərdən keçirilmişdir. Milli tənzimləmə mexanizmləri, məsələn, Türkiyənin Kosmik Agentliyi (TUA) və Azərbaycanın “Azərkosmos” Agentliyinin fəaliyyəti, eləcə də özəl kosmik təşəbbüslərə nəzarət və lisenziyalaşdırma siyasətinin xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Xüsusilə yurisdiksiya məsələlərinə, dövlətlərin və özəl operatorların məsuliyyətinə, əqli mülkiyyətin qorunmasına və hüquq tətbiqi praktikasında vəkillər kollegiyalarının roluna diqqət yetirilmişdir. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlarla, xüsusən kosmosun kommersiya məqsədilə istifadəsi və özəl şirkətlərin tənzimlənməsi sahəsində uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır. Nəticədə qeyd olunmuşdur ki, effektiv hüquqi tənzimləmə dövlət nəzarəti ilə kommersiya fəaliyyətləri arasında uyğun balans yaratmalı və innovativ inkişafı stimullaşdırmaq üçün əlverişli şərait təmin etməlidir. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi Türkiyə və Azərbaycanın beynəlxalq kosmik layihələrdəki mövqelərini gücləndirəcək və onların global kosmos tədqiqatlarında iştirak imkanlarını artıracaqdır.

Açar sözlər: Kosmos hüququ, Türkiyə Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Kosmos Agentliyi (TUA), Azərkosmos, TOBBUYUM Kosmos Hüququ Komissiyası, TÜBİTAK Kosmos, IAASS (Beynəlxalq Kosmik Təhlükəsizlik Təşkilatı), Regolit, Kosmik İqtisadiyyat, UNOOSA (BMT Kosmos Ofisi), COPUOS (Kosmosun Sülh Məqsədləri ilə İstifadəsi Komitəsi).

I. Giriş

XXI əsr texnoloji tərəqqinin və rəqəmsal transformasiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövr olaraq tarixə düşməkdədir. Bu transformasiya prosesində kosmos sahəsində atılan addımlar, yalnız texnoloji nailiyyətlərlə kifayətlənməyib, eyni zamanda beynəlxalq hüquq, təhlükəsizlik, diplomatiya və iqtisadi əməkdaşlıq sahələrini də əhatə etmişdir. Xüsusilə də peyk texnologiyalarının sürətli inkişafı və dövlətlərin bu sahəyə olan marağının artması, milli təhlükəsizlik və suverenlik məsələlərində kosmosun strateji bir müstəviyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan və Türkiyə bu prosesin kənarında qalmamış, əksinə, regional və beynəlxalq səviyyədə mühüm təşəbbüslərlə çıxış edərək kosmos texnologiyalarının inkişafına və onun dinc məqsədlərlə istifadəsinə dair konkret addımlar atmışlar. Azərbaycan Respublikasının “Azərkosmos” vasitəsilə həyata keçirdiyi layihələr, xüsusilə də Leaf Space kimi qabaqcıl şirkətlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində yer nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi, ölkənin bu sahədə artan potensialını ortaya qoyur. Bununla yanaşı, Türkiyə Respublikasının BMT-nin Kosmosun Sülh Məqsədləri ilə İstifadəsi Komitəsi (UBAKK) və digər beynəlxalq təşkilatlarla aktiv əməkdaşlığı, eləcə də çoxsaylı ikitərəfli razılaşmalarda iştirak etməsi, onun bu sahədə beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə və diplomatik proseslərə verdiyi əhəmiyyətin bariz nümunəsidir.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyənin kosmos sahəsində atdığı hüquqi, diplomatik və institusional addımların təhlili, bu ölkələrin beynəlxalq hüquq sistemində tutduğu mövqeləri və gələcəyə yönəlik strateji hədəflərini anlamaq baxımından xüsusi önəm daşıyır. Həm beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluq, həm də milli maraqların qorunması baxımından aparılan bu fəaliyyətlər, iki dövlətin kosmos siyasətlərinin

---

¹ Ankara Vəkillər Kollegiyasının Hava və Kosmos Hüququ Şurasının üzvü və TOBB UYUM Kosmos Hüququ Komissiyasının əsas təsisçi üzvü / email: advocate_maral@hotmail.com

² Tələbə / Ankara Universiteti, Hüquq fakültəsi / email: mirzayevfarman2002@gmail.com

müqayisəli hüquqi müstəvidə araşdırılmasını zəruri edir. Bu kontekstdə aparılacaq təhlil, həm regionda sabitliyin möhkəmləndirilməsi, həm də beynəlxalq hüququn kosmosda tətbiqinə dair praktik mexanizmlərin daha aydın şəkildə dəyərləndirilməsi üçün əsaslı bir çərçivə təqdim edir.

II. Türkiyə və Azərbaycanın kosmos fəaliyyətləri və hüquqi çərçivəsi

A. Kosmos hüququ

Beynəlxalq kosmos hüququnun yaranması ənənəvi olaraq 4 oktyabr 1957-ci ildə Sovet İttifaqı tərəfindən ilk süni Yer peykinin orbitə buraxılması ilə əlaqələndirilsə də, əslində, bu hüquq sahəsinin təməli daha qədimlərə, 1919-cu ilə gedib çıxır. Həmin dövrdə beynəlxalq hüquq, hər bir dövlətin öz ərazisinin üzərindəki hava məkanına olan suverenliyini tanımış və bu prinsip daha sonra 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası ilə gücləndirilmişdir [9].

International Association for Advancement of Space Safety (IAASS) tərəfindən müəyyən edilən qaydalara görə, Kosmos hüququ 120 km yüksəklikdən sonra tətbiq edilir. Kosmos hüququ, kosmosda və ya kosmosa dair fəaliyyətləri tənzimləyən və onlara tətbiq oluna bilən bütün hüquqi mənbələri əhatə edir [18].

IAASS-ın təklif etdiyi kosmosun sahə sərhədləri dörd əsas kateqoriyaya bölünür:

1. Hava sahəsi (0-50 km): Bu sahə dövlətlərin müstəsna suverenlik sahəsi kimi qəbul edilir və yalnız mülki hava qanunları tətbiq olunur.

2. Yaxın Kosmos (50-120 km): Bu sahədə kosmik cisimlərin göndərilməsi zamanı zərərsiz keçid hüququ tanınır və mülki aviasiya qanunları qüvvədədir.

3. Xarici Kosmos (120 km və daha çox): Kosmos Hüququnun tətbiq olunduğu əsas sahədir. Bu sahədə tam və müstəsna dövlət suverenliyinə icazə verilmir. Dövlətlər, kosmosda həyata keçirilən fəaliyyətlərə görə məsuliyyət daşıyır və beynəlxalq qeydiyyat öhdəliyi ilə təmin olunur.

4. Dərin Kosmos: Bu kateqoriya kosmosun daha uzaq sərhədlərini əhatə edir.

Hüququ əsasən “Xarici Kosmos” üçün tətbiq edilir və bu sahədə beynəlxalq hüquq dövlətlərin suverenliyinə ciddi məhdudiyyətlər qoyur. Bu yanaşma, həm də dövlətlərə, kosmik fəaliyyətlərinə görə beynəlxalq səviyyədə məsuliyyət və qeydiyyat öhdəliyi gətirir.

B. Kosmik İqtisadiyyat - Regolit

Kosmos iqtisadiyyatı baxımından, dərin kosmosun kəşfinə yönəlmiş sürətli irəliləyişlər asteroid mədənciliyini mümkün etmişdir. Bu proses nəticəsində müxtəlif kosmik resurslar aşkar edilmiş və artıq bəşəriyyətin ehtiyacları üçün istifadə edilməyə başlanmışdır. “Regolit” adlı material, termonüvə reaktorlarında istifadə oluna bilən Helium-3 elementini ehtiva edir. Helium-3, ən səmərəli termonüvə yanacaqlarından biri hesab olunur. Alimlərin fikrincə, Ay səthinin böyük bir hissəsi bu dəyərli materialla örtülüdür. Bu, Ayın gələcəkdə kosmik tədqiqatlar və iqtisadi fəaliyyətlər üçün strateji əhəmiyyətini daha da artırır.

C. Türkiyə və Azərbaycan Uzay fəaliyyətləri haqqında ümumi məlumat

Türkiyə üçün kosmos fəaliyyəti sahəsindəki mühüm nailiyyətlərdən biri, Türkiyə Kosmos Agentliyinin (TUA) qurulmasıdır. Bu agentlik, 2018-ci ilin dekabr ayında 23 saylı Prezident fərmanı ilə yaradılmışdır. TUA-nın əsas məqsədi, kosmos və aviasiya sahəsində elmi və texnoloji nailiyyətlərə yönəlmiş orta və uzunmüddətli strategiyaları müəyyənləşdirmək, əsas prinsipləri və yanaşmaları təyin etmək, hədəf və prioritetləri müəyyənləşdirmək, performans göstəricilərini izləmək, bu məqsədlərə çatmaq üçün effektiv metodlar tətbiq etmək və resursların bölgüsünü həyata keçirməkdir.

Bu qurumun fəaliyyətinin zirvəsi, 19 yanvar 2024-cü ildə Türkiyənin ilk astronautı Alper Gezer Avcının Beynəlxalq Kosmik Stansiyaya göndərilməsi olmuşdur. Bu hadisə, Türkiyənin kosmos sahəsində global səhnədə əhəmiyyətli bir oyunçu kimi yer almaq söylərinin mühüm simvolu hesab edilir.

Türkiyədə kosmos fəaliyyətləri ilə bağlı sahələrin ehtiyac duyduğu hüquqi məsələlərə dair həll təklifləri irəli sürmək və xüsusilə ticarət kosmos hüququ sahəsində ortaya çıxan biləcək mübahisələrin ən uyğun şəkildə həllini təmin etmək məqsədilə, 2024-cü ilin sentyabr ayında, hörmətli Dos. Dr. Sezercan Bektaşın rəhbərliyi altında və dəyərli Vəkil Maralgül Erolun da daxil olduğu əsas qurucu komissiya üzvləri ilə birlikdə TOBBUYUM Mediasiya və Mübahisə Həll Mərkəzində Kosmos Hüququ Komissiyası yaradılmışdır [28].

Kosmos dövrünün başlanğıcındakı vəziyyətdən fərqli olaraq, kosmos fəaliyyətlərinin ticarətə çevrilməsi ilə özəl şəxslər kosmosda daha fəal rol oynamağa başlamışdır. Kosmosda baş verən bu dəyişikliklərin nəticələrindən biri patent hüquqlarının qorunması məsələsinin aktuallaşmasıdır. Kosmos sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın ən mühüm nümunələrindən biri olan Beynəlxalq Kosmos Stansiyası (BKİ), mikroqravitasiyalı şəraitdə təcrübələrin aparılmasına imkan yaradır. Lakin bu mərhələdə yaranan əsas problem BKİ-də aparılan və ya istifadə olunan ixtiralarla bağlı hansı patent hüququnun tətbiq ediləcəyinin müəyyən olunmasıdır [13].

Bu zaman Türkiyədə astronomiya, kosmos və aviasiya sahəsində milli səviyyəli elmi və texnoloji inkişafı qeyd etmək lazımdır ki, bunlar da Türkiyə Kosmos Agentliyi (TUA) tərəfindən fəal şəkildə dəstəklənir.

1. “*UTAS-R*” – atom saatının kosmosda istifadəyə uyğunlaşdırılması və tarixi əhəmiyyət qazandırılması məqsədilə həyata keçirilən bir layihədir [37].

TÜBİTAK, mövqeləndirmə peyklərində istifadə olunmaq üçün laboratoriya növü ilk milli və yerli Rubidyum əsaslı atom saatını istehsal etmişdir. Bunun əsasında, Türkiyə Milli Metrologiya İnstitutu (UME) ilə Türkiyə Kosmos Agentliyi arasında atom saatının kosmosda istifadəyə uyğunlaşdırılması və tarixi əhəmiyyət qazandırılması məqsədilə “*UTAS-R*” layihəsi həyata keçirilmişdir.

TÜBİTAK UME tərəfindən istehsal olunan atom saatının ilk növbədə kosmos mühitinə uyğunlaşdırılması, daha sonra isə kosmosa göndərilərək real kosmos mühitində sınaqdan keçirilməsi planlaşdırılır. Bundan əlavə, inkişaf etdiriləcək optik atom saatları ilə Türkiyənin milli zaman ölçüsünün mövcud dəqiqliyinin yüz dəfədən çox artırılması nəzərdə tutulur.

Optik saatların istifadəsi, əsasən saniyə və əsas fiziki sabitlərin yenidən müəyyənləşdirilməsi olmaqla yanaşı, mövqeləndirmə (navigasiya), sürətli rabitə, elektron imza, yeni nəsil radar sistemləri, mühəndislik məhsullarının inkişafı, relativistik jeodeziya, kvant kompüteri və digər bir çox sahədə yeniliklərə təkan verəcəyi gözlənilir.

2. “*KORAH*” ilə; Türkiyənin kosmik radiasiya xəritəsinin hazırlanması hədəflənir.

Bu layihə Türkiyə Kosmos Agentliyinin (TUA) koordinasiyası ilə İstanbul Texniki Universiteti (İTÜ), Dövlət Hava Meydanları İdarəsi (DHMİ) və Mülki Aviasiya Ümumi Müdirliyi (SHGM) arasında əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçiriləcəkdir.

Layihə çərçivəsində hava yolu daşımalarında iştirak edən uçuş heyəti və səfərlərin məruz qaldığı kosmik radiasiya miqdarlarını müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif marşrutlar və yüksəkliklərdə real vaxt rejimində xüsusi test uçuşları həyata keçiriləcəkdir. Testlər zamanı proton (p), neytron (n), alfa (α), beta (β), qamma (γ), UV və Kosmik X-şüalarının miqdarları kəmiyyət olaraq ölçüləcəkdir. Əldə olunan məlumatlar əsasında kosmos və mülki aviasiya fəaliyyətlərində istifadə üçün yerli və milli kosmik radiasiya modeli hazırlanacaqdır. Bundan əlavə, kosmos və mülki aviasiya üçün milli kosmik radiasiya şəbəkəsi xəritəsi yaradılacaqdır.

3. “*eXTP*” (Artırılmış X-Şüası Zamanlama və Polarimetri Peyk Layihəsi) ilə Türk alimləri və mühəndislərinin həm elmi, həm də texniki cəhətdən layihədə iştirak etməsi hədəflənir.

Layihə Türkiyədə yüksək enerji astrofizikası sahəsində çalışan bütün alimlərə təqdim ediləcək və onların öz tədqiqat sahələrində istifadəsi təmin olunacaqdır. “*eXTP*” (Artırılmış X-Şüası Zamanlama və Polarimetri - The Enhanced X-Ray Timing and Polarimetry), kainatdakı ən maraqlı və güclü parlamaları yaradan göy cisimlərini (qaradeliqlər, neytron ulduzları, qamma-şüa partlayışları) aşkarlaya bilən və böyük müşahidə cihazları vasitəsilə bu göy cisimlərinin fizikasını həm spektral, həm zamanla, həm də polarimetrik olaraq araşdırma bilən bir X-şüası peyk layihəsidir.

Beynəlxalq eXTP tərəfdaşlığı, Çin Elm Akademiyası, universitetlər, Avropa Kosmos Agentliyi və digər beynəlxalq qurumların birgə iştirakını əhatə edir. Türkiyə, texniki olaraq Avropa Kosmos Agentliyinin məsuliyyətində olan Geniş Sahə İzləmə (Wide Field Monitor - WFM) komponentinə töhfə verəcəkdir. Bu çərçivədə, Sabancı Universiteti və TÜBİTAK UZAY birgə əməkdaşlığı ilə sistemin tətbiq kodu hazırlanacaqdır. Türkiyə Kosmos Agentliyi, layihənin həyata keçirilməsinə beynəlxalq çərçivədə dəstək verir və layihənin Türkiyəyə aid hissəsinin maliyyə təminatçısı rolunu yerinə yetirir [16].

2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkədə kosmik sənayenin qurulması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə göndərilməsi ilə bağlı mühüm Sərəncam imzalamışdır. 2009-cu ildə Prezident tərəfindən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Kosmik Sənayenin Qurulması və İnkişafına Yönelik Dövlət Proqramı əsasında müasir kosmik layihələrin həyata keçirilməsi prosesinə start verilmişdir.

Bu istiqamətdə atılan əsas addımlardan biri, 3 may 2010-cu ildə Prezidentin Sərəncamı ilə “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması olmuşdur. “Azərkosmos” Azərbaycanın və Qafqazın ilk peyk operatoru olaraq fəaliyyətə başlamış və qısa müddət ərzində televiziya yayımları və telekommunikasiya xidmətlərini təmin edərək həm dövlət, həm də özəl sektor müştərilərinə ehtiyaclarına uyğun etibarlı rabitə platformaları təqdim etmişdir. Bu prosesdə ən mühüm mərhələ, ilk süni peyk “Azerspace-1”-in orbitə göndərilməsi olmuşdur ki, bu da Azərbaycanın kosmik sənayesinin inkişafına verilən əhəmiyyətin bariz nümunəsidir [5].

Azərbaycan Respublikası Kosmik Agentliyi (Azərkosmos), Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinə tabe olan, hüquqi şəxs statusuna malik bir qurumdur. Agentlik, kosmik fəaliyyətlər sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır, həmçinin bu sahədə tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını icra edir.

Azərkosmos, Azərbaycan Respublikasının kosmik fəaliyyətlər haqqında qanununa uyğun olaraq milli kosmik operator kimi fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, beynəlxalq kosmik layihələrdə fəal iştirak edir və kosmosun sülh məqsədli istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq edir. Agentliyin mərkəzi Bakı şəhərində yerləşir və kosmik texnologiyalar sahəsində Azərbaycanın global miqyasda mövqeyini gücləndirmək məqsədilə fəaliyyət göstərir.

Agentlik fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, beynəlxalq müqavilələr, ölkənin qanunvericilik aktları, Prezident sərəncamları, öz nizamnaməsi və Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş digər tənzimləmələr əsasında həyata keçirir. Öz funksiyalarını yerinə yetirərkən, dövlət və yerli idarəetmə orqanları, beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Agentliyin əsas fəaliyyət sahələri bunlardır [24]:

- Kosmos sektorunda dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- Bu sahədə tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını icra etmək;
- Kosmos sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək;
- Azərbaycanda kosmik fəaliyyətlərdə sahibkarlıq təşəbbüslərini dəstəkləmək;
- Kosmik fəaliyyətlərlə bağlı dövlət proqramları çərçivəsində nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirmək;
- Sosial-iqtisadi inkişaf və kommersiya məqsədləri üçün kosmik texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək;
- Kosmosun sülh məqsədləri üçün istifadəsini təşviq etmək və beynəlxalq peyk rabitəsi sahəsində digər ölkələrin kosmik agentlikləri və dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq etmək, eyni zamanda Azərbaycanı beynəlxalq forumlarda layiqincə təmsil etmək.

2024-cü il yanvarın 1-də Azerspace-1 peykinin idarə etdiyi C və Ku frekans bantlarının Azərbaycan hökumətinə məxsus olduğu rəsmi olaraq təsdiqlənmişdir. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (ITU) tərəfindən qeydə alınmış peyk, hazırda 46° şərq uzunluğunda yerləşən orbitdə fəaliyyət göstərir. Azerspace-1, 2013-cü ildə orbitə buraxıldıqdan sonra Malayziyanın idarəsindəki orbitdə C və Ku frekans bantlarında xidmət göstərmişdir. Lakin son dəyişikliklərlə, bu frekans bantlarının Azərbaycan adına qeydə alınması, peykin artıq Malayziyanın orbitində deyil, Azərbaycanın öz orbitində fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Bu addım, Azərbaycanın kosmos sahəsində müstəqilliyini və strateji üstünlüyünü daha da gücləndirir.

Azərbaycan Respublikası Kosmik Agentliyi (Azərkosmos), 16 noyabrda COP29 çərçivəsində kosmik agentliklərin rəhbərlərinin zirvə görüşünü təşkil etmişdir. Tədbir Elm, Texnologiya və İnnovasiya Günü çərçivəsində baş tutmuş və əsas diqqət iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə kosmosun problemlərinə yönəlmişdir [11].

Zirvənin məqsədi, kosmik texnologiyaların iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə oynadığı mühüm rolu vurğulamaq və qlobal səviyyədə həmçinin inkişaf etməkdə olan kosmik agentliklər ilə birgə fəaliyyətlər həyata keçirmək idi. Tədbirə beynəlxalq kosmik icmadan təxminən 80 nümayəndə qatılmışdır. Çıxışlar əsasən “İqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə birgə səylər: həmkarlıq, məlumat və bilgilərin paylaşılması” mövzusunda olmuş və hər bir ölkənin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədəki bağlılığını əks etdirmişdir.

Azərkosmos-un açıqlamasında üç əsas istiqamətə xüsusi diqqət yetirilmişdir:

1. Kosmik agentliklər və təşkilatlar arasında birgə iqlim strategiyalarının hazırlanması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlıqların genişləndirilməsi.

2. BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “2030-a qədər Kosmos Gündəliyi”nin məqsədlərinə fəal dəstək göstərilməsi. Bu gündəliyə kosmos iqtisadiyyatı, kosmos cəmiyyəti, kosmosa giriş və kosmos diplomatiyası kimi mühüm sahələr daxildir.

3. Kosmik həllərin müəyyənləşdirilməsi, izləmə və hesabat mexanizmlərinin qurulması ilə şəffaflığın təmin edilməsi.

Bundan əlavə, Azərkosmos və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə birgə inkişaf etdirilən genişmiqyaslı bir proqramda, kosmik texnologiyalar və coğrafi məlumatlar istifadə edilərək iqlim dəyişikliklərinin təhlili və kiçik ada inkişaf edən dövlətlərin (SIDS) dəstəklənməsi məqsədilə əməkdaşlıq planı mövcuddur [11].

D. Kosmos ilə əlaqədar beynəlxalq əməkdaşlıqlar və dəstəklənən layihələr

Azərkosmos, Azərbaycan Respublikasının Kosmos Agentliyi və qlobal kosmos tədqiqatları sahəsində lider olan Voyager Space arasında Azərbaycanda regional kosmos tədqiqat mərkəzinin yaradılması məqsədilə Anlaşma Memorandumu (MoU) imzalanmışdır. Bu strateji əməkdaşlıq, Azərkosmos və Voyager Space arasında qarşılıqlı fayda əsasında kosmos infrastrukturunu, texnologiyaya və istehsal layihələrinin həyata keçirilməsinə, tədqiqat proqramlarının genişləndirilməsinə və innovasiya imkanlarının yaradılmasına imkan verəcəkdir. Tərəflər, təcrübə və bilik mübadiləsinə yönəlmiş əməkdaşlıq vasitəsilə ölkədə ticarət və təhsil imkanlarını inkişaf etdirmək və yerli kosmos ekosisteminin böyüməsinə təkan verməyi hədəfləyirlər [7].

74-cü Beynəlxalq Astronavtika Konqresi çərçivəsində Bakıda Azərkosmos və İsrail Kosmik Sənayesi (IAI) arasında yeni Azərbaycan müşahidə peyklərinin inkişafını nəzərdə tutan əməkdaşlıq razılaşması imzalanmışdır. Bu razılaşmaya əsasən, Azersky-2 proqramı çərçivəsində iki yeni peykin istehsalı planlaşdırılır. Azersky-2 proqramı, Azərbaycanın yer müşahidə sektorunda davamlılığı təmin etməklə yanaşı, ölkənin kosmos ekosisteminə yeni bir mərhələ açacaq. Proqram çərçivəsində istehsal ediləcək peyklər, Azərbaycanın texnoloji inkişafını sürətləndirəcək və müşahidə sahəsində innovativ həllər təqdim edəcəkdir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq kosmik texnologiyalar arenasında mövqeyini gücləndirmək və kosmos tədqiqatlarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədinə xidmət edir [20].

Azərbaycan və Özbəkistan arasında kosmos sənayesi sahəsində əməkdaşlıq genişlənir. Türk Şurası kosmos agentlikləri rəhbərlərinin Ankarada keçirilən toplantısında imzalanmış razılaşma, Azərbaycan və Özbəkistan arasında kosmos sənayesində əməkdaşlığın genişlənməsinə yönəlmişdir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın kosmos sənayesinin inkişafına təkan vermək, sülh və rifahın təmin edilməsi məqsədilə qabaqcıl texnologiyalar əsasında həllər təklif etmək məqsədini daşıyır.

Azərkosmos, İtalyan Leaf Space şirkəti ilə əməkdaşlığını genişləndirir. İki tərəf arasında imzalanan yeni əməkdaşlıq razılaşması, Azərkosmos Əsas Yer Peyk Nəzarət Mərkəzində 3.7 metr diametrlili S/X bandı antenasının quraşdırılmasını uğurla həyata keçirmişdir. Bu müasir antena sistemi müxtəlif peyklərdən toplanan kritik məlumatların emalı və ötürülməsi üçün yeni imkanlar təqdim edir. Belə əməkdaşlıqlar Azərbaycanın kosmos texnologiyaları sahəsində mövqeyini daha da gücləndirir və beynəlxalq arenada mühüm addımlar atmağa şərait yaradır.

Azərkosmosun çoxfunksiyalı yerüstü peyk stansiyası müxtəlif ölkələrdən gələn müştərilərə VNO, VSAT və digər məlumat-rabitə həlləri daxil olmaqla geniş xidmət spektri təqdim edir. Bakıda yerləşən bu stansiyanın əlverişli coğrafi mövqeyi həm yeni, həm də daimi müştərilərə çevik və

fasiləsiz xidmət göstərməyə imkan verir, eyni zamanda tələb olunan standartlara uyğun əməliyyat və kommersioniya sabitliyini təmin edir.

Türkiyənin kosmos sahəsindəki beynəlxalq əməkdaşlıqlarının mühüm bir hissəsi, Birləşmiş Millətlər (BM) Kosmosun Sülh məqsədləri ilə istifadəsi Komitəsi (UBAKK) çərçivəsində gerçəkləşir. Mustafa Kamal Atatürkün 20 aprel 1931-ci ildə səsləndirdiyi “Yurdda sülh, cihadında sülh” fikri, Türk xalqının günümüzdə də sülhə və diplomatiyaya verdiyi dəyərlə üst-üstə düşərək Türkiyənin beynəlxalq münasibətlərdə sülhə yönümlü mövqeyini bir daha təsdiqləyir. Bu sülhməramlı yanaşma, ölkənin kosmos hüququ sahəsindəki diplomatik siyasətində də öz əksini tapır. Belə ki, Türkiyə, UBAKK-ın hazırlayıb qəbul etdiyi beş əsas kosmos müqaviləsinin hər birinə qoşulmaqla dünyada bu statusa malik cəmi 16 ölkə arasında yer alır. Bu isə Türkiyənin qlobal səviyyədə kosmosun sülh məqsədli istifadəsinə verdiyi töhfələri və diplomatik öhdəliklərini aydın şəkildə vurğulayır.

Türkiyənin kosmos sahəsində tərəf olduğu əsas BMT müqavilələri aşağıdakılardır [31]:

1. 27 yanvar 1967-ci il tarixli Ay və digər səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə;
2. 22 aprel 1968-ci il tarixli Astronavtların xilas edilməsi, eləcə də astronavtların və kosmosa buraxılmış obyektlərin geri qaytarılması haqqında Müqavilə;
3. 29 mart 1972-ci il tarixli Kosmik obyektlərin vurduğu ziyana görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında Konvensiya;
4. 12 noyabr 1974-cü il tarixli Kosmosa buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında Konvensiya;
5. 18 dekabr 1979-cu il tarixli Dövlətlərin Ayda və digər göy cisimlərindəki fəaliyyətini tənzimləyən Müqavilə.

Kosmosun sülh məqsədləri ilə istifadəsi sahəsindəki işlər, Birləşmiş Millətlər (BM) Kosmosun Sülh Məqsədli İstifadəsi Komitəsi (UBAKK), ona bağlı Hüquq, Elm və Texniki Alt Komitələr, eləcə də UBAKK çərçivəsində yaradılan işçi qrupları tərəfindən həyata keçirilir.

Türkiyə həmişə diplomatiyaya xüsusi önəm verib. Hazırda Türkiyə Respublikası Ukrayna, Macarıstan və Qazaxıstanla kosmos və aviasiya sahəsində əməkdaşlıq sazişləri imzalayıb. Bu əməkdaşlıqlar, Türkiyənin beynəlxalq səhnədə diplomatik nüfuzunu və kosmos, aviasiya sahələrindəki strateji tərəfdaşlıqlarını daha da möhkəmləndirir.

Türkiyə kosmos və hava sahəsi sahəsində tərəf olduğu əməkdaşlıq müqavilələri bunlardır:

1. UA - Ukrayna ilə İkili Əməkdaşlıq Müqaviləsi - Türkiyə Kosmos Agentliyi ilə Ukrayna Dövlət Kosmos Agentliyi arasında Xarici kosmosun sülh məqsədləri ilə araşdırılması və istifadəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu Türkiyə Kosmos Agentliyinin rəhbəri Serdar Hüseyn Yıldırım və Ukraynanın Ankaradakı səfiri Andrii Sybiha tərəfindən imzalanıb.
2. MAC - 06.11.2019 tarixində Macarıstan ilə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır.
3. KZ - 14.10.2020 tarixində Qazaxıstan Kosmos və Hava Sahəsi Komitəsi ilə kosmos sahəsində əməkdaşlıqla bağlı razılaşma imzalanmışdır.

Türkiyə Respublikası bu müqavilələrə əlavə olaraq, dünya miqyasında aşağıdakı üzvlüklərini də davam etdirir:

1. 27 Mart 1984 tarixində Türkiyə Avropa Meteoroloji Peykləri Əməliyyat Təşkilatına (EUMETSAT) üzv olmuşdur. Türkiyə bu təşkilatın qurucu üzvləri arasındadır.
2. 1996 ildə COSPAR (Kosmik Tədqiqatlar üzrə Beynəlxalq Şura) təşkilatına, TÜBİTAK vasitəsilə üzv olunmuşdur [12].
3. 1 İyun 2006 tarixində Asiya-Sakit Okeanı Kosmik Əməkdaşlıq Təşkilatı (APSCO) qurucu üzvü olaraq Türkiyə bu təşkilata üzv olmuşdur.
4. 1987-ci ildə İslam Ölkələri Arası Kosmik Elmlər və Texnologiyaları Şəbəkəsi (ISNET) qurucu üzvü olaraq Türkiyə bu təşkilata üzv olmuşdur.
5. 1977 Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Kosmosun Sülh Məqsədləri ilə İstifadəsi Komitəsi (KSMİK) – 5 Kosmos Razılaşması (Türkiyə 1977-ci ildən etibarən Komitəyə üzv dövlətlər arasında yer alır. Türkiyə həmçinin KSMİK tərəfindən hazırlanıb qəbul edilən kosmosla bağlı beş razılaşmanın hamısına tərəfdaş olan dünyada 16 ölkədən biridir) [32].

6. 2006-cı ildə Türkiyə, Asiya Sakit Okeanı Kosmos Əməkdaşlıq Təşkilatına (APSCO) üzv ölkə olaraq qoşuldu [4].
7. 2007-ci ildə EURISY Avropa Beynəlxalq Kosmos İli İştirakçı Təşkilatı (TÜBİTAK vasitəsilə) [17].
8. 2009-cu ildə IAF Beynəlxalq Kosmos Federasiyası (TÜBİTAK vasitəsilə) [31].

III. Nəticə

Azərbaycan və Türkiyə Respublikası, tarix boyu hava və kosmos sahəsində texnologiyaların inkişafını, yerli layihələrimizin, bilikli mühəndis və elm adamları ilə həyata keçirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıqların imzalanması ilə dəstəkləmişdir. Kosmosa çıxan ilk türk astronautımızın ardınca, elmə maraqlı gənc astronautlarımızın da getməsi, hər şeydən əvvəl, bütün dövlətlərin Kosmosun Sülh Məqsədləri ilə İstifadəsi, milli və beynəlxalq hüquq qaydalarını düzgün şəkildə tətbiq etməsi ilə mümkün olacaqdır.

Bir daha vurğulamaq istərdik ki, sülhün təmin edilməsinin əsas prinsiplərindən biri, milli və beynəlxalq hüquq normalarının vaxtında və dəqiq şəkildə tətbiqinə söykənir. Hüquq cəmiyyətin nizamını və ədaləti təmin edir, fərdlərin hüquq və azadlıqlarını qoruyarkən eyni zamanda, ümumi maraqları göz önündə saxlayır. Bu kontekstdə bürolar hüququn əsas dayaqlarından sayılır. Onlar vəkillərin peşə standartlarını müəyyənləşdirir, etik qaydalara riayət olunmasını izləyir, hüquqi proseslərdə ədalətin təmin edilməsinə kömək edir, vəkillərin peşəkar inkişafını dəstəkləyir və cəmiyyətə hüquqi məsləhət, rəhbərlik xidmətləri göstərərək hər kəsin ədalətə çatmasına töhfə verir. Bu səbəbdən bürolar hüququn işləməsi və cəmiyyətin ədalət anlayışı baxımından son dərəcə əhəmiyyətli qurumlardır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Analysis of the Existing Problems in the Relationship Between Space Law and International Law – Berna Akbay (in Turkish / *Uzay Hukuku Ve Uluslararası Hukuk İlişkisinde Mevcut Sorunlara Dair Bir Analiz.*” - Berna Akbay)
2. Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and the Return of Objects Launched into Outer Space
3. Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/intromoon-agreement.html> (last access: 01.03.2025).
4. APSCO - Asia-Pacific Space Cooperation Organization (in Turkish / *Asya Pasifik Kosmos İşbirliyi Təşkilatı*)
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/asya-pasifik-uzay-isbirligi-orgutu> (last access: 01.03.2025)
5. AZERCOSMOS - Azerbaijan Space Agency (in Azerbaijani / *Azərbaycan Kosmik Agentliyi*).
URL: <https://azercosmos.az/en> (last access: 02.03.2025).
6. Azerkosmos hosts COP29 session on data-driven climate decisions
URL: <https://www.azernews.az/nation/234014.html> (last access: 01.03.2025).
7. Azercosmos and Voyager Space Sign MOU for Space Initiatives
URL: <https://azercosmos.az/en/media-center/news/azercosmos-and-voyager-space-sign-mou-for-space-initiatives> (last access: 01.03.2025).
8. Azerbaijan, Uzbekistan expanding cooperation in space industry
URL: <https://caliber.az/en/post/azerbaijan-uzbekistan-expanding-cooperation-in-space-industry> (last access: 01.03.2025).
9. Convention on International Civil Aviation
URL: https://www2023.icao.int/publications/Documents/7300_cons.pdf (last access: 02.03.2025).
10. Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introliability-convention.html> (last access: 01.03.2025)

11. The Summit of Space Agency Leaders was held within the framework of COP29 (in Azerbaijani / *COP29 çərçivəsində kosmik agentliklərin liderlərinin sammiti keçirilib.*)
URL: https://oxu.az/iqtisadiyyat/cop29-cercivesinde-kosmik-agentliklerin-liderlerinin-sammiti-kecirilib?utm_source=chatgpt.com (last access: 01.03.2025).
12. COSPAR - Committee on Space Research (in Turkish / *COSPAR - Uzay Araştırmaları Komitesi*)
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/uzay-arastirmalari-komitesi> (last access: 01.03.2025).
13. ÇAKIR, Tuğrul: “The Conflict-of-Laws Rule in Patent Law under the International Space Station Agreement”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 57, S. 1, pp. 178, 2002 (in Turkish / *ÇAKIR, Tuğrul: “Uluslararası Uzay İstasyonuna İlişkin Anlaşmada Patent Hukuku Alanındaki Kanunlar İhtilafı Kuralı.”, Ankara Üniversitesi Ticaret ve Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi, C. 57, S. 1, s. 178, 2002.*)
14. DERMAN, Giray Saynur: “The Political and Economic Dimensions of Turkey-Azerbaijan Relations and Public Diplomacy”, TÜRKAV Institute of Public Administration Journal of Social Sciences, Vol. 2, No. 2, pp. 123-156, 2022 (in Turkish / *DERMAN, Giray Saynur: “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi.”, TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2, s. 123-156, 2022.*)
15. EUMETSAT
URL: <https://www.eumetsat.int/> (last access: 02.03.2025).
16. eXTP
URL: <https://tua.gov.tr/tr/proje/extp> (last access: 01.03.2025).
17. EURISY - European International Space Year Organization.
18. International Space Federation.
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/uluslararası-uzay-federasyonu> (last access: 01.03.2025).
19. ISNET - Islamic Countries Space Science and Technology Network (in Turkish / *İslam Ülkeleri Uzay Bilim ve Teknolojileri Ağı*).
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/islam-ulkeleri-uzay-bilim-ve-teknolojileri-agi> (last access: 01.03.2025).
20. Israel sells two optronic intelligence gathering satellites to Azerbaijan
URL: <https://aviacionline.com/2023/10/israel-sells-two-optronic-intelligence-gathering-satellites-to-azerbaijan/> (last access: 01.03.2025).
21. Law of the Republic of Azerbaijan “On Space Activities”, 24.06.2023 (in Azerbaijani / *Kosmik fəaliyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24.06.2023*)
URL: https://api.azercosmos.az/files/space_activity_law_az.pdf (last access: 02.03.2025).
22. Law No. 460 on Muhmmat (in Turkish / *460 sayılı Muhammat Kanunu*)
URL: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200460.pdf (last access: 01.03.2025).
23. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye - Space (in Turkish / *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı-Uzay*)
URL: <https://www.mfa.gov.tr/uzay.tr.mfa> (last access: 02.03.2025).
24. On the Establishment of the Public Legal Entity Azerbaijan Space Agency (Azərcosmos), 27.04.2021 (in Azerbaijani / *“Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərcosmos)” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında, 27.04.2021*)
URL: <https://api.azercosmos.az/files/1326.pdf> (last access: 01.03.2025).
25. SOYSAL, KUZU: “Space Law. How the Discovery and Use of Space, a Critical Area of Law Regulating Every Field of Our Life, is Applied?”, TÜBİTAK Journal, Science and Technology, September 2019 (in Turkish / *SOYSAL, KUZU: “Uzay Hukuku. Hayatımızın*

- Her Alanını Düzenleyen Hukukun Uzayın Keşfi ve Kullanımına İlişkin Nasıl Uygulandığı?”, TÜBİTAK Dergisi, Bilim ve Teknoloji, Eylül 2019.*
26. Space Law Maral Podcast (in Turkish / *Uzay Hukuku Maral Podcast*).
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uQU8yUpthdA&list=PLErGk5ui6BajhWIJlckaDnW6-0ckpafd3&index=4> (last access: 01.03.2025).
  27. Space Law Treaties and Principles
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties.html> (last access: 02.03.2025).
  28. TOBBUYUM, Space Law Commission (in Turkish / TOBBUYUM, Uzay Hukuku Komisyonu)
URL : <https://tobbuyum.com.tr/uzay-hukuku-komisyonu/> (last access: 01.03.2025).
  29. Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouterspacetreaty.html> (last access 02.03.2025).
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introrescueagreement.html> (last access 02.03.2025)
  30. TUA. URL: <https://tua.gov.tr/tr> (last access: 01.03.2025).
  31. Turkish Aeronautical Association Regulation (in Turkish / *Türk Hava Kurumu Üniversitesi Ana Yönetmeliği*)
URL: https://www.thk.edu.tr/documents/mevzuat/955458826_Ana%20Y%C3%B6netmelik.pdf (last access: 02.03.2025).
  32. Turkish Aeronautical Association (in Turkish / *Türk Hava Kurumu*)
URL: <https://thk.org.tr/> (last access: 01.03.2025).
  33. Turkish Space Agency Projects (in Turkish / *Uzay Teknolojileri*)
URL: <https://www.tua.gov.tr/tr/projeler> (last access: 01.03.2025).
  34. United Nations Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (in Turkish / *Birleşmiş Milletler Uzayın Barışçıl Amaçlarla Kullanımı Komitesi*)
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/birlesmis-milletler-uzayin-bariscil-amaclarla-kullanimi-komitesi-ubakk> (last access: 02.03.2025).
URL: <https://tua.gov.tr/tr/uluslararası-uyelikler/avrupa-uluslararası-uzay-yili-kurulusu> (last access: 01.03.2025).
  35. United Nations Office for Outer Space Affairs
URL: <https://www.unoosa.org/> (last access: 01.03.2025).
  36. UNOOSA.
URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/timeline/index.html> (last access: 01.03.2025).
  37. UTAS-R.
URL: <https://tua.gov.tr/tr/proje/utas-r> (last access: 02.03.2025).

EVALUATION OF SPACE LAW FROM THE PERSPECTIVES OF TURKIYE AND AZERBAIJAN

MARALGUL EROL¹, FARMAN MIRZAYEV²

Abstract

The article examines the legal aspects of the development of space law in Turkiye and Azerbaijan within the context of international and national frameworks. Key international treaties, including the 1967 Outer Space Treaty, the Convention on the Registration of Objects Launched into Outer Space, and the Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, are critically analyzed. National regulatory mechanisms, such as the activities of Turkiye's Space Agency (TUA) and Azerbaijan's "Azercosmos" Agency, as well as the characteristics of licensing policies and oversight of private space initiatives, are thoroughly assessed. Particular focus is placed on jurisdictional issues, the liability of states and private operators, the protection of intellectual property, and the role of bar associations in the enforcement of legal practices. The necessity for the alignment of national legislation with international standards, especially in the areas of commercial space utilization and the regulation of private sector involvement, is underscored. The findings highlight that effective legal regulation must ensure a balanced relationship between state control and commercial activities, thereby creating favorable conditions for the promotion of innovative development. The refinement of legislation is anticipated to enhance the positions of Turkiye and Azerbaijan in international space endeavors and broaden their participation in global space exploration initiatives.

Keywords: *Space law, Republic of Turkiye, Republic of Azerbaijan, Turkish Space Agency (TUA), Azercosmos, TOBBUYUM Space Law Commission, TÜBİTAK Space, IAASS (International Space Security Organization), Regolith, Space Economy, UNOOSA (United Nations Office for Outer Space Affairs), COPUOS (Committee on the Peaceful Uses of Outer Space).*

ОЦЕНКА КОСМИЧЕСКОГО ПРАВА С ПЕРСПЕКТИВ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

МАРАЛГЮЛЬ ЭРОЛ³, ФАРМАН МИРЗАЕВ⁴

Abstract

В статье исследуются правовые аспекты развития космического права Турции и Азербайджана в контексте международных и национальных норм. Рассматриваются ключевые международные соглашения, включая Договор о космосе 1967 года, Конвенцию о регистрации космических объектов и Конвенцию о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами. Анализируются механизмы национального регулирования, такие как деятельность Турецкого космического агентства (TUA) и Азербайджанского агентства «Azercosmos», а также особенности лицензионной политики и контроля над частными космическими инициативами. Особое внимание уделяется вопросам юрисдикции, ответственности государств и частных операторов, защите интеллектуальной

---

¹ Member of the Air and Space Law Council of the Ankara Bar Association and Founding Member of the TOBB UYUM Space Law Commission / email: advocate_maral@hotmail.com

² Student of the Faculty of Law, Ankara University / email: mirzayevfarman2002@gmail.com

³ Член Совета по воздушному и космическому праву Коллегии Адвокатов Анкары и учредитель Комиссии по космическому праву при TOBB UYUM / email: advocate_maral@hotmail.com

⁴ Студент юридического факультета Университета Анкары / email: mirzayevfarman2002@gmail.com

собственности, а также роли адвокатских коллегий в правоприменительной практике. Отмечается необходимость унификации национального законодательства с международными стандартами, особенно в сфере коммерческого освоения космоса и регулирования частных компаний. Выводы подчеркивают, что эффективное правовое регулирование должно обеспечивать баланс между государственным контролем и рыночными инициативами, создавая благоприятные условия для инновационного развития. Совершенствование законодательства позволит укрепить позиции Турции и Азербайджана в международных космических проектах и расширить возможности их участия в глобальном освоении космоса.

Keywords: *Космическое право, Турецкая Республика, Азербайджанская Республика, Турецкое космическое агентство (TUA), Azercosmos, Комиссия по космическому праву TOBBUYUM, Космос TÜBİTAK, IAASS (Международная организация космической безопасности), Реголит, Космическая экономика, UNOOSA (Офис Организации Объединенных Наций по вопросам космического пространства), COPUOS (Комитет по мирному использованию космического пространства).*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

AVROPA ŞURASI PARLAMENT ASSAMBLEYASININ HÜQUQİ STATUSU VƏ ONUN İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ ROLU

KƏRAMƏT QƏNBƏROV¹

Annotasiya

Məqalədə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) hüquqi statusu və onun insan hüquqlarının müdafiəsindəki rolu beynəlxalq hüququn müasir inkişaf tendensiyaları fonunda sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi AŞPA-nın hüquqi-institusional mahiyyətini müəyyənləşdirməklə, bu qurumun Avropa hüquq sistemində və qlobal miqyasda insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsindəki funksional əhəmiyyətini əsaslandırmaqdır. Tədqiqatın aktuallığı, beynəlxalq hüququn transformasiyaya uğradığı bir dövrdə beynəlxalq parlament qurumlarının, xüsusilə AŞPA-nın normativ-hüquqi təsir imkanlarının və siyasi legitimliyinin artması ilə bağlıdır. AŞPA-nın milli parlamentləri təmsil edən üzvlər vasitəsilə həyata keçirdiyi demokratik nəzarət və normayaratma təşəbbüsləri onun hüquq sistemlərinin təkamülünə təsir imkanlarını genişləndirmişdir. Bu kontekstdə, Assambleyanın inkişaf etməkdə olan dövlətlərin hüquqi dövlət və demokratik idarəetmə prinsiplərinə inteqrasiyasında oynadığı rola xüsusi diqqət yetirilmişdir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə AŞPA-nın statusu yalnız institusional və prosedur səviyyədə deyil, həm də hüquq fəlsəfəsi baxımından təhlil edilir. Müəllif AŞPA-nın insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsindəki fəaliyyətini sivil hüquq sistemindəki ənənəvi yanaşmalarla müqayisə edərək onun universal hüquq sistemində verdiyi töhfələri müəyyənləşdirir. AŞPA-nın tövsiyə və qətnamələrinin hüquqi qüvvəsi və normativ rolu geniş hüquqi-nəzəri əsaslarla əsaslandırılır. Tədqiqatın əhəmiyyəti, AŞPA-nın fəaliyyətinin yalnız Avropa məkanı ilə məhdudlaşmadığını, onun qəbul etdiyi sənədlərin və hüquqi yanaşmaların qlobal hüquq sistemlərinə, xüsusilə də insan hüquqlarının beynəlxalq standartlara uyğun qorunmasına təsir etdiyini göstərməklə ölçülür. Məqalə AŞPA-nın normativ-hüquqi mexanizmlərinin təhlili ilə yanaşı, onun qanunverici və qismən icraedici funksiyalarının praktiki və nəzəri əsaslarını üzə çıxarır. Bu yanaşma beynəlxalq hüququn subyektləri arasında AŞPA-nın hüquqi statusunun yeni tərifinə ehtiyac olduğunu göstərir. Tədqiqatda Antonio Cassese, Filip Alston, Kristina Çinkin, Tomas Bürqental, Lətif Hüseynov və Əmir Əliyev kimi nüfuzlu hüquqşünas alimlərin elmi fikirləri əsasında AŞPA-nın Avropada hüququn aliliyi və insan hüquqlarının inkişafına verdiyi töhfə qeyd edilir. Tədqiqat Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə AŞPA arasında mövcud qarşılıqlı əlaqələr kontekstində insan hüquqları mexanizmlərinin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır və bu baxımdan həm hüquqşünas alimlər, həm də qərar qəbul edən beynəlxalq subyektlər üçün nəzəri və praktiki baxımdan əhəmiyyətli bir töhfədir.

Açar sözlər: Avropa Şurası Parlament Assambleyası, hüquqi status, insan hüquqları, beynəlxalq hüquq, demokratik nəzarət, normativ aktlar, hüquq fəlsəfəsi, Roma hüququ, institusional struktur, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi.

I. Giriş

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının hüquqi statusu və onun insan hüquqlarının müdafiəsində rolu mövzusu Beynəlxalq hüququn ən aktual mövzularından biri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin, hüquqi subyektlərin, müxtəlif beynəlxalq parlamentlərin, təşkilatların və digər orqanların arasındakı münasibətləri, həmçinin beynəlxalq müstəvidə insan haqlarının, hüquq və azadlıqların qorunmasına aid olan bütün sahələri özündə ehtiva edir. Beynəlxalq hüququn başqa hüquq sistemlərindən fərqi odur ki, onun fəaliyyəti və istifadə etdiyi hüquq normaları dövlətlərin özündən, onların milli hüquqi statusundan azaddır, yəni burada aparıcı təşkilatın özünün müstəqil fəaliyyət növünün forma və metodlarından bəhs olunur. Avropa Şurası Parlament

¹ Dissertant / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrası / email: karamat.ganbarov@dia.edu.az

Assambleyası buraya daxil olan dövlətlərin ümumi işinin və mənafeinin xeyrinə olan qanunlar, normativlər qəbul edəcəyi öhdəliyini öz üzərinə götürdüyü üçün beynəlxalq hüququn subyektidir. Beynəlxalq hüquq öz aktlarında hüquqi subyektlərin dövlətlərarası, parlamentlərarası normativ, təşkilatlararası, məhkəmələrarası münasibətlərin mahiyyətindən, iş prinsiplərindən, hüquqi texnikasından istifadə edirsə də, lakin bütövlükdə bu qurumların heç birinin səlahiyyətlərinə tam və qəti şəkildə malik deyildir. Təkcə AŞPA deyil, beynəlxalq hüquq sisteminə daxil olan bütün hüquqi subyektlər, digər dövlətlər üçün məcburi olan qanunlar verə bilməz. Beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı rola malik olan hüquq subyektləri, yalnız hər hansı bir dövlətin suverenliyinə təhlükə yarandığı zaman, yaxud xalqların təhlükəsizliyini, haqlarını, hüquq və azadlığını təmin etmək üçün müəyyən hərbi və ya qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq etmək hüququna malikdir. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müasir beynəlxalq siyasətdə beynəlxalq hüququn yerinə və roluna həmişə xüsusi önəm vermişlər. Dövlətimizin rəhbərliyinin qəti mövqeyi belə olmuşdur ki, “sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında, beynəlxalq münaqişələrin və mübahisələrin nizama salınmasında, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları əsas götürülməlidir”. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə maraqlarının müdafiə edilməsi zərurəti diplomatiya və beynəlxalq hüquq sahəsində milli kadrların hazırlanması vəzifəsini ön plana çəkmişdir.

Qloballaşan dünyada dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların və digər hüquqi subyektlərin münasibətləri insan hüquqlarının qorunmasında xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu kontekstdə AŞPA-nın institusional fəaliyyəti və hüquqi statusu, beynəlxalq hüququn inkişafı, həm də idarələrin daxili hüquq sistemlərinin demokratik transformasiyası mühüm tədbirlərdir.

Beynəlxalq hüquq dövlətlərinin və digər hüquqi şəxslərin eyni münasibətləri tənzimləyən və eyni zamanda insan hüquqları, hüquq və azadlıqların beynəlxalq müdafiəsini təmin edən hüquq sistemidir. Beynəlxalq hüququn başqa hüquq tətbiqlərindən istifadə edərək əsas ondan müdafiə sistemində, burada normativ aktların kənarında, dövlət səviyyəsində razılaşma və konvensiyalardan istifadə edilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan, beynəlxalq hüquqda subyektivlik yalnız formal atributlarla deyil, eyni zamanda fəaliyyət və institusional iştirakla bağlıdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyası bu mənada beynəlxalq hüququn mühüm subyektlərindən biri kimi çıxış edir və dövlət sosial platforması ilə yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsində normativ təzyiq və monitoring mexanizmi rolunu oynayır.

AŞPA institusional strukturu, qərar qəbul etmə prosesləri “yumşaq hüquq-mühafizə orqanları”nın formalaşdırdığı dəyişikliklər və idarələr, idarələrin daxili hüquqi islahatlarında istiqamətverici təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər beynəlxalq hüququn hüquqi subyektləri, o cümlədən AŞPA, bəzi dövlətlər üçün məcburi hüquqi aktlar qəbul etmək idarəçiliyinə malik olmasalar da, onlar normativ hüquqi texnika, institusional fəaliyyət və demokratik legitimlik baxımından əsas amilləri doğura bilər. Bu, insan hüquqları və vətəndaş azadlıqlarının qorunması sahəsində özünü daha qabarıq göstərir.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri yalnız texniki norma və prosedurlar toplusu olmamışdır, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik, sülh və ədalətin qorunması üçün əsaslar qoyur. Azərbaycanın ümummilliyə lideri Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dövlət siyasətində beynəlxalq hüququn prinsiplərinə xüsusi təminat verilir. Bu yanaşma Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin hüquqi müstəvidə həllində beynəlxalq hüququn fundamental norma və prinsiplərinə əsaslanma ehtiyacı, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə milli maraqlarının qorunması, beynəlxalq hüquq və diplomatiya sahəsində səriştəli milli kadrların hazırlanması, bu gün daha çox perspektiv və strategiya kimi aktuallaşdırılmış məsələlərdir. Məhz bu kontekstdə, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının hüquqi statusunun və insan hüquqlarının müdafiəsinə dair rolunun elmi tədqiqi, həm beynəlxalq hüququn nəzəri əsaslarının yaradılması, həm də Azərbaycanın hüquqi siyasətinin qorunmasına xidmət edir.

II. İnsan hüquqlarının anlayışı və onların nəzəri əsasları

İnsan hüquqlarının mahiyyəti, onların fundamental xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası, bütövlükdə cəmiyyətin sosial və hüquqi inkişaf səviyyəsini əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. İnsan hüquqları, cəmiyyətin ictimai şüur səviyyəsini məhsulu olmaqla yanaşı, həmin cəmiyyətin

hüquqi münasibətlərinin daxili və beynəlxalq səviyyədə təşəkkül tapmasına təsir göstərən başlıca normativ meyarlar sistemini təşkil edir. Bu anlayışın “insan hüquqları”, “insan haqları” və “hüquq” kimi müxtəlif terminoloji tərkibləri eyni mənəvi və hüquqi məzmunun müxtəlif semantik ifadələri olub, insanın azadlıq və ləyaqət əsaslı hüquqi statusunu müəyyənləşdirir.

İnsan hüquqları şəxsiyyətin sosial və hüquqi azadlığının forması kimi çıxış edir və cəmiyyət, dövlət, eləcə də digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin təməl prinsipini təşkil edir. Müasir dünyada hüquq və azadlıqlar olmadan insanın cəmiyyət içərisində hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək, onun ictimai varlığının məzmununu dərk etmək mümkün deyildir. Bu hüquqlar irqindən, dinindən, cinsindən və digər sosial fərqliliklərindən asılı olmayaraq bütün insanlara aiddir və azadlıq, bərabərlik, ədalət, humanizm kimi universal dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Hüquq nəzəriyyəsi, siyasi elmlər, fəlsəfə, sosiologiya və digər ictimai şüur sahələri insan hüquqlarının daha dərin və əhatəli öyrənilməsinə xidmət edir. İnsan hüquqları olmadan hüquqi, siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər sistemini obyektiv şəkildə qiymətləndirmək və təhlil etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də, insan hüquqları ümumbəşəri mədəniyyətin əsas təməlini təşkil edir və beynəlxalq münasibətlərin məzmununu müəyyən edən universal-norma kimi çıxış edir.

İnsan hüquqlarının tarixi inkişafı, onların formalaşma mərhələləri və nəzəri əsasları yalnız hüquq elmi üçün deyil, ümumilikdə ictimai həyatın bütün sahələri üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. İnsan hüquqları cəmiyyətin sivilizasiya səviyyəsini, hüquqi mədəniyyətini və dövlətin idarəçilik mexanizmini müəyyənləşdirən əsas göstəricilər sırasındadır. Hüquqi ədəbiyyatda insan hüquqları imtiyaz deyil, insanın bioloji və sosial varlığı üçün zəruri olan, onun cəmiyyət qarşısında irəli sürdüyü legitim və hüquqi əsaslı tələblər kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, insan hüquqları “fundamental” anlayışı ilə eyniləşdirilir və bu hüquqların gerçəkləşməsi insanın ləyaqətli həyatını təmin edən əsas sosial mexanizm kimi çıxış edir [10, s. 44-45].

İnsan hüquqları anlayışı eyni zamanda ictimai struktur daxilində gedən sinfi, sosial və siyasi mübarizələrin təzahürü olmuşdur. Onların təşəkkül tapması və hüquqi sistemlərə daxil edilməsi tarixən müxtəlif dövrlərin ideoloji baxışları, hüquqi məktəbləri və dövlətçilik ənənələri çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Beləliklə, insan hüquqları haqqında dərin və elmi əsaslandırılmış biliklərə malik olan cəmiyyətlər daha səmərəli hüquqi tənzimləmə sisteminə və çevik dövlət-vətəndaş münasibətlərinə malik olurlar. İnsan hüquqlarının tarixi kökləri insanlığın minilliklər boyunca formalaşdırdığı mənəvi-etik dəyərlər, ictimai adət-ənənələr və sosial həmrəylik prinsipləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu hüquqlar yalnız hüquqi normativlər toplusu olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda ümumi rifah konsepsiyasına əsaslanan və cəmiyyətin əxlaqi inkişafına xidmət edən fundamental dəyərlər sistemi kimi çıxış edir. Onların əxlaqi xüsusiyyəti hüquqların sosial legitimliyini və universallığını artırır. Bu isə öz növbəsində hüquqi islahatların effektivliyinə və cəmiyyətin demokratik transformasiyasına zəmin yaradır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi bu mənada yalnız dövlətin funksional vəzifəsi deyil, həm də hər bir fərdin sosial və mənəvi məsuliyyəti kimi qəbul edilməlidir.

III. Beynəlxalq hüququn inkişafında insan hüquqları

Müasir hüquqi-sosial dövlətdə insan hüquqlarının qorunması dövlətin ali məqsədi kimi təsbit olunmaqla, onun bütün hüquqi və institusional mexanizmlərinin mərkəzinə yerləşdirilmişdir. İnsan hüquqları ideyasının tarixən uzunmüddətli inkişafı, bu hüquqların əsasını təşkil edən fundamental prinsiplərin – azadlıq, demokratiya, bərabərlik, humanizm və ədalətliyin ictimai şüurda tədricən tanınması ilə nəticələnmişdir. Məhz bu prinsiplər əsasında hüquqi dövlət konsepsiyası təşəkkül tapmış, insan hüquqlarının üstünlüyü ideyası isə hüquqi dövlətçiliyin əsas institusional dayacağına çevrilmişdir.

Hüquqi idarəetmənin və beynəlxalq hüququn təşəkkülündə yalnız müasir mexanizmlər deyil, eyni zamanda hüququn tarixi inkişaf mərhələləri də əsas rol oynamışdır. İnsan cəmiyyətində ilkin mərhələlərdə münasibətlər əxlaq, dini rituallar və tayfa tabuları vasitəsilə tənzimlənirdi. Zaman keçdikcə bu normativ sistemlər sosial təcrübəyə əsaslanan hüquq sistemlərinə çevrildi. Dövlətin yaranması ilə hüquqi sistemlər daha da mürəkkəbləşdi və bütün ictimai-iqtisadi sferaları əhatə etməyə başladı.

Quldarlıq dövrünün hüquqi sistemi olan Roma hüququ bu gün də müasir hüquq sistemlərinin təməlini təşkil edən klassik hüquq modeli hesab olunur. Roma hüququ yalnız quldarlıq sinfinin

maraqlarını ifadə etməklə kifayətlənməmiş, həm də hüquqi rasionallıq və sistemləşdirilmiş kodifikasiya nümunəsi olmuşdur. İctimai və şəxsi hüququ ayıran yanaşmaları ilə Roma hüququ, həm dövlətin mənafeyini, həm də fərdi subyektlərin hüquqi statusunu təmin edirdi. Roma hüququnda formalaşmış hüquqi institutlar və qaydalar Avropa hüquq ailələrinin sonrakı inkişafına yön verən əsas baza olmuşdur [9, s. 19-29]. Müasir dövrdə bu hüquqi ənənələr roman-german hüquq ailəsində təcəssüm olunur. Buraya Fransa, İtaliya, İspaniya, Almaniya, Avstriya, Belçika kimi ölkələrin hüquq sistemləri daxildir. Bu hüquq ailəsinin resepsiyası beynəlxalq hüquqda normativ kodlaşdırma və hüquqi tipologiyaların formalaşmasında əsaslı baza rolunu oynamışdır. Çex hüquqşünası Viktor Knapp hüquqi sistemləri “dünyanın hüquqi coğrafiyası” anlayışı ilə təhlil edərək beynəlxalq hüququn strukturlaşmasında yeni metodoloji yanaşma təqdim etmişdir [12, s. 73-77]. Onun fikrincə, beynəlxalq hüquq sisteminin təhlili yalnız məkan çərçivəsində deyil, həm də struktur və vəzifə bölgüsü əsasında aparılmalıdır. Knapp, hüquq sistemlərinin elmi-sosioloji inkişafını izah edərkən onların coğrafi bölgülərlə yanaşı, ideoloji və funksional fərqlərinə də xüsusi önəm verir [12, s. 140-144].

İkinci Dünya Müharibəsinin dağıdıcı nəticələri təkcə dünya xəritəsində deyil, həm də beynəlxalq hüquq müstəvisində dərin struktur dəyişiklərinə səbəb olmuşdur. İnsanların hüquqi şüurunda baş verən transformasiya yeni bir hüquqi-siyasi reallığı zəruri etmişdir. Nasional-sosializmin iflası və onun doğurduğu humanitar fəlakətlər nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş yeni yanaşmalar formalaşmışdır. Dövlətlərin öz milli hüquqi mühitini qapalı sistemə çevirməsi və beynəlxalq əməkdaşlıqdan imtina etməsi artıq XXI əsrin beynəlxalq hüquq sistemində legitimlik daşımır. Beynəlxalq informasiya mühiti, iqtisadi qarşılıqlı asılılıq və qlobal hüquqi inteqrasiya bu cür izolyasion yanaşmaların qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən Avropa Şurası və onun parlamentar orqanı olan AŞPA kimi təşkilatların yaranması zəruri tarixi nəticə kimi meydana çıxmışdır. AŞPA üzv dövlətlərin siyasi ənənələrini və dəyərlərini təmsil etməklə yanaşı, onları ümumbəşəri hüquq və azadlıqlar kontekstində ümumiləşdirən hüquqi platforma rolunu oynayır. Bununla belə, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının hüquqi statusu Avropa İttifaqının Avropa Parlamenti ilə müqayisədə fərqlidir. AŞPA publik hüquqi statusa malik deyildir, yəni onun məcburi yurisdiksiyası yoxdur. Publik hüquqi status anlayışı, hüquqi şəxsin sanksiya tətbiq etmək, mübahisələri məcburi qaydada həll etmək, hüquqi-fiziki şəxslərə qarşı hüquqi nəticə doğuran qərarlar vermək səlahiyyəti anlamına gəlir. AŞPA bu növ yurisdiksiya səlahiyyətlərindən məhrumdur və onun qətnamələri, tövsiyələri icraedici xarakter daşımır [11, s. 123].

IV. AŞPA-nın yurisdiksiya və hüquqi status problemləri

Yurisdiksiya termini dövlətin və ya onun orqanlarının müəyyən coğrafi və hüquqi çərçivədə qanunverici, icraedici və ya məhkəmə səlahiyyətlərini həyata keçirmək imkanını ehtiva edir. Bu, milli yurisdiksiyada dövlətin ərazisində, şəxsi yurisdiksiyada isə onun vətəndaşlarına aid edilir. Müasir hüquq nəzəriyyəsinə bu funksional hüquqi səlahiyyətlər bəzən "kompetensiya" anlayışı ilə də ifadə olunur. Kompetensiya konkret təşkilat və ya orqanın yalnız ona məxsus olan və hüquq normaları çərçivəsində tətbiq edə biləcəyi qərarvermə imkanlarını əhatə edir [12, s. 73-77]. Avropa Şurası Parlament Assambleyası hər hansı bir dövlət orqanından fərqli olaraq, beynəlxalq hüququn predmeti kimi tamhüquqlu publik orqan sayıla bilməz. Lakin onun fəaliyyəti zaman-zaman üzv dövlətlərin daxilində olan bəzi konstitusiyaya subyektlərinin hüquqi və siyasi təsirindən daha artıq əhəmiyyət kəsb edə bilər. AŞPA-nın qəbul etdiyi qətnamələr, normativ tövsiyələr və insan hüquqları ilə bağlı sənədlər müvafiq dövlətlər üçün məcburi xarakter daşmadığı halda, onların beynəlxalq aləmdə yaratdığı təsir və presedent xarakteri daşıyan hüquqi-siyasi nəticələr danılmazdır [9, s. 114-122]. Publik hüquqa malik orqanların klassik xüsusiyyətləri – ictimai maraqlara xidmət etmələri, hüquqi normativlərə tabe olmaları və hüquqi nəticə doğuran qərarların yazılı şəkildə təqdim edilməsi AŞPA tərəfindən formal olaraq daşınmasa da, bu təşkilatın fəaliyyəti çox zaman həmin prinsiplərin qeyri-rəsmi davamı kimi çıxış edir. Bu mənada AŞPA hüquqi mənada publik orqan olmasa da, funksional baxımdan regional beynəlxalq münasibətlərdə normativ qaydaların təşviqində və monitorinqində effektiv hüquqi mexanizm rolunu oynayır.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) hüquqi statusunu təhlil edərkən onun hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan yazılı səlahiyyətlərinin məhdud xarakter daşdığını xüsusilə qeyd etmək

lazımdır. Bu məhdudiyyətlər Avropa Şurasının Nizamnaməsində təsbit olunan hüquq və vəzifələrdən irəli gəlir və Assambleyanın normativ hüquqi aktlara əsaslanaraq icraedici səlahiyyətlər həyata keçirə bilməməsi ilə nəticələnir. AŞPA-nın yurisdiksiyası əsasən tövsiyə, rəy və qətnamə xarakterli sənədlərlə məhdudlaşır. Bu isə onu publik hüquqa malik beynəlxalq təşkilatlardan funksional baxımdan fərqləndirir.

Yurisdiksiya anlayışı, hüquqi doktrinalarda həm ərazi, həm də funksional əsaslarda müəyyən edilir. Müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində həyata keçirilən dövlət yurisdiksiyası yalnız həmin dövlətin daxili hüquq sistemində əsaslanıb bilər. Lakin əgər bu fəaliyyət beynəlxalq hüquq sistemində daxil olursa, o zaman bu status artıq milli deyil, qismən federal və ya supramilli xarakter alır. Bu zaman dövlətin səlahiyyətləri beynəlxalq müqavilələr, normativ aktlar və təşkilatların qurucu sənədləri ilə tənzimlənir. Beynəlxalq təşkilatların strukturu və idarəetmə formaları isə adətən konkret milli hüquq sistemləri ilə deyil, onların öz institusional nizamnamələri və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Müxtəlif dövlətlərdə ali idarəetmə orqanlarının statusu konstitusiyalar və ya fərmanlarla müəyyən edilsə də, beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə bu cür vahid hüquqi sənəd və ya məcəllələşdirilmiş hüquq aktları yoxdur. Beynəlxalq təşkilatların hüquqi statusu və funksional mexanizmləri, onların təsis sənədləri, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər, habelə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanan ümumiləşdirilmiş normalar əsasında müəyyən edilir. Bu kontekstdə beynəlxalq təşkilatlar hüququ sahəsində bir neçə əsas sənəd mühüm yer tutur:

Təsis aktları (nizamnamələr) - hər bir beynəlxalq təşkilat təsisçi dövlətlərin qəbul etdiyi müqavilə ilə yaradılır və struktur, orqanlar, səlahiyyətlər, üzvlük, büdcə və digər məsələlər bu sənədlə tənzimlənir;

Universal konvensiyalar - məsələn, 1975-ci il Vyana Konvensiyası (dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında) və 1986-cı il Vyana Konvensiyası (dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında);

Qərargah sazişləri – beynəlxalq təşkilatla onun yerləşdiyi dövlət arasında bağlanan sazişlər (məsələn, BMT ilə ABŞ arasında 1947-ci il sazişi).

Bu hüquqi çərçivələr müxtəlif beynəlxalq təşkilatların statusunu və onların normativ fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edir. AŞPA kimi təşkilatların hüquqi təbiəti də bu yanaşmalardan irəli gəlir və onların beynəlxalq hüquqda oynadığı rolu funksional, lakin qeyri-məcburi hüquqi təsir sferasında müəyyənləşdirir [11, s. 118].

Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA) 1949-cu ildə təsis edilmiş və Avropada hüququn aliliyini, demokratiya prinsiplərini və insan hüquqlarının təminatını beynəlxalq səviyyədə təşviq etmək məqsədi daşıyan ən mühüm məsləhətçi orqanlardan birinə çevrilmişdir. AŞPA hüquqi baxımdan məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmasa da, onun qəbul etdiyi qətnamə və tövsiyələr siyasi baxımdan əhəmiyyətli təsir gücünə malikdir. Bu təsirin institusional qaynağı, onun Avropa Şurasının strukturunda əsas konstitusional elementlərdən biri kimi çıxış etməsidir.

Hüquq elmləri doktoru, professor Əmir Əliyev AŞPA-nın hüquqi statusunu “məsləhət xarakterli səlahiyyətlərə malik, lakin normativ gücə sahib olmayan beynəlxalq parlament qurumu” kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, AŞPA-nın funksional rolu beynəlxalq hüququn “yumşaq hüquq” (soft law) kateqoriyasına uyğun şəkildə qiymətləndirilməlidir. Ə.Əliyev qeyd edir ki, Assambleyanın qəbul etdiyi sənədlər birbaşa hüquqi öhdəlik yaratmasa da, üzv dövlətlər üzərində siyasi və mənəvi təzyiq mexanizmi rolunu oynayır və nəticə etibarilə hüquq sistemlərinin demokratikləşməsinə mühüm töhfə verir [2, s. 212]. Assambleyanın strukturu və hüquqi səlahiyyətləri onun normativ təbiətini müəyyən edir. Parlament Assambleyasının Sədri və vitse-sədrələri, siyasi fraksiyalar, daimi və xüsusi komitələri, Bürosu və katibliyi, onun fəaliyyətdə olan qərarverici və təşəbbüskar orqanlarını təşkil edir. AŞPA, həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) hakimlərinin seçilməsi, Avropa Şurasının Baş Katibinin müəyyənləşdirilməsi və seçkilərə beynəlxalq müşahidə missiyalarının göndərilməsi funksiyalarını da yerinə yetirir.

Ə.Əliyevin “İnsan hüquqları” dərslində də vurğulandığı kimi, AŞPA-nın insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində oynadığı rol təkcə hüquqi nəzarət funksiyası ilə deyil, həm də demokratik institusiyaların formalaşması və siyasi islahatların təşviqi baxımından fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, Assambleyanın qəbul etdiyi qətnamələr və hesabatlar “hüquqi öhdəlik

doğurmayan, lakin beynəlxalq hüququn inkişafında istiqamətverici rol oynayan sənədlər” kimi qiymətləndirilməlidir [3, s. 147-149].

V. AŞPA-nın institusional strukturu və müasir təsir modelləri

Müasir dövrdə AŞPA-nın əhatə etdiyi sahələr təkcə insan hüquqları və qanunun aliliyi ilə məhdudlaşmır; o həm də regional təhlükəsizlik, sosial ədalət, gender bərabərliyi, təhsil, mədəniyyət və ətraf mühitin qorunması kimi mövzularla da aktiv şəkildə məşğul olur. AŞPA, struktur baxımından publik hüquqa malik olmayan bir təşkilat olsa da, onun qəbul etdiyi qərarlar və fəaliyyəti bir çox hallarda milli səviyyədəki publik hakimiyyət orqanlarının hüquqi aktlarından daha geniş beynəlxalq rezonans doğura bilir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyası beynəlxalq hüquq sistemində unikal statusa malikdir: o həm hüquqi baxımdan normativ olmayan, həm də faktiki olaraq hüquqi mexanizm kimi fəaliyyət göstərən bir qurumdur. Ə.Əliyev bu yanaşmanı “qeyri-klassik hüquqi təsir modeli” adlandıraraq vurğulayır ki, AŞPA-nın təsiri onun formal səlahiyyətlərindən daha çox funksional nəticələri ilə ölçülür.

Avropa Şurasının institusional strukturunun əsas komponentlərindən biri olan Parlament Assambleyası (AŞPA), təşkilatın təməlini təşkil edən iki əsas orqandan biri olaraq fəaliyyət göstərir. Hüquqi baxımdan AŞPA qanunverici statusa malik deyil və onun qərarları məsləhət xarakteri daşıyır, buna görə də normativ məcburiyyət yaratmır. Bu status, Assambleyanın Avropa Şurası Nizamnaməsinin hüquqi doktrinasına uyğun olaraq məsləhətçi və təşəbbüsverici orqan funksiyasını yerinə yetirməsi ilə müəyyən edilir. AŞPA üzv dövlətlərin milli parlamentlərindən təyin olunan nümayəndələrdən ibarətdir və bu nümayəndə heyətləri ölkənin siyasi spektrini hökumət və müxalifət daxil olmaqla təmsil etməlidirlər. Nümayəndələrin sayı ölkənin əhalisinin miqyasına uyğun müəyyən olunur. Məsələn, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya və Rusiya Federasiyası - 18, İspaniya və Ukrayna - 12, Yunanıstan və Belçika - 7, Azərbaycan - 6, Moldova - 5 nümayəndə ilə təmsil olunur. Bu kvotalar təmsilçilik prinsipi əsasında müəyyənləşdirilir və Avropa Şurası çərçivəsində hüquqi bərabərlik və ədalətli iştirak mexanizmini təmin edir [2, s. 137]. AŞPA-nın strukturunda Nazirlər Komitəsi ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Komitənin bəzi qərarları hüquqi baxımdan məcburidir, lakin AŞPA-nın funksiyası daha çox tövsiyəverici, monitorinq və hesabat təqdim etməyə yönəlkdir. Assambleya il ərzində Strasburqda üç dəfə plenar iclaslar keçirir, burada müxtəlif hüquqi və siyasi mövzular üzrə debatlar təşkil olunur və Nazirlər Komitəsinə, habelə üzv dövlətlərin hökumətlərinə tövsiyələr təqdim edilir. Bundan əlavə, Assambleya Avropa Şurasının Baş Katibini və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) hakimlərini seçmək funksiyasını yerinə yetirir.

Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA) müasir dövrdə fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq parlamentar orqanlardan biri kimi çıxış edir. Onun hüquqi statusu və institusional strukturu, yalnız Avropa məkanında deyil, eyni zamanda ümumbəşəri hüquqi dəyərlər sistemində mühüm yer tutur. Assambleya termini (fr. assemblée) hüquqi qərarların qəbul olunduğu, dövlətlərarası təmsilçiliyin həyata keçirildiyi institusional məkan olaraq tanınır. Bu mənada AŞPA öz fəaliyyətində geniş mandatlı hüquqi və siyasi vəzifələri həyata keçirən beynəlxalq təşkilatın əsas parlamentar qoludur.

AŞPA-nın hüquqi mahiyyətini anlamaq üçün onun tarixi genezisinə nəzər salmaq zəruridir. İkinci Dünya Müharibəsi XX əsrin beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin sarsıntılar, siyasi və sosial böhranlar yaratmış və insan hüquqları ideyasının yenidən beynəlxalq gündəliyə çıxmasına səbəb olmuşdur. Hələ müharibələrdən əvvəl maarifçi Jan Jak Russo qeyd edirdi ki, müharibələr insanlar arasındakı münasibətləri deyil, dövlətlərarası hüquqi münasibətləri ifadə edir. Müharibə dövrlərində belə, insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı təşəbbüslərin və hüquqi təcrübələrin mövcudluğu, bu sahədə beynəlxalq hüquqşünasların fəaliyyətini gücləndirmiş, hüquqi neytrallıq, müharibə immuniteti və adət hüququ kimi anlayışların beynəlxalq hüquqa daxil olmasına şərait yaratmışdır [9, s. 74-75].

Avropa hüquqşünasları, məsələn, fransız hüquq nəzəriyyəçisi Rene Kassen qeyd edir ki, AŞPA-nın təşkili, yalnız konstitusion müdafiə ilə kifayətlənməməli, beynəlxalq hüquqi institutlar və prosedurlar vasitəsilə təmin edilməlidir. Kassenin fikrincə, Assambleya Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası çərçivəsində formalaşan hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üçün əsas platformalardan biridir [7, s. 158-161].

Eyni zamanda, alman hüquqşünası Theodor Meron qeyd edir ki, AŞPA-nın institusional fəaliyyəti yalnız hüquqi təkliflərin verilməsi ilə məhdudlaşmır, bu orqan həm də üzv dövlətlərdə insan hüquqları sahəsində hüquqi praktikaların monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Onun fikrincə, beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üçün AŞPA-nın fəaliyyəti əvəzsizdir [13, s. 102-105].

İtaliyalı hüquqşünas, beynəlxalq cinayət hüququ üzrə tanınmış ekspert və sabiq Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin ilk prezidenti Antonio Cassese, beynəlxalq hüququn inkişafında Avropa Şurası Parlament Assambleyasının rolunu yüksək qiymətləndirən aparıcı tədqiqatçılardan biri kimi çıxış etmişdir. O, AŞPA-nın funksiyalarını yalnız simvolik və tövsiyəverici orqan kimi deyil, həm də Avropada və qlobal miqyasda insan hüquqlarının effektiv müdafiəsinin institusional dayağı kimi qiymətləndirmişdir. Casseseyə görə, AŞPA-nın hüquqi təsiri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- Normativ gücün formalaşması - AŞPA-nın qəbul etdiyi qətnamələr və tövsiyələr hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşmadığı halda, onların "soft law" (yumşaq hüquq) təsiri beynəlxalq və milli hüquq sistemlərində presedent yaradan əhəmiyyətə malikdir. Cassese bu məsələni belə izah edir: "Assambleyanın siyasi təsiri hüquqi icbari qüvvədən çox hüquqi istiqamətvericilik gücündə əks olunur" [6, s. 390]. Cassese AŞPA-nın Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin formalaşmasında və onun hüquqi çərçivələrinin hazırlanmasında "konseptual katalizator" rolunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, AŞPA-nın normativ təşəbbüsləri olmadan Konvensiyanın bu qədər geniş şəkildə tətbiq edilməsi və dinamik təsiri mümkün olmazdı. Cassese AŞPA-nın siyasi nəzarət və monitorinq fəaliyyətini beynəlxalq hüququn "qarşısının alınması və cavabdehlik mexanizmlərinin" tərkib hissəsi kimi izah edərək belə yazırdı: "Assambleya bu gün dünyada azsaylı orqanlardan biridir ki, sistematik və prosedur qaydalar çərçivəsində insan hüquqlarının pozulması hallarını araşdırır və üzv dövlətlərə hüquqi əsaslı tövsiyələr verir" [6, s. 392-393]. O həmçinin qeyd edir ki, AŞPA-nın fəaliyyət modeli digər beynəlxalq və regional təşkilatlar, o cümlədən Afrika Birliyi və Amerika Dövlətləri Təşkilatı üçün hüquqi və institusional model rolunu oynayır. Onun sözləri ilə: "Avropa təcrübəsi qlobal konstitusionalizm baxımından təqlid edilməyə dəyər bir nümunədir" [6, s. 395].

Amerikalı hüquqşünas və BMT-nin sabiq xüsusi məruzəçisi Filip Alston (*Philip Alston*) insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini təhlil edərkən Avropa Şurası Parlament Assambleyasını (AŞPA) mühüm parlament nəzarəti və hüquqi hesabatlılıq institutu kimi xarakterizə edir. O, AŞPA-nın fəaliyyətini yalnız məsləhətverici mexanizm kimi deyil, hüquq pozuntularına qarşı preventiv tədbirlərin hüquqi baza daşıyıcısı kimi dəyərləndirir. Alstonun fikrincə, "Avropa Şurası Parlament Assambleyası, insan hüquqları ilə bağlı hesabatların hazırlanması və dövlətlərə ünvanlanan tövsiyələrin verilməsi funksiyaları sayəsində, bir çox hallarda hüquqi və siyasi məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu funksiyalar, yalnız müzakirə səviyyəsində qalmayıb, real hüquqi və institusional dəyişikliklərin başlanğıc nöqtəsinə çevrilir" [1, s. 2-4]. Alston bildirir ki, AŞPA-nın hazırladığı insan hüquqları hesabatları sırf faktoloji sənəd olmaqla yanaşı, hüquq pozuntularının sistematik şəkildə təhlilinə, səbəblərinin hüquqi qiymətləndirilməsinə və hüquqi tövsiyələrin formalaşdırılmasına xidmət edir. "Assambleyanın hesabatları hüquq pozuntularının təsadüfi deyil, struktur problemlərlə əlaqəli olduğunu göstərən əsas mexanizmdir və bu baxımdan ciddi siyasi nəticələr doğura bilər" [1, s. 5]. Alstonun fikrincə, AŞPA-nın tövsiyələri üzv dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun davranmaları üçün qeyri-məcburi olsa da, güclü hüquqi presedent yaradan sənədlərdir. Bu sənədlər çox zaman milli qanunvericiliklərə transformasiya edilir və bu yolla insan hüquqlarının qorunması üzrə tədbirlər institusional şəkildə gücləndirilir [1, s. 6-7]. O vurğulayır ki, AŞPA-nın fəaliyyəti yalnız dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində deyil, eyni zamanda ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərən hüquqi rıçaq kimi də çıxış edir. "AŞPA-nın siyasi-hüquqi qiymətləndirmələri və onların mediada əksi, çox zaman üzv dövlətlərin insan hüquqları üzrə daha məsuliyyətli davranış sərgiləməsinə səbəb olur. Bu, xüsusən də seçkiqabağı dövrlərdə müşahidə olunur" [1, s. 8-9]. Ümumiyyətlə, Alstonun tədqiqatları göstərir ki, AŞPA-nın tövsiyə xarakterli sənədləri və hüquqi hesabatları, zamanla dövlətlərin beynəlxalq hüquqa uyğun davranış öhdəliklərinin formalaşmasına təsir edir. O, Assambleyanı demokratik qanunçuluq və hüquqi hesabatlılığın "qeyri-məcburi sanksiya aləti" kimi xarakterizə edir.

Digər bir amerikalı hüquqşünas, beynəlxalq insan hüquqları sahəsində tanınmış ekspert və keçmiş Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) hakimi Tomas Bürqental (*Thomas Buergenthal, 1934-2023*) AŞPA-nın Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirmişdir. Onun fikirləri bu iki qurumun qarşılıqlı fəaliyyətinin Avropada insan hüquqları sisteminin institusional inkişafında və hüquqi islahatların təşviqində mühüm rol oynadığını göstərir. Bürqental hesab edir ki, AŞPA sadəcə müşahidəçi və tövsiyə verən qurum olmaqla kifayətlənmir, o, insan hüquqlarının qorunması sahəsində real hüquqi islahatların aparılmasına təkan verən əsas siyasi-hüquqi platformadır. Onun sözlərinə görə, AŞPA-nın qəbul etdiyi qətnamələr və monitorinq mexanizmləri, üzv dövlətlərdə insan hüquqlarına dair qanunvericilikdə dəyişikliklərin edilməsinə səbəb olmuşdur. O qeyd edirdi ki, “Parlament Assambleyasının siyasi çəkisi və hüquqi təsir gücü onun normativ mandatından çox-çox yüksəkdir. O, AİHM-in presedent hüququ ilə yanaşı, üzv dövlətlərə sistemli hüquqi islahatlar həyata keçirmək üçün zəruri siyasi iradə yaradır” [5, s. 783-785]. Bürqental AŞPA-nın hakimlərin seçilməsi prosedurundakı rolunu xüsusi vurğulayır. O bildirir ki, bu prosedur sadəcə formal bir mexanizm deyil, əksinə AİHM-in müstəqil, yüksək ixtisaslı və gender baxımından balanslaşdırılmış heyətlə təmin olunmasının qarantıdır: “AŞPA-nın həyata keçirdiyi seçim prosesi, Məhkəmənin legitimliyi və ictimai etimadı baxımından əsas sütunlardan biridir. Parlament Assambleyasının peşəkar və obyektiv qiymətləndirməsi olmasaydı, AİHM bugünkü nüfuzunu qazana bilməzdi” [4, s. 159-161]. Onun fikrincə, AŞPA AİHM-in qərarlarının icrasına ictimai və siyasi nəzarətin təmin olunmasında əsas mexanizmlərdən biridir. O qeyd edir ki, məhz AŞPA-nın tövsiyələri və monitorinq hesabatları nəticəsində bir çox üzv dövlətlər AİHM qərarlarını vaxtında və tam şəkildə icra etməyə məcbur olmuşdur. O həmçinin AŞPA-nı insan hüquqları sistemində strateji bir aktor kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, AŞPA normativ gücə malik olmasa da, onun siyasi təsiri sayəsində insan hüquqlarının qorunmasında konkret nəticələr əldə edilir, AŞPA və AİHM-in komplementar fəaliyyəti sayəsində Avropada hüquqi islahatlar və müstəqil məhkəmə institutları inkişaf etdirilmişdir və bu əməkdaşlıq modeli digər beynəlxalq təşkilatlar üçün də nümunə təşkil edə bilər. Düşünürəm ki, Bürqentalın fikirləri AŞPA-nın beynəlxalq hüquqi sistemdə yeri və əhəmiyyətini anlamaq üçün mühüm mənbələrdən biridir.

Britaniyalı hüquqşünas və beynəlxalq hüquq üzrə tanınmış ekspert, xanım Kristina Çinkin (*Christine Chinkin*) AŞPA-nın qadın hüquqları və gender bərabərliyi sahəsindəki təşəbbüslərini yüksək qiymətləndirmişdir [8, s. 18-22]. O, AŞPA-nın bu sahədəki fəaliyyətinin beynəlxalq standartların formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verdiyini vurğulamışdır. K.Çinkin, qadın hüquqları və gender bərabərliyi məsələlərində beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. O, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının bu sahədəki təşəbbüslərini alqışlayaraq onların beynəlxalq standartların formalaşmasına təsirini qeyd etmişdir [8, s. 37-41]. Çinkin, AŞPA-nın qadın hüquqları və gender bərabərliyi sahəsindəki fəaliyyətini aşağıdakı aspektlərdə qiymətləndirmişdir:

- Normativ çərçivənin gücləndirilməsi: AŞPA-nın qəbul etdiyi qətnamə və tövsiyələr, qadın hüquqları və gender bərabərliyi sahəsində beynəlxalq hüquqi çərçivənin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu sənədlər, üzv dövlətlər üçün hüquqi və siyasi istiqamətlər müəyyən edərək gender əsaslı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına töhfə verir.

- İstanbul Konvensiyasının hazırlanması: Çinkin, Avropa Şurasının Qadınlara qarşı Zorakılıq və Məişət Zorakılığına qarşı Mübarizə üzrə Konvensiyasının (İstanbul Konvensiyası) hazırlanmasında elmi məsləhətçi kimi iştirak etmişdir. Bu konvensiya, qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması və qurbanların müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartların müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

- Qadınlara Sülh və Təhlükəsizlik sahəsində rolu: Çinkin, qadınlara sülh və təhlükəsizlik sahəsində iştirakının artırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. O, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1325 sayılı qətnaməsinin həyata keçirilməsində AŞPA-nın təşəbbüslərinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Bu qətnamə, qadınlara sülh proseslərində iştirakını və münafişə zamanı onların müdafiəsini təmin etməyə yönəlmişdir.

- Gender bərabərliyinin təşviqi: Çinkin, AŞPA-nın gender bərabərliyinin təşviqi sahəsindəki fəaliyyətini alqışlayaraq bu təşəbbüslərin beynəlxalq hüquqda qadın hüquqlarının qorunmasına və gender əsaslı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına töhfə verdiyini bildirmişdir [8, s. 64-66].

Çinkinin fikirlərinə əsasən, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qadın hüquqları və gender bərabərliyi sahəsindəki təşəbbüsləri, beynəlxalq hüququn inkişafına və qadınların hüquqlarının qorunmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. AŞPA-nın bu sahədəki fəaliyyəti, beynəlxalq standartların formalaşmasına və üzv dövlətlərdə gender bərabərliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

VI. Nəticə

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) hüquqi statusunun və onun insan hüquqlarının müdafiəsindəki rolunun kompleks təhlili göstərir ki, bu qurum müasir beynəlxalq hüquq sistemində özünəməxsus və strateji mövqeyə malikdir. AŞPA, hüquqi baxımdan məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmasa da, onun normativ tövsiyələri, qətnamələri və hesabatları üzv dövlətlərdə ciddi hüquqi və siyasi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. “Yumşaq hüquq” (soft law) yanaşması çərçivəsində bu sənədlər, xüsusilə insan hüquqları, demokratiya və hüququn aliliyi sahələrində normativ presedentlər və beynəlxalq standartların formalaşmasına töhfə verir. Tədqiqatın nəticələri onu da göstərir ki, AŞPA-nın təsiri yalnız institusional səlahiyyətlərə deyil, eyni zamanda onun funksional fəallığına, beynəlxalq hüquqi və siyasi müstəvidə yaratdığı etimad və nüfuza əsaslanır. Ə.Əliyev, A. Cassese, F.Alston, T.Bürqental və K.Çinkin kimi tanınmış hüquqsünasların fikirləri əsasında aparılan təhlillər AŞPA-nın hüquqi və ictimai rolunun təkcə Avropa məkanında deyil, qlobal səviyyədə də əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Onların araşdırmalarında vurğulandığı kimi, AŞPA-nın siyasi monitorinqi, insan hüquqları sahəsində hesabatlılıq və hüquqi qiymətləndirmə funksiyası, milli hüquq sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə real təsir göstərir.

Bu məqalədə AŞPA-nın həm hüquqi struktur baxımından, həm də fəaliyyətinin məzmun və forması kontekstində apardığı fəaliyyətin beynəlxalq hüququn inkişafına verdiyi töhfələr konkret faktlar və elmi baxışlar əsasında əsaslandırılmışdır. Həmçinin vurğulanmışdır ki, AŞPA-nın məsləhətçi statusuna baxmayaraq, onun qərarları beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyinə təsir göstərməklə dövlətlər üzərində siyasi və mənəvi təzyiq yaradır və hüquqi dəyişikliklərə zəmin yaradır.

Ümumilikdə, AŞPA-nın hüquqi statusunun araşdırılması göstərir ki, bu qurum insan hüquqlarının müdafiəsi, demokratik nəzarət və hüquqi islahatların təşviqi sahəsində beynəlxalq hüququn institusional və normativ əsaslarının formalaşmasında mühüm aktor kimi çıxış edir. Onun fəaliyyəti Azərbaycanın da daxil olduğu dövlətlər üçün beynəlxalq hüquq sistemində fəal iştirak, hüquqi islahatların təşviqi və insan hüquqları sahəsində mütərəqqi standartların tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu fikirləri yekunlaşdıraraq demək olar ki, AŞPA beynəlxalq hüququn institusional təkmilləşdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Onun hüquqi missiyası yalnız Avropa məkanında deyil, ümumdünya miqyasında insan hüquqlarının təşviqi və qorunması baxımından nümunəvi rol oynayır.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Alston P. *The Role of Parliaments in the Promotion and Protection of Human Rights*. Human Rights Quarterly, Vol. 29, No. 1 (2007).
2. Aliyev A. *European Law*. Baku: Legal Literature Publishing, 2014 (in Azerbaijani / Əliyev Ə. *Avropa hüququ*. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2014).
3. Aliyev A. *Human Rights*. Baku: Legal Literature Publishing, 2013 (in Azerbaijani / Əliyev Ə. *İnsan hüquqları*. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013).
4. Buergenthal T. *Reflections on the European Court of Human Rights and the Role of Parliamentarians*. European Human Rights Law Review, 2007, No. 2.
5. Buergenthal T. *The Evolving International Human Rights System*. American Journal of International Law, Vol. 100, No. 4, 2006.
6. Cassese A. *International Law*. Oxford University Press, 2005.
7. Cassin R. *The Universal Declaration and the Implementation of Human Rights*. Revue internationale de droit comparé, 1951.
8. Chinkin C.M. *Gender Mainstreaming in Legal and Constitutional Affairs: A Reference Manual for Governments and Other Stakeholders*. London: Commonwealth Secretariat, 2001.
9. David R. *The Major Legal Systems of the Contemporary World*. Paris: Dalloz, 1964.

10. Henkin L., Numan G.L., Orentlicher D.F., Libron D.V. *Human Rights*. Translation. Baku, 2018 (in Azerbaijani / *Henkin L., Numan G.L., Orentlicher D.F., Libron D.V. İnsan hüquqları. Tərcümə. Bakı, 2018*).
11. Huseynov L.H. *International Law*. Baku: Qanun Publishing, 2012 (in Azerbaijani / *Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012*).
12. Knapp V. *Law and Legal Science*. Prague: Orbis, 1963 (in Czech / *Knapp V. Právo a právní věda. Praha: Orbis, 1963*).
13. Meron T. *Human Rights and Humanitarian Norms as Customary Law*. Oxford University Press, 1989.

THE LEGAL STATUS OF THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF THE COUNCIL OF EUROPE AND ITS ROLE IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

KARAMAT GANBAROV¹

Abstract

This article provides a systematic analysis of the legal status of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) and its role in the protection of human rights within the context of contemporary developments in international law. The primary aim of the study is to define the legal and institutional nature of PACE and to substantiate its functional significance in promoting and safeguarding human rights both within the European legal system and on a global scale. The relevance of the topic is rooted in the increasing normative influence and political legitimacy of international parliamentary institutions, particularly PACE, in an era of transformation in international law. Through democratic oversight and legislative initiatives undertaken by members representing national parliaments, PACE has expanded its capacity to impact the evolution of legal systems. Special attention is given to the role of the Assembly in integrating developing countries into the principles of the rule of law and democratic governance. The scientific novelty of the research lies in its analysis of PACE's legal status not only from institutional and procedural perspectives but also through the lens of legal philosophy. The author compares PACE's human rights protection efforts with traditional approaches within civil law systems, identifying the Assembly's contribution to the development of a universal legal framework. The legal authority and normative role of PACE's recommendations and resolutions are substantiated through a comprehensive legal-theoretical framework. The importance of the study is that PACE's influence extends beyond the European region, with its documents and legal approaches impacting global legal systems, particularly in the context of human rights protection in accordance with international standards. In addition to analyzing PACE's normative-legal mechanisms, the study reveals the practical and theoretical foundations of its legislative and partially executive functions. This approach highlights the need for a renewed definition of PACE's legal status among the subjects of international law. Drawing on the scholarly views of renowned legal experts such as Antonio Cassese, Philip Alston, Christine Chinkin, Thomas Buergenthal, Latif Huseynov, and Amir Aliyev, the article emphasizes PACE's contribution to the development of the rule of law and human rights in Europe. The study aims to enhance the effectiveness of human rights mechanisms in the context of cooperation between PACE and the European Court of Human Rights, and it represents a theoretically and practically valuable resource for both legal scholars and international decision-making bodies.

Keywords: *Parliamentary Assembly of the Council of Europe, legal status, human rights, international law, democratic oversight, normative acts, legal philosophy, Roman law, institutional structure, European Court of Human Rights.*

---

¹ PhD Student in Law / Department of Law, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / email: karamat.ganbarov@dia.edu.az

ПРАВОВОЙ СТАТУС ПАРЛАМЕНТСКОЙ АССАМБЛЕИ СОВЕТА ЕВРОПЫ И ЕЁ РОЛЬ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

КАРАМАТ ГАНБАРОВ¹

Abstract

В статье системно анализируется правовой статус Парламентской Ассамблеи Совета Европы (ПАСЕ) и её роль в защите прав человека на фоне современных тенденций развития международного права. Основная цель исследования — определить юридико-институциональную сущность ПАСЕ и обосновать её функциональное значение в продвижении и защите прав человека как в европейской правовой системе, так и в глобальном масштабе. Актуальность темы обусловлена усиливающимся нормативно-правовым влиянием и политической легитимностью международных парламентских институтов, в частности ПАСЕ, в условиях трансформации международного права. Демократический контроль и законодательные инициативы, осуществляемые через представителей национальных парламентов, расширяют возможности ПАСЕ воздействовать на эволюцию правовых систем государств. Особое внимание в работе уделено роли ПАСЕ в интеграции развивающихся стран в принципы правового государства и демократического управления. Научная новизна исследования заключается в том, что правовой статус ПАСЕ рассматривается не только на институциональном и процедурном уровнях, но и с позиций философии права. Деятельность ПАСЕ в области защиты прав и свобод человека сопоставляется с традиционными подходами в системе гражданского права, выявляются её вклад и значение для универсальной правовой системы. Правовая сила и нормативная роль рекомендаций и резолюций ПАСЕ обоснованы с использованием широкого теоретико-правового анализа. Значение исследования определяется тем, что деятельность ПАСЕ выходит за рамки европейского пространства, а её документы и правовые подходы оказывают влияние на глобальные правовые системы, особенно в аспекте защиты прав человека в соответствии с международными стандартами. Наряду с анализом нормативно-правовых механизмов ПАСЕ, автор раскрывает как законодательные, так и частично исполнительные функции Ассамблеи. Такой подход указывает на необходимость новой дефиниции правового статуса ПАСЕ среди субъектов международного права. В исследовании на основе научных взглядов таких авторитетных правоведов, как Антонио Кассезе, Филип Алстон, Кристина Чинкин, Томас Бюргенталь, Латиф Гусейнов и Амир Алиев, раскрывается вклад ПАСЕ в укрепление верховенства права и развитие прав человека в Европе. Работа направлена на повышение эффективности механизмов защиты прав человека в контексте взаимодействия между ПАСЕ и Европейским судом по правам человека, и представляет собой теоретически и практически значимый вклад как для правоведов, так и для субъектов международного права.

Keywords: Парламентская Ассамблея Совета Европы, правовой статус, права человека, международное право, демократический контроль, нормативные акты, философия права, римское право, институциональная структура, Европейский суд по правам человека.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Диссертант / кафедры Права Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики / email: karamat.ganbarov@dia.edu.az

TUTULMUŞ VƏ YA HƏBS EDİLMİŞ ŞƏXSLƏRİN QIDA TƏMİNATI HÜQUQU: MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR KONTEKSTİNDƏ

AYGÜN ARİFLİ¹

Annotasiya

Müasir hüquq sistemlərində təkə azadlıqda olan şəxslərin hüquqları deyil, tutulmuş və həbs edilmiş şəxslərin də adekvat qidalanma və zəruri ərzaq məhsulları milli və beynəlxalq qanunvericilik normaları ilə qorunur. Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin adekvat qidalanmaya və zəruri mallara çıxış hüququ yalnız onların fundamental insan hüquqlarından biri olmaqla kifayətlənmiş, eyni zamanda həmin şəxslərin sağlamlığının təmin olunması və ləyaqətə uyğun həyat səviyyəsinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalənin yazılmasında məqsəd normativ-təhlil və müqayisəli metodlardan istifadə etməklə, Azərbaycan qanunvericiliyində və beynəlxalq standartlarda tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qidalanma və zəruri mallara çıxış hüququnun təminatının hüquqi əsaslarını araşdırmaq, milli tətbiq praktikasını beynəlxalq normativ çərçivələrlə müqayisə etməkdir. Müəllif tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin adekvat qida təminatı hüququ nəzərdə tutulsa da, BMT nin Nelson Mandela Qaydaları və Avropa Penitensiar Qaydaları ilə müqayisədə bu sahəni tənzimləyən mövcud milli qanunvericilik sistemində boşluqlar mövcuddur. Söze gedən hüquqi boşluqların aradan qaldırılması və mövcud qanunvericilikdə təsbit edilmiş normaların beynəlxalq standartlara və xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğunlaşdırılması üçün sonda müəllif tərəfindən müvafiq tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *tutulmuş şəxs, həbs edilmiş şəxs, həbs yeri, qida təminatı, istintaq təcrüdəxanaları, müvəqqəti saxlama yerləri, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Nelson Mandela Qaydaları, Avropa Penitensiar Qaydaları, Ramazan ayı.*

I. Giriş

Tarix boyu müxtəlif səbəblərə görə, o cümlədən cinayət şübhəsi, siyasi fikir ayrılığı və ya digər müxtəlif səbəblərdən şəxslər azadlıqdan məhrum olunmaqla cəmiyyətdən təcrid edilmişlər. Zaman keçdikcə hüquq sistemləri həbsdə saxlanılan şəxslərin hüquqlarını qorumaq üçün təminatların zəruriliyini dərk edərək müəyyən qaydalar yaratmışlar.

Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin yemək təminatı cəmiyyətin inkişafı ilə qanunvericilikdə və humanitar təcrübələrdə baş verən dəyişikliklərlə yanaşı tərəqqi etmişdir. Qədim sivilizasiyalarda tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər həbsdə olarkən yemək və zəruri mallar üçün çox vaxt ailə və ya cəmiyyətin dəstəyinə arxalanırdılar. Bununla belə, yemək və zəruri mallara əlçatanlıq məhdud ola bilər və şərtlər mədəniyyətdən və zamandan asılı olaraq dəyişə bilər. XVIII və XIX əsrlərdə, xüsusilə sənayeləşmə və urbanizasiyanın tərəqqisi nəticəsində azadlıqdan məhrum edilən şəxslərin saxlanıldığı yerlərdə ərzaq və zəruri malların təmin edilməsi istiqamətində dəyişikliklər baş verməyə başladı. Belə ki, XIX əsrdə həbs yerlərində və həbsxana şəraitində islahatların aparılmasını müdafiə edən humanitar hərəkatların yüksəlişi baş verdi. Con Hovard və Elizabeth Fry kimi şəxslərin müvəqqəti saxlama yerləri (MSY) və həbsxanalarda olan şəxslər üçün sanitariya, qidalanma və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün kampaniya aparmağa başlaması onların ərzaq və zəruri malların əldə etməsi üçün strukturlaşdırılmış sistemlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur [10, s. 105]. Artıq XX əsrdə həbsdə saxlanılan şəxslərin hüquqlarını və rifahını, o cümlədən adekvat ərzaq və zəruri mallara çıxışını təmin etmək üçün hüquqi bazalar və nəzarət mexanizmləri yaradıldı.

Müasir dövrimizdə isə həbsdə saxlanılan şəxslər üçün ərzaq məhsulları və zəruri malların əldə edilməsi həmin müəssisələrdə strukturlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə idarə olunur. Həmçinin aidiyyəti qurumlarda həbs yerlərində saxlanılan şəxslərə verilən ərzaq məhsulları və zəruri malların keyfiyyətini, habelə təhlükəsizliyini tənzimləyən daxili qaydalar mövcuddur.

¹ Hüquq tədqiqatçısı / Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu / email: aarifli@lhri.az

Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin hüquqlarının qorunması müasir hüquq sistemlərinin əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Hər bir insan cəmiyyətin təhlükəsizliyi naminə azadlığından məhrum edilsə belə, ləyaqətli şəraitdə yaşamaq, o cümlədən adekvat qidalanma və minimum həyat şəraiti ilə təmin olunmaq hüququnu itirməməlidir. Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin ərzaqla təmin olunması təkcə fiziki mövcudluqla bağlı məsələ deyil, həm də insan ləyaqətinin və sağlamlığının qorunması, eyni zamanda qeyri-insani rəftardan müdafiə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli qanunvericiliklə yanaşı, beynəlxalq hüquqda bu məsələni tənzimləyən bir sıra mühüm sənədlər mövcuddur. Xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qəbul etdiyi “Məhkumlarla rəftara dair Minimum Standart Qaydalar” (Nelson Mandela Qaydaları), Avropa Penitensiar Qaydaları, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və İşgəncə Əleyhinə Avropa Komitəsi (CPT) tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin hüquqlarının qorunmasına dair mühüm beynəlxalq standartlar və tövsiyələr müəyyən edir. Bu sənədlər tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin keyfiyyətli, onların sağlamlıq durumu, dini mənsubiyyətinə və normativ tələblərə uyğun həcmdə qidalarla təmin olunmasını dövlətin öhdəliyi kimi təsbit edir. Azərbaycan Respublikasının da qeyd olunan beynəlxalq sənədlərin iştirakçısı qismində öz milli qanunvericiliyində beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi təminatları nəzərə alması zəruri hesab olunur. Lakin mövcud praktikaya nəzər saldıqda, bu hüquqların həyata keçirilməsinin əksər hallarda normativ-hüquqi bazada nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun şəkildə tənzimlənmədiyi müşahidə olunur. Belə ki, həbs yerlərində ərzaq məhsullarının keyfiyyəti, çeşidi, standart normalara uyğunluğu ilə bağlı müxtəlif beynəlxalq və yerli hesabatlarda qeyd edilən çatışmazlıqlar bu sahədə mövcud problemləri ortaya qoyur. Bu baxımdan, məqalədə araşdırılan məsələ təkcə hüquqi məsuliyyət deyil, həm də sosial ədalət və insan hüquqları kontekstində dəyərləndirilməlidir.

Bu məqalədə tutulmuş və həbs edilmiş şəxslərin ərzaq təminatı hüququnun hüquqi əsasları, milli və beynəlxalq standartlar kontekstində təhlil edilməklə, Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki mövcud qanunvericiliyi və praktiki vəziyyəti dəyərləndirilmişdir. Son olaraq müəllif tərəfindən, həbs yerlərində mövcud vəziyyəti qiymətləndirməklə, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin ərzaq təminatı ilə bağlı hüquqlarının beynəlxalq standartlara və xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi tövsiyə olunmuşdur.

II. Milli qanunvericilik kontekstində

tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qida təminatı hüququ

“Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilməzdən öncə müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan şəxslərin yemək təminatı Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) 2001-ci il 6 noyabr tarixli 428 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Polis orqanlarının müvəqqəti saxlama təcridxanalarında daxili intizam Qaydaları” ilə tənzimlənirdi. Sözügedən Qaydaların tələblərinə əsasən Müvəqqəti Saxlama Təcridxanalarında (MST) saxlanılan şəxslər müəyyən edilmiş normalara müvafiq olaraq DİN-in smetası üzrə bu məqsədlə ayrılmış maliyyə vəsaitinin hesabına yeməklə təmin edilirdilər və MST üçün hazır yemək müqavilə əsasında ictimai iaşə müəssisələrindən alınırdı. Həmçinin saxlanılan şəxslər üçün yemək növbətçi naryad tərəfindən gətirilirdi və həmin şəxslər yeməkləri kameralarda qəbul edirdilər [1]. Hal-hazırda qüvvədə olan qanunun tələblərinə əsasən tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (AR NK) tərəfindən müəyyən olunmuş yemək və maddi-məişət normalarına uyğun olaraq keyfiyyət baxımından müasir gigiyena tələblərinə və qida normalarına cavab verən pulsuz yeməklə gündə üç dəfə təmin edilirlər [12, s. 264]. Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin özlərində saxlamasına icazə verilən əşyaların və malların siyahısı AR NK tərəfindən təsdiq edilmiş “İstintaq təcridxanalarının daxili intizam Qaydaları”nın 2 nömrəli əlavəsi və “Müvəqqəti saxlama yerlərinin daxili intizam Qaydaları”nın 6 nömrəli əlavəsində qeyd edilmişdir. Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərə sözügedən siyahıda (qeydlər bölməsində yazılanlar da daxil olmaqla) göstərilənlərdən əlavə əşyaların və malların saxlanılmasına icazə verilmir. Bu norma ilə bağlı “Həbs yerlərinin daxili intizam Qaydaları”nda iki hal müəyyən edilmişdir. Belə ki, tutulmuş və ya həbs

edilmiş şəxsin istintaq təcridxanasında və ya müvəqqəti saxlama yerində saxlanılmasından asılı olaraq onun özü üçün zəruri malları əldə etməsi qaydası fərqli müəyyən edilmişdir. Lakin sözügedən Qaydalar hər iki halda tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərə onlar üçün zəruri olan malları yalnız nağdsız hesablaşma qaydasında əldə etmək hüququnu verir. Həbs edilmiş şəxslərin pul vəsaitləri ancaq onlara məxsus şəxsi hesablarda saxlanılır və tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər onlar üçün zəruri olan malları almaq üçün hesabda olan puldan istifadə edirlər. Həbs edilmiş şəxsə ticarət köşkündə xərcləməyə icazə verilən məbləğ məhdudlaşdırılmır, onun şəxsi hesabında olan vəsaitlə nağdsız qaydada aparılır. Ticarət köşkünün işçisi əvvəlcə təcridxananın mühasibatlığında həbs edilmiş şəxsin hesabında vəsaitin olub-olmamasını yoxlayır, sonra isə alınan ərzaq məhsulları və ən zəruri malları həbs edilmiş şəxsə imza çəkərkən kameralarda təqdim edir [2].

İstintaq təcridxanalarında saxlanılan tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin zəruri malları əldə edə bilməsi üçün iş rejimi təcridxanaların müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilən ticarət köşkü təşkil olunur. Həbs edilmiş şəxslərin ticarət köşkündən ərzaq məhsulları və ən zəruri malların əldə edilməsi məqsədi ilə kameralardan çıxarılması qadağandır. Həbs edilmiş şəxslər üçün ərzaq məhsulları və ən zəruri malların satışı təcridxananın məsul şəxsləri tərəfindən həyata keçirilir. Bununla əlaqədar, təcridxananın ticarət köşkündə satışda olan ərzaq məhsullarının və malların siyahısı, qiymətləri göstərilməklə bütün kameralara paylanılır. Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin məhz “gigiyena tələblərinə cavab verən” malları almaq hüququ öz növbəsində malların satışını köşklərdə təşkil edən istintaq təcridxanalarının və ya MSY-nin müdiriyyəti üçün gigiyena tələblərinə cavab verməsi öhdəliyini müəyyən edir.

MSY-də tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər isə şəxsi istifadə məqsədi ilə ərzaq məhsulları və digər mallar əldə edə bilmək üçün qanunla müəyyən edilmiş formada 2 nüsxədən ibarət ərizə yazaraq MSY-nin rəisinə təqdim etməlidirlər. MSY-nin rəisi əvvəlcə mühasibatlıq vasitəsilə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin hesabında pulun olmasını yoxlayır, daha sonra alınmış ərzaq məhsulları və digər mallar tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsə ərizədə imza çəkərkən verilir, ərizənin bir nüsxəsi mühasibatlıqda saxlanılır, digər nüsxəsi isə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin şəxsi işinə əlavə olunur.

Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin ərzaq təminatı ilə bağlı məsələlər müxtəlif xarici ölkələrin qanunvericiliyində fərqli formalarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, bizim ölkəmizdən fərqli olaraq Norveçdə həbs yerlərində saxlanılan şəxslər gündə 4 dəfə yeməklə (səhər yeməyi, nahar (isti yeməklər), şam yeməyi (günün sonunda verilən yemək) və soyuq qəlyanaltı (adətən çörək və soyuq formada verilən ət) təmin olunurlar. Sözügedən şəxslər həmçinin tez-tez yemək hazırlamaq və müəyyən dərəcədə planlaşdırma işində iştirak edirlər. Bu yemək bişirmək və xidmət etməkdən tutmuş menyunun planlaşdırılmasında və ərzaq alış-verişində iştiraka qədər dəyişə bilər. Bundan başqa, Norveç qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən həbs yerlərində saxlanılan şəxslərə öz kame-ralarında (ayrıca yeməxana olmayan yerlərdə) və ya ümumi məkanda yeməklərini bişirməyə və yeməyə icazə verilir [9].

III. Beynəlxalq kontekstdə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qida təminatı hüququ

XX əsrin ortalarından başlayaraq beynəlxalq hüquq sistemində penitensiar sahədə insan hüquqlarının qorunması istiqamətində çoxsaylı normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Bu çərçivədə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qidalanma şəraitinin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş əsas standartlar müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin ərzaq təminatı ilə bağlı beynəlxalq standartları müəyyən edən sənədlərdən biri olan Avropa Penitensiar Qaydalarının (APQ) tələblərinə əsasən qidalanma zamanı tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin yaşı, sağlamlığı, dini mənsubiyyəti, pəhrizin tələbləri, qidanın gigiyenik qaydada hazırlanması, gündə üç dəfə yemək aralarında ağlabatan fasilələrlə verilməsi, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərə hər zaman təmiz içməli suyun verilməsi qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, APQ üzv dövlətlərin hakimiyyət orqanlarından pəhriz və dini əqidə ilə bağlı tələbləri milli qanunvericiliyə daxil etməyi tələb edir ki, bunlar həbsxana qanunvericiliyi, qaydalar və ya daxili əmrlər şəklində ola bilər. Əgər tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin tibbi vəziyyəti və dini əqidəsi xüsusi pəhriz (və ya müsəlman olduğu üçün halal qidalar) tələb edirsə, onların saxlandığı yerlərin tibb və mətbəx işçiləri tərəfindən bu tələblərin nəzərə alınması təmin edilməlidir. Həmçinin

“Avropa Həbsxana Qaydalarına dair Təlimat”da da dini baxışlarla bağlı qeyd edilmişdir ki, müqəddəs aylardan biri sayılan Ramazan ayı müddətində, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin gündəlik yemək vaxtlarından (saatlarından) kənarda yemək yeməsinə şərait yaratmaq üçün xüsusi tədbirlər görülməli, dini bayramlar zamanı həbs yerlərinin işçiləri yeməklərin təşkilinə (yemək saatları nəzərə alınmaqla) diqqətlə yanaşılmalıdır [7, s. 31, 54].

Bundan başqa, BMT-nin qəbul etdiyi “Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərlə beynəlxalq minimal standart davranış Qaydaları”nın (Nelson Mandela qaydaları) 22-ci maddəsinin tələblərinə əsasən həbs yerlərində saxlanılan hər bir şəxsə sağlamlığı və fiziki qüvvəsini qoruması üçün eyni saatlarda kifayət qədər qidalı, keyfiyyətli və yaxşı hazırlanmış yemək verilməli, həmçinin hər bir şəxs istəyəndə içməli su ilə təmin olunmalıdır [13, s. 9].

Həbsdə saxlanılan şəxslərin hüquqlarına uyğun olaraq adekvat və minimal standartlara cavab verən qida ilə təmin olunmasının vacibliyi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) bir sıra qərarlarında da vurğulanmışdır. Belə ki, AİHM bir neçə iş üzrə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin qida təminatı ilə bağlı məsələlərə baxıb. Məsələn, Gladkiy Rusiyaya qarşı AİHM-in 21 dekabr 2010-cu il tarixli, 3242/03 nömrəli Qərarında ərizəçi digər məsələlərlə yanaşı, həbsdə saxlanma şəraitindən, o cümlədən qida, sanitariya və digər məsələlərdən şikayətləndi. O, iddia etdi ki, bu şərtlər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (bundan sonra Konvensiya) 3-cü maddəsinə pozaraq qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara bərabərdir. Məhkəmə Gladkiyin işində Konvensiyanın bir neçə pozuntusunu müəyyən etdi. Ərzaq təminatı məsələsinə gəlincə, AİHM qeyd edib ki, həbsdə olan Gladkiyə verilən yemək kəmiyyətcə qeyri-kafi və keyfiyyətcə qeyri-adekvatdır. Məhkəmə qərara alıb ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara bərabərdir [4].

AİHM növbəti “Jakobski Paloniyaya qarşı” işi üzrə qərarında (§45) həbsdə saxlanılan şəxsin yemək təminatı zamanı onun dini inanclarının tələblərinin nəzərə alınmalı olduğunu vurğulamışdır [8].

IV. Nəticə

Bu məqalədə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin ərzaq təminatı hüququnu həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi çərçivələr əsasında təhlil edilib. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda adekvat qidalanma hüququ normativ hüquqi aktlarda təmin olunsada, praktiki mərhələdə bu hüququn həyata keçirilməsində bəzi problemlər mövcud olmaqda davam edir. Belə ki, aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin dini və mədəni tələblərə uyğun qidalanma məsələsi (xüsusən Ramazan, xüsusi pəhriz və mədəni fərqliliklər) milli normativ sənədlərdə əhatəli şəkildə tənzimlənməyib. Daxili intizam qaydalarında (xüsusən İstintaq Təcridxanalarının və Müvəqqəti Saxlama Yerlərinin qaydalarında) tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər üçün yemək hazırlanarkən onların yaşı (yetkinlik yaşına çatmayanlar), sağlamlıq vəziyyəti (xüsusi pəhrizlər) və müvafiq kateqoriyalar (məsələn, hamilə qadınlar və ya əlilliyi olan şəxslər) nəzərə alınmalı olduğu açıq şəkildə göstərilirdiyi halda, mövcud normativ sənədlərdə dini ənənələrlə bağlı tənzimləmə ətraflı nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, həbs yerlərində dini ayinlərin icrasına dair ümumi icazələr verilsə də, Ramazan ayında tutulmuş şəxslərin xüsusi imtiyazlarının təminatı ilə bağlı xüsusi müvafiq müddəalar qeyd edilməmişdir. Bu məsələ ilə bağlı, İşgəncə Əleyhinə Avropa Komitəsi CPT/Inf (2020) 30-cu ümumi hesabatında Avropa Şurasına üzv olan bəzi dövlətlərdə, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin dini və ya tibbi baxımdan tələb olunan qida ehtiyaclarının lazımi qaydada nəzərə alınmadığını müşahidə etmiş və bu kimi halların olmaması üçün tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin kifayət qədər təmiz içməli suya hazır çıxışının olmasını, həm kəmiyyət, həm də qida dəyəri baxımından adekvat olan qida ilə ən azı gündə 3 dəfə təmin olunmaları tələblərinə əməl etməyi dövlətlərə tövsiyə edir [5, s. 36-39].

Azərbaycan Respublikasının əhalisinin 95%-nin müsəlman olduğunu və ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən dini qurumların 957-nin konfessional baxımdan islam təmayüllü olduğunu [11] və yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, qanunvericilikdə mövcud olan boşluğun aradan qaldırılması məqsədilə tövsiyə olunur ki, daxili intizam qaydalarına, xüsusilə Ramazan ayı boyu tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin yemək saatlarının və menyusunun onların dini tələblərinə uyğun tənzimlənməsini təmin edən

yeni maddə əlavə edilsin. Bu əlavə, dini ənənələrlə bağlı hüquqi boşluğu aradan qaldırmaqla, hüquqların daha tam və ədalətli şəkildə reallaşmasına şərait yaradacaqdır.

Bundan başqa, APQ-nin 31.5-ci maddəsinin tələblərinə əsasən tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər, şəxsi istifadələri üçün gigiyena, qayda-qanun və təhlükəsizlik tələblərinə uyğun olan, bazar qiymətlərindən yüksək olmayan qiymətlərlə ərzaq məhsulları və içkilər (spirtsiz) də daxil olmaqla mal almaq hüququna malikdirlər [5, s. 17]. Adıçəkilən maddədə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin onlar üçün zəruri olan malları əldə etdikləri zaman məhsulun satış qiymətinin mövcud bazar qiymətindən yüksək olmaması şərti müəyyən edilmişdir. “Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi” haqqında AR Qanununda və “Həbs yerlərinin daxili intizam Qaydaları”nda tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin onlar üçün zəruri olan malları almaq hüququ təsbit edilmişdir. Lakin həmin məhsulların satış qiyməti ilə bağlı məsələ tənzimlənməmişdir. Bu boşluğun aradan qaldırılması üçün adıçəkilən Qanunun 20.2-ci maddəsinin mətninin aşağıdakı yeni redaksiyada verilməsi və ona uyğun olaraq “Həbs yerlərinin daxili intizam Qaydaları”nda müvafiq əlavənin edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir:

- Tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər, öz vəsaiti hesabına Daxili intizam qaydaları müəyyən edilmiş qaydada şəxsi istifadə məqsədi ilə gigiyena tələblərinə cavab verən ərzaq məhsullarını və ən zəruri malları ticarət şəbəkəsindən bazar qiymətlərindən yüksək olmayan qiymətlərlə əldə edə bilərlər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Articles 9.8 and 9.4 of the “Rules of Internal Order in Temporary Detention Centers of Police Bodies”, approved by the Order No. 428 of the Minister of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan dated November 6, 2001 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirinin 06 noyabr 2001-ci il tarixli 428 №-li əmri ilə təsdiq edilmiş “Polis orqanlarının müvəqqəti saxlama təcridxanalarında daxili nizam Qaydaları 9.8-ci və 9.4-cü maddələr*).
URL: <http://aaj.gov.az/madde3/e2.pdf> (last access: 12.05.2025).
2. Appendix No. 14 to the “Internal Disciplinary Regulations of Temporary Detention Places” approved by Resolution No. 63 of the National Assembly of the Republic of Azerbaijan dated February 26, 2014 (in Azerbaijani / *AR NK-nın 26 fevral 2014-cü il tarixli, 63 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Müvəqqəti saxlama yerlərinin daxili intizam Qaydaları”na 14 nömrəli əlavə*).
3. Article 20.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan No. 352 dated May 22, 2012 "On Ensuring the Rights and Freedoms of Persons Detained in Places of Detention"
4. Case of Gladkiy v. Russia application no 3242/03, 21 December 2010.
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102337%22%5D%7D> (last access: 11.05.2025)
5. European Committee against Torture CPT/Inf (2020) 30, 65 p.
URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2021/07/annual-report-30.pdf?x18458> (last access: 12.05.2025).
6. European Prison Rules.
URL: <https://rm.coe.int/european-prison-rules-978-92-871-5982-3/16806ab9ae> (last access: 12.05.2025).
7. Guidance document on the European Prison Rules, Penal Reform International and the Council of Europe 2023, 148 p. 148.
URL: <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2023/05/EPR-Guidance-Doc.pdf> (last access: 12.05.2025).
8. Jakóbski v. Poland application no 18429/06, March 07, 2011.
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102121%22%5D%7D> (last access: 11.05.2025).
9. Norway from Prison Insider.

- URL: <https://www.prison-insider.com/countryprofile/prisons-norway2019?s=vue-d-ensemble#vue-d-ensemble> (last access: 12.05.2025).
10. Raymond E. P. A Trailblazing Advocate: Elizabeth Fry and the Fight for Prison Reform in 19th Century England, Good Press, December 5, 2019, 278 p.
  11. Religious Organizations / Statistical figures related to the religious sphere (in Azerbaijani / *Dini Qurumlar/ Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər*).
URL:<https://scara.gov.az/az/dini-qurumlar/dini-sahe-ile-bagli-statistik-reqemler> (last access: 11.05.2025)
  12. Scientific and Practical Commentary on the Law of the Republic of Azerbaijan “On Ensuring the Rights and Freedoms of Persons Detained in Places of Detention” (under the scientific editorship İbayev V.A.) 2025, 625 p. (in Azerbaijani / “*Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında*” AR Qanununun Elmi-praktiki Kommentariyası, (V.Ə.İbayevin elmi redaktorluğu ilə) 2025, 625 s.).
  13. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules) adopted on 17 December 2015, pdf, 38 p.
URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_MandelaRules-E-ebook.pdf (last access: 11.05.2025).

THE RIGHT TO FOOD PROVISION FOR DETAINED OR IMPRISONED PERSONS: IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS

AYGUN ARIFLI¹

Abstract

In modern legal systems, the protection of human rights concerns not only individuals at large, but also includes ensuring the right of detainees and prisoners to adequate nutrition and access to essential food products in accordance with national and international legal norms. The right of detainees and prisoners to adequate nutrition and access to essential goods is one of their fundamental rights and is essential for ensuring their health and a decent standard of living. The purpose of this article is to study the legal basis for ensuring the right to nutrition and access to essential goods of detainees and prisoners in the legislation of the Republic of Azerbaijan and in international standards, using normative-analytical and comparative methods. The task is also to compare national law enforcement practice with international standards. As a result of the study conducted by the author, it was established that, despite the existence of provisions on the right of detainees and prisoners to adequate nutrition in the current national legal system of the Republic of Azerbaijan, there are gaps in comparison with the Nelson Mandela Rules of the UN and the European Prison Rules. In conclusion, the author offers relevant recommendations for eliminating these legal gaps and bringing the current legislation into line with international standards and the experience of foreign countries.

Keywords: *detained person, arrested person, place of detention, food supply, pre-trial detention centers, temporary detention facilities, European Court of Human Rights, Nelson Mandela Rules, European Prison Rules, Ramadan.*

---

¹ Legal Researcher / Institute of Law and Human Rights / email: aarifli@lhri.az

ПРАВО ЗАДЕРЖАННЫХ ИЛИ ЗАКЛЮЧЁННЫХ ЛИЦ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ: В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

АЙГЮН АРИФЛИ¹

Резюме

В современных правовых системах охрана прав человека касается не только лиц, находящихся на свободе, но и включает обеспечение права задержанных и заключённых на адекватное питание и доступ к необходимым продуктам питания в соответствии с национальными и международными нормами права. Право задержанных и заключённых лиц на адекватное питание и доступ к необходимым товарам представляет собой одно из их фундаментальных прав, имеет важное значение для обеспечения их здоровья и достойного уровня жизни. Целью данной статьи является исследование правовых основ обеспечения права на питание и доступ к необходимым товарам задержанных и заключённых лиц в законодательстве Азербайджанской Республики и в международных стандартах, с применением нормативно-аналитического и сравнительного методов. Также ставится задача сравнения национальной правоприменительной практики с международными нормативами. В результате проведённого автором исследования было установлено, что, несмотря на наличие положений о праве задержанных и заключённых лиц на адекватное питание в действующей национальной правовой системе Азербайджанской Республики существуют пробелы по сравнению с Правилами Нельсона Манделы ООН и Европейскими пенитенциарными правилами. В заключение автором предложены соответствующие рекомендации по устранению указанных правовых пробелов и приведению действующего законодательства в соответствие с международными стандартами и опытом зарубежных стран.

Ключевые слова: *задержанный, арестованный, место содержания под стражей, обеспечение продовольствием, следственные изоляторы, изоляторы временного содержания, Европейский суд по правам человека, Правила Нельсона Манделы, Европейские тюремные правила, Рамадан.*

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Научный сотрудник в области права / Институт права и прав человека / email: aarifli@lhri.az

MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ QIYABI MÜHAKİMƏ İCRAATI: INKİŞAF VƏ TƏTBİQ PROBLEMLƏRİ

LALƏ MƏMMƏDOVA¹

Annotasiya

Bu tədqiqat 2023–2024-cü illərdə həyata keçirilən qanunvericilik islahatlarından sonra Azərbaycan hüquq sistemində qiyabi mühakimə icraatlarının tətbiqini araşdırır və onların həm məhkəmə fəaliyyətinin səmərəliliyinə, həm də təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüquqlarının qorunmasına təsirini qiymətləndirir. İslahatlar nəticəsində Cinayət-Prosessual Məcəlləyə daxil edilmiş LIV-2 fəslə (maddələr 467-12-dən 467-17-yə qədər) çərçivəsində, xüsusilə terrorizm, dövlətə xəyanət və müvafiq cinayətkarlıq kimi ağır cinayətlər üzrə qiyabi məhkəmə icraatlarının, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilməsi üçün normativ-hüquqi mexanizmlər müəyyən edilmişdir. Tədqiqat fundamental insan hüquqları prinsiplərinə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının təmin etdiyi müdafiə mexanizmlərinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsi ilə nə dərəcədə uzlaşdığını qiymətləndirir. Araşdırma müqayisəli hüquqi yanaşma əsasında qurulmuş və İtaliya, Almaniyə və Türkiyənin qiyabi mühakimə təcrübələri ilə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycan hüquq sistemi İtaliya və Almaniya kimi zəruri müdafiə vasitələrini – xüsusən, məcburi hüquqi nümayəndəlik və qərarlara qarşı effektiv müdafiə imkanını nəzərdə tutur. Lakin təcrübə baxımından bildiriş mexanizmlərinin effektivliyi və apellyasiya hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklər qalmaqdadır. Almaniya sərt icraat qaydaları və hüquqi təminatlar ədalətsiz mühakimə riskini minimuma endirsə də, Azərbaycanda bu sahədə sabit məhkəmə təcrübəsinin hələ tam formalaşmaması müəyyən hüquqi boşluqlara səbəb olur. Tədqiqat Azərbaycan hüquq sisteminin həm sovet hüquq irsindən qaynaqlanan hüquqi modelə, həm də Avropa hüquq standartlarına uyğunlaşmaq cəhdlərinə paralel şəkildə təsir göstərən ikiqat hüquqi istiqaməti vurğulayır. Bu kontekstdə, daha güclü hüquqi təminatların yaradılması şəffaflıq və ədalətlik meyarlarının gücləndirilməsi üçün zəruri sayılır. Eyni zamanda, tədqiqat qiyabi məhkəmə icraatlarının BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG), xüsusilə 16-cı məqsəd – “ədalətə çıxış və güclü institutların təşviqi” ilə əlaqəsini vurğulayaraq bu institutun keçid dövründə olan hüquq sistemlərində ədalətin möhkəmləndirilməsindəki rolunu da önə çıxarır.

Açar sözlər: qiyabi məhkəmə prosesləri, Avropa yurisdiksiyası, əsas hüquqlar və azadlıqlar, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, təqsirləndirilən şəxs.

I.I. Giriş

Təqsirləndirilən şəxslərin iştirakı olmadan ədalət mühakiməsinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində mübahisəli və ziddiyyətli xarakter daşıyan məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu hüquqi və nəzəri problem, xüsusilə roman-german hüquq ailəsinə mənsub olan dövlətlərdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində mühüm çətinliklər doğurur. Bir sıra ölkələr bu praktikanın tətbiqindən çəkinməkdədir. Belə ki, qiyabi məhkəmə proseslərinin təqsirləndirilən şəxsin əsas hüquq və azadlıqlarının pozulması riskini artırdığı iddia olunur. Bununla belə, bəzi dövlətlər, o cümlədən İtaliya və Almaniyə qiyabi mühakimə institutunu ciddi hüquqi təminatlar əsasında hüquq sistemlərinin bir elementi kimi saxlayaraq tətbiq etməkdə davam edirlər.

Milli cinayət-prosessual qanunvericiliyimizdə isə cinayət mühakimə icraatının qiyabi icraat qaydasında həyata keçirilməsinin 2023-2024-cü il hüquqi islahatları çərçivəsində qəbul edilməsi, bu təcrübənin inkişaf edən dinamikasını nümayiş etdirir. Sovet hüquq sistemindən Avropa hüquq modelinə keçmiş bir ölkə olaraq, Azərbaycanın hüquqi islahatları müasir Avropa standartlarına uyğunlaşmağa və eyni zamanda özünəməxsus milli xüsusiyyətləri qorumağa çalışır. Lakin nəzəri olaraq qəbul edilən bu qanunun həyata keçirilməsi, təcrübədə əhəmiyyətli çətinliklərlə qarşılaşır və bu da onun məhdudiyətlər və qadağalarla dolu olduğu düşüncəsinə gətirib çıxarır.

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Cinayət prosesi kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az

Təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlmədən mühakimə olunması məhkəmələrinin qanuniliyini və effektivliyini təmin etmək, ədalətin bərpa edilməsi üçün müəyyən minimum təminatlar mövcud olmalıdır. Bunlara daxildir:

1. *Təqsirləndirilən şəxsin məlumatlandırılması:* Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesi və onların nəticələri barədə düzgün şəkildə məlumatlandırılması.

2. *Hüquqi təmsilçilik:* Barəsində qiyabi icraat aparılan təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını və mənafeyini müdafiə etmək üçün səlahiyyətli vəkillərin təyin edilməsi.

3. *Təkrar məhkəməyə müraciət etmək mexanizmləri:* Barəsində qiyabi icraat aparılan təqsirləndirilən şəxsin qəbul edilmiş qərarlardan şikayət vermək vasitələrinin təmin edilməsi.

4. *Hüquqların tərk edilməməsi:* Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində iştirak etmə hüququnu könüllü olaraq imtina etmədiyinin müəyyən edilməsi. Bu təminat yalnız təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını qorumaqla kifayətlənmir, həm də məhkəmə prosesinin daxili və beynəlxalq arenada qanuniliyini möhkəmləndirir.

Azərbaycanın cinayət mühakimə icraatında qiyabi icraatın qəbul edilməsi məsələsini araşdırarkən, ölkənin unikal hüquqi inkişaf yolunu nəzərə almaq vacibdir. Postsovet dövləti olaraq, Azərbaycanın hüquq sistemi tarixən Sovet hüquq ənənələri ilə formalaşmışdır. Lakin, ölkənin Avropa hüquq çərçivələrinə, xüsusilə Avropa Şurasının üzvü olaraq artan inteqrasiyası, müasir insan hüquqları standartlarına uyğunlaşmağa olan bağlılığını göstərir.

Nəticə etibarilə, qiyabi məhkəmə icraatının (in absentia) tətbiqi hüquq nəzəriyyəsində və məhkəmə praktikasında bir sıra fundamental sualları gündəmə gətirməkdədir. Belə ki, dövlətlər ədalət mühakiməsinin səmərəli həyata keçirilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə müdafiə hüququnun təmin olunması arasında tarazlığı necə qoruyub saxlamalıdır? Qiyabi məhkəmə prosedurlarının hüquqi çərçivədən kənara çıxaraq, hüquqi prosedurların və təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının pozulması riskini doğurmaması üçün hansı institusional və prosesual təminatlar mövcud olmalıdır? Müxtəlif hüquqi ənənələrə mənsub olan dövlətlər, xüsusilə kontinental və qarışıq hüquq sistemlərinə malik ölkələr bu mübahisəli instituta yanaşmada hansı ortaq hüquqi mövqeləri formalaşdırıb bilirlər?

Yuxarıda qeyd olunan suallara cavab tapmaq isə yalnız doktrinal təhlillə məhdudlaşmayan, müqayisəli hüquq tədqiqatları və empirik müşahidələrlə birləşdirilmiş kompleks və çoxsaxəli yanaşma tələb edir. Qiyabi məhkəmə icraatının hüquqi çərçivəsini araşdırmaq hüquqşünas-alimlər üçün dövlətin cəza hüququ sahəsindəki səlahiyyətləri ilə fərdin konstitusional hüquq və azadlıqları arasında balansın müəyyənəndirilməsi, müxtəlif hüquq sistemləri və ənənələrinin qarşılıqlı təsiri və harmonizasiyası, həmçinin beynəlxalq hüquqi standartların milli hüquq mühitinə təsiri baxımından məhsuldar tədqiqat imkanları təqdim edir.

I.II. Avropa hüquq sistemlərində qiyabi icraat barədə sistemik yanaşmalar

Avropa dövlətlərində qiyabi məhkəmə icraatının təcrübəsini təhlil edərkən, tək-cəmiyyət milli hüquq sistemlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə istiqamətlənməklə kifayətlənməyən, əksinə, bu institutu tənzimləyən ümumi avropa hüquqi çərçivələri və normativ yanaşmaları da nəzərə alan sistemli və strukturlaşdırılmış bir yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Bu metodoloji yanaşma müxtəlif hüquq sistemlərinin qiyabi məhkəmə institutuna münasibətdə qarşılaşdığı normativ və təcrübəli çətinliklərin daha tutarlı və müqayisəli şəkildə dərk edilməsinə imkan yaradır. Konkret ölkə təcrübələrinə və prosesual fərqliliklərə keçmədən əvvəl, Avropa məkanında qiyabi icraatların tətbiqi ilə bağlı hüquq sistemlərinin əsas kateqoriyalar üzrə təsnifləndirilməsi məqsəduyğun sayılır.

I.III. Türkiyənin cinayət-prosesual qanunvericiliyində qiyabi icraat zamanı

təqsirləndirilən şəxsin statusu: prosesual normalar, hüquqi zamanətlər və istisna hallar

Türkiyə cinayət-prosesual hüququ çərçivəsində təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə icraatında fiziki iştirakı fundamental hüquqi tələblərdən biri kimi qəbul olunur. Bu prinsip şəxsə ona qarşı irəli sürülmüş ittihamlarla tanış olmaq, həmin ittihamlara münasibət bildirmək və müdafiə mövqeyini ortaya qoymaq imkanını yaratmaqla, ədalətli məhkəmə araşdırmasının əsas təminatlarından birini təşkil edir. Normativ sənədlərdə təqsirləndirilənin iştirakı olmadan cinayət mühakiməsinin aparılmasının,

habelə hökm çıxarılmasının mümkünsüzlüyü vurğulanır. Bu yanaşma müdafiə hüququnun məzmununu təşkil edən iştirakçılıq prinsipinin pozulmasını, birbaşa ədalət prinsipinə zidd olduğunu əsaslandırır.

“Gaip sanık” (yəni: itkin və ya yerini müəyyən etmək mümkün olmayan təqsirləndirilən şəxs) termini, təqsirləndirilən şəxsin hüquqi prosedura daxil edilməsinə baxmayaraq, məhkəmə tərəfindən tapıla bilmədiyi və ya yeri dəqiq müəyyən edilə bilmədiyi hallarda tətbiq edilir. Burada mühüm hüquqi fərqləndirmə ondan ibarətdir ki, təqsirləndirilənin iştirak etməməsi onun prosessual öhdəliklərdən yayınması ilə deyil, daha çox obyektiv səbəblərlə, məsələn, ünvan məlumatlarının olmaması və ya xarici ölkədə olması kimi hallar nəticəsində ortaya çıxır.

Türkiyə Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (Ceza Muhakemesi Kanunu) 244.1-ci maddəsi, təqsirləndirilən şəxsin "gaip" hesab edilə biləcəyi vəziyyətləri konkret hüquqi çərçivədə müəyyən edir. Bu hallara aşağıdakılar daxildir:

- təqsirləndirilən şəxsin harada olduğu barədə məlumatın mövcud olmaması;
- təqsirləndirilən şəxsin xarici dövltədə olması və hüquqi yardım mexanizmləri ilə məhkəməyə gətirilməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesinə cəlb edilməsinin məqsədəuyğun hesab olunmaması.

Bu hallar qiyabi mühakimə icraatı ilə bağlı Türkiyə hüququnda mövcud olan məhdudiyətlərin və hüquqi təminatların balansını nümayiş etdirir.

I.IV. “Gaip sanık” statusuna tətbiq olunan xüsusi prosedurlar və hüquqi

məhdudiyətlər: Türkiyə Ceza Mühakemesi Kanununun normativ hüquqi yanaşması

Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Ceza Mühakemesi Kanunu*), təqsirləndirilən şəxsin “gaip”, yəni itkin hesab edildiyi hallarda tətbiq ediləcək xüsusi prosedur normalarını açıq şəkildə müəyyənləşdirir. CMK-nın 244.2-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilənin iştirakı təmin edilmədən məhkəmə icraatının əsas mərhələlərinin davam etdirilməsi hüquqi baxımdan mümkün deyil. Bununla belə, məhkəmə icraatın sübutlara dair hissəsində müəyyən prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilər. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin sonradan məhkəməyə qayıtması halında istintaq və sübutların bütövlüyünün təmin olunması məqsədilə sübutların toplanması və mühafizəsi mümkündür. Bu mexanizm təqsirləndirilənin iştirak etmədiyi hallarda belə onun əsas müdafiə hüquqlarının pozulmamasını təmin etməyə xidmət edir.

CMK-nın 245-ci maddəsində, “gaip” statuslu təqsirləndirilən şəxsə məhkəmə proseslərinə dair məlumatın verilməsi ilə bağlı konkret tələblər əks olunmuşdur. Bu bildiriş formaları qəzet elanı, elektron kommunikasiya vasitələri və digər uyğun texnoloji platformalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Məqsəd təqsirləndirilən şəxsin öz hüquq və vəzifələrindən xəbərdar olması və müdafiə hüququnun effektiv reallaşdırılmasıdır.

CMK həmçinin “gaip sanık” statusunda olan şəxslərlə bağlı hüquqi tədbirlərin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırmışdır. Məcəllənin 246-cı maddəsinə uyğun olaraq, məhkəmə müəyyən şərtlər daxilində həmin şəxs barəsində həbs qərarı çıxara bilər. Lakin bu qərar yalnız təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə çağırıldığı və ona bildirişin hüquqa uyğun formada təqdim edildiyi hallarda hüquqi qüvvəyə malik ola bilər. Əks halda, təqsirləndirilənin iştirakı olmadan icra edilən istənilən həbs tədbiri hüquqi əsasdan məhrum hesab olunur. Qeyd edilməlidir ki, belə tədbirlər yalnız “kaçak sanık”, yəni prosessual öhdəliklərdən yayınan təqsirləndirilən şəxs statusuna malik şəxslərə münasibətdə tətbiq oluna bilər.

Beləliklə, Ceza Mühakemesi Kanununun qiyabi icraatla təqsirləndirilən şəxslər arasında prosessual mübarizə sahəsində normativ balansı qoruyaraq, fərqli statuslara malik təqsirləndirilən şəxslər üçün hüquqi və prosedural fərqlilikləri sistematik şəkildə müəyyən edir. Bu çərçivə həm dövlətin cinayət təqibi funksiyasını həyata keçirməsinə, həm də təqsirləndirilənin müdafiə hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş hüquqi mexanizmlərin tətbiqinə əsaslanır.

I.V. “İtkin” və “qaçaq” təqsirləndirilən şəxslərin hüquqi statuslarının müqayisəli analizi

Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsində təqsirləndirilən şəxslərin iştirak etmədiyi hallar fərqli hüquqi statuslarla tənzimlənir. Bu baxımdan, “absent” (*itkin*) və “kaçak” (*qaçan*) təqsirləndirilənlər arasında hüquqi və praktiki fərqlər mövcuddur.

İtkin Təqsirləndirilən (Gaip Sanık): CMK-nın 244-cü maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs aşağıdakı hallarda “gaip” (itkin) sayılır: əgər onun harada olduğu məlum deyilsə, xarici ölkədə olduğu üçün məhkəməyə gətirilə bilmirsə və ya təhvil verilməsi hüquqi və ya praktiki baxımdan mümkün hesab edilmirsə. Bu hallarda, məhkəmə, icraatını təqsirləndirilənin tapılmasına qədər təxirə sala bilər və yalnız bəzi sübutların toplanması kimi prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilər [10, s. 244].

Qaçaq Təqsirləndirilən (Kaçak Sanık): CMK-nın 247-ci maddəsində qaçan təqsirləndirilən, barəsində aparılan cinayət icraatından yayınmaq məqsədilə gizlənen və ya ölkədən çıxan şəxs kimi tərif olunur. Bu statusa malik şəxslə bağlı olaraq, məhkəmə onun iştirakı olmadan mühakiməni davam etdirə və hətta onun əmlakının müsadirəsinə dair qərar qəbul edə bilər [4, s. 247].

Bu iki hüquqi status arasındakı fərqlər formal deyil, əksinə, tətbiq edilə bilən hüquqi tədbirlərin xarakterini və sərtliyini müəyyən edir. Hər iki hal məhkəmə proseslərində təqsirləndirilənin fiziki iştirakı olmadan aparılan prosesə aid olsa da, qaçan təqsirləndirilən şəxs, öz iradəsi ilə hüquq sistemindən yayınmaq üçün gizlənen və ya ölkəni tərk edən şəxsi ifadə edir. Digər tərəfdən, itkin təqsirləndirilən, məhkəmə çağırışından məlumatlı olmayan və ya iştirak etməməsi obyektiv səbəblərlə izah olunan şəxsdir.

Bu fərqlər hüquqi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki yalnız qaçan təqsirləndirilənə qarşı əmlakın müsadirəsi və qiyabi məhkəmə qərarı ilə azadlıqdan məhrum etmə cəzası kimi sərt sanksiyalar tətbiq oluna bilər. Halbuki itkin təqsirləndirilən şəxs barəsində belə tədbirlərin tətbiqi hüquqa uyğun hesab edilmir və bu hallar təqsirləndirilənin müdafiə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

I.VI. İtkin və qaçaq təqsirləndirilən şəxslərə tətbiq olunan hüquqi tədbirlər

İtkin təqsirləndirilən şəxslərə bağlı məhkəmə, şəxsin yerinin müəyyənləşdirilməsi və onun müdafiə hüququnun təmin edilməsi məqsədilə bütün zəruri prosessual tədbirləri həyata keçirməlidir. Bununla belə, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı təmin olunmadığı müddətdə cinayət işi üzrə məhkəmə baxışı təxirə salına bilər [9, s. 244].

Qaçan təqsirləndirilən şəxslər üçün isə məhkəmənin təqsirləndirilənin iştirakı olmadan davam etdirilməsi, yəni qiyabi mühakimə hüquqi olaraq mümkündür. Lakin bu hallarda, təqsirləndirilən şəxs yetərli şəkildə məlumatlandırılmalı və onun qiyabi məhkəmə qərarlarına qarşı apellyasiya şikayət vermək hüququ təmin edilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində göstərilir ki, bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun qorunması baxımından zəruri şərtidir.

Qaçan təqsirləndirilən şəxslərin məhkəməyə gəlməsini stimullaşdırmaq məqsədilə əmlakın müvəqqəti müsadirəsi kimi hüquqi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. CMK-nın 248-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə təqsirləndirilənin qaçmaqda davam etdiyi hallarda onun əmlakının müvəqqəti olaraq müsadirə edilməsinə qərar verə bilər.

Həm itkin, həm də qaçan təqsirləndirilən şəxslər, məhkəməyə qayıtdıqları halda həbs olunmayacaqlarına dair “*zəmanət sənədi*” (güvəncə sənədi) almaq hüququna malikdirlər. CMK-nın 246 və 248-ci maddələrinə əsasən, bu hüquqi mexanizm təqsirləndirilən şəxsin könüllü şəkildə məhkəməyə gəlməsini təşviq etmək məqsədi daşıyır [10, s. 313].

Zəmanət sənədi təqsirləndirilənin könüllü şəkildə məhkəməyə təqdim olunacağı təqdirdə onun barəsində həbs tədbirinin tətbiq edilməyəcəyini təmin edən bir hüquqi təminat kimi çıxış edir. Bu institut Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində təsbit olunmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir və təqsirləndirilənin hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

I.VII. “Gaip sanık” və “kaçak sanık” arasındakı hüquqi fərqlər

“Gaip sanık” və “kaçak sanık” anlayışları, hər ikisi təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində fiziki olaraq iştirak etmədiyini halları ifadə etsə də, onların hüquqi statusu və tətbiq edilə biləcək tədbirlər baxımından əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

“Kaçak sanık” qanundan yayınmaq və ədalət mühakiməsindən qaçmaq məqsədilə ya ölkə daxilində gizlənen, ya da ölkə xaricinə çıxan şəxsi bildirir. Bu statusdakı təqsirləndirilənə qarşı daha sərt tədbirlər, o cümlədən qiyabi mühakimə (absentia), əmlakın müsadirəsi və digər sanksiyalar tətbiq oluna bilər.

Əksinə, “*gaip sanık*”, məhkəmənin mövcudluğundan xəbərsiz olan və ya iştirakı obyektiv səbəblərdən mümkün olmayan şəxsə aid edilir. Belə hallarda, məhkəmə prosesi ümumiyyətlə təxirə salınır və sərt sanksiyalar tətbiq olunmur. Bu fərqlilik təqsirləndirilənin hüquqlarının və müdafiə imkanlarının qorunması baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır.

I.VIII. Qiyabi icraat zamanı məhkəmələrə icazə verilən istisnalar

Ümumi hüquqi prinsipə görə, təqsirləndirilənin iştirakı olmadan məhkəmə prosesi aparıla bilməz. Lakin Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CMK) 195-ci maddəsi, bu prinsipə məhdud istisnalar təqdim edir. Həmin istisnalar, əsasən, nisbətən az əhəmiyyətli cinayət əməlləri və ya inzibati xarakterli cəza tədbirləri ilə bağlıdır. Məsələn, cərimə qərarları, məcburi icra tədbirləri və əmlak müsadirəsi kimi hallarda təqsirləndirilənin iştirakı məcburi sayılır və qiyabi hökm çıxarılması mümkündür [9, s. 311].

Bu yanaşma, Türkiyə Ali Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi ilə də dəstəklənir. Xüsusilə ağır olmayan cinayətlər və prosessual rahatlıq tələb edən hallar üçün qiyabi icraatın tətbiqi məqbul hesab olunur.

Türkiyə hüquq sistemində absentia məhkəmələrinin tətbiqi yalnız müəyyən hüquqi çərçivələr daxilində mümkündür və bu çərçivə CMK-nın 195-ci maddəsi ilə yanaşı, İcra və İflas Qanununun 349-cu maddəsi və digər xüsusi qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Bu müddəalar təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilən proseslərin hüquqi legitimliyini və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirir. Xüsusilə, “Çek Qanunu” (Qiymətli kağızlar barədə Qanun) çərçivəsində həyata keçirilən məhkəmə təcrübələri qiyabi hökmlərinin təcrübi tətbiq sahələrini genişləndirmişdir. Bu hallar doktrinal baxımdan da mübahisəli olsa da, müəyyən edilmiş prosessual təminatlarla riayət edildiyi təqdirdə qəbul edilə bilər.

Türkiyə hüquq sistemində baş verən dəyişikliklər, Alman cinayət-prosessual hüququ ilə müqayisə edilərək təhlil edildikdə fərqli hüquq sistemlərinin qiyabi mühakimə məsələlərinə necə yanaşdığına dair dəyərli nəticələr əldə edilir. Alman hüquq sistemi qiyabi proseslərə çox məhdud hallarda və ciddi hüquqi təminatlarla icazə verir, bu da insan hüquqlarının qorunması və məhkəmə prosesinin legitimliyi baxımından mühüm nümunə hesab olunur. Bu müqayisəli yanaşma vasitəsilə qiyabi mühakimə icraatlarının yalnız istisna xarakteri daşdığı və zəruri hallarda tətbiq olunmalı olduğu vurğulanır. Y.Ersoy qeyd edir ki, qiyabi mühakimə icraatlarının hüquqi sistemdə legitim şəkildə tətbiqi üçün kifayət qədər güclü təminatlar və prosedur mexanizmləri mövcud olmalıdır. Əks halda, bu mexanizmlər təqsirləndirilənin əsas hüquqlarının, xüsusilə müdafiə və ədalətli mühakimə hüququnun pozulmasına səbəb ola bilər [3, s. 118].

II. İtaliya Respublikasında qiyabi mühakimə icraatının hüquqi tənzimlənməsi

II.1. Qiyabi icraat və insan hüquqları kontekstində analiz

Qiyabi icraatların, yəni təqsirləndirilən şəxsin fiziki iştirakı olmadan aparılan mühakimə prosesləri ədalətli məhkəmə hüququna dair beynəlxalq standartlar baxımından ciddi hüquqi və etik müzakirələr doğurur. İtaliya hüquq sistemi bu tip mühakimələrə müəyyən şərtlər daxilində icazə verir və bunun hüquqi əsasları Cinayət Prosesual Məcəlləsində (Codice di Procedura Penale, CPP) öz əksini tapmışdır [6, s. 280].

İtaliya sistemində qiyabi mühakimə icraatlarının aparılmasına imkan verən əsas normativ müddəalar Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 175, 176, 670 və 141-ci maddələrində əks olunmuşdur. Bu maddələr qiyabi mühakimənin aparılması üçün şəffaf bildiriş prosedurlarını, müdafiə hüququnun təmin olunmasını və qərarların yenidən baxılması imkanlarını tənzimləyir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Sejdovic v. Italy* (Application no. 56581/00) işi bu məsələdə əlamətdar presedent təşkil edir. Həmin qərarda AİHM təqsirləndirilən şəxsin mühakimə prosesindən əvvəl lazımi qaydada məlumatlandırılmadığı hallarda, qiyabi mühakimə icraatlarının AİHK-in 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə hüququnu poza biləcəyini qeyd etmişdir [4, s. 12].

Bu kontekstdə İtaliya hüquq sistemində absentia proseslərinin tətbiqi, ittihamların səmərəliliyi ilə fərdin fundamental hüquqlarının qorunması arasındakı tarazlığı təmin etmək və eyni zamanda, effektiv məhkəmə idarəçiliyinə töhfə vermək məqsədilə formalaşdırılmışdır. Bununla belə, praktiki

tətbiqdə insan hüquqları sahəsində ciddi risklərin mövcudluğu danılmazdır və bu səbəbdən hüquqi prosedurların sərt tənzimlənməsi və mütəmadi nəzarət zəruridir.

II.II. İtaliyada qiyabi mühakimə icraatının tənqidi:

Sejdoviç qərarı kontekstində CPM-in 670-ci maddəsinin tətbiqi

İtaliya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPP) 670-ci maddəsi təqsirləndirilən şəxsin olmaması halında məhkəmə proseslərinin davam etdirilməsi imkanlarını tənzimləyir. Lakin bu müddəanın praktik tətbiqi, xüsusilə Sejdovic v. Italy işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) qərarı ilə ciddi tənqid olunmuşdur.

Sejdovic məhkəmə icraatında özünün kifayət qədər məlumatlandırılmadığını və müdafiə imkanlarından məhrum edildiyini irəli sürərək 670-ci maddə üzrə prosedur qaydaların pozulduğunu iddia etmişdir. İtaliya daxili məhkəmələri bu arqumentləri rədd edərək milli qanunvericiliyə əsasən, hökmü qüvvədə saxlamışdır. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) 1 mart 2006-cı il tarixli qərarında, İtaliyanın təqsirləndirilən şəxsin barəsində ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin etmədiyini bəyan edərək AİHK-in 6-cı maddəsinin pozulduğuna qərar vermişdir.

AİHM-in qərarında göstərilən əsas problemlər:

1. Sübutetmə vəzifəsinin təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoyulması CPP-nin 175-ci maddəsinə əsasən, qiyabi hökmə qarşı müraciət etmək istəyən təqsirləndirilən şəxs, mühakimədən xəbərsiz olduğunu şəxsən sübut etməlidir. Bu yanaşma, xüsusilə məhdud imkanlara malik şəxslər üçün hüquqi bərabərsizliyə səbəb olur.

2. Qaçmaq təhlükəsinə əsaslanan qiyabi hökm: Məhkəməyə gəlməyən şəxsin avtomatik olaraq ədalətdən qaçdığı fərziyyəsi ilə qiyabi icraatın aparılması təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə ziddir.

3. Məlumatlandırma qüsurları: Təqsirləndirilənin hüquqi nümayəndəsinə yönəlmiş formal bildirişlərlə kifayətlənmək, onun real məlumatlandırılmasını təmin etmir, bu da şəffaflığı və müdafiə hüququnu zəiflədir.

II.III. Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində qiyabi icraat

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə 22 dekabr 2023-cü il tarixində edilən mühüm dəyişiklik nəticəsində LIV-II fəsil – “Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat” qanunvericiliyə əlavə olunmuşdur. Bu fəsil 467-12-ci maddədən 467-17-ci maddəyə qədər olan müddəaları əhatə edir və təqsirləndirilənin iştirakı olmadan məhkəmə icraatlarının keçirilməsi üçün normativ əsasları müəyyənləşdirir.

Yeni müddəalar qiyabi mühakimənin yalnız xüsusi şərtlər altında, o cümlədən təqsirləndirilən şəxsin bilərəkdən prosedən yayındığı və ya onun yerinin müəyyən olunmasının mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilə biləcəyini qeyd edir. Həmçinin bu icraat zamanı müdafiə hüququnun təmin olunması, qanuni nümayəndənin təyin olunması və qərarlara qarşı apellyasiya şikayəti vermək imkanının təmin olunması kimi normalar nəzərdə tutulur. Bu islahat Azərbaycan hüquq sisteminin Avropa hüquq standartlarına yaxınlaşdırılması, həmçinin cinayət mühakiməsi səmərəliliyinin artırılması məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, bu dəyişikliklər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi – “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” prinsipinə uyğunluğu təmin etməyə yönəlmişdir.

III. Azərbaycan hüquq sistemində qiyabi mühakimə

icraatlarının hüquqi tətbiqi və beynəlxalq hüquqla müqayisəli təhlili

Qiyabi mühakimə icraatları, yəni təqsirləndirilənin fiziki iştirak etmədiyi halda hökm verilməsi həm insan hüquqları baxımından, həm də ədalətli məhkəmə prinsipləri çərçivəsində ciddi müzakirə doğuran hüquqi institutdur. Müxtəlif Avropa ölkələrində (İtaliya, Almaniya, Rumıniya) bu instituta yanaşma fərqlidir və hüquqi balansın təmin olunmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilir.

Azərbaycan qanunvericiliyində son dəyişikliklər qiyabi mühakimə icraatını ilk dəfə sistemativ və müstəqil formada tanıyaraq müasir hüquqi mexanizmlərlə təmin olunmuş prosedur çərçivəsini formalaşdırmışdır. Əsas təminat tədbirləri aşağıdakılardır:

1. *Müdafiəçinin məcburi təyini* – təqsirləndirilən iştirak etməsə belə, hüquqlarının qorunması təmin olunur.

2. *Qərara qarşı apellyasiya hüququ* – mühakimə olunmuş şəxs qərar haqqında məlumat əldə etdikdən sonra onun qanuniliyini şübhə altına almaq imkanına malikdir.

3. *Prosesin protokollarla rəsmiləşdirilməsi və şəffaflığı* – ictimai etimadın və hüquqi legitimliyin artırılması məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın bu hüquqi islahatı Sejdovic v. Italy (2006) və Colozza v. Italy (1985) kimi AİHM presedentlərini nəzərə almaqla təqsirləndirilənin hüquqlarını ədalətlik prinsipinə uyğun olaraq tarazlamağa yönəlmişdir.

IV. Nəticə

Azərbaycanın 2023–2024-cü illər hüquq islahatları çərçivəsində qiyabi məhkəmə icraatlarının tətbiqi hüquqi müasirləşmə istiqamətində mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma məhkəmə səmərəliliyi ilə əsas insan hüquqlarının qorunması arasında tarazlığın yaradılmasına xidmət edən strateji bir hüquqi model olaraq çıxış edir. Azərbaycan bu islahatlarda İtaliya, Almaniya və Türkiyənin təcrübələrindən faydalanaraq öz hüquqi mühitinə uyğunlaşdırılmış hibrid yanaşma tətbiq etmişdir.

İtaliyanın hüquqi çərçivəsi Cinayət Proseduru Məcəlləsinin (Codice di Procedura Penale, CPP) 175, 176 və 670-ci maddələri ilə qiyabi mühakimə prosedurlarını tənzimləyir. Sejdovic v. Italy (2006) işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) bu ölkənin bildiriş mexanizmlərindəki çatışmazlıqları vurğulayaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsinin pozulduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan bu presedenti nəzərə alaraq rəqəmsal bildiriş, ictimai elan və əvəzləyici müdafiə mexanizmləri kimi vasitələri hüquqi təcrübəsinə daxil etmişdir [4, s. 15].

Almaniyanın Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Strafprozessordnung – StPO*) daxilində, xüsusilə 230–235-ci maddələr qiyabi icraatın yalnız istisna hallarda, yəni təqsirləndirilənin bilərəkdən məhkəmədən yayınması və ya icraatın pozulmasına səbəb olması hallarında tətbiqini mümkün sayır. Məhkəmə iştirakının məcburiliyi və müdafiəçiyin mütləq iştirakı tələbi Azərbaycan qanunvericiliyinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir [7, s. 230].

Türkiyə hüquq sistemində təqsirləndirilənlərin qiyabi mühakimə edilə biləcəyi hallar iki kateqoriyada təhlil olunur: *gaip sanık* (yerini müəyyən etmək mümkün olmayan) və *kaçak sanık* (bilərəkdən qaçan). Bu yanaşma yalnız qəsdən mühakimədən yayınan şəxslərə absentia prosedurunun tətbiqini mümkün sayır. Azərbaycan bu sistemdən ilham alaraq qanuni səbəblərlə iştirak etməyənlər ilə ədalətdən yayınanlar arasında aydın fərq qoyaraq yeni fəslə bu təsnifatı daxil etmişdir [6, s. 481].

Azərbaycan Respublikası 2023-2024-cü illərdə həyata keçirdiyi qanunvericilik islahatları çərçivəsində, qiyabi məhkəmə icraatlarının tətbiqi ilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsinə uyğun məhkəmə prosedurlarını təmin etməyə yönəlmiş əhəmiyyətli bir mərhələ keçmişdir. Bu islahatlar məhkəmə sistemində ədalət və şəffaflığı təmin etmək üçün əsas prinsiplərin — səlahiyyətli bildirişin verilməsi, effektiv hüquqi nümayəndəlik və hüquqi müalicə hüququnun təmin edilməsi kimi elementləri sistemə şəkildə hüquq sistemində daxil etmişdir.

Bu hüquqi islahatlar yalnız daxili səviyyədə məhkəmə səmərəliliyini və ictimai etimadı gücləndirməklə kifayətlənmir, həmçinin regional hüquqi harmonizasiya prosesinə töhfə verir. Azərbaycan öz hüquq sistemini Avropa hüquq normaları ilə tənzimləmək və inteqrasiya etmək yolu ilə Avropa Şurasının və AİHK-nın tələblərinə cavab verməyə çalışır. Bu, ölkənin hüququn aliliyi, insan hüquqlarına hörmət və demokratik dəyərlərə sadıqlığının göstəricisidir.

Bundan əlavə, bu islahatlar *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi (SDG) 16* ilə də birbaşa uyğunluq təşkil edir. SDG 16-nın məqsədi ədalətə çıxışı təmin etmək, qanunun aliliyini möhkəmləndirmək və şəffaf, cavabdeh institutlar qurmaqdır. Azərbaycan bu sahədə ədalət, sülh və güclü qurumların təşviqi istiqamətində irəliləyərək beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığa açıq bir mövqe nümayiş etdirir [13, s. 10].

Bu qanunvericilik islahatları vasitəsilə Azərbaycan, regional hüquqi islahatlarda lider kimi özünü təsdiq edib. Beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi, ədalətə olan sadıqlığı və məhkəmə institutlarının gücləndirilməsi, hüquqi müasirləşmə və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq sahəsindəki bağlılığını vurğulamaqla, daha şəffaf, təsirli və ədalətli bir hüquq sisteminin qurulmasına doğru mühüm bir addım atmış olur.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Azerbaijan Republic Criminal Procedure Code. Chapter LIV-2 – In Absentia Proceedings in Criminal Prosecution. Articles 467-12 to 467-17. Baku, 2023 (in Azerbaijani).
2. Council of Europe, Venice Commission. *Report on the Right to a Fair Trial under Article 6 ECHR in Absentia Proceedings*. Strasbourg, 2021.
3. Ersoy, Y. *Evaluation of the Amendments in Criminal Procedure Law by Law No. 7188*. Istanbul Law Journal, 78(2), 2020, pp. 113–134 (in Turkish).
4. European Court of Human Rights (ECtHR). *Case of Sejdic v. Italy*, Application No. 56581/00, Judgment of 1 March 2006.
5. Karaman, K. *Absence of the Accused at Trial and the Imposition of a Conviction*. Turkish Justice Academy Journal, No. 38, 2019, pp. 275–295 (in Turkish).
6. Schünemann, B. *Fairness and the Accused's Right to Be Present: Reflections on Comparative Criminal Procedure*. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik (ZIS), Vol. 7(5), 2015, pp. 414–430 (in German).
7. Strafprozessordnung [StPO], Sections 230–235, Federal Republic of Germany (in German).
8. The Law of the Republic of Azerbaijan on State Procurement, 2021 (in Azerbaijani).
9. Turkish Criminal Code [CK] – Official texts (in Turkish).
10. Turkish Criminal Procedure Code [CMK], Law No. 5271. *Official Gazette*, 17.12.2004, No. 25673 (in Turkish).
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/> (last access: 26.02.2025).
11. UNODC. *Judicial Integrity and Access to Justice: Global Programme for the Implementation of the Doha Declaration*. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime, 2022.
12. United Nations. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. UN General Assembly, 2015 (SDG 16).
13. Yenisey, F., & Nuhoglu, A. *Criminal Procedure Law*. Istanbul: Beta Publishing House, 2022. Commentary on Articles 195, 244, 246–248 and practical analysis of in absentia trials (in Turkish).

THE INSTITUTE OF IN ABSENTIA TRIALS IN MODERN LEGAL SYSTEMS: DEVELOPMENT AND APPLICATION ISSUES

LALA MAMMADOVA¹

Abstract

This study explores the implementation of in absentia trials in the Azerbaijani legal system following the 2023–2024 legislative reforms, assessing their impact on judicial efficiency and the protection of defendants' rights. The reforms introduced Chapter LIV-2 (Articles 467-12 to 467-17) into the Criminal Procedure Code, establishing a normative legal framework for conducting trials in the absence of the accused, particularly in cases involving serious crimes such as terrorism, treason, and organized crime. Grounded in fundamental human rights principles, the study evaluates the compatibility of Azerbaijan's legal safeguards with Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR). Using a comparative legal approach, the research analyzes in absentia trial practices in Italy, Germany, and Turkey. The findings indicate that Azerbaijan's legal framework incorporates essential defense mechanisms—particularly mandatory legal representation and access to effective appeal procedures—similar to those in Italy and Germany. However, practical challenges remain regarding the effectiveness of notification procedures and the enforceability of appeal rights. While strict procedural guarantees in Germany minimize the risk of unfair trials, the lack of stable jurisprudence in Azerbaijan creates certain legal gaps. The study highlights the dual influence on

---

¹ PhD in Law / Department of Criminal Procedure, Baku State University / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az

Azerbaijan's legal development: the legacy of the Soviet legal tradition and the country's ongoing efforts to align with European legal standards. In this context, strengthening legal safeguards is considered essential for enhancing transparency and fairness in judicial proceedings. Moreover, the research links in absentia trials to the United Nations Sustainable Development Goal (SDG) 16—promoting access to justice and building effective institutions—underscoring their broader significance in advancing justice within transitional legal systems.

Keywords: *in absentia proceedings, European jurisdiction, fundamental rights and freedoms, European Convention on Human Rights (ECHR), accused persons.*

ИНСТИТУТ ЗАЧЕТНОГО СУДЕБНОГО ПРОИЗВОДСТВА В СОВРЕМЕННЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ: РАЗВИТИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ

ЛАЛА МАМЕДОВА¹

Резюме

В настоящем исследовании рассматривается внедрение заочных судебных разбирательств в правовой системе Азербайджана после законодательных реформ 2023–2024 годов, а также оценивается их влияние на эффективность судебной деятельности и защиту прав обвиняемых. В рамках реформ в Уголовно-процессуальный кодекс был добавлен раздел LIV-2 (статьи 467-12 – 467-17), который устанавливает нормативно-правовую основу для проведения судебных процессов в отсутствие обвиняемого, особенно по делам, связанным с терроризмом, государственной изменой и организованной преступностью. Опираясь на основные принципы прав человека, исследование анализирует, насколько обеспечиваемые Азербайджаном гарантии соответствуют статье 6 Европейской конвенции по правам человека (ЕКПЧ). Используя сравнительно-правовой подход, в работе рассматриваются практики проведения заочных процессов в Италии, Германии и Турции. Результаты показывают, что правовая система Азербайджана предусматривает ключевые гарантии защиты — в частности, обязательное правовое представительство и доступ к эффективным средствам обжалования — аналогичные тем, что применяются в Италии и Германии. Однако сохраняются практические трудности, касающиеся эффективности механизмов уведомления и реализации права на апелляцию. В то время как в Германии строгие процедурные гарантии минимизируют риск несправедливого разбирательства, отсутствие стабильной судебной практики в Азербайджане порождает определённые правовые пробелы. Исследование подчёркивает двойственное влияние на развитие правовой системы Азербайджана: с одной стороны, наследие советской правовой традиции, с другой — стремление к гармонизации с европейскими правовыми стандартами. В этом контексте усиление правовых гарантий рассматривается как необходимое условие для повышения прозрачности и справедливости судебных процедур. Кроме того, исследование устанавливает связь между заочными судебными процессами и Целью устойчивого развития №16 ООН — обеспечение доступа к правосудию и развитие эффективных институтов, подчёркивая их важную роль в укреплении правосудия в условиях переходного правового порядка.

Ключевые слова: *заочные судебные процессы, европейская юрисдикция, основные права и свободы, Европейская конвенция по правам человека (ЕКПЧ), обвиняемое лицо.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Доктор философии по праву / кафедры уголовного процесса Бакинского государственного университета / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az

LEGAL AND INSTITUTIONAL PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT PROCESS OF MUNICIPALITIES

NAILA GAHRAMANOVA¹

Abstract

The purpose of this study is to analyze the main problems of municipal development and find ways to solve them. We will look at various aspects that influence the development of municipalities, including financial management, level of infrastructure, governance system and citizen participation. During the study, we will analyze the existing problems and challenges faced by municipalities and identify the main factors influencing their development. We will also offer recommendations to improve the situation, including measures to improve governance efficiency, improve financial sustainability and increase citizen participation in decision-making processes. As a result of the analyses, attention was also paid to systemic problems such as institutional weaknesses of municipalities, gaps in the legal framework and insufficient human resources. At the same time, the possibilities of applying positive examples to local conditions were explored, referring to international experiences. We also offer recommendations for improving the situation, including measures to increase the efficiency of management, improve financial sustainability and increase citizen participation in decision-making processes. The proposed solutions can, in addition to increasing the transparency and accountability of municipalities, also create conditions for them to perform their socio-economic functions more effectively.

Keywords: *local self-government, international agreements, legal state, legal security, rights of municipalities, transparency, financial independence, citizens.*

I. Introduction

The study of issues related to establishment of representative bodies of local self-government begins with the analysis of fundamental concepts and principles underlying this process. In this context, an important aspect is to understand the nature of representative bodies and their role in the local government system. Representative bodies serve the function of representing the interests of the local people, making decisions on important matters of territorial development and ensuring the well-being of citizens.

The development of municipalities is an important aspect of sustainable development of society as a whole. Municipalities play a key role in providing vital services to the population, such as water supply, education and health care. However, despite their significance, municipalities often face various issues that hinder their development and efficient functioning.

At present, municipalities face a number of complex issues, including limited financial resources, poor governance, inadequate infrastructure, corruption, and lack of citizen participation in decision-making. These issues can seriously affect the quality of life of the population and the ability of municipalities to provide required services.

Thus, the study of municipal development issues is important for creating conditions for sustainable development of territories and improving the quality of life of the population. This also contributes to achievement of sustainable development goals and well-being of society as a whole.

II. Representative Bodies of Local Self-Government

The main responsibilities of representative bodies of local self-government include:

- protection district or city residents' rights and interests;
- adoption of laws and decisions on local issues related life and development;

---

¹ PhD student in Law / Baku State University / Head of the Department of Humanities at the Azerbaijan Academy of Labour and Social Relations / email: qahramanova81@gmail.com

- ensuring interaction between local authorities and the population.
- Issues arising in the formation of representative bodies include:
- lack of public information about the electoral process and candidates;
  - lack of transparency and openness in the activities of elected officials;
  - insufficient involvement of various social groups in representative bodies.

The efficient operation of representative bodies is the main condition for the development of local community and meeting its needs. Addressing issues related to elections and operation of representative bodies contributes to improving the quality of citizen lives, developing civil society, and increasing trust in local authorities.

For a deeper understanding of the identified issues, specific examples and studies that will determine the main trends and directions for improving the process of formation of local self-government representative bodies should be considered.

Today, Azerbaijan has a complex system of local self-government which includes executive and representative bodies, as well as various forms of citizen participation in decision-making. However, there are still a number of issues, such as the lack of financial independence for municipalities and the lack of accountability to voters.

Today, holding municipal elections faces a number of significant issues affecting the process of formation of local self-government representative bodies. While studying current state of municipal elections, the lack of transparency and publicity in the organization and conduct of elections is revealed. Insufficient involvement of citizens in the election process remains one of the topical issues. The work done in the direction of improving the process of municipal elections should be aimed at strengthening democratic principles and increasing citizens confidence in the electoral system.

Participation of citizens in elections and formation of local self-government is established by the law through a number of rules and regulations. Elections to local government bodies are conducted based on constitutional principles, and laws on municipalities (*Law on the Status of Municipalities*; *Law On the Rules of Municipal Elections*). According to these laws, citizens have the right to vote and be voted for on equal terms. The law defines the procedure and forms of citizen participation in elections and referendums.

The increasing influence of municipalities necessitates the removal of obstacles that slow down their activity and development. A number of issues of municipalities in Azerbaijan have both objective and subjective reasons.

The low level of experience and tradition in the field of local self-government is one of the key factors negatively affecting development of municipalities. Implementation of legal norms regulating activities of municipalities is delayed. The number of laws and decisions aimed at supporting their full and free activity is insufficient. Milli Majlis (Parliament) adopted about 30 laws aimed at improving the work of municipalities, including changes to laws in accordance with international standards, made about 200 decisions, and carried out a number of reforms. However, despite all the actions taken, there are still issues that remain and require timely solutions.

There are some uncertainties that prevent the regulation of municipal elections. Lack of information in rural municipalities significantly hinders their activities. Low level of social and political activity of population, along with a tendency towards ignorance or failure to demand their rights is one of the key factors contributing to the issue. On the other hand, financial and resource dependence of municipalities on local executive authorities, their lack of independent decision-making capabilities, and their inability to solve the problems of the population bring down their significance in the opinion of the people. This stereotype, already ingrained in the public consciousness, is the main reason preventing the development of the municipality in Azerbaijan. In order to get rid of this stereotype, the authority of municipalities should be enhanced in the opinion of the people. For this, municipalities must be independent, have strong finances and resources, and must prove themselves to the population through their work. They should create conditions for increasing the income of population income through their activities, thus also increasing their own income and development.

Ensuring transparent and fair elections is also an important aspect. Regulation of financing of electoral campaigns, cash flow control system, prevention of corruption schemes affect the legitimacy and integrity of elections.

Citizens' participation in public hearings and public consultations are also regulated by laws, which contribute to building trust and active citizenship. It is important for the laws to provide equal opportunities for all candidates and guarantee the protection of their rights to vote.

Studies of political parties influencing elections of local representative bodies is a key aspect of analyzing the process of forming local self-government representative bodies. Political parties play a crucial role in coordinating elections and building the composition of local legislative bodies. Here are some of the key aspects of how political parties influence elections process in local representative bodies:

- Developing candidate lists: political parties are actively involved in the development and approval of candidate lists for elections to local representative bodies. They select their representatives based on their political platform and strategy.
- Financial support: political parties provide financial support to their candidates in elections to local representative bodies, which affects the conduct of electoral campaign and final voting results.
- Media support: political parties often have access to various media resources, which help them to popularize their candidates and influence public opinion in the course of election campaigns.
- Formation of coalitions: political parties may form coalitions to achieve certain goals in elections to local representative bodies, which affects the political dynamics in the region [4, pp. 123-124].

The study of the influence of political parties on the elections of local representative bodies allows to understand the dynamics and characteristics of formation of local self-government representative bodies and the role of parties in this process.

III. Issues Surrounding Formation of Local Representative Bodies and Mass Media

- Intense political competition: the process of forming local representative bodies is often accompanied by intense competition between different political forces.

- Lack of confidence in the electoral system: Doubts arise about the integrity and transparency of elections, leading to a decline in confidence in elected representatives. This interferes with effective functioning of local self-government bodies.

- Lack of Voter Awareness: Voters are often not well informed about the candidates and their agenda. This weakens the legitimacy and powers of local self-government bodies.

- Lack of professionalism among elected representatives: Local representative bodies often include individuals who lack the necessary knowledge and skills for effective governance. This leads to inefficient functioning of self-government bodies and dissatisfaction of population.

- Uneven distribution of powers between tiers of government: sometimes conflicts arise due to unclear distribution of powers between local representative bodies and central authorities. This complicates decision-making and implementation of development programs at the local level [3, pp. 22-23].

These problems and challenges significantly interfere with formation of effective and legitimate local self-government bodies.

Modern media platforms play an important role in shaping public opinion about local governance. Acting as intermediaries between the authorities and the population, the mass media transmit information about the activities of local self-government bodies and current issues facing the region. This contributes to increasing the citizens' awareness of the activities of state bodies and enables them to make more informed decisions in elections.

Media formats such as television, radio, newspapers, online publications, and social networks are the primary channels for disseminating information about local governance. Journalists and editors perform an important function in filtering information and selecting materials for publication that contribute to unbiased coverage of issues of local significance. The openness and accessibility of information disseminated through mass media ensures public control over the activities of local self-government

representative bodies. Mass media is an important tool for shaping public opinion on local governance, influencing the level of trust in the government, and encouraging citizen participation in decision-making processes. In order to accurately reflect events and processes related to municipal administration, it is important to ensure a balanced information space and adherence to journalistic ethics.

IV. Experience of Foreign Countries in Formation of Representative Bodies

Researchers also drew attention to the experience of foreign countries in the formation of local self-government representative bodies. In particular, Western countries such as Germany, Sweden, and the United States have a long history of democratic institutions at the municipal level. These countries serve as examples of efficient coordination of elections, interaction between elected representatives and citizens, and distribution of powers between different tiers of government.

Approaches to formation of representative bodies in these countries can be useful for analyzing experience of Azerbaijan and finding the most optimal solutions for the development of local self-government. For example, application of the principle of proportional representation, use of electronic voting systems, as well as participation of citizens in making key decisions are part of practices that can be adapted and implemented in cities and villages. Therefore, it is important to analyze the international experience and identify the most successful strategies that can be adapted to the contemporary challenges faced by local self-government bodies. Occupation of Azerbaijani lands for 30 years and mining of those territories today have prevented formation of a municipal body in the Garabagh region. However, ongoing extensive Works on construction and building Works, establishment of modern infrastructure in Garabagh, testify that the region will soon become a leader in terms of development. The population returning to their lands will actively participate in the establishment of a municipal system that meets the requirements of the modern era and the region. The reason is that, on the one hand, people returning to their lands have a better appreciation of its value, having acquired many new skills and habits in the urban environment during the 30-year refugee period, were influenced by the Fourth Industrial Revolution, and became more educated from a socio-political perspective. This trend will also manifest itself in the development of other regions.

Turkey can set the best example that can influence the development of the municipal institution in Azerbaijan. Most Azerbaijanis are directly or indirectly familiar with the large-scale activities of Turkish municipalities. This experience can stimulate the development of the municipal institution in Azerbaijan. Of course, successful experiences of other countries in this field should be studied and ways of adaptation to local conditions should be identified.

If development of municipalities is related to advancement of democratic consciousness in the country, then its integration into public awareness is also related to improvement of the socio-economic conditions of the population. As Azerbaijan, with its geopolitical and geo-economic significance, has become a major transit hub country for international logistics, it will receive significant economic benefits in the near future. These revenues will improve the socio-economic status of the country, and will facilitate the socio-cultural and socio-economic integration of population into the global community. These factors will encourage establishment and development of municipal institutions in Azerbaijan in a new capacity. The bottom-up evolution of society will create conditions for formation and development of civil society. All these processes are related to development of local municipal institutions. In this regard, it would be a more progressive step to gradually transfer the functions of local executive authorities to municipalities and in the long term, ensure transition from dualistic to municipal governance. Experience of Turkey could set a good example for us in this transitional phase.

Representative bodies of local self-government play a key role in coordinating and managing community life at the local level. However, like any organization, they face certain issues related to their formation, functioning, and accountability. The problems of representative bodies of local self-government can vary, depending on the specific region or municipality.

The following ways to address issues related to formation of local self-government representative bodies can be considered:

- Improvement of the laws: analyzing applicable regulatory documents, identifying gaps and inconsistencies, and then making the required amendments to optimize the process of formation of representative bodies;

- Increasing openness and transparency: strengthening the mechanisms of public oversight of the process of formation of representative bodies, providing information about candidates, elections, and mechanisms for citizen participation in this process;

- Development of educational programs: educating the population about the importance of participating in elections, knowing their rights and duties, as well as the importance of training qualified and skilled personnel for representative bodies;

- Stimulation of civic engagement: creation of conditions for active citizen participation in the formation of local government bodies, encouragement of active citizens and initiative groups, and facilitating development of public organizations [2, pp. 44-45].

These joint actions can facilitate improvement of the process of formation of local self-government representative bodies, increase the efficiency and accountability of authorities to population.

V. Poor and Indifferent Representation

The laws of the Republic of Azerbaijan provide equal opportunities for various groups of citizens to participate in elections or hold positions in representative bodies. However, in some cases municipalities do not reflect the diversity and multiple interests of the local population due to a limited candidate pool. Underrepresentation in local self-government bodies causes problems for legitimacy and efficiency of these bodies. Weakness of effective feedback mechanisms is a significant issue for representative bodies of local self-government. This leads to a gap between municipalities and the population, a weakening of trust in local self-government bodies, and insufficient consideration of public opinion in decision-making process.

Municipalities insufficiently representing the diversity of social, economic, political, and cultural groups in society lead to making decisions that do not address the needs of the wider population. When some regions have stronger representation than others, this results in uneven distribution of resources and a lack of attention to the needs of local population. If citizens are underrepresented in representative bodies or do not feel that their interests are adequately represented, it creates distrust in local governance.

The issue of limited opportunities for citizens to participate in local self-government is a serious problem for effective functioning of self-government system. Some citizens encounter bureaucratic obstacles and procedural complexity when participating in local governance. This makes the participation process inconvenient and inefficient. To overcome these issues, special attention should be paid to provision of information and educating citizens on opportunities for participation in local self-government, to ensure equal access to information and resources for all groups of population, and to enhance efforts in this direction. [1, p. 534].

The first issue requiring attention is related to insufficiently effective relationship between municipalities and residents. Municipalities, as a part of civil society, do not maintain close contact with residents and do not actively engage with them. Executive bodies, entrepreneurs, and non-governmental organizations do not treat municipalities as representatives of the interests of ordinary citizens and voters. Regulation of relations between entrepreneurs and municipalities should also be provided by law.

The second issue is related to the residents' lack of active interest in the activities of municipal bodies in their area of residence, and their non-participation in municipal events and projects. The lack of active citizen participation and feedback means that municipalities do not feel sufficiently accountable to residents. Even after municipal elections, citizens do not take a serious interest in the activities of their elected representatives.

Although there are numerous objective reasons for weakness or indifference in the activities of municipal bodies, there are also subjective reasons. The state administration is interested in the development of municipal bodies. This is affirmed by made decisions and adopted laws. Moreover, in recent years, many executive authorities have been arrested in the country for embezzling large

amounts of state funds and committing corruption. The new officials appointed in their place face difficulties in getting in contacting people and understanding their problems. This situation leads to dissatisfaction of the local population to be addressed indirectly to the country leadership. That is, the current situation necessitates that the country leadership bears responsibility for not addressing the problems of each village. The way out of this situation is to delegate decision-making and responsibility for local problems to municipalities. If municipalities are independent, strong and honest, and if they honestly address all the population's issues, the state leadership will be relieved of this burden, and the population will not complain about socio-economic problems of the country. It would be more expedient to transfer these functions from local executive authorities to municipalities under state control.

Addressing the issue of underrepresentation requires conducting campaigns to increase the participation and opportunities of various groups in elections, as well as development of mechanisms to ensure greater representation in municipalities. The solution to this issue is related to the existence of more open, accessible, and comprehensive mechanisms for participation in representative bodies of local self-government.

Lack of information and education among voters about electoral processes reduces their ability to make informed voting decisions. The lack of accessible and understandable information about the work of representative bodies, decisions made and their outcomes, reduces the interest of citizens to participate in public affairs. This is a serious problem for representative bodies of local self-government as this leads to insufficient citizen awareness of activities of state bodies, their functions, decisions made, and the importance of their participation in civic activities [6, p. 44].

An important aspect of citizen participation in local governance is feedback between self-governing bodies and the population. However, if feedback mechanisms are ineffective or inaccessible, citizens may feel that their opinions are not considered. Citizens face a lack of effective channels to express their opinions and provide feedback to local governments. Some local self-government bodies ignore citizens' suggestions, comments, and complaints. Sometimes applicable feedback mechanisms are ineffective or inaccessible to citizens. When municipalities fail to provide sufficient transparency in their work and decisions, citizens find it difficult to understand the processes and motivations behind decision-making. When they do not use the feedback received from citizens to regulate their work and improve services, it leads to further impairment in the quality of governance and dissatisfaction of the population.

Addressing this issue requires development and implementation of effective feedback mechanisms between local self-government bodies and citizens, as well as ensuring transparency and openness in the functioning of authorities. In addition, it is important to consider and use the feedback received to improve the quality of decisions made and services provided.

VI. Lack of Focus on Strategic Planning

Insufficient focus strategic planning becomes a serious problem for integration of local self-government bodies. If there is lack of strategic planning, municipalities often find themselves in a state of uncertainty, responding to emerging issues or events rather than planning ahead. This leads to inefficient use of resources. Instead of developing long-term development strategies, municipalities focus on addressing immediate issues and short-term outcomes. This results in insufficient consideration of future problems and needs [5, p. 165].

The lack of common strategic goals and development plans creates conditions for inconsistency in the activities of various local self-government bodies. This makes integration and cooperation between them difficult and increases the likelihood of conflicts of interest. Without clear strategic directions, municipalities allocate resources on projects and programs that are not aligned with overall development goals.

In order to address these issues, more attention should be paid to development and implementation of strategic development plans that will combine the interests and efforts of various local self-government

bodies. This includes conducting an analysis of current situation, defining long-term goals and priorities, monitoring the implementation of strategies, and developing evaluation mechanisms.

VII. Corruption and Interference

When the process of formation of local self-government representative bodies is exposed to corruption or interference, it undermines their activities and legitimacy. Municipalities gradually lose their significance as an institution when they are bribed in exchange for decisions that may favor certain interests or individuals rather than the local community, or when they are subjected to political interference from external forces such as political parties, corrupt officials, or entrepreneurs. Because corruption prevents honest and hardworking candidates from participating in elections or holding positions in local self-government bodies. The lack of transparency and accountability mechanisms in self-governance creates conditions for covert corruption and abuse of power. This undermines people's trust in representative bodies, causing their dissatisfaction, indifference, and even protests [8, p. 65].

Addressing this issue requires strengthening anti-corruption activities and control mechanisms, introduction of transparency and openness in the work of representative bodies, including promotion of independence and efficiency of the judicial system and law enforcement agencies. It also requires monitoring the activities of municipalities, strengthening the role of civil society and media in exposing cases of corruption and interference [7, p. 13].

Our following proposals can create conditions for achieving certain progress in addressing issues in existing directions:

- simplified rules of procedure related to candidate registration;
- expanding outreach efforts on the process of participation in elections or other forms of citizen participation;
- increasing awareness about political processes and procedures for participation in local governance;
- involvement of veterans who participated in the II Garabagh War to participate in local governance;
- providing access to platforms and mechanisms that allow citizens to share their ideas and initiatives;
- expanding education process related to local self-government, as the lack of education and skills in civic administration leads citizens unawareness of their rights and responsibilities, as well as their ability to influence local decision-making processes;
- the lack of information about the activities of local self-government representative bodies, their decisions and programs, restricts the ability of citizens to make informed decisions during voting, and therefore, the creation of information resources that extensively cover their activities on the Internet;
- improving communications between municipalities and the public;
- organization of education and training programs and trainings on civil administration and local administration;
- ensuring that residents can efficiently express their opinions, suggestions, and complaints regarding the activities of representative bodies;
- strengthening controls for intensification of joint actions of voters and elected officials to eliminate cases that lead to deterioration of the legitimacy of local self-government bodies in the opinion of the population, as well as to increased distrust in their activities;
- establishing and maintaining various feedback mechanisms such as public hearings, surveys, public consultations between municipalities and the population, as well as ensuring the use of modern communication tools, including the Internet and social networks.

VIII. Conclusion

The study has identified a number of issues related to formation of local self-government representative bodies. The lack of awareness among the population about the election processes and the activities of state bodies is a crucial aspect. The lack of transparency and disclosure mechanisms threatens the democratic principles of local self-government bodies. There is significant concern over the low participation of young people and women in electoral processes. It is important to take actions

to increase citizens' awareness of the activities of local self-government bodies. At the local level, strategies should be developed to involve young people and women in political life. Addressing these issues contributes to strengthening the effectiveness of democracy and representative bodies of local self-government.

REFERENCES:

1. Drew, J., Grant, B. Subsidiarity: More than a principle of decentralization-a view from local government. *The journal of federalism*, Publius, 47 (4), 2017, pp. 522-545.
2. Ivliev, K.G. Powers of local government bodies in the Russian Federation. Moscow: Indigo+, 2007. 123 p. (in Russian / *Ивлиев, К.Г. Полномочия органов местного самоуправления в РФ. М.: Индиго+, 2007. 123 с.*)
3. Ignatov, V.G., Rudoy V.V. Local self-government. Rostov n / D: Phoenix, 2003. - 43 p. (in Russian / *Игнатов, В.Г., Рудой В.В. Местное самоуправление. Ростов н/Д: Феникс, 2003.- 43 с.*)
4. Ignatov, V.G., Butov V.I. Local self-government: Russian practice and foreign experience: textbook. 3rd ed., revised and enlarged. Moscow; Rostov n / D, 2007. - 368 p. (in Russian / *Игнатов, В.Г., Бутов В.И. Местное самоуправление: российская практика и зарубежный опыт: учеб. пособие. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.; Ростов н/Д, 2007. - 368 с.*)
5. Jimenez, B. S. Municipal government form and budget outcomes: Political responsiveness, bureaucratic insulation, and the budgetary solvency of cities. *Journal of Public Administration Research and Theory*, JPART, 30 (1), 2020, pp. 161-177.
URL: <https://doi.org/10.1093/jopart/muz020> (last access: 18.05.2025)
6. Jong, D. The economic impact of local government (Doctoral thesis). University of Groningen 2021.
URL: <https://doi.org/10.33612/diss.155033813> (last access: 17.05.2025).
7. Lafont, C. Is the ideal of a deliberative democracy coherent? / C. Lafont // *Deliberative democracy and its discontents*. Taylor and Francis, 2017. - p. 3-25.
8. Salvador, M., Sancho, D. The role of local government in the drive for sustainable development public policies. An analytical framework based on institutional capacities. *Sustainability*, 13 (11), 2021, pp. 59-78.
URL: <https://doi.org/10.3390/su13115978> (last access: 18.05.2025).

BƏLƏDİYYƏLƏRİN İNKİŞAFI PROSESİNDƏ HÜQUQİ VƏ İNSTİTUSİONAL PROBLEMLƏR

NAİLƏ QƏHRƏMANOVA¹

Annotasiya

Bu tədqiqatın məqsədi, bələdiyyə inkişafının əsas problemlərini təhlil etmək və onların həlli yollarını tapmaqdır. Biz bələdiyyələrin inkişafına təsir edən müxtəlif aspektləri, o cümlədən, maliyyə idarəçiliyi, infrastrukturun səviyyəsi, idarəetmə sistemi və vətəndaşların iştirakını nəzərdən keçiririk. Tədqiqat zamanı bələdiyyələrin üzlaşdığı mövcud problem və çətinlikləri təhlil edilir və onların inkişafına təsir edən əsas amillər müəyyən edilir. Biz həmçinin, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr, o cümlədən idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, maliyyə dayanıqlığının yaxşılaşdırılması və qərarların qəbulu proseslərində vətəndaşların iştirakının artırılması üzrə tədbirlər

---

¹ Dissertant / Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Humanitar fənlər kafedrasının müdiri / email: qahramanova81@gmail.com

təklif edirik. Aparılan analizlər nəticəsində bələdiyyələrin institusional zəiflikləri, hüquqi çərçivədəki boşluqlar və kadr potensialının yetərsizliyi kimi sistemli problemlərə də diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələrə istinad edilərək müsbət nümunələrin yerli şəraitə uyğun tətbiq imkanları araşdırılmışdır. Biz həmçinin, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr, o cümlədən idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, maliyyə dayanıqlığının yaxşılaşdırılması və qərarların qəbulu proseslərində vətəndaşların iştirakının artırılması üzrə tədbirlər təklif edirik. Təklif olunan həll yolları, bələdiyyələrin şəffaflığını və hesabatlılığını artırmaqla yanaşı, onların sosial-iqtisadi funksiyalarını daha səmərəli yerinə yetirmələrinə də şərait yarada bilər.

Açar sözlər: yerli özünüidarə, beynəlxalq müqavilələr, hüquqi dövlət, hüquqi təhlükəsizlik, bələdiyyələrin hüquqları, şəffaflıq, maliyyə müstəqilliyi, vətəndaşlar.

ПРАВОВЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ МУНИЦИПАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ

НАИЛЯ КАХРАМАНОВА¹

Резюме

Целью данного исследования является анализ основных проблем развития муниципалитетов и поиск путей их решения. Мы будем рассматривать различные аспекты, влияющие на развитие муниципалитетов, включая финансовое управление, уровень инфраструктуры, систему управления и участие граждан. В ходе исследования мы проанализируем существующие проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются муниципалитеты, и выявим основные факторы, влияющие на их развитие. Мы также предложим рекомендации по улучшению ситуации, включая меры по повышению эффективности управления, улучшению финансовой устойчивости и увеличению участия граждан в процессах принятия решений. В результате анализа было также уделено внимание системным проблемам, таким как институциональная слабость муниципалитетов, пробелы в правовой базе и нехватка кадровых ресурсов. Одновременно с этим были изучены возможности применения положительного опыта в местных условиях с учетом международного опыта. Мы также предлагаем рекомендации по улучшению ситуации, включая меры по повышению эффективности управления, улучшению финансовой устойчивости и расширению участия граждан в процессах принятия решений. Предлагаемые решения, помимо повышения прозрачности и подотчетности муниципалитетов, также могут создать условия для более эффективного выполнения ими своих социально-экономических функций.

Ключевые слова: местное самоуправление, международные договоры, правовое государство, правовая безопасность, права муниципалитетов, прозрачность, финансовая независимость, граждане.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Диссертант / Бакинский государственный университет / Заведующая кафедрой Гуманитарных наук Азербайджанской академии труда и социальных отношений / email: qahramanova81@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKT VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQUN NORMATİV TRANSFORMASIYASI: YENİ HÜQUQİ SUBYEKTLİK DEBATI VƏ MƏSULİYYƏT BOŞLUQLARI

VƏDİYƏ ƏLƏKBƏRZADƏ¹

Annotasiya

XXI əsrin ən mühüm texnoloji inqilablarından biri olan süni intellekt (Sİ), beynəlxalq hüququn ənənəvi nəzəri çərçivələrini köklü şəkildə sınağa çəkir. Sİ-nin artan avtonomluğu onun hüquqi statusunun “obyekt”dən “subyekt”ə doğru transformasiyası ilə bağlı fundamental müzakirələr doğurur. Bu məqalədə beynəlxalq hüquqda hüquqi subyektlilik anlayışının tarixi inkişafı təhlil edilmiş, dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və fərdlərlə yanaşı, yeni potensial aktor kimi Sİ-nin hüquqi statusu araşdırılmışdır. Avropa Parlamentinin Sİ üçün irəli sürdüyü xüsusi hüquqi status konsepsiyası, hüquqşünasların korporasiyalara və beynəlxalq təşkilatlara bənzər məhdud subyektlilik modeli, eləcə də sui generis status təklifləri analitik şəkildə dəyərləndirilmişdir. Bununla yanaşı, “məsuliyyət boşluğu” (responsibility gap) fenomeni Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsinin əsas çağırışlarından biri kimi nəzərdən keçirilmişdir. Avtonom sistemlərin “qara qutu” xüsusiyyəti səbəbindən zərərin aidiyyəti məsələsi mürəkkəbləşir və mövcud beynəlxalq hüquqi mexanizmlər (məsələn, ARSIWA) bu halları tam əhatə edə bilmir. Məqalədə normativ transformasiya zərurəti önə çəkilərək Sİ üçün məhdud hüquqi subyektlilik və sui generis status modelləri, həmçinin Sİ Ombudsmanı və Sİ Tribunalı kimi institusional yanaşmalar müzakirə obyektinə çevrilmişdir. OECD və Avropa Şurası kimi beynəlxalq qurumların qəbul etdiyi prinsiplər etik normaların hüquqi çərçivəyə integrasiyasının vacibliyini təsdiqləyir. Bununla yanaşı, intergenerasiya ədaləti aspektində Sİ-nin gələcək nəsillərə təsirləri beynəlxalq hüququn tənzimləmə prioritetlərindən biri kimi təqdim olunur. Məqalənin sonunda Sİ-nin beynəlxalq hüquqi statusunu dəqiqləşdirən və məsuliyyət rejimini müəyyənləşdirən məcburi beynəlxalq müqavilənin hazırlanması, BMT çərçivəsində ekspert qrupunun yaradılması, sığorta və kompensasiya fondları mexanizmləri, etik prinsiplərin hüquqi normalara çevrilməsi kimi təkliflər irəli sürülmüşdür. Nəticə etibarilə, Sİ-nin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi transformasiya yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda etik, siyasi və sosial xarakter daşıyır və beynəlxalq ictimaiyyətin kollektiv səylərini tələb edir.

Açar sözlər: *süni intellekt, beynəlxalq hüquq, hüquqi subyektlilik, süni intellektin hüquqi statusu, məsuliyyət boşluğu, normativ transformasiya, sui generis status, avtonom silah sistemləri, insan hüquqları, intergenerasiya ədaləti, beynəlxalq müqavilə.*

I. Giriş

XXI əsr texnoloji inqilabların, xüsusilə də süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Sİ sistemləri gündəlik həyatımızdan tutmuş, mürəkkəb hərbi əməliyyatlara qədər geniş spektrdə tətbiq sahələri taparaq, mövcud hüquqi çərçivələrə ciddi çağırışlar edir. Bu çağırışların ən əsası beynəlxalq hüququn ənənəvi subyektlilik anlayışını sarsıtması və Sİ-nin avtonom qərarlar qəbul etməsi nəticəsində yaranan məsuliyyət boşluqları (responsibility gaps) problemdir [28, s. 10]. Ənənəvi olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətləri, beynəlxalq təşkilatları və məhdud dərəcədə fərdləri əsas subyektlər kimi tanımışdır [23, s. 17]. Lakin Sİ-nin getdikcə artan müstəqilliyi və mürəkkəbliyi, onun hüquqi statusu, hüquq və öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də onun fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərlərə görə kimin məsuliyyət daşıyacağı suallarını aktuallaşdırır.

Bu məqalə, süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi normativ transformasiyanı, yeni subyektlilik debatinı və məsuliyyət boşluqları problemini hərtərəfli təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur [5, s. 274]. Tədqiqat normativ hüquqi analiz, müqayisəli hüquq yanaşması, beynəlxalq presedentlərin və doktrinanın təhlili metodologiyasına əsaslanacaqdır. Məqalədə Sİ-nin hüquqi statusunun

¹ Doktorant / İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: vadiya.zadeh@gmail.com

“obyekt”dən “subyekt”ə doğru inkişaf edən mübahisəli mövqeyi, Avropa Parlamentinin süni intellekt üçün təklif etdiyi xüsusi hüquqi status ideyası, habelə məsuliyyət boşluğunun aradan qaldırılması üçün təklif olunan müxtəlif modellər – məhdud hüquqi subyektlilik, sui generis status, Sİ Ombudsmanı və Sİ Tribunalı kimi institusional yanaşmalar araşdırılacaqdır. Həmçinin, Sİ-nin təsirlərinin intergenerasiya ədaləti kontekstində gələcək nəsillərə olan təsirləri [3] də nəzərdən keçiriləcəkdir. Məqalənin sonunda beynəlxalq müqavilə səviyyəsində Sİ-nin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və beynəlxalq məsuliyyət rejiminin yaradılması üçün təkliflər irəli sürüləcəkdir.

II. Beynəlxalq hüquqda hüquqi subyektlilik anlayışı

Beynəlxalq hüquqda hüquqi subyektlilik, bir varlığın beynəlxalq hüquq tərəfindən hüquq və öhdəliklərə malik olması, beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə iştirak etməsi və beynəlxalq iddialar irəli sürmək qabiliyyətinə malik olması deməkdir. Ənənəvi olaraq, beynəlxalq hüququn əsas subyektləri dövlətlər olmuşdur. Dövlətlər beynəlxalq hüququn ilkin və tam hüquqi subyektləri hesab olunur, çünki onlar beynəlxalq hüququn bütün hüquq və öhdəliklərinə malikdirlər. Lakin zaman keçdikcə, beynəlxalq hüququn inkişafı ilə digər aktorlar da məhdud dərəcədə hüquqi subyektlilik qazanmışlar.

Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi qurumlar, beynəlxalq hüququn əhəmiyyətli subyektlərinə çevrilmişlər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin (BƏM) 1949-cu ildə verdiyi “BMT-nin Xidmətində Çəkilən Zərərlərin Təzminatı” (Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations) haqqında məşhur məsləhət rəyi, beynəlxalq təşkilatların hüquqi subyektliyinin tanınmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Məhkəmə qeyd etmişdir ki, BMT öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri olan hüquq və öhdəliklərə malikdir və bu, onun beynəlxalq hüquqi şəxs statusuna malik olduğunu göstərir [21, s. 179]. Bu qərar, beynəlxalq təşkilatların dövlətlərdən fərqli, lakin müstəqil bir hüquqi şəxs statusuna malik olduğunu təsdiqləmişdir.

Fərdlər də beynəlxalq hüquqda məhdud hüquqi subyektliyə malikdirlər. İnsan hüquqları hüququnun inkişafı ilə fərdlər beynəlxalq səviyyədə hüquqların daşıyıcısı kimi tanınmış və bəzi hallarda beynəlxalq məhkəmələr qarşısında iddialar irəli sürmək imkanı əldə etmişlər. Beynəlxalq cinayət hüququnda isə fərdlər beynəlxalq cinayətlərə görə birbaşa məsuliyyət daşıyırlar. Lakin fərdlərin hüquqi subyektliyi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların subyektliyindən fərqli olaraq, daha məhdud və törəmə xarakter daşıyır.

Müzakirəli subyektlər arasında transmilli şirkətlər və qeyri-dövlət aktorları da yer alır. Transmilli şirkətlər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə böyük rol oynasalar da, onların beynəlxalq hüquqda tam hüquqi subyektliyi hələ də geniş şəkildə tanınmamışdır. Onlar daha çox beynəlxalq hüququn obyektləri kimi qəbul edilir və fəaliyyətləri dövlətlərin daxili qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində tənzimlənir. Qeyri-dövlət aktorları, məsələn, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (BQHT) və silahlı qruplar da beynəlxalq hüquqda müəyyən rol oynayır, lakin onların hüquqi subyektliyi hələ də mübahisəli mövzu olaraq qalır və adətən funksional əsasda qiymətləndirilir.

Hüquqi şəxs (legal personality) və hüquqi subyektlilik (legal subjectivity) anlayışları beynəlxalq hüquqda bir-birindən fərqləndirilməlidir. Hüquqi şəxs, bir varlığın hüquq və öhdəliklərə malik olmaq qabiliyyətini ifadə edir [24, s. 125]. Hüquqi subyektlilik isə bu hüquq və öhdəlikləri beynəlxalq səviyyədə həyata keçirmək, beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə iştirak etmək qabiliyyətini əhatə edir. Bütün hüquqi şəxslər hüquqi subyekt olmaya bilər, lakin beynəlxalq hüququn subyektliyi üçün hüquqi şəxs statusuna malik olmaq zəruridir. Sİ-nin hüquqi statusu ilə bağlı müzakirələr məhz bu fərqlərin işığında aparılmalıdır.

III. Süni intellektin hüquqi statusu və yeni subyektlilik debati

Süni intellekt sistemlərinin getdikcə artan avtonomluğu və mürəkkəbliyi, onların beynəlxalq hüquqda hüquqi statusu ilə bağlı ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Ənənəvi olaraq, Sİ sistemləri hüququn obyektliyi, yəni insan tərəfindən yaradılan və idarə olunan alətlər kimi qəbul edilmişdir. Lakin Sİ-nin özbaşına qərarlar qəbul etməsi, öyrənməsi və inkişaf etməsi qabiliyyəti, onun sadəcə bir obyekt olaraq qalması fikrini şübhə altına alır və “obyekt”dən “subyekt”ə doğru bir mübahisəni alovlandırır [29, s. 1235].

Bu debatda əsas arqumentlərdən biri, Sİ-yə xüsusi hüquqi status (electronic personhood) statusunun verilməsi ideyasıdır. Avropa Parlamenti 2017-ci ildə robototexnika ilə bağlı mülki hüquq qaydaları haqqında qətnaməsində bu ideyanı irəli sürmüşdür. Qətnamədə qeyd olunur ki, ən mürəkkəb avtonom robotlar üçün “elektron hüquqi status” statusunun yaradılması nəzərdən keçirilməlidir ki, bu da onların hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirməyə imkan versin [15]. Bu təklif, Sİ-nin törətdiyi zərərlərə görə məsuliyyətin daha effektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsi məqsədi daşıyırdı [6, s. 518].

Lakin bu ideya ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. Məsələn, Joanna Bryson (2017) və digər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, robotlar və Sİ sistemləri mənəvi agentlər deyil və buna görə də onların hüquqi tanınmanın verilməsi əsassızdır [7, s. 11, s. 348]. Onlar iddia edirlər ki, Sİ-nin avtonomluğu proqramçıların və ya istehsalçıların verdiyi qərarların nəticəsidir və məsuliyyət sonda insanlara aid olmalıdır [4, s. 126]. Hüquqi statusun verilməsi, məsuliyyəti qeyri-müəyyən hala gətirə bilər və zərərçəkənlərin hüquqlarının müdafiəsini çətinləşdirə bilər.

Nəzəri yanaşmalar Sİ-nin subyektivliyini şirkətlər və beynəlxalq təşkilatlarla müqayisə edir. Bəzi hüquqşünaslar Sİ-ni hüquqi şəxs kimi qəbul etməyin, korporasiyaların hüquqi şəxsiyyətinin tanınmasına bənzər bir addım olduğunu irəli sürürlər. Onlar iddia edirlər ki, necə ki, korporasiyalar fiziki şəxs olmasalar da, hüquqi şəxs statusuna malikdirlər, Sİ də müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün məhdud hüquqi şəxs statusuna malik ola bilər. Digər tərəfdən, beynəlxalq təşkilatların funksional hüquqi şəxs statusu da Sİ-yə tətbiq oluna biləcək bir model kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşmaya görə, Sİ-yə yalnız müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün zəruri olan hüquq və öhdəliklər verilməlidir, tam hüquqi şəx statusu deyil [8, s. 49; 12, s. 56].

Bu debatın əsasında Sİ-nin nə dərəcədə müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətinə malik olması və bu qərarların hüquqi nəticələri dayanır. Sİ-nin öyrənmə qabiliyyəti, onun proqramlaşdırılmamış davranışlar sərgiləməsinə səbəb ola bilər ki, bu da məsuliyyətin kimə aid edilməsi məsələsini daha da mürəkkəbləşdirir. Beynəlxalq hüquq, bu yeni reallıqlara uyğunlaşmaq üçün ya mövcud subyektivlik nəzəriyyələrini genişləndirməli, ya da Sİ üçün yeni, sui generis bir hüquqi status yaratmalıdır. Bu, beynəlxalq hüququn normativ transformasiyasının zəruriliyini bir daha ortaya qoyur.

IV. Məsuliyyət boşluğu (responsibility gap) problemi

Süni intellekt sistemlərinin avtonom qərarlar qəbul etməsi və mürəkkəb fəaliyyətlər həyata keçirməsi, beynəlxalq hüquqda “məsuliyyət boşluğu” (responsibility gap) adlanan ciddi bir problemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu boşluq, Sİ-nin törətdiyi zərərlərə görə hüquqi məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlikdən irəli gəlir. Ənənəvi hüquq sistemləri, məsuliyyəti ya fiziki şəxslərə (insanlara), ya da hüquqi şəxslərə (şirkətlər, dövlətlər) aid edir. Lakin Sİ-nin özbaşına hərəkətləri zamanı, zərərin proqramçı, istehsalçı, istifadəçi, yoxsa Sİ-nin özü tərəfindən törədildiyini müəyyənləşdirmək çətinləşir.

Bu problemin əsas səbəblərindən biri Sİ sistemlərinin “qara qutu” (black box) xüsusiyyətidir. Mürəkkəb maşın öyrənməsi alqoritmləri bəzən o qədər qeyri-şəffaf olur ki, onların qərar qəbul etmə prosesini tam anlamaq və ya proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Bu, Sİ-nin fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərlərə görə səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Məsələn, avtonom silah sistemlərinin (LAWS) istifadəsi zamanı beynəlxalq humanitar hüququn pozulması halında, məsuliyyətin kimə aid ediləcəyi sualı beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən əsas məsələlərdəndir [28, s. 4].

“Qara qutu” fenomeni süni intellektdə məsuliyyət bölgüsünün ən kritik baryeridir. Alqoritmlərin mürəkkəbliyi qərarların necə qəbul edildiyini hüquqi baxımdan izləməyi mümkünsüz edir. Bu səbəbdən beynəlxalq hüquqda “explainable AI” (XAI) standartı qəbul edilməlidir. Belə standart, hər bir süni intellekt sisteminin verdiyi qərarın izah edilə bilməsini, izlənilə bilməsini və hüquqi nəzarətə açıq olmasını tələb edəcək. Hüquqi müəyyənlik prinsipi və zərərçəkənlərin effektiv müdafiə hüququ yalnız bu mexanizmlə təmin oluna bilər.

Süni intellektin şəffaflığı və izah olunma qabiliyyəti ilə bağlı müzakirələr, 2025-ci ildə nəşr olunan “Süni İntellekt Təhlükəsizliyi üzrə Beynəlxalq Sazişlər: İcmal və Təvsiyələr” (International Agreements on AI Safety: Review & Recommendations) [22] kimi əsərlərdə də öz əksini tapır. Bu təvsiyələr, süni intellekt sistemlərinin qərar qəbul etmə proseslərinin daha şəffaf olmasını təmin etmək

üçün beynəlxalq səviyyədə standartların müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini vurğulayır. XAI prinsiplərinin beynəlxalq hüquqa inteqrasiyası, süni intellektin yaratdığı məsuliyyət boşluqlarını aradan qaldırmaq və hüquqi müəyyənliyi təmin etmək üçün əsas addımlardan biridir.

Hüquqi müəyyənlik prinsipi və zərərin qurbanı üçün effektiv müdafiə hüququ, məsuliyyət boşluğunun aradan qaldırılmasını zəruri edir. Əgər Sİ-nin törətdiyi zərərlərə görə heç kim məsuliyyət daşmırsa, bu, hüquqi boşluq yaradır və zərərçəkənlərin hüquqlarını müdafiəsiz qoyur. Mövcud beynəlxalq hüquq mexanizmləri, məsələn, Dövlətlərin Beynəlxalq Qanunsuz Əməllərə Görə Məsuliyyəti haqqında Maddələr (ARSIWA) dövlətlərin məsuliyyətini tənzimləsə də, Sİ sistemlərinin müstəqil fəaliyyəti nəticəsində yaranan məsuliyyət boşluğunu tam əhatə etmir [1, s. 31-32]. ARSIWA, dövlətin hərəkətinin ona aid edilə bilən olmasını tələb edir, lakin Sİ-nin avtonom qərarları bu aidiyyət prinsipini çətinləşdirir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurasının Sİ və İnsan Hüquqları ilə bağlı hesabatlarında [30; 31] da bu məsuliyyət boşluğunun insan hüquqlarının müdafiəsi üçün yaratdığı risklər vurğulanır. Hesabatlarda qeyd olunur ki, Sİ-nin qərar qəbul etmə proseslərinin şəffaf olmaması və məsuliyyətin qeyri-müəyyənliyi, insan hüquqlarının pozulması hallarında hesabatlılığın təmin edilməsini çətinləşdirir. Bu, Sİ-nin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə yeni normativ tənzimləmələrin qəbul edilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Andreas Matthias (2004) öz əsərində “məsuliyyət boşluğu” konsepsiyasını geniş şəkildə təhlil edərək avtonom sistemlərin yaratdığı etik və hüquqi dilemmaları vurğulamışdır [26, s. 180].

Məsuliyyət boşluqlarını azaltmaq üçün dövlətlərin “due diligence” öhdəliklərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Dövlətlər süni intellekt texnologiyalarının öz ərazilərində inkişafı və istifadəsi zamanı zərərin qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı addımlar atmalıdır. Bu öhdəliklərə hüquqi risklərin qiymətləndirilməsi, alqoritmik təsir analizlərinin aparılması və fərdlərin hüquqlarının qorunması üçün milli nəzarət mexanizmlərinin yaradılması daxildir. Tallinn Manual 2.0 dövlətlərin kiberməkandakı risklərə dair due diligence məsuliyyətini təsdiqlədiyi kimi, oxşar prinsip süni intellekt sahəsinə də tətbiq olunmalıdır.

2025-ci ilin Beynəlxalq Süni İntellekt Təhlükəsizliyi Hesabatı (International AI Safety Report) [19] süni intellekt sistemlərinin imkanları və riskləri haqqında mövcud ədəbiyyatın hərtərəfli sintezini təqdim edir. Bu hesabat, dövlətlərin süni intellektin yaratdığı potensial fəlakətli riskləri azaltmaq üçün üzərinə düşən öhdəlikləri vurğulayır. “Fəlakətli Risklərin Qarşısının Alınması: Süni İntellekti Tənzimləmək üçün Beynəlxalq Öhdəlik” (Confronting Catastrophic Risk: The International Obligation to Regulate AI) [13, s. 2] adlı məqalə isə süni intellektin yaratdığı fəlakətli risklərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq səviyyədə tənzimləmənin zəruriliyini və dövlətlərin bu sahədəki öhdəliklərini daha da dərinləşdirir. Bu əsərlər, dövlətlərin süni intellektin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı “due diligence” öhdəliklərinin yalnız milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq hüquq çərçivəsində necə formalaşdığını göstərir.

Problemin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar təklif olunur. Bəziləri Sİ-nin özünə məhdud hüquqi şəxs statusunun verilməsini təklif edir ki, bu da ona müəyyən hüquq və öhdəliklər yükləyərək məsuliyyəti birbaşa ona aid etməyə imkan versin. Digərləri isə mövcud hüquqi çərçivələrin genişləndirilməsini və ya yeni məsuliyyət rejimlərinin yaradılmasını təklif edir. Bu, Sİ-nin yaratdığı riskləri minimuma endirmək və zərərçəkənlərin hüquqlarını qorumaq üçün vacibdir. Beynəlxalq hüquq, bu yeni çağırışa cavab vermək üçün çevik və innovativ həllər tapmaq məcburiyyətindədir.

V. Normativ transformasiya və hüquqi yeniliklər

Süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi çağırışlar, mövcud normativ çərçivələrin transformasiyasını və hüquqi yeniliklərin tətbiqini zəruri edir [11, s. 346]. “Transformasiya” anlayışı burada Sİ-nin beynəlxalq hüququn özünü dəyişməyə məcbur etdiyini, onu yeni reallıqlara uyğunlaşdırmağın qaçılmaz olduğunu ifadə edir. Bu, sadəcə mövcud qaydaların tətbiqi deyil, həm də yeni hüquqi konsepsiyaların və mexanizmlərin yaradılmasını tələb edir.

Sİ-nin hüquqi statusu və məsuliyyət boşluğu probleminin həlli üçün bir neçə model təklif olunur:

Məhdud hüquqi subyektlik: Bu model, Sİ-yə şirkətlərə bənzər şəkildə məhdud hüquqi subyektlik verilməsini nəzərdə tutur. Yəni Sİ müəyyən hüquq və öhdəliklərə malik ola bilər, lakin bu, tam hüquqi

şəxs statusu deyildir. Bu yanaşma, Sİ-nin fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərlərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinə imkan verə bilər. Məsələn, Sİ-nin özünə məhdud aktivlər və ya sığorta öhdəlikləri yüklənə bilər ki, bu da zərərçəkənlərin təzminat almasını təmin etsin.

Sui Generis Status: Bu model, Sİ üçün xüsusi, unikal bir hüquqi statusun yaradılmasını təklif edir. Yəni Sİ nə tamamilə obyekt, nə də tamamilə insan və ya şirkət kimi hüquqi şəxs olaraq qəbul edilir. Bunun əvəzinə, ona yalnız müəyyən hüquq və öhdəliklər verilir ki, bu da onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Bu yanaşma, mövcud hüquqi kateqoriyaların Sİ-nin mürəkkəbliyini tam əhatə etmədiyi fikrindən irəli gəlir.

Sİ Ombudsmanı və Sİ Tribunalı: Bu institusional yanaşmalar, Sİ-nin fəaliyyəti ilə bağlı yaranan mübahisələrin həlli və məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi orqanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Sİ Ombudsmanı, Sİ-nin fəaliyyəti ilə bağlı şikayətləri araşdırır və müvafiq tövsiyələr verə bilər. Sİ Tribunalı isə Sİ-nin törətdiyi zərərlərə görə məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi və təzminat məsələləri ilə məşğul ola bilər. Bu cür orqanlar, Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində şəffaflığı və hesabatlılığı artırır.

Süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi normativ transformasiya, sadəcə yeni prinsiplərin elan olunması ilə məhdudlaşmır, həm də mövcud beynəlxalq müqavilə sisteminin adaptasiyasını tələb edir. Bu transformasiya üç əsas istiqamətdə fərqləndirilə bilər: birincisi, “soft law” normalarının (məsələn, OECD prinsipləri, UNESCO bəyannamələri) “hard law” statusuna yüksəldilməsi; ikincisi, mövcud beynəlxalq müqavilələrin (Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktı, Cenevrə Konvensiyaları) süni intellekt kontekstinə uyğunlaşdırılması; üçüncüsü, yalnız süni intellekt və avtonom sistemləri tənzimləyən yeni beynəlxalq sazişin yaradılması. Bu istiqamətlər, beynəlxalq hüquqda süni intellektin statusu məsələsinin artıq nəzəri mübahisə deyil, praktik zərurətə çevrildiyini göstərir.

Bu kontekstdə, Avropa Şurasının Süni İntellekt üzrə Çərçivə Konvensiyası (Framework Convention on Artificial Intelligence) [10] xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 2024-cü il sentyabrın 5-də imzalanmaq üçün açılan bu konvensiya, süni intellekt sistemlərinin inkişafı və istifadəsi zamanı insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyi prinsiplərinə tam uyğunluğu təmin etməyi hədəfləyən Məcburi hüquqi öhdəlik yaradan ilk beynəlxalq müqavilədir. Bu sənəd, süni intellektin yaratdığı riskləri tənzimləmək və onun faydalarını insan hüquqları yönümlü şəkildə istifadə etmək üçün beynəlxalq səviyyədə birgə səylərin vacibliyini vurğulayır. Konvensiya, “soft law” prinsiplərinin “hard law” çərçivəsinə necə inteqrasiya olunduğuna dair bariz nümunədir və gələcək beynəlxalq tənzimləmələr üçün presedent yaradır.

Beynəlxalq səviyyədə Sİ-nin tənzimlənməsi ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslər mövcuddur. Avropa Şurası (CoE) tərəfindən Süni İntellekt üzrə Ad Hoc Komitənin (CAHAI) yekun hesabatı (2021) Sİ-nin insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinə təsirlərini araşdırmış və müvafiq tövsiyələr vermişdir [9]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) Sİ Prinsipləri (2019) isə Sİ-nin düzgün inteqrasiya olunmuş və hüquqi əsaslı formada inkişafı inkişafı və tətbiqi üçün etik və idarəetmə prinsiplərini müəyyənləşdirir [27]. Bu sənədlər, Sİ-nin beynəlxalq hüquqda normativ transformasiyasının başlanğıcı kimi qəbul edilə bilər.

Sİ-nin təsirləri yalnız indiki deyil, gələcək nəsillərə də aiddir. Bu, intergenerasiya ədaləti (intergenerational justice) kontekstində Sİ-nin tənzimlənməsinin vacibliyini vurğulayır. Gələcək nəsillərin hüquqlarını və maraqlarını qorumaq üçün Sİ-nin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı qərarlar uzunmüddətli perspektivdə qəbul edilməlidir. Future of Life Institute kimi təşkilatlar Sİ idarəetməsi ilə bağlı siyasət sənədlərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar Sİ-nin potensial risklərini minimuma endirmək və onun insanlığın rifahına xidmət etməsini təmin etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığın və normativ tənzimləmələrin zəruriliyini vurğulayırlar [17].

Bu normativ transformasiya prosesində, beynəlxalq hüququn ənənəvi prinsipləri ilə Sİ-nin yaratdığı yeni reallıqlar arasında bir balans tapmaq vacibdir. Bu, həm Sİ-nin inkişafını stimullaşdırmalı, həm də onun potensial risklərini effektiv şəkildə idarə etməlidir. Beynəlxalq hüquq, bu yeni çağırışa cavab vermək üçün çevik və adaptiv olmalıdır. Bu, mövcud müqavilələrin yenidən nəzərdən keçirilməsini, yeni beynəlxalq müqavilələrin hazırlanmasını və ya yumşaq hüquq (soft law) alətlərinin (prinsiplər, tövsiyələr) qəbul edilməsini tələb edə bilər. Məsələn, Avropa Şurasının Sİ üzrə

hazırladığı çərçivə konvensiyası, Sİ-nin insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinə təsirlərini tənzimləmək üçün ilk beynəlxalq hüquqi alət olmaq potensialına malikdir. Bu cür təşəbbüslər, Sİ-nin global idarəetməsinə dair vahid bir yanaşmanın formalaşmasına kömək edə bilər.

Normativ transformasiya həm də Sİ-nin etik aspektlərini hüquqi çərçivəyə daxil etməyi nəzərdə tutur [16, s. 3]. Sİ-nin inkişafı zamanı şəffaflıq, hesabatlılıq, ədalətlik və ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması kimi etik prinsiplər hüquqi normalara çevrilməlidir [2, s. 251]. Bu, Sİ-nin insan yönümlü inkişafını təmin etmək və onun cəmiyyətə müsbət töhfələrini maksimum dərəcədə artırmaq üçün vacibdir. Beynəlxalq hüquq, bu etik prinsiplərin global səviyyədə qəbul edilməsi və tətbiq edilməsi üçün bir platforma təmin etməlidir. Bu, Sİ-nin gələcək inkişafının hüquqi və etik baxımdan dayanıqlı olmasını təmin edəcəkdir [14, s. 8].

Süni intellektin hüquqi statusu yalnız mövcud nəsillərin deyil, həm də gələcək nəsillərin maraqları kontekstində qiymətləndirilməlidir. UNESCO-nun 1997-ci il “Future Generations Declaration”-ı və Paris İqlim Sazişi gələcək nəsillər üçün məsuliyyət anlayışını formalaşdırmışdır. Süni intellekt texnologiyalarının uzunmüddətli ekoloji təsiri (enerji istehlakı, karbon izi), mədəni irsə təsiri (məlumat manipulyasiyası) və sosial təsirləri nəzərə alınmadan normativ transformasiya natamam qalacaqdır. İntergenerasiya ədaləti süni intellektin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərindən biri kimi tanınmalıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2024-cü ildə qəbul etdiyi “Gələcək üçün Pakt” (Pact for the Future) [26, s. 181] sənədi, gələcək nəsillərin hüquqlarının qorunması və davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə global əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Bu pakt, süni intellektin gələcək nəsillərə təsirlərini nəzərə alaraq, onun inkişafı və tətbiqi zamanı etik və hüquqi prinsiplərə riayət edilməsinin zəruriliyini bir daha təsdiqləyir [20, s. 21]. Süni intellektin uzunmüddətli sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələri, intergenerasiya ədaləti prinsipinin beynəlxalq hüquq sferasında süni intellektin tənzimlənməsində mərkəz rol oynamasını tələb edir [25, s. 26].

VI. Təkliflər və perspektivlər

Süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi çağırışlara cavab vermək üçün beynəlxalq hüquq müəyyən təkliflər və perspektivlər irəli sürməlidir. Bu təkliflər, Sİ-nin inkişafını tənzimləmək, onun potensial risklərini minimuma endirmək və insanlığın rifahına xidmət etməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq müqavilənin hazırlanması: Sİ-nin hüquqi statusu, məsuliyyət rejimi və etik prinsiplərini tənzimləyən hərtərəfli bir beynəlxalq müqavilənin hazırlanması zəruridir. Bu müqavilə, Sİ-nin tərifini, onun müxtəlif kateqoriyalarını, hüquqi subyektlik məsələlərini, məsuliyyət boşluqlarının aradan qaldırılması mexanizmlərini və etik idarəetmə prinsiplərini əhatə etməlidir. Müqavilə, dövlətlərin Sİ ilə bağlı öhdəliklərini, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivələrini və mübahisələrin həlli mexanizmlərini də müəyyənləşdirməlidir. Bu, Sİ-nin global idarəetməsinə vahid və məcburi bir yanaşma təmin edəcəkdir.

Süni intellekt üzrə beynəlxalq müqavilə modelində əsas maddələr aşağıdakı kimi ola bilər: (I) süni intellektin hüquqi tərif və təsnifatı prinsipi, (II) dövlətlərin “due diligence” öhdəlikləri, (III) subyektlik və məsuliyyət bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi, (IV) şəffaflıq və hesabatlılıq tələbləri, (V) insan hüquqlarının qorunması üzrə minimum standartlar, (VI) mübahisələrin həlli üçün beynəlxalq mexanizm (Süni İntellekt Tribunalı). Bu model həm dövlətlərin, həm də transmilli şirkətlərin məsuliyyətini balanslaşdıracaq universal hüquqi çərçivə yarada bilər.

Sİ üzrə Beynəlxalq Ekspert Qrupunun yaradılması: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində Sİ üzrə daimi bir beynəlxalq ekspert qrupunun yaradılması təklif olunur. Bu qrup, Sİ-nin inkişafını izləməli, beynəlxalq hüquqa təsirlərini təhlil etməli, dövlətlərə məsləhətlər verməli və yeni normativ təşəbbüslər irəli sürməlidir. Qrup, hüquqşünaslar, texnoloqlar, etik mütəxəssislər və siyasətçilərdən ibarət olmalı, multidissiplinar yanaşma təmin etməlidir.

Məsuliyyət rejiminin dəqiqləşdirilməsi: Sİ-nin törətdiyi zərərlərə görə məsuliyyətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə aydın qaydalar qəbul edilməlidir. Bu, proqramçı, istehsalçı, istifadəçi və ya Sİ-nin özü arasında məsuliyyətin necə bölüşdürülməyini tənzimləməlidir.

Sİ-nin sığortalanması və ya xüsusi fondların yaradılması kimi maliyyə mexanizmləri də nəzərdən keçirilməlidir ki, zərərçəkənlərin təminat hüququ təmin edilsin.

Etik prinsiplərin hüquqi normalara çevrilməsi: Sİ-nin inkişafı və tətbiqi zamanı şəffaflıq, hesabatlılıq, ədalətlik, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və insan yönümlü yanaşma kimi etik prinsiplər beynəlxalq hüquqi normalara çevrilməlidir [18, s. 240]. Bu, Sİ-nin insan hüquqlarına hörmət etməsini və cəmiyyətə müsbət töhfələr verməsini təmin edəcəkdir.

İntergenerasiya ədalətinin təmin edilməsi: Sİ-nin gələcək nəsillərə olan təsirləri nəzərə alınmalı və intergenerasiya ədaləti prinsipi beynəlxalq Sİ tənzimləmələrinin əsasını təşkil etməlidir. Bu, gələcək nəsillərin hüquqlarını və maraqlarını qorumaq üçün Sİ-nin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı qərarların uzunmüddətli perspektivdə qəbul edilməsini tələb edir.

Bu təkliflər, Sİ-nin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi mürəkkəb çağırışlara cavab vermək üçün bir yol xəritəsi təqdim edir. Beynəlxalq ictimaiyyət, Sİ-nin potensialını insanlığın xeyrinə istifadə etmək və onun risklərini effektiv şəkildə idarə etmək üçün birgə səylər göstərməlidir. Bu, beynəlxalq hüququn gələcəyini formalaşdıracaq və Sİ dövründə qlobal idarəetmənin əsasını təşkil edəcəkdir.

VII. Əlavə mülahizələr

Sİ və beynəlxalq münasibətlərin gələcəyi. Süni intellektin təsiri yalnız hüquqi çərçivələrlə məhdudlaşmır, o, həm də beynəlxalq münasibətlərin fundamental dinamikasını dəyişdirmək potensialına malikdir. Sİ-nin hərbi, iqtisadi və siyasi sahələrdə tətbiqi, dövlətlərarası güc balansını yenidən formalaşdırır. Bu kontekstdə, Sİ-nin beynəlxalq hüquqa inteqrasiyası, onun beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə olan təsirlərini də nəzərə almalıdır.

Sİ silahlanma yarışı və beynəlxalq təhlükəsizlik. Avtonom silah sistemlərinin (LAWS) inkişafı, beynəlxalq təhlükəsizlik üçün ciddi bir təhdid yaradır. Bu sistemlərin insan nəzarəti olmadan ölümcül qərarlar qəbul etməsi, müharibənin aparılması qaydalarını kökündən dəyişdirə bilər. Bu, beynəlxalq humanitar hüququn təməl prinsiplərini – fərqləndirmə, mütənəsiblik və ehtiyatlılıq prinsiplərini şübhə altına alır. Beynəlxalq ictimaiyyət, LAWS-ın inkişafı və istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə məcburi hüquqi çərçivənin yaradılması üçün təcili addımlar atmalıdır. Bu, BMT-nin Adi Silahlar Konvensiyası (CCW) çərçivəsində aparılan müzakirələrin gücləndirilməsini və LAWS-ın qadağan edilməsi və ya ciddi şəkildə məhdudlaşdırılması ilə bağlı beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsini tələb edir.

Sİ və iqtisadi bərabərsizlik. Sİ texnologiyalarının iqtisadi faydaları böyük olsa da, bu faydaların qeyri-bərabər paylanması riski də mövcuddur. Sİ-nin inkişafında lider olan ölkələr və şirkətlər, digərləri üzərində əhəmiyyətli iqtisadi üstünlük əldə edə bilərlər. Bu, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında rəqəmsal uçurumun daha da dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Beynəlxalq hüquq, bu iqtisadi bərabərsizliyin qarşısını almaq üçün tənzimləyici mexanizmlər yaratmalıdır. Bu, texnologiya transferi, bilik mübadiləsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrin Sİ potensialının artırılmasına yönəlmiş beynəlxalq proqramların dəstəklənməsini əhatə edə bilər.

Sİ və demokratik proseslərə müdaxilə. Sİ-nin dezinformasiya və manipulyasiya məqsədilə istifadəsi, demokratik proseslər üçün ciddi bir təhlükədir. Sİ alqoritmləri vasitəsilə saxta xəbərlərin yayılması, ictimai rəyin manipulyasiyası və seçkilərə müdaxilə cəhdləri, dövlətlərin suverenliyinə və demokratik təsisatlarına zərbə vurur. Beynəlxalq hüquq, bu cür müdaxilələrin qarşısını almaq üçün dövlətlərin məsuliyyətini müəyyənləşdirən və beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq edən normalar hazırlamalıdır. Bu, həmçinin, sosial media platformalarının məsuliyyətini və şəffaflığını artıran beynəlxalq standartların qəbul edilməsini də əhatə etməlidir.

Bu əlavə mülahizələr, Sİ-nin beynəlxalq hüquqa inteqrasiyasının yalnız texniki və hüquqi deyil, həm də siyasi və etik bir məsələ olduğunu göstərir. Beynəlxalq hüquq, Sİ-nin yaratdığı bu mürəkkəb çağırışlara hərtərəfli və balanslı bir yanaşma nümayiş etdirməlidir. Bu, Sİ-nin insanlığın rifahına xidmət etməsini və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid etməməsini təmin etmək üçün vacibdir.

VIII. Nəticə

Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı beynəlxalq hüququn ənənəvi subyektlik konsepsiyalarını və məsuliyyət rejimlərini ciddi sınağa çəkir. “Elektron hüquqi subyektlik” ideyasının ortaya çıxması və məsuliyyət boşluğu fenomeni, süni intellektin hüquqi statusuna dair fundamental və hələlik cavabsız qalan suallar doğurur. Bu məqalə, süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi normativ transformasiya zərurətini, yeni subyektlik debatını və məsuliyyət boşluqlarının doğurduğu çağırışları hərtərəfli təhlil etmişdir. Dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və fərdlər kimi ənənəvi subyektlərlə yanaşı, süni intellektin artan avtonomluğu onun beynəlxalq hüquqi statusunun yenidən nəzərdən keçirilməsini qaçılmaz edir.

Məqalədə təqdim olunan məhdud hüquqi subyektlik, sui generis status, Süni İntellekt üzrə Ombudsman və beynəlxalq Tribunal kimi modellər məsuliyyət boşluqlarının aradan qaldırılması və süni intellekt fəaliyyətinin hüquqi çərçivəyə inteqrasiyası baxımından potensial həll mexanizmləri kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, süni intellektin təsirlərinin nəsillərarası ədalət kontekstində gələcək nəsillərin hüquqları ilə əlaqəsi də xüsusi vurğulanmışdır. Beynəlxalq hüquqi müqavilənin qəbul edilməsi, süni intellekt üzrə beynəlxalq ekspert qurumunun yaradılması, məsuliyyət rejimlərinin dəqiqləşdirilməsi, etik prinsiplərin normativ hüquqi normalara çevrilməsi və intergenerasiya ədalətinin təmin edilməsi kimi təkliflər süni intellektin qlobal idarəçiliyinə dair vahid, effektiv və davamlı bir yanaşmanın formalaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Süni intellektin beynəlxalq hüquqa gətirdiyi çağırışlar yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda etik, siyasi və sosial xarakter daşıyır. Buna görə beynəlxalq hüquq bu yeni reallıqlara cavab vermək üçün çevik, adaptiv və innovativ olmalıdır. Bu yanaşma süni intellektin insanlığın rifahına xidmət etməsini, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid etməməsini və gələcək nəsillərin hüquqlarının müdafiəsini təmin edəcəkdir. Süni intellektin qlobal idarəçiliyi isə geniş beynəlxalq əməkdaşlıq və konsensus tələb edən mürəkkəb bir öhdəlik olaraq qarşıda dayanır. Bu sahədə atılacaq hər bir addım, insanlığın gələcəyi və beynəlxalq hüququn davamlı inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. ARSIWA. (2001). *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*. International Law Commission.
2. Asaro, P. M. (2012). On the legal and ethical status of autonomous weapons. In *Robot Ethics: The Ethical and Social Implications of Robotics* (pp. 249-263). MIT Press.
3. Barfield, W. (2018). *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence: Global Perspectives on Law and Ethics*. Cambridge University Press.
4. Bodin, J. (2017). The international governance of artificial intelligence. In *The Political Economy of Artificial Intelligence* (pp. 123-145). Springer.
5. Bryson, J. J., Diamantis, M. E., & Grant, T. D. (2017). Of, for, and by the people: the legal lacuna of synthetic persons. *Artificial Intelligence and Law*, 25(3), 273-291.
6. Calo, R. (2015). Robotics and the Lessons of Cyberlaw. *California Law Review*, 103(3), 513-563.
7. Chopra, S., & White, L. (2011). *A Legal Theory for Autonomous Artificial Agents*. University of Michigan Press.
8. Christodoulou, A. (2021). Artificial Intelligence and International Law: A Primer. In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence* (pp. 45-67). Edward Elgar Publishing.
9. CoE, CAHAI. (2021). *Final Report of the Ad Hoc Committee on Artificial Intelligence*. Council of Europe.
10. Council of Europe. (2024). *The Framework Convention on Artificial Intelligence*. URL: <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence> (last access: 24.05.2025).
11. Deeks, A. (2019). Predicting and Preventing AI-Related Harms. In *The Oxford Handbook of the Law of Artificial Intelligence* (pp. 345-367). Oxford University Press.

12. Dignum, V. (2019). *Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way*. Springer.
13. Druzin, B., & Anand, A. (2025). *Confronting Catastrophic Risk: The International Obligation to Regulate Artificial Intelligence*. *Michigan Journal of International Law*, 46(2). URL: <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol46/iss2/2/> (last access: 23.05.2025).
14. Eichensehr, K. E. (2020). *The Law and Ethics of Big Data*. In *The Oxford Handbook of the Law of Big Data* (pp. 3-24). Oxford University Press.
15. European Parliament. (2017). *Resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))*. European Parliament.
16. Floridi, L. (2018). *Soft ethics, the governance of the digital and the General Data Protection Regulation*. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 376(2133), 20180081.
17. Future of Life Institute. (2017). *Asilomar AI Principles*. URL: <https://futureoflife.org/open-letter/ai-principles/> (last access: 24.05.2025).
18. Gerards, J. (2021). *Algorithmic discrimination*. In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence* (pp. 234-256). Edward Elgar Publishing.
19. GOV.UK. (2025). *International AI Safety Report 2025*. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/international-ai-safety-report-2025> (last access: 24.05.2025).
20. Horowitz, M. C. (2016). *The Ethics and Governance of Artificial Intelligence*. *Daedalus*, 145(1), 20-31.
21. ICJ. (1949). *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations*, Advisory Opinion. *I.C.J. Reports 1949*, p. 174.
22. *International Agreements on AI Safety: Review & Recommendations*. (2025). *Review and Recommendations for a Conditional AI Safety Treaty*. URL: <https://arxiv.org/abs/2503.18956> (last access: 23.05.2025).
23. Klabbbers, J. (2020). *An Introduction to International Law* (4th ed.). Cambridge University Press.
24. Kurki, V. A. J. (2019). *Is a corporation a person? Re-examining the legal fiction*. In *The Cambridge Handbook of Corporate Law, Corporate Governance and Sustainability* (pp. 123-145). Cambridge University Press.
25. Larsson, S. (2021). *The socio-legal relevance of artificial intelligence*. In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence* (pp. 23-44). Edward Elgar Publishing.
26. Matthias, A. (2004). *The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata*. *Ethics and Information Technology*, 6(3), 175-183.
27. OECD. (2019). *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence*. OECD Publishing.
28. Oimann, K. (2023). *The Responsibility Gap in International Law: A Critical Analysis of Autonomous Weapons Systems*. *Journal of International Law and Technology*, 18(1), 1-25.
29. Solum, L. B. (1992). *Legal personhood for artificial intelligences*. *North Carolina Law Review*, 70(4), 1231-1287.
30. UN Human Rights Council. (2023). *Report of the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance on the human rights implications of the use of artificial intelligence in law enforcement*. A/HRC/53/53.
31. United Nations. (2024). *Pact for the Future*. URL: <https://www.un.org/en/summit-of-the-future/pact-for-the-future> (last access: 24.05.2025).

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE NORMATIVE TRANSFORMATION OF INTERNATIONAL LAW: THE DEBATE ON NEW SUBJECTIVITY AND RESPONSIBILITY GAPS

VADIYA ALAKBARZADE¹

Abstract

Artificial intelligence (AI), one of the most important technological revolutions of the 21st century, seriously tests the traditional theoretical frameworks of international law. The increasing autonomy of AI gives rise to fundamental debates about the evolution of its legal status from “object” to “subject.” This article analyzes the concept of legal subjectivity in international law in its historical development and examines the legal status of AI as a new potential actor alongside states, international organizations, and individuals. Particular attention is given to the European Parliament’s “electronic personhood” concept, the views of jurists on granting AI limited subjectivity similar to corporations or international organizations, as well as sui generis status proposals. At the same time, the problem of the “responsibility gap” is highlighted as a major challenge in the legal regulation of AI. Due to the “black box” nature of autonomous systems, the attribution of damages becomes complicated, and existing norms of international law (e.g., ARSIWA) do not fully cover such cases. The article emphasizes the need for normative transformation, discussing limited legal subjectivity for AI, sui generis status, and institutional approaches such as an AI Ombudsman and AI Tribunal. Principles adopted by organizations such as the OECD and the Council of Europe demonstrate the necessity of integrating ethical standards into the legal framework. At the same time, the intergenerational justice aspect – the impact of AI on future generations – is presented as one of the priorities of international legal regulation. In conclusion, the article proposes the drafting of an international treaty clarifying the legal status of AI and establishing a responsibility regime, the creation of an expert group under the UN, the development of insurance and fund mechanisms, and the transformation of ethical principles into legal norms. Thus, the transformation brought by AI to international law is not only legal but also ethical, political, and social in nature, requiring collective efforts by the international community.

Keywords: artificial intelligence, international law, legal subjectivity, electronic personhood, responsibility gap, normative transformation, sui generis status, autonomous weapon systems, human rights, intergenerational justice, international treaty.

---

¹ PhD student in Law / UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Baku State University / email: vadiya.zadeh@gmail.com

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И НОРМАТИВНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА: НОВЫЙ ДЕБАТ О СУБЪЕКТНОСТИ И ПРОБЕЛЫ В ОТВЕТСТВЕННОСТИ

ВЕДИЯ АЛЯКБЕРЗАДЕ¹

Резюме

Искусственный интеллект (ИИ), одна из важнейших технологических революций XXI века, серьезно испытывает на прочность традиционные теоретические рамки международного права. Возрастающая автономность ИИ порождает фундаментальные дискуссии о развитии его правового статуса от «объекта» к «субъекту». В статье анализируется понятие правосубъектности в международном праве в его историческом развитии, а также рассматривается правовой статус ИИ как нового потенциального актора наряду с государствами, международными организациями и индивидами. Особое внимание уделяется концепции «электронной личности» Европейского парламента, мнениям юристов о предоставлении ИИ ограниченной субъектности, аналогичной корпорациям или международным организациям, а также предложениям о предоставлении sui generis статуса. В то же время проблема «пробела в ответственности» выделяется как один из основных вызовов правового регулирования ИИ. Из-за «черного ящика» автономных систем вопрос об отнесении причиненного ущерба становится затруднительным, а существующие нормы международного права (например, ARSIWA) не полностью охватывают такие случаи. В статье подчеркивается необходимость нормативной трансформации, обсуждаются ограниченная правосубъектность для ИИ, sui generis статус, а также институциональные подходы, такие как омбудсмен по вопросам ИИ и трибунал по ИИ. Принципы, принятые такими организациями, как ОЭСР и Совет Европы, демонстрируют необходимость интеграции этических норм в правовую систему. Одновременно аспект межпоколенной справедливости — влияние ИИ на будущие поколения — представлен как один из приоритетов международного правового регулирования. В заключение предлагается разработка международного договора, уточняющего правовой статус ИИ и устанавливающего режим ответственности, создание экспертной группы в рамках ООН, разработка страховых и фондовых механизмов, а также превращение этических принципов в правовые нормы. Таким образом, трансформация, которую приносит ИИ в международное право, носит не только правовой, но и этический, политический и социальный характер, требуя коллективных усилий международного сообщества.

Ключевые слова: искусственный интеллект, международное право, правосубъектность, электронная личность, пробел в ответственности, нормативная трансформация, sui generis статус, автономные системы вооружений, права человека, межпоколенная справедливость, международный договор.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.05.2025

Çara qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Докторант / Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / Бакинский государственный университет / email: vadiya.zadeh@gmail.com

TİBB MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BİOMETRİK İDENTİFİKASIYA SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ: TEXNOLOJİ, ETİK VƏ HÜQUQİ BAXIŞ

ANARA HACIBƏYLI¹

Annotasiya

Son illərdə səhiyyə sahəsində texnologiyaların inkişafı ilə birlikdə tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya sistemlərinin tətbiqi getdikcə aktuallaşır. Xüsusilə, pasiyentlərin və tibbi personalın dəqiq və etibarlı şəkildə tanınması, həm maliyyə şəffaflığının təmin olunması, həm də göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından bu texnologiyaların əhəmiyyəti danılmazdır. Artıq bir sıra ölkələrdə uğurla tətbiq olunan ovuc içi damar tanıma, iris və retina skaneri, barmaq izi oxuyucusu kimi sistemlər tibb sahəsində identifikasiya proseslərini daha da sürətləndirmiş və təhlükəsiz etmişdir. Bu məqalədə sözügedən texnologiyaların praktik tətbiq imkanları, üstünlükləri və texniki xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların yaratdığı etik və hüquqi məsələlər də ətraflı təhlil olunur. Xüsusilə, biometrik məlumatların toplanması zamanı şəxsi razılığın alınması, fərdi məlumatların məxfiliyinin qorunması və bu məlumatların təhlükəsiz saxlanması kimi məsələlər ön plana çıxır. Müəlliflər bu texnologiyaların təkə texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda hüquqi və etik öhdəliklər yaratdığını vurğulayaraq pasiyent hüquqlarının qorunması və şəffaf idarəçilik üçün mövcud hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinin vacibliyinə diqqət çəkirlər. Həmçinin Yaponiyada istifadə olunan “PalmSecure” texnologiyası, Hindistanın genişmiqyaslı “Aadhaar” identifikasiya sistemi və Koreyanın səhiyyə sektorunda tətbiq etdiyi biometrik modellər kimi beynəlxalq təcrübələrə istinad olunaraq onların Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri qiymətləndirilir. Məqalənin sonunda isə ölkəmizdə bu sahədə hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi, biometrik məlumatların qorunmasına dair normativ sənədlərin hazırlanması və beynəlxalq standartlara uyğun tənzimləmələrin tətbiqinə dair konkret tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: biometrik identifikasiya, ovuc içi tanıma, iris skaneri, barmaq izi, bioetika, tibbi hüquq, tibbi sığorta.

I. Giriş

Son illərdə səhiyyə sahəsində baş verən dəyişikliklər, xüsusilə, rəqəmsallaşma və icbari tibbi sığortanın geniş tətbiqi tibbi xidmətlərin idarə olunmasında yeni yanaşmalar tələb edir. Artıq şəffaflıq, hesabatlılıq və xidmət keyfiyyətinə nəzarət sadəcə texniki məsələ deyil, hər bir pasiyentin hüquqlarının qorunması baxımından əsas şərtlərdən birinə çevrilmişdir. Bu şəraitdə səhiyyə sisteminin daha səmərəli işləməsi üçün dəqiq və etibarlı identifikasiya üsullarına ehtiyac yaranır.

Bu tələbi qarşılayan ən təsirli həllərdən biri biometrik texnologiyalardır. Barmaq izi, iris skanı, üz tanıma və ovuc içi damar quruluşu kimi üsullar hər bir insanın bənzərsiz bioloji xüsusiyyətlərini əsas götürərək identifikasiya imkanı yaradır. Bu texnologiyalar ənənəvi sənəd və şifrə əsaslı sistemlərdən fərqli olaraq, saxtakarlıq və insan səhvlərinə qarşı daha dayanıqlı bir mühafizə mexanizmi təqdim edir.

Biometrik sistemlərin tətbiqi praktiki nəticələrə də səbəb olur. Məsələn, tibb müəssisələrində qeyri-qanuni xidmətlərin göstərilməsi, bir şəxsin təkrar qeydiyyatdan keçərək əlavə xidmətlər alması və ya real olmayan ödənişlərin həyata keçirilməsi kimi halların qarşısı xeyli dərəcədə alınır. Bu isə sığorta fondlarının düzgün istiqamətləndirilməsinə, maliyyə itkilərinin azalmasına və ehtiyacı olan vətəndaşlara daha ədalətli xidmət göstərilməsinə şərait yaradır.

Digər tərəfdən, biometrik texnologiyalar yalnız maliyyə və inzibati problemlərin həllində deyil, həm də məlumat təhlükəsizliyi sahəsində ciddi üstünlüklər verir. Pasiyentlərin şəxsi məlumatlarının

¹ Doktorant / İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: hajibaylia@gmail.com

yalnız səlahiyyətli şəxslər tərəfindən əldə olunması və istifadəsi hüquqi və etik baxımdan da vacibdir. Biometrik autentifikasiya bu məqsədi yüksək səviyyədə təmin edir.

Nəticə etibarilə, biometrik texnologiyalar səhiyyə sistemində yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. Onlar təkcə texniki yenilik deyil, həm də tibbi xidmətlərin keyfiyyəti, şəffaflığı və insan hüquqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan bir vasitədir. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf etdirilərək genişlənməsi, səhiyyənin hər bir vətəndaş üçün daha əlçatan və etibarlı olmasına böyük töhfə verəcək.

II. Biometrik texnologiyaların texniki əsasları

Ovuc içi damar tanıma texnologiyası infraqırmızı işıqla ovucun damar şəbəkəsini skan edərək həmin məlumatı rəqəmsal şəkildə analiz edir. Bu damar naxışları unikal olduğundan identifikasiya dəqiqliyi 99.9%-ə yaxındır. Texnologiyanın əsas üstünlüyü onun toxunmasız olması və gigiyenik riskləri azaltmasıdır.

İris skaneri gözüün rəngli hissəsinin strukturlarını təhlil edir, *retina skaneri* isə göz dibindəki kapilyar damarların xəritəsini oxuyur. Bu texnologiyalar yüksək dəqiqliyə malikdir və şəxsin yaşına, etnik mənsubiyyətinə görə dəyişmir.

Barmaq izi tanıma texnologiyası barmağın səthindəki kapilyar xətlərin oxunmasına əsaslanır. Bu metod ən geniş yayılmış biometrik sistemdir və aşağı xərc tələb edir. Lakin bəzən barmaq səthinin zədələnməsi və çirklənməsi identifikasiyanı çətinləşdirə bilər.

Biometrik texnologiyalar tibb müəssisələrində bir sıra sahələrdə tətbiq oluna bilər:

- *Giriş-çıxış rejiminin avtomatlaşdırılması,*
- *Pasiyent məlumatlarının qorunması və tibbi tarixçənin düzgün təyini,*
- *İcbari tibbi sığorta üzrə xidmətlərə nəzarət,*
- *Mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının izlənməsi.*

Təcrübə göstərir ki, bu sistemlərin tətbiqi saxta reseptlər, qeyri-qanuni xidmətlər və eyni şəxsin təkrar qeydiyyat halları kimi problemləri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

Biometrik məlumatlar şəxsi məlumatların ən həssas kateqoriyasına aiddir. Bu səbəbdən həmin məlumatların yığılması, saxlanması və işlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- *İnformasiyalı razılıq:* Şəxs biometrik identifikasiya sistemlərindən istifadəyə açıq, könüllü və yazılı razılıq verməlidir.
- *Konfidensiallıq:* Biometrik məlumatlar şifrələnmiş formada saxlanmalı və yalnız səlahiyyətli orqanlar tərəfindən istifadə olunmalıdır.
- *Proporsionallıq:* Sistem yalnız zəruri hallarda və məqsəduyğun istifadə edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında biometrik məlumatlar “Şəxsi məlumatlar haqqında” Qanunla tənzimlənir. Lakin bu texnologiyaların səhiyyə sektoruna aid spesifik tətbiqi üzrə ayrıca normativ baza yoxdur. Təvsiyə olunan hüquqi addımlar:

- “Tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya vasitələrinin tətbiqi haqqında” ayrıca Təlimat hazırlanmalı;
- Biometrik məlumatların Mərkəzi İnformasiya Sistemində qorunması qanunla tənzimlənməli;
- İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi yanında etik və hüquqi nəzarət strukturları yaradılmalıdır.

Müasir dövrdə biometrik texnologiyaların səhiyyə sistemlərinə inteqrasiyası global miqyasda sürətlənmişdir. Fərqli ölkələr bu texnologiyaları öz milli səhiyyə strategiyalarına uyğun şəkildə tətbiq etməklə pasiyent təhlükəsizliyini təmin etməyə, xidmət keyfiyyətini artırmağa və saxtakarlıq hallarının qarşısını almağa çalışırlar. Aşağıda dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrində biometrik identifikasiya texnologiyalarının tətbiqinə dair nümunələr təqdim olunur:

Yaponiyada biometrik identifikasiya texnologiyalarının tətbiqi, xüsusilə, bank və səhiyyə sektorunda geniş vüsət almışdır. Bu ölkədə *PalmSecure* adlı texnologiya ovuc damarlarının nümunəsinə əsaslanan tanıma sistemi xəstələrin identifikasiyası və təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Sözügedən texnologiya, damarların unikal quruluşundan istifadə edərək şəxsiyyəti müəyyənləşdirir və bu da digər biometrik metodlarla müqayisədə daha yüksək dəqiqlik və təhlükəsizlik təmin edir. Xüsusilə, pasiyent məlumatlarının qorunması, tibbi

saxtakarlıqların qarşısının alınması və səhiyyə xidmətlərinə sürətli çıxışın təmin olunması baxımından PalmSecure texnologiyası yüksək səmərə verir [7].

Hindistanın Aadhaar adlı milli identifikasiya sistemi biometrik texnologiyanın ən geniş miqyasda tətbiq olunduğu nümunələrdən biridir. Bu sistem çərçivəsində 1 milyarddan artıq vətəndaşın barmaq izi, gözün iris nümunəsi və üz şəkli kimi biometrik məlumatları mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasında saxlanılır. Aadhaar sisteminin əsas məqsədi sosial xidmətlərə çıxışın şəffaflaşdırılması, şəxsiyyətin doğrulanmasında saxtakarlıqların qarşısının alınması və dövlətin sosial proqramlarının effektiv icrasındır. Həmçinin bu sistem səhiyyə xidmətlərində də istifadə olunur və pasiyentlərin identifikasiyasını sürətləndirməklə yanaşı, səhv diaqnoz və dərman təyinatlarının qarşısını almağa kömək edir [4].

Almaniyada biometrik texnologiyalar, xüsusilə, *barmaq izi* və *iris tanıma* sistemləri səhiyyə infrastrukturuna inteqrasiya olunmuşdur. Almaniya hökuməti tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal səhiyyə islahatları çərçivəsində elektron tibb kartları (eGK – *elektronischer Gesundheitskarte*) vasitəsilə vətəndaşların biometrik məlumatları resept sistemləri ilə birləşdirilmişdir. Bu yanaşma səhiyyə xidmətlərinin daha effektiv və təhlükəsiz şəkildə göstərilməsinə imkan yaradır. Biometrik məlumatların istifadəsi, həm də fərdi səhiyyə məlumatlarının yalnız icazə verilmiş şəxslər tərəfindən əldə olunmasına zəmanət verir. Beləliklə, həm pasiyentlərin hüquqları qorunur, həm də səhiyyə xidmətlərində şəffaflıq artır [17].

Azərbaycan da biometrik identifikasiya sahəsində Koreya Respublikasının təcrübəsindən yararlanmağı planlaşdırır. Bu istiqamətdə əməkdaşlıq çərçivəsində elmi tədqiqatlar və texnoloji inkişaf nəzərdə tutulur [2; 9].

Cənubi Koreya səhiyyə sisteminin texnoloji səviyyəsi onu dünya miqyasında nümunəvi modelə çevirib. Burada biometrik identifikasiya texnologiyaları həm dövlət, həm də özəl tibb müəssisələrində uğurla tətbiq olunur. Xüsusilə, ovuc içi damar tanıma sistemləri (PalmSecure) aparıcı xəstəxanalara inteqrasiya olunub. Koreya modelinin əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

- *Smart Hospital Konsepti:* Pasiyentin tibbi tarixi, laborator nəticələri və reseptləri tamamilə biometrik giriş üzərindən izlənilir.
- *Mərkəzləşdirilmiş Biometrik Qeydiyyat Sistemi:* Pasiyentin identifikasiyası bir dəfə həyata keçirilir və məlumatlar e-səhiyyə bazasına inteqrasiya olunur [17].
- *Təhlükəsizlik və Etik Mexanizmlər:* Biometrik məlumatlar dövlətin “Personal Information Protection Act” qanunvericiliyinə uyğun şifrələnir və etik nəzarət orqanları tərəfindən izlənilir [3].
- *Sığorta ilə inteqrasiya:* Koreya Milli Sığorta Xidməti biometrik təsdiqləri tələb edir, nəticədə saxtakarlıq halları 65%-dən çox azalıb [6].

Azərbaycan bu modelin uğurlu tərəflərini, tibb müəssisələrində oxşar identifikasiya sistemlərini lokal kontekstə uyğunlaşdırmaqla qəbul edə bilər. Əməkdaşlıq imkanları çərçivəsində Səhiyyə Nazirliyi və İTSA Koreya Tədqiqat İnstitutu ilə birgə pilot layihələr həyata keçirilməsi məqsədə müvafiq olardı.

Azərbaycan alimləri də biometrik texnologiyaların tibb sahəsində tətbiqi üzrə bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Məsələn: T.H. Kazımov və T.A. Bayramova elektron tibbdə proqram mühəndisliyinin tətbiqi məsələlərini qaldıraraq biometrik texnologiyaların informasiya təhlükəsizliyində rolunu vurğulamışlar [8]. Ə.M. Rüstəmov öz araşdırmalarında səhiyyə sistemində rəqəmsal təhlükəsizliyin vacibliyini qeyd edir və barmaq izi texnologiyalarının səmərəli tətbiqi modellərini təqdim etmişdir [14]. Vüqar Məmmədov və Aytən Mustafayeva isə tibb hüququ sahəsində məlumatların məxfiliyi və bioetik prinsiplərin təmin olunması çərçivəsində, biometrik sistemlərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi təkliflərini irəli sürmüşlər [11; 12]. Professor Əmir Əliyev informasiya hüququ sahəsində apardığı tədqiqatlarda biometrik məlumatların idarə olunmasının hüquqi mexanizmlərini təhlil edərək, səhiyyədə bu texnologiyaların tətbiqi zamanı insan hüquqlarının qorunmasının zəruriliyini qeyd etmişdir [1]. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Gülnaz Rzayeva və Aytəkin İbrahimova “Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi” adlı dərslərində biometrik texnologiyaların hüquqi və etik aspektlərini geniş şəkildə təhlil etmiş, rəqəmsallaşan səhiyyə sistemində şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı aktual məsələləri irəli sürmüşlər [15; 16].

Hesab edirik ki, bu tədqiqatlar Azərbaycanın səhiyyə sistemində biometrik texnologiyaların lokal normativ və texniki baza ilə inkişaf etdirilməsi üçün fundamental zəmin yaradır. Aşağıda tibb müəssisələrində biometrik texnologiyaların tətbiqi üçün hazırlanmış *nümunəvi normativ akt layihəsi* təqdim olunur:

“Tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya vasitələrinin tətbiqi və məlumatların qorunması haqqında” Qaydalar

I. Ümumi müddəalar

1.1. Bu Qaydalar Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün dövlət və özəl tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya vasitələrinin tətbiqinə və həmin vasitələrlə toplanan məlumatların qorunmasına dair hüquqi, texniki və etik prinsipləri müəyyən edir.

1.2. Qaydaların məqsədi tibb xidmətlərinin şəffaflığını artırmaq, tibbi xidmətlərdən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq, pasiyent və tibb personalının hüquqlarını qorumaq, biometrik texnologiyaların təhlükəsiz və qanunvericiliyə uyğun istifadəsini təmin etməkdir.

1.3. Bu Qaydalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, habelə BMT-nin və UNESCO-nun bioetika üzrə beynəlxalq sənədlərinə əsaslanır.

II. Biometrik məlumatların toplanması və işlənməsi

2.1. Biometrik identifikasiya (barmaq izi, göz bəbəyi, ovuc damar izi və s.) yalnız şəxs (pasiyent və ya tibbi personal) tərəfindən açıq şəkildə verilmiş yazılı razılıq əsasında həyata keçirilə bilər. Razılıq forması sadə, anlaşılıqlı və ikidilli (Azərbaycan və ingilis dillərində) təqdim edilməlidir.

2.2. Biometrik məlumatların toplanması və istifadəsi yalnız aşağıdakı məqsədlər üçün məqbul sayılır:

- Tibb müəssisəsinə giriş-çıxışa nəzarət
- Pasiyentlərin şəxsiyyətinin dəqiq identifikasiyası
- Elektron səhiyyə sistemlərinə təhlükəsiz giriş
- Sağlamlıq xidmətlərinin fərdiləşdirilməsi və sui-istifadənin qarşısının alınması

2.3. Biometrik məlumatlar AES-256, RSA və ya ekvivalent müasir şifrələmə standartları ilə qorunmalı, məlumatlar Mərkəzləşdirilmiş Tibbi Məlumat Bazası ilə təhlükəsiz şəbəkə protokolları (məsələn, HTTPS/TLS) üzərindən ötürülməlidir.

2.4. Toplanan biometrik məlumatlar üçün məhdud saxlanma müddəti təyin olunmalı, bu müddət başa çatdıqdan sonra məlumatlar geri dönməz şəkildə silinməlidir.

2.5. Məlumatlar üçün verilənlərə çıxış hüququ yalnız səlahiyyətli personal və hüquq-mühafizə orqanlarının qanuni müraciəti əsasında təmin edilə bilər.

III. Hüquqi məsuliyyət

3.1. Biometrik məlumatların qanunsuz yığılması, üçüncü şəxslərlə paylaşılması, satılması və ya məqsəddən kənar istifadəsi halları Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 155, 156 və 302-ci maddələrinə uyğun olaraq cinayət məsuliyyəti doğurur.

3.2. Bu Qaydaların pozulması ilə bağlı:

- İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq fiziki və hüquqi şəxslərə cərimələr tətbiq edilə bilər;
- Müəssisə daxilində intizam məsuliyyəti (şəxsin vəzifədən azad edilməsi, xəbərdarlıq, töhmət və s.) tədbirləri görülməlidir.

3.3. Biometrik sistemin tətbiqi zamanı hər hansı hüquq pozuntusu baş verdikdə, zərərçəkmiş şəxs məhkəməyə müraciət etmək və kompensasiya tələb etmək hüququna malikdir.

IV. Etik nəzarət və hesabatlılıq

4.1. Hər bir tibb müəssisəsində biometrik sistemlərin etik istifadəsinə nəzarət edən Etik Nəzarət Qrupu yaradılmalıdır. Bu qrup aşağıdakı üzvlərdən ibarət olmalıdır:

- Tibb müəssisəsinin hüquqşünası

- Etika üzrə mütəxəssis və ya bioetika komitəsinin nümayəndəsi
- İnformasiya texnologiyaları üzrə məsul şəxs
- Pasiyentlərin hüquqlarını müdafiə edən nümayəndə (zərurət olduqda)

4.2. Etik Nəzarət Qrupu tərəfindən illik hesabat hazırlanmalı və aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

- Biometrik məlumatların neçə nəfər üçün toplanması
- Razılıqların statistikasi
- Məlumat pozuntuları və ya insidentlərin sayı
- İstifadə sistemlərində təhlükəsizlik tədbirləri

4.3. Hesabatlar Səhiyyə Nazirliyinə və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunmalı və şəffaflıq məqsədilə ictimaiyyətə açıqlana bilər.

III. Nəticə

Biometrik texnologiyalar tibb müəssisələrində korrupsiya və maliyyə pozuntularının qarşısını almaq, xidmət keyfiyyətini artırmaq və pasiyentlərin hüquqlarını qorumaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ovuc içi damar, göz və barmaq izi oxuma sistemlərinin texnoloji üstünlükləri onların geniş tətbiqini zəruri edir. Azərbaycan Respublikasında biometrik məlumatlar “Şəxsi məlumatlar haqqında” Qanunla tənzimlənir. Lakin bu texnologiyaların səhiyyə sektoruna aid spesifik tətbiqi üzrə ayrıca normativ baza yoxdur. Təvsiyə olunan hüquqi addımlar:

- “Tibb müəssisələrində biometrik identifikasiya vasitələrinin tətbiqi haqqında” ayrıca Təlimat hazırlanmalı;
- Biometrik məlumatların Mərkəzi İnformasiya Sistemində qorunması qanunla tənzimlənməli;
- İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi yanında etik və hüquqi nəzarət strukturları yaradılmalıdır.

Texniki standartlar müəyyən olunmalı və bioetik prinsiplər əsas götürülməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev, A., Rzayeva, G., Ibrahimova, A., & Mammadrazali, Sh. (2019). *Information Law*.
2. Choi, H., & Kim, J. (2022). The impact of biometric systems on fraud reduction in Korean healthcare. *Journal of Health Informatics*, 2022.
3. Federal Ministry of Health (Germany). (n.d.). *Digital Health Strategy*. URL: <https://www.bundesgesundheitsministerium.de> (last access: 27.03.2025).
4. Fujitsu Global. (n.d.). *PalmSecure: Advanced Biometric Authentication*. URL: <https://www.fujitsu.com> (last access: 26.03.2025).
5. International Bioethics Committee, UNESCO. (2017). *Report on Big Data and Health*. UNESCO Publications.
6. ISO/IEC 19794-2:2011. (2011). *Information technology — Biometric data interchange formats — Part 2: Finger minutiae data*.
7. Jain, A.K., Ross, A., & Prabhakar, S. (2004). An Introduction to Biometric Recognition. *IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology*, 14(1).
8. Kazimov, T.H., & Bayramova, T.A. (2020). Information system security in electronic healthcare. *Scientific Works of Azerbaijan Technical University*, 3, 58–63.
9. Korea Health Industry Development Institute (KHIDI). (2021). *Smart Hospital Models in Korea*. KHIDI Reports.
10. Korean Personal Information Protection Commission. (2022). *Personal Information Protection Act*. URL: <https://www.pipc.go.kr> (last access: 27.03.2025).
11. Mammadov, V. (2022). Protection of personal data and technological approaches in medical law. *Azerbaijan Journal of Medical Law*, 1.
12. Mustafayeva, A. (2023). Bioethics and digitalized healthcare: A review of the legal framework. *Bulletin of Legal Sciences of Baku State University*, 2.
13. National Institute of Standards and Technology (NIST). (n.d.). *Biometric Standards and Testing*.

URL: <https://www.nist.gov/itl/biometrics> (last access: 26.03.2025).

14. Rustamov, A.M. (2021). Information security models in digital healthcare. *Institute of Information Technology of ANAS*, 2.
15. Rzayeva, G. (2021). Legal regulation of personal data and biometric technologies. *Journal of Law and Human Rights*, 4.
16. Rzayeva, G., & Ibrahimova, A. (2021). *Artificial Intelligence, Human Rights and Personal Data Security*. Textbook.
17. UIDAI (Unique Identification Authority of India). (n.d.). *Aadhaar Dashboard*. URL: <https://uidai.gov.in> (last access: 27.03.2025).
18. World Health Organization (WHO). (2020). *Ethical considerations for health policy development using biometric technologies*

THE IMPLEMENTATION OF BIOMETRIC IDENTIFICATION SYSTEMS IN MEDICAL INSTITUTIONS: TECHNOLOGICAL, ETHICAL, AND LEGAL PERSPECTIVES

ANARA HAJIBAYLI¹

Abstract

In recent years, the rapid advancement of technology in the healthcare sector has brought biometric identification systems to the forefront of medical institution reforms. Ensuring accurate and secure identification of both patients and healthcare personnel has become essential not only for improving the quality of services provided, but also for enhancing financial transparency and accountability. Technologies such as palm vein recognition, iris and retina scanning, and fingerprint identification are already being successfully implemented in several countries, streamlining identification processes and boosting overall safety. This article provides a comprehensive overview of the practical applications, benefits, and technical features of these systems, while also delving into the ethical and legal challenges they pose. Key concerns include obtaining informed consent for data collection, protecting the confidentiality of biometric data, and ensuring secure storage and processing of such sensitive information. The authors emphasize that beyond their technological advantages, these systems carry serious ethical and legal responsibilities especially with regard to protecting patient rights and ensuring transparent healthcare governance. The article also explores international best practices, including Japan's "PalmSecure" technology, India's extensive "Aadhaar" identification program, and South Korea's biometric healthcare models, assessing their potential adaptability to the Azerbaijani context. In conclusion, the authors put forward practical recommendations for strengthening Azerbaijan's legal framework in this area, advocating for the development of normative regulations aligned with international data protection standards.

Keywords: *biometric identification, palm vein recognition, iris scanner, fingerprint, bioethics, medical law, health insurance.*

---

¹ PhD Student in Law / UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Baku State University / email: hajibaylia@gmail.com

ВНЕДРЕНИЕ БИОМЕТРИЧЕСКИХ СИСТЕМ ИДЕНТИФИКАЦИИ В МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ, ЭТИЧЕСКИЙ И ПРАВОВОЙ ВЗГЛЯД

АНАРА ГАДЖИБЕЙЛИ¹

Резюме

В последние годы стремительное развитие технологий в сфере здравоохранения сделало биометрические системы идентификации важной частью модернизации медицинских учреждений. Обеспечение точной и надежной идентификации как пациентов, так и медицинского персонала приобретает ключевое значение как для повышения качества предоставляемых услуг, так и для укрепления финансовой прозрачности. Такие технологии, как распознавание по рисунку вен ладони, сканирование радужки и сетчатки глаза, а также идентификация по отпечаткам пальцев, уже успешно применяются в ряде стран, упрощая процессы и повышая уровень безопасности. В данной статье представлен всесторонний анализ возможностей применения, технических особенностей и преимуществ этих технологий, а также рассмотрены возникающие при этом этические и правовые вопросы. Особое внимание уделяется необходимости получения информированного согласия при сборе данных, защите конфиденциальности биометрической информации и обеспечению ее надежного хранения и обработки. Авторы подчеркивают, что подобные системы несут не только технологические преимущества, но и серьезную юридическую и этическую ответственность, особенно в части соблюдения прав пациентов и обеспечения прозрачности управления в сфере здравоохранения. Также рассматривается международный опыт включая японскую технологию «PalmSecure», индийскую систему идентификации «Aadhaar» и биометрические модели в здравоохранении Южной Кореи и оцениваются перспективы их применения в условиях Азербайджана. В заключение предлагаются конкретные рекомендации по укреплению нормативно-правовой базы страны с целью эффективной защиты биометрических данных и соответствия международным стандартам в области информационной безопасности.

***Ключевые слова:** биометрическая идентификация, распознавание по венам ладони, сканер радужки, отпечатки пальцев, биоэтика, медицинское право, медицинское страхование.*

Мəqələnin redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Докторант / Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / Юридический факультет Бакинского государственного университета / email: hajibaylia@gmail.com

İNZİBATI İCRAATDA VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARININ HÜQUQİ TƏSBİTİ VƏ MÜDAFİƏSİ ƏSASLARI

RÖYA MİRTALİBOVA¹

Annotasiya

Bu məqalədə inzibati orqanların fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilən inzibati icraat proseslərində vətəndaşların hüquqlarının pozulması ilə bağlı mövcud problemlər sistemli şəkildə tədqiq olunur. Araşdırmanın əsas məqsədi, inzibati icraatın hüquqi çərçivəsində vətəndaşların iştirak hüququ, müdafiə imkanları və hüquqların qorunmasına yönəlik təminat mexanizmlərinin funksional səmərəliliyini qiymətləndirmək və praktik təhlillər əsasında müvafiq institusional və normativ boşluqları üzə çıxarmaqdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanunu konstitusional normalarla əlaqələndirilərək təhlil olunur, eləcə də Almaniya, Fransa və Türkiyə kimi ölkələrin inzibati prosedur modelləri ilə müqayisəli hüquqi təhlil aparılır. Qeyd olunan dövlətlərin qabaqcıl inzibati hüquq doktrinası və məhkəmə presedentləri fonunda, vətəndaş hüquqlarının daha effektiv təminatı üçün normativ yenidənqurma və tətbiqi praktikanın təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr irəli sürülür. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, inzibati icraatın demokratik legitimliklə bağlı olan tərəfləri – şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirak hüququ sistemli təhlilə cəlb edilməklə, bu sahədə hüquqi qeyri-müəyyənliklər və praktik uyğunsuzluqlar hüquq müdafiəsi prizmasından dəyərləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr inzibati orqan-vətəndaş münasibətlərinin hüquqa uyğunluq səviyyəsinin artırılmasına, eləcə də inzibati prosedurun insan hüquqları ilə uyğunlaşdırılması istiqamətində elmi və tətbiqi töhfə verməyi hədəfləyir. Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, inzibati icraatın insan hüquqlarının gerçək təminat mexanizminə çevrilməsi baxımından vətəndaş hüquqlarının konseptual əsaslarını və hüquqi müdafiə mexanizmlərini sistemli şəkildə üzə çıxarır. Praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, vətəndaşların hüquqlarının həqiqətən təmin olunması, onların icraata effektiv cəlbi, inzibati aktların qanuniliyinə nəzarət və hüquqların pozulması hallarında müdafiə vasitələrinin tətbiqi kontekstində yeni institusional yanaşmalar təklif olunur.

Açar sözlər: *inzibati icraat, publik hüquq münasibətləri, hüquqi dövlət, nümayəndə, ərizəçi, maraqlı şəxs, vətəndaş, legitimlik, prinsip, hüquqi məsuliyyət.*

I. İnzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının təminatının hüquqi əsasları

Müasir hüquqi sistemlərdə vətəndaş hüquqlarının qorunması, hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi, dövlətin legitim fəaliyyətinin mərkəzində dayanır. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi çərçivəyə uyğun təşkili və vətəndaşların hüquqlarının effektiv müdafiəsi hüququn ali məqsədlərindən sayılır. Bu baxımdan, inzibati icraatda, dövlət idarəetmə proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində vətəndaşlarla dövlət arasında münasibətlərin formalaşmasında və hüquqların təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İnzibati orqanların fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və şəffaflığı vətəndaş hüquqlarının müdafiəsini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir və həmin mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi hüquq sistemində davamlı maraq mövzudur.

Bu kontekstdə, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi məsələsi inzibati icraatın praktiki və nəzəri aspektləri ilə sıx bağlıdır və hüquqi təminatların möhkəmləndirilməsi istiqamətində kompleks yanaşmanı tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vətəndaş hüquqlarının qorunmasının ümumi prinsiplərindən çıxış etməklə, inzibati icraatın hüquqi tənzimlənməsi çərçivəsində onların müdafiəsi mexanizmlərinin təhlil edilməsi, məsələnin ümumən insan hüquqlarının mühafizəsi və müdafiəsi kontekstində araşdırılması məqsədəuyğundur.

¹ Doktorant / Konstitusiyə hüququ kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestrı publik hüquqi şəxsin 1 saylı Bakı Ərazi İdarəsi, Hüquq şöbəsi / email: royalmiriyeva@gmail.com

Müasir hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri vətəndaşların hüquq münasibətlərində subyekt kimi bərabər hüquqlu iştirakını təmin etməkdən ibarətdir. Hüquq münasibətləri dedikdə hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür və bu münasibətlərdə iştirak edən şəxslər hüquq subyektləri olaraq müəyyən hüquqlara və vəzifələrə malik olurlar. Xüsusilə dövlət və vətəndaş arasında formalaşan hüquqi münasibətlər xüsusi diqqətə layiqdir, çünki burada tərəflərdən biri publik hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlət və ya onun səlahiyyətli orqanı, digəri isə fərdi maraqlara malik olan fiziki şəxs – vətəndaşdır. Bu münasibətlərdə tərəflərin hüquqi vəziyyəti simmetrik deyildir və bu da hüquqların qorunması baxımından xüsusi tənzimləmə mexanizmlərinin mövcudluğunu zəruri edir.

Dövlətin hüquqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o öz funksiyalarını həyata keçirərkən hüquqi formaya riayət etməli və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına müdaxilə yalnız qanun çərçivəsində, legitim məqsədlərlə və proporsionallıq prinsipi əsasında baş verə bilər. Bu mənada, vətəndaşın hüquqi münasibətlərin iştirakçısı kimi rolu yalnız hüquqların faydalı alıcısı olmaqla bitmir, eyni zamanda hüquqi proseslərdə iştirak etməklə həmin hüquqların gerçək reallaşdırılmasına zəmin yaradır.

Vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında yaranan publik hüquq münasibətləri əsasən inzibati hüquq çərçivəsində formalaşır. Bu münasibətlərdə inzibati orqanların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və vətəndaşların həmin fəaliyyətə müdaxilə və iştirak imkanlarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, vətəndaşların inzibati icraatda təməl hüquqlarından biri məhz inzibati icraatda iştirak, qanunun dili ilə desək, icraata cəlb olunmaq hüququdur.

İnzibati icraat prosesi dövlətin icraedici və inzibati orqanlarının fiziki və hüquqi şəxslərlə mürəkkəb hüquqi münasibətlər qurduğu əsas mexanizmlərdən biridir. Bu münasibətlərdə vətəndaşların iştirakı yalnız onların hüquq və maraqlarının təminatı üçün deyil, həm də inzibati qərarların legitimliyinin və hüquqi dövlətin prinsiplərinin əsas təminat vasitələrindən biri kimi çıxış edir. İnzibati icraatın mahiyyəti onun hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun olaraq şəffaf, əsaslandırılmış və iştirakçılıq əsasında həyata keçirilməsini tələb edir. Vətəndaşların bu prosesdə iştirak hüququ, onların qərar qəbul etmə prosesinə təsir imkanını təmin etməklə, bir tərəfdən hüquqi müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyini artırır, digər tərəfdən isə inzibati orqanların fəaliyyətində legitimliyi gücləndirir.

Vətəndaşların inzibati icraatlarda iştirakı, hüquqi dövlət və hüququn aliliyi prinsipindən irəli gəlir. Bu iştirak, hüquqi dinlənilmə (right to be heard) prinsipinin tərkib hissəsi olmaqla, həm də “audi alteram partem” doktrinasının inzibati hüquq sahəsində tətbiqi formasını təşkil edir. İştirak hüququ vətəndaşların subyektiv hüquqları ilə yanaşı, inzibati orqanların hüquqi məsuliyyətini də formalaşdırır və inzibati qərarların hüquqi qüvvəsinin dayanıqlığını təmin edir.

Almaniya, Fransa və Avstriya kimi hüquqi sistemlərdə bu hüququn təmin olunması inzibati prosedurun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Beləliklə, iştirak hüququ inzibati qərarların hüquqi qüvvəsinin əsas sütunlarından birinə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası vətəndaşların idarəçilikdə iştirakını birbaşa və ya dolayısı ilə təsbit edən norma və prinsiplər ehtiva edir. Belə ki, Konstitusiyanın 57-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ təsbit olunur və qeyd edilir ki, hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir [3]. Həmçinin digər maddələrdə hüquqların müdafiəsi və müraciət etmək hüququ xüsusi vurğulanır ki, bu da inzibati prosedurlarda iştirak hüququnun konstitusion təminatı kimi qiymətləndirilə bilər.

“İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu isə bu prinsipləri konkret hüquqi çərçivəyə salaraq vətəndaşların inzibati prosedurlarda iştirakı məsələlərini daha detallı şəkildə tənzimləyir. Belə ki, 21.1-ci maddəyə əsasən, Qanunda başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, inzibati orqan inzibati icraat barədə maraqlı şəxsə və ya onun nümayəndəsinə məlumat verməli və işdə onun iştirakını təmin etməlidir. Eyni zamanda 21.2-ci maddə müəyyən edir ki, Qanunda başqa hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, inzibati aktı qəbul etməzdən əvvəl inzibati orqan onun məzmunu, xüsusilə işin müəyyən edilmiş faktiki halları və həmin işlə bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər haqqında maraqlı şəxslərə və ya onların nümayəndələrinə məlumat verməyə və bu barədə onların mülahizələrini dinləməyə bocludur [8].

İnzibati icraatın legitimliyi və hüquqa uyğunluğu vətəndaşların bu proseslərə birbaşa və ya dolayı yolla cəlb olunma səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnzibati prosedurdə iştirak hüququ yalnız formal deyil, həm də substansial hüquqi institut kimi dəyərləndirilməli, idarəetmədə demokratik iştirak prinsipinin reallaşmasının əsas vasitələrindən biri kimi qəbul edilməlidir. Müasir inzibati hüquq doktrinası bu hüququ “prosedural ədalət” (procedural justice) konsepsiyası çərçivəsində şərh edərək vətəndaşların məlumatlandırılması, dinlənilmə və izahat hüququnun effektiv təmin olunmasını inzibati qərarların hüquqi qüvvəsinin legitim əsasları kimi təqdim edir.

Xarici ölkə təcrübəsi, xüsusilə Almaniya, Fransa və Niderland kimi inkişaf etmiş hüquqi sistemlərdə vətəndaşların inzibati icraatda iştirakı üçün kompleks hüquqi təminatların mövcudluğunu ortaya qoyur. Bu ölkələrdə inzibati prosedur qanunvericiliyi iştirakçının hüquqi maraqlarının qorunmasını prioritet kimi qəbul edir, bu zaman inzibati orqan qərar qəbul etməzdən öncə vətəndaşı dinləməli, ona faktiki və hüquqi arqumentlərini təqdim etmək imkanı yaratmalı və qəbul edilən qərarın əsaslandırılmasında bu iştirakın nəticələrini nəzərə almalıdır. Təcrübədə bu yanaşma inzibati qərarların daha az mübahisələndirilməsi, ictimai etimadın yüksəlməsi və dövlət-vətəndaş münasibətlərində şəffaflığın artması ilə nəticələnir [4].

Qeyd olunmalıdır ki, vətəndaşların inzibati icraata cəlb edilməsi təkcə hüquqi bir öhdəlik kimi deyil, eyni zamanda inzibati prosesin səmərəliliyinin artırılması baxımından da əhəmiyyət daşıyır. İştirak hüququnun təmin olunmaması yalnız fərdi hüquqların pozulması ilə nəticələnmir, eyni zamanda inzibati qərarların keyfiyyətinə və icraata olan ictimai legitimliyə mənfi təsir göstərir

II. İnzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi

İnzibati icraat sahəsində vətəndaş hüquqlarının pozulmasının əsas hüquqi səbəbləri çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. İlk növbədə, inzibati prosedurların institusional və normativ əsaslarının yetərincə təkmilləşdirilməməsi, habelə qanunvericilik aktlarının bəzən hüquqi və məntiqi ziddiyyətlər, qeyri-dəqiqliklər və təfsir problemləri ilə müşayiət olunması hüququn praktik tətbiqində əngəllər yaradır. Bundan əlavə, inzibati orqanların səlahiyyətlərinin aşılması, səlahiyyətlərdən sui-istifadə hallarının baş verməsi, hüquqların pozulmasına zəmin hazırlayan mühüm faktorlardandır.

Bundan əlavə, inzibati orqanların fəaliyyətində korrupsiya və qeyri-obyektivlik halları hüquqi normativlərin pozulması ilə yanaşı, hüquqi prosedurların pozulmasına, nəticədə vətəndaşların hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına gətirib çıxarır. Hüquqi tənzimləmə ilə icraatın real praktikasını arasında mövcud olan uçurum vətəndaşların öz hüquqlarını müdafiə etməsində ciddi çətinliklər yaradır və bu, hüquqi dövlət prinsipinin tam reallaşmasına maneə törədir.

Nəticə etibarilə, inzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının pozulması hüquqi boşluqların, institutların zəifliyinin, normativ-hüquqi aktların natamamlığının və inzibati prosedurların şəffaf olmamasının nəticəsi kimi ortaya çıxır və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Hüquqi dövlət konsepsiyasının reallaşmasında əsas meyarlardan biri vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının inzibati münasibətlər müstəvisində effektiv qorunmasıdır. Xüsusilə dövlətin icraedici qanadını təşkil edən inzibati orqanların fəaliyyətində hüquqi təminatların mövcudluğu və tətbiqi bu qorumanın əsas sütununu təşkil edir. Vətəndaşlar inzibati münasibətlər sistemində bir qayda olaraq tabeli subyekt qismində çıxış etsələr də, onların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi demokratik idarəçiliyin legitimliyi baxımından zəruri və prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunun üstünlüyü prinsiplial müddəası inzibati fəaliyyətdə şəffaflığın və məsuliyyətliliyin təmin olunması ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə hüquqların müdafiəsi təkcə inzibati mübahisələrin məhkəmə müstəvisində həlli ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ilkin mərhələdə, yəni inzibati icraatın həyata keçirilməsi zamanı hüquqi müdafiə vasitələrinin mövcudluğunu və tətbiq imkanlarını da əhatə edir. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, inzibati orqanların hüquq yaradıcılığı və hüquq tətbiqi fəaliyyəti vətəndaşın hüquqi statusuna toxunmadan həyata keçirilməlidir. Məhz bu səbəbdən inzibati icraat çərçivəsində vətəndaşların hüquqlarının necə təmin olunduğunun təhlili, hüquqi dövlətin real fəaliyyət göstəricisi kimi çıxış edir. Aşağıdakı hissədə bu məqsədlə inzibati icraatın hüquqi mexanizmləri çərçivəsində vətəndaşların hüquqlarının qorunması və müdafiəsinin əsas elementləri araşdırılacaqdır.

Dövlət hakimiyyəti müxtəlif ictimai münasibətlərdə təcəssüm olunur [6, s. 210]. İnzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi müasir hüquqi dövlət konsepsiyasının əsas prinsiplərindən biri olmaqla, inzibati fəaliyyətin legitimliyinin, şəffaflığının və vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Dövlət orqanlarının fəaliyyətində ən başlıca prinsiplərdən biri insan hüquqlarının qorunmasıdır [1, s. 283].

Bu müstəvidə hüquqların müdafiəsi dedikdə, ilk növbədə, inzibati orqanların səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hüquqla müəyyən edilmiş hədudlarda hərəkət etməsi, fərdin hüquq və azadlıqlarının zərurətsiz məhdudlaşdırılmaması, habelə hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə imkanını nəzərdə tutulur. İnzibati icraat prosesi ərzində vətəndaşın hüquqlarının təminatı, yalnız formal iştirakla deyil, eyni zamanda effektiv müdafiə mexanizmlərinin, o cümlədən qərarlardan əvvəl məlumatlandırılma, sənədlərə çıxış, etiraz təqdim etmə hüququ, inzibati və məhkəmə nəzarəti imkanlarının mövcudluğu ilə şərtlənir. Xalqa xidmət və insan hüquqlarına hörmət, heç şübhəsiz ki, dövlətin ali məqsədləri arasındadır. Bu tezis, Konstitusiyalarda əks olunsada, olunmasada, mübahisəsiz olaraq aksioma olaraq qəbul olunmalıdır [5, s. 183].

Azərbaycan Respublikasının “İnzibati İcraat haqqında” Qanunu vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ümumi prinsipləri ehtiva etsə də, hüquqların konkret realizə formaları bir çox hallarda ya normativ olaraq aydın ifadə edilməmişdir, ya da praktikada səmərəli tətbiq olunmur. Bu baxımdan, hüququn yalnız maddi deyil, həm də prosesual aspektlərinin təmin olunması zəruridir. Digər tərəfdən, hüquqların müdafiəsi mexanizmləri fərdin hüquqi statusunu passiv obyektlikdən çıxarıb, onu aktiv hüquqi subyektə çevirir, bu isə hüquqi dövlətin əsas meyarlarından biri kimi çıxış edir [7, s. 10]. Nəticə etibarilə, inzibati icraatda vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi yalnız hüquqi öhdəlik deyil, eyni zamanda dövlət orqanlarının legitimliyi və vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı etimadın əsas təminatıdır.

Vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi digər ölkələrin inzibati icraat qanunvericiliklərində də əsas istiqamətlərdən biridir. Məsələn, Avstriya inzibati icraat sistemində vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi iştirak hüququnun real və effektiv şəkildə təmininə əsaslanır. Burada inzibati orqanlar qərar qəbul etməzdən öncə vətəndaşın dinlənilməsini və hüquqi mövqeyinin nəzərə alınmasını vacib şərt kimi qəbul edir. Bu yanaşma, inzibati ədalətin təminində şəffaflıq və etimad mühitinin formalaşmasına xidmət edir [2].

İnzibati icraat dövlət idarəçiliyinin əsas hüquqi formalarından biri kimi, inzibati orqanların normativ və fərdi aktlar əsasında vətəndaşlarla birbaşa hüquqi münasibətlərə daxil olduğu sahədir. Bu münasibətlərdə hüquqi bərabərlik formal olsa da, tərəflər arasında faktiki asimmetriya, xüsusilə də vətəndaşların inzibati prosedurlar barədə yetərli hüquqi məlumat və biliklərə malik olmamaları, onların hüquqlarının pozulması riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Belə şəraitdə inzibati orqanların vəzifəsi təkcə inzibati funksiyaları icra etmək deyil, eyni zamanda vətəndaşların hüquqi vəziyyətini müdafiə etmək, onların hüquqlarını bilməsi və istifadə etməsi üçün zəruri şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Müasir inzibati hüquq nəzəriyyəsi və praktikasında bu yanaşma “müdafiəedici inzibati icraat” konsepsiyası ilə ifadə olunur ki, burada inzibati orqan təkcə qərar qəbul edən subyekt deyil, həm də prosedur çərçivəsində vətəndaşın hüquq və mənafelərini tanıyan və qoruyan neytral vasitəçi rolunu daşıyır. Xüsusilə hüquqi maarifləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi, vətəndaşın hüquqi vəziyyətinə dair yazılı və aydın izahat verilməsi, inzibati qərarın nəticələrinin şəffaf şəkildə əsaslandırılması bu müdafiə mexanizmlərinin mühüm elementləridir.

Avropa ölkələrinin təcrübəsi, o cümlədən Avstriya, Almaniya və İsveç kimi hüquqi dövlətlərdə göstərir ki, inzibati orqanlar vətəndaşlarla ünsiyyətdə prosedur qaydaları sadələşdirərək vətəndaşın hüquqi vəziyyətini izah etməyi inzibati prosesin tərkib hissəsi kimi qəbul edir və vətəndaşa hüquqi yardım göstərmək vəzifəsini daşıyır. Bu, hüquqi formalizmi aradan qaldırmaqda yanaşı, vətəndaşların dövlət idarəçiliyinə olan inamını da artırır. Əks halda, inzibati orqanın passiv və ya öz maraqlarını qoruyan davranışı nəticəsində hüquqi bərabərlik prinsipi pozular, vətəndaşların hüquq müdafiəsi imkanları zəifləyər və nəticədə inzibati qərarların legitimliyi sual altına düşər.

Azərbaycanda mövcud inzibati icraat modeli formal hüquqların tanınmasına baxmayaraq, onların real həyata keçirilməsi ilə bağlı praktiki çətinliklər mövcuddur. Vətəndaşlar çox zaman inzibati prosesə cəlb olunduqlarını belə anlamır, öz hüquq və vəzifələri barədə bəzən məlumatlandırılmır və

inzibati qərarların hüquqi nəticələrini tam dərk etmədən prosesdən kənar qalırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən, icraatda qanunla onların üzərinə qoyulmuş vəzifə və öhdəlikləri lazımi səviyyədə yerinə yetirməyən inzibati orqanlar, onların təmsalında müvafiq icraatı həyata keçirən şəxslərin hüquqi məsuliyyətinin gücləndirilməsi baxımından qanunvericilik və praktikada müəyyən dəyişikliklər aparılmalı, sanksiyalar gücləndirilməlidir.

III. Nəticə

Görülən təhlillər nəticəsində aydın olur ki, inzibati icraat zamanı vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi hüquqi dövlət prinsiplərinin reallaşması baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Lakin inzibati praktika göstərir ki, inzibati orqanlar çox zaman vətəndaşların hüquqi savadsızlığından, prosedur qaydaları bilməməsindən və hüquqi müdafiə vasitələrindən xəbərsizliyindən istifadə edərək onları prosesdən kənar saxlayır və ya formal iştirakla kifayətlənir. Bu, hüququn mahiyyətinə və inzibati ədalət prinsipinə ziddir.

İnzibati orqanlar yalnız qərar verən deyil, həm də hüquqları tanıyan və qoruyan funksional subyekt kimi fəaliyyət göstərməlidir. Vətəndaşlara inzibati prosesə cəlb edildikləri anda onların hüquq və imkanları barədə yazılı məlumat təqdim olunmalı, izahat və əsaslandırma mexanizmləri isə inzibati icraatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir.

Hüququ pozan inzibati orqan əməkdaşları məsuliyyətə cəlb olunmalı, sanksiyalar təkə inzibati yox, həm də vəzifə məsuliyyəti formasında sərtləşdirilməlidir.

Eyni zamanda inzibati hüquqa dair maarifləndirmə fəaliyyəti sistemli və davamlı şəkildə təşkil edilməli, dövlətin hüquq informasiya və izahetmə funksiyası institusional baza üzərində qurulmalıdır. Ümumilikdə isə inzibati orqanların fəaliyyəti daha şəffaf, hesabatlı və vətəndaşyönümlü xarakter almalı, inzibati icraat insan mərkəzli hüquq müdafiə sisteminə çevrilməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aliyev A. Human rights. Baku, "Nurlar" Publishing and Printing Center, 2019, 352 p. (in Azerbaijani / Əliyev Ə. *İnsan hüquqları*. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 352 s.).
2. Austrian Administrative Procedure Act, 2002 (in Azerbaijani / Avstriya "İnzibati icraat" *Qanunu*, 2002).
URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/531102016002/consolide> (last access: 15.05.2025).
3. Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, 1995).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 15.05.2025).
4. Danish Administrative Procedure Act, 1985 (in Azerbaijani / *Danirmarka "İnzibati icraat" Qanunu*, 1985).
URL: <https://legislationline.org/taxonomy/term/14153> (last access: 14.05.2025).
5. Mehdiyev F. Administrative law. Baku, Caucasian University Publications, 2010, 515 p. (in Azerbaijani / *Mehdiyev F. İnzibati hüquq*. Bakı, *Qafqaz Universitetinin nəşrləri*, 2010, 515 s.).
6. Najafgulyev R. Administrative law. Baku, "Baku" printing house, 2024, 662 p. (In Azerbaijani / *Nəcəfquliyev R. İnzibati hüquq*. Bakı, "Bakı" mətbəəsi, 2024, 662 s.).
7. Sardarov V. Human and civil rights and freedoms. Baku, "Science and education" publishing house, 2016, 148 p. (in Azerbaijani / *Sərdarov V. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 148 s.).
8. The Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings, 2005 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanunu*, 2005).
URL: <https://e-qanun.az/framework/11254> (last access: 15.05.2025).

LEGAL FRAMEWORK AND PRINCIPLES OF PROTECTION OF CITIZENS' RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

ROYA MIRTALIBOVA¹

Abstract

This article systematically examines the existing problems related to the violation of citizens' rights within the framework of administrative proceedings carried out by administrative authorities. The primary objective of the research is to evaluate the functional effectiveness of the legal framework governing administrative procedures, particularly the right of participation, means of legal protection, and mechanisms for safeguarding citizens' rights, and to identify institutional and normative gaps through practical analysis. The article analyzes the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Proceedings" in conjunction with constitutional provisions and conducts a comparative legal analysis with the administrative procedural models of countries such as Germany, France, and Turkey. Against the background of advanced administrative legal doctrines and judicial precedents in these jurisdictions, recommendations are made to improve normative regulations and enhance practical implementation for more effective protection of citizens' rights. The scientific novelty of the study lies in the fact that it systematically addresses aspects of democratic legitimacy in administrative proceedings — such as transparency, accountability, and the right to participate — by assessing legal ambiguities and practical inconsistencies from the perspective of legal protection. The findings aim to contribute both theoretically and practically to enhancing the lawfulness of relations between administrative authorities and citizens, and to aligning administrative procedures with fundamental human rights. The theoretical significance of the research lies in its conceptualization of citizens' rights and legal protection mechanisms as integral components of administrative procedures that must serve as real guarantees of human rights. Its practical relevance stems from the development of new institutional approaches regarding the effective involvement of citizens in administrative proceedings, legal control over administrative acts, and the application of protection mechanisms in cases of rights violations.

Keywords: administrative proceedings, public law relations, legal state, representative, applicant, interested party, citizen, legitimacy, principle, legal responsibility.

ПРАВОВОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ И ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ГРАЖДАН В АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

РОЙЯ МИРТАЛИБОВА²

Резюме

В данной статье системно исследуются существующие проблемы, связанные с нарушением прав граждан в рамках административного производства, осуществляемого административными органами. Основная цель исследования — оценить функциональную эффективность механизмов обеспечения права граждан на участие, возможностей защиты и охраны прав в правовом поле административного производства, а также выявить

---

¹ PhD Student in Law / Department of Constitutional Law, Baku State University / Legal Department, Baku Territorial Office No. 1 of the State Cadastre and Register of Real Estate Public Legal Entity / email: royalmiriyeva@gmail.com

² Докторант / Кафедра конституционного права Бакинского государственного университета / Юридический отдел Бакинского территориального управления №1 Государственного кадастра и реестра недвижимого имущества, публичное правовое лицо / email: royalmiriyeva@gmail.com

соответствующие институциональные и нормативные пробелы на основе практического анализа. В статье проводится анализ Закона Республики Азербайджан «Об административном производстве» в связи с конституционными нормами, а также сравнительно-правовой анализ моделей административного производства таких стран, как Германия, Франция и Турция. На фоне передовых доктрин административного права и судебных прецедентов этих государств выдвигаются рекомендации по нормативной реформе и совершенствованию практического применения с целью более эффективной защиты прав граждан. Научная новизна исследования заключается в системном рассмотрении аспектов демократической легитимности административного производства — прозрачности, подотчетности и права на участие — посредством оценки правовой неопределенности и практических несоответствий с позиции защиты прав. Результаты направлены на повышение правомерности отношений между административными органами и гражданами, а также на согласование административных процедур с принципами прав человека, что вносит как научный, так и практический вклад. Теоретическая значимость исследования состоит в комплексном выявлении концептуальных основ прав граждан и механизмов правовой защиты как реальных гарантий прав человека в рамках административного производства. Практическая значимость выражается в предложении новых институциональных подходов к реальному обеспечению прав граждан, их эффективному вовлечению в административные процессы, правовому контролю законности административных актов и применению защитных механизмов в случае нарушения прав.

Ключевые слова: административное судопроизводство, публично-правовые отношения, правовое государство, представитель, заявитель, заинтересованная сторона, гражданин, законность, принцип, юридическая ответственность.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

VAHİD MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ELEKTRON ƏDLİYYƏ VƏ HÜQUQİ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN ROLU

MİRZAĞA YAQUBZADƏ¹

Annotasiya

Məqalədə vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasında elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemlərinin rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Vahid məhkəmə təcrübəsinin təmin edilməsi hüquqi dövlət prinsiplərinin, xüsusən hüquqi müəyyənlik və proqnozlaşdırıla bilmə meyarlarının həyata keçirilməsində mühüm vasitədir. Bu baxımdan texnoloji yeniliklərin və rəqəmsallaşmanın məhkəmə orqanlarında tətbiqi yalnız inzibati yükü azaltmır, həm də məhkəmə qərarlarının açıq, əlçatan və vahid formatda yayılmasına şərait yaradır. Məqalədə elektron ədliyyə anlayışının məzmununu, tətbiqi zərurəti və inkişaf perspektivləri ətraflı izah edilir. Beynəlxalq təcrübədən ABŞ-də tətbiq olunan PACER sistemi, Avropa İttifaqında ECLI kodlaşdırma modeli və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin HUDOC bazası kimi nümunələr geniş təhlil olunur. Bu nümunələr göstərir ki, məhkəmə qərarlarının tam mətnində, vaxtında və ictimaiyyət üçün açıq yayımlanması presedent hüququnun inkişafına və məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir. Məqalədə Azərbaycanda mövcud vəziyyət, o cümlədən “Elektron Məhkəmə” informasiya sistemi, Ali Məhkəmənin rəsmi elektron bazaları və digər hüquqi informasiya platformalarının imkanları dəyərləndirilir, texniki və institusional problemlərə diqqət yetirilir. Xüsusilə regionlar üzrə fərqli yanaşmaların minimallaşdırılması, qərarların seçmə deyil, tam mətnə yerləşdirilməsi, filtrasiya və presedent axtarışı alətlərinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər vurğulanır. Müəllif texniki infrastrukturun gücləndirilməsi, ECLI kimi vahid kodlaşdırma mexanizminin tətbiqi, insan resurslarının hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə konkret təkliflər irəli sürür. Nəticə etibarilə, elektron ədliyyənin səmərəli tətbiqi hüquqi müəyyənliyi möhkəmləndirəcək, vətəndaşların ədalət mühakiməsinə inamını artıracaq və məhkəmə praktikasında proqnozlaşdırıla bilməni təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: vahid məhkəmə təcrübəsi, presedent hüququ, elektron ədliyyə, hüquqi informasiya sistemləri, hüquqi müəyyənlik, məhkəmə qərarlarının əlçatanlığı, regionlararası vahidlik, məhkəmə reyestrləri.

I. Giriş

Vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri olan hüquqi müəyyənliyin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə texnoloji yeniliklər və rəqəmsal həllərin tətbiqi məhkəmə sisteminin fəaliyyətində çevikliyin, şəffaflığın və vətəndaşlar üçün hüquqi proqnozlaşdırıla bilmənin təmin olunmasına mühüm təsir göstərir [5]. Bu baxımdan elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemləri məhkəmə qərarlarının ictimaiyyətə açıq, tam və əlçatan formada dərc olunması, vahid presedent praktikasının formalaşması üçün mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış edir [8].

Elektron ədliyyə anlayışı hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqini əhatə edir. Tarixən məhkəmə sistemləri ənənəvi kağız sənədləşmədən rəqəmsal mühitə keçərək sürət, şəffaflıq və əlçatanlıq baxımından yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu sahədə ilk geniş miqyaslı tətbiqlər ABŞ-də PACER (Public Access to Court Electronic Records) sistemi ilə başlamış, vətəndaşlara və hüquqşünaslara məhkəmə işlərinə dair sənədlərə elektron formada çıxış imkanı yaradılmışdır [15]. PACER sistemi yalnız ABŞ-də deyil, digər ölkələr üçün də model rolunu oynamışdır.

Avropa ölkələrində də bu sahədə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Avropa Birliyində məhkəmə qərarlarının vahid formatda kodlaşdırılmasını və axtarışını təmin edən *European Case Law Identifier*

¹ Doktorant / Cınayət prosesi kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: mirzaga.yaqubov@gmail.com

(ECLI) sistemi tətbiq olunur [8]. ECLI sayəsində Avropa ölkələrinin məhkəmə qərarları standart formatda elektron bazalarda yerləşdirilir və hüquqşünaslar, hakimlər, tədqiqatçılar tərəfindən rahatlıqla əldə oluna bilər. Eyni zamanda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin HUDOC bazası bu sahədə ən nümunəvi platformalardan biridir [9]. HUDOC vasitəsilə AİHM-in qərarlarına tam mətnə, müxtəlif dillərdə və açar sözlər üzrə filtrasiya imkanı ilə çıxış təmin edilir. Bu təcrübə milli məhkəmələr üçün presedent hüququnun inkişafında əsas istinad mənbələrindən biridir.

Beynəlxalq səviyyədə hüquqi informasiya sistemlərinin inkişaf etmiş modellərinə həmçinin Böyük Britaniyada *BAILII (British and Irish Legal Information Institute)* [4], Avstraliyada *AustLII* [3] nümunə göstərilə bilər. Bu sistemlər məhkəmə qərarlarının açıq nəşrini təmin etməklə yanaşı, geniş axtarış imkanları və əlaqəli presedentlər üzrə keçidlər təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasında elektron ədliyyə sahəsində son illərdə müəyyən irəliləyişlər qeydə alınmışdır. "Elektron Məhkəmə" informasiya sistemi [6], *e-mehkeme.gov.az* portalı, Ali Məhkəmənin onlayn qərar bazası artıq formalaşmışdır. Lakin beynəlxalq praktika ilə müqayisədə bəzi texniki və institusional çatışmazlıqlar qalmaqdadır: bəzi qərarların tam mətnə və vaxtında yerləşdirilməməsi, axtarış mexanizmlərinin məhdudluğu, regionlararası məlumat inteqrasiyasının zəifliyi hüquqi müəyyənlik prinsipini tam gücdə təmin etməyə maneə olur [1].

Beləliklə, mövcud vəziyyət göstərir ki, beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməklə elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemlərinin daha səmərəli tətbiqi məhkəmə qərarlarının vahidliyini və hüquqi müəyyənliyi təmin edəcək, məhkəmə praktikasında fərqli yanaşmaların qarşısını alacaq və vətəndaşların ədalət mühakiməsinə olan inamını gücləndirəcəkdir.

II. Elektron ədliyyə və vahid məhkəmə təcrübəsi: anlayış və əlaqə

Elektron ədliyyə müasir hüquq sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu anlayış məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqini, məhkəmə işlərinin elektron idarə edilməsini, sənəd dövriyyəsinin rəqəmsal platformalara keçirilməsini və məhkəmə qərarlarının elektron bazalarda toplanmasını əhatə edir [5].

Ənənəvi məhkəmə təcrübəsində oxşar işlər üzrə fərqli qərarların qəbul edilməsi hüquqi müəyyənlik prinsipini zəiflədir. Hüquqi müəyyənlik prinsipi qanunun proqnozlaşdırıla bilən tətbiqi və məhkəmələrin yekun qərarlarına olan inamın qorunması ilə sıx bağlıdır [6]. Elektron ədliyyə texnologiyaları bu prinsipi möhkəmləndirməklə yanaşı, qərarların açıq nəşri və presedent formalaşdırma prosesinə dəstək verir [1].

Beynəlxalq təcrübə bu istiqamətdə zəngindir. Məsələn, ABŞ-də PACER sistemi [15] uzun illərdir məhkəmə sənədlərinə elektron çıxışı təmin edərək presedent hüququnun geniş yayılmasına zəmin yaratmışdır. Avropa İttifaqı ölkələrində isə ECLI (European Case Law Identifier) kodlaşdırma sistemi [8] oxşar işlər üzrə qərarların vahid formatda saxlanılmasını və axtarışını təmin edir. Bu texniki alətlərin sayəsində məhkəmələr artıq oxşar hallarda fərqli qərarlar qəbul etməkdən çəkinir, çünki mövcud presedentlər açıq formada hər kəs üçün əlçatan olur.

Elektron ədliyyə təkcə qərarların əlçatanlığını təmin etmir, həm də məhkəmə hakimləri üçün əvvəlki qərarlarla müqayisə aparmaq imkanı yaradır [4]. Məsələn, Böyük Britaniyada BAILII portalı hakimlər, vəkillər və hüquqşünaslar üçün presedent axtarışını xeyli asanlaşdırır. Bu isə vahid məhkəmə praktikasının formalaşmasında texniki platformanın əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikasında "Elektron Məhkəmə" informasiya sistemi və Ali Məhkəmənin rəsmi elektron qərar bazaları məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməsində ilkin mexanizmlərdən biridir [6]. Lakin texniki imkanların məhdudluğu, bəzi qərarların tam mətnə yerləşdirilməməsi və regionlararası məlumat bazalarının tam inteqrasiyasının olmaması bu rolu hələ tam gücü ilə yerinə yetirməyə imkan vermir.

Avropa Şurası və CEPEJ-in tövsiyələrində də vurğulanır ki, elektron ədliyyə məhkəmə fəaliyyətində şəffaflıq və keyfiyyət göstəricilərini artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biridir [5]. Bu baxımdan Azərbaycanda elektron ədliyyənin yalnız texniki deyil, həm də normativ bazada gücləndirilməsi zəruridir.

Nəticə etibarilə, elektron ədliyyə ilə vahid məhkəmə təcrübəsi arasında qarşılıqlı əlaqə açıqdır: presedent hüququnun inkişafı, qərarların vahid formatda saxlanması, istifadəçi üçün əlçatanlıq və axtarış mexanizmlərinin mövcudluğu hüquqi müəyyənliyin başlıca təminatçısıdır. Bu da məhkəmə sisteminin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə, vətəndaşların ədalət mühakiməsinə olan inamının möhkəmlənməsinə və qanunun vahid tətbiqinə töhfə verir [16].

III. Hüquqi informasiya sistemləri: mövcud vəziyyət

Hüquqi informasiya sistemləri vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasında texniki baza rolunu oynayır. Bu sistemlər məhkəmə qərarlarının, normativ aktların, rəsmi hüquqi izahların, elmi şərhlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanmasını, sistemləşdirilməsini və istənilən vaxt istifadəyə təqdim olunmasını təmin edir [5]. Hüquqi informasiya sistemlərinin effektivliyi qərar qəbuletmədə presedent hüququna istinad imkanını gücləndirir və regionlar üzrə fərqli praktikanın qarşısını alır.

Azərbaycanda hüquqi informasiya sistemlərinin yaradılması sahəsində son illərdə müəyyən irəliləyişlər olsa da, praktiki istifadə zamanı problemlər də mövcuddur. "Elektron Məhkəmə" informasiya sistemi, Ali Məhkəmənin rəsmi onlayn qərar bazası və *e-mehkeme.gov.az* portalı [6] hüquqi informasiya infrastrukturunun əsas komponentləridir. Bu platformalar hakimlər, vəkillər və tədqiqatçılar üçün əlçatanlığı təmin etsə də, bəzi hallarda qərarların tam məndə yerləşdirilməməsi, axtarış mexanizmlərinin məhdudluğu və texniki interfeysin tam istifadəyə uyğun olmaması hələ də aktualdır.

Beynəlxalq təcrübədə hüquqi informasiya sistemləri daha geniş funksionallıq və istifadəçi rahatlığı ilə fərqlənir. Məsələn, ABŞ-də PACER sistemi [15] məhkəmə sənədlərinə tam məndə, açar sözlərlə və iş nömrəsi üzrə axtarış imkanı yaradır. Eyni zamanda Böyük Britaniyanın *BAILII* platforması [4] yalnız qərarları deyil, qanun layihələrini, təlimat sənədlərini də təqdim edir. Avropa İttifaqında ECLI sistemi [8] isə qərarların vahid identifikasiya kodları ilə qeydiyyatı və ölkələrarası axtarışı üçün misilsiz modeldir [17].

Regionlararası vahidlik baxımından belə sistemlərin əsas üstünlüyü bütün instansiya məhkəmələrinin qərarlarının bir bazada toplanmasıdır. Bu yanaşma regionlar üzrə fərqli təcrübələrin qarşısını alır, çünki hakimlər oxşar işlər üzrə digər instansiyaların mövqeyini aydın şəkildə görə bilir [5].

Azərbaycanda hazırda bəzi qərarların yalnız seçmə qaydada yerləşdirilməsi, regionlar üzrə bazaların tam inteqrasiya olunmaması presedent hüququnun inkişafına əngəl yaradır. Hakimlər oxşar işlərdə mövcud presedentləri tapmaqda texniki çətinliklərlə üzləşirlər. Tədqiqatçılar üçün isə hüquqi informasiya sistemlərinin axtarış alətləri tam istənilən səviyyədə deyil.

Bu səbəbdən beynəlxalq nümunələrdən irəli gələn əsas nəticə budur ki, hüquqi informasiya sistemlərinin texniki infrastrukturunun gücləndirilməsi, qərarların tam və müntəzəm yerləşdirilməsi, filtrasiya imkanlarının təkmilləşdirilməsi və mərkəzləşdirilmiş vahid reyestrlərin yaradılması zəruridir. ECLI kimi kodlaşdırma standartlarının tətbiqi, bütün instansiya məhkəmələri üçün məcburi vahid qeydiyyat mexanizminin yaradılması [8] Azərbaycanda da regionlararası uyğunsuzluqları minimuma endirə bilər.

Beləliklə, hüquqi informasiya sistemlərinin effektiv fəaliyyəti vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasının texniki əsasını təşkil edir. Bu sistemlərin təkmilləşdirilməsi məhkəmə praktikasında şəffaflıq, hüquqi müəyyənlik və presedent hüququ prinsiplərinin daha da möhkəmləndirilməsinə real zəmin yaradır.

IV. Məhkəmə qərarlarının əlçatanlığı və presedent formalaşdırma prosesi

Məhkəmə qərarlarının ictimaiyyətə açıq və əlçatan olması vahid məhkəmə təcrübəsinin qorunması üçün əsas şərtidir. Əlçatanlıq, bir tərəfdən, hakimlərə oxşar hallarda əvvəlki presedentlərə istinad imkanı yaradır, digər tərəfdən isə vətəndaşların və hüquq ictimaiyyətinin məhkəmə fəaliyyətinə olan etimadını möhkəmləndirir [5].

Beynəlxalq təcrübədə məhkəmə qərarlarının əlçatanlığı geniş rəqəmsal platformalar vasitəsilə təmin olunur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *HUDOC* bazası [9] presedent hüququnun tətbiqində nümunəvi resurs hesab olunur. *HUDOC* qərarları yalnız tam məndə deyil, həm də açar

sözlərə, işin faktiki hallarına və tətbiq edilən normativ aktlara görə axtarıla bilir. Bu, oxşar xarakterli işlərdə milli məhkəmələrin AIHM presedentlərinə asanlıqla istinad etməsini mümkün edir.

ABŞ-də fəaliyyət göstərən *PACER* sistemi [15] ictimaiyyətə məhkəmə sənədlərinin tam mətnində əlçatanlığını təmin edir. Hakimlər və vəkillər üçün geniş filtrasiya imkanları yaradılmış, məhkəmə sənədlərinin sürətli əldə olunması üçün texniki infrastruktur gücləndirilmişdir. Böyük Britaniyada isə *BAILII* platforması [4] yalnız qərarları deyil, əlaqəli işlərə keçidləri, qanun layihələrini və şərhləri də təqdim edir ki, bu da presedent formalaşdırmanı gücləndirir.

Azərbaycanda “Elektron Məhkəmə” informasiya sistemi, Ali Məhkəmənin elektron qərar bazası və *e-mehkeme.gov.az* portalı [6] məhkəmə qərarlarının əlçatanlığını təmin edən əsas resurslardandır [12]. Lakin təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda qərarların yalnız xülasə şəklində yerləşdirilməsi, tam mətnində verilməməsi və yerləşdirilmənin gecikməsi presedent hüququnun inkişafına mane olur. Hakimlər və müdafiə tərəfi oxşar işlər üzrə mövcud presedentləri axtararkən praktiki çətinliklərlə üzləşir.

Presedent formalaşdırma prosesi tək-cə texniki əlçatanlıqla kifayətlənməməlidir. Qərarların tam mətnində işin faktiki halları, hüquqi əsaslandırma, qəbul edilmiş hüquqi mövqe də əks olunmalıdır. Məsələn, Avropa Şurasının CEPEJ tövsiyələrində [5] qeyd olunur ki, məhkəmə qərarlarının dərc edilməsi məhdud olmamalı, bütün instansiyalar üçün məcburi xarakter daşmalıdır.

Tədqiqatçılar və hüquq ictimaiyyəti üçün geniş filtrasiya alətləri, açar sözlər, əlaqəli işlərə keçidlər hüquqi araşdırmaları asanlaşdırır. Bu yanaşma yalnız presedent hüququnun inkişafına deyil, eyni zamanda qanunvericilik təşəbbüslərinin elmi əsaslandırılmasına da xidmət edir.

Beləliklə, Azərbaycanda məhkəmə qərarlarının əlçatanlığı beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə təşkili, presedent hüququnun gücləndirilməsi və hüquqi informasiya sistemlərinin texniki və funksional imkanlarının artırılması vahid məhkəmə təcrübəsinin davamlı inkişafı üçün zəruridir.

V. Elektron ədliyyə vasitəsilə vahidlik pozuntularının qarşısının alınması

Məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin pozulması halları hüquqi dövlət və hüquqi müəyyənlik prinsiplərinə birbaşa ziddir. Regionlararası fərqli yanaşmalar, oxşar faktlarla bağlı müxtəlif qərarların çıxarılması məhkəmə sisteminə olan etimadı sarsıdır və hüquqi sabitliyi zədələyir. Bu baxımdan elektron ədliyyə vahidlik pozuntularının qarşısının alınmasında güclü alət hesab olunur [5].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vahid məhkəmə praktikasını təmin etmək üçün mərkəzləşdirilmiş hüquqi informasiya sistemlərinin mövcudluğu vacibdir. Məsələn, Avropa İttifaqında ECLI kodlaşdırma sistemi [8] və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin HUDOC bazası [9] regionlar üzrə uyğunsuzluqları minimuma endirməyə xidmət edir. Hakimlər müxtəlif məhkəmələrdə qəbul edilmiş oxşar işlər üzrə qərarları eyni zamanda görə bilir və bu, məcburi presedent rolunu möhkəmləndirir.

Azərbaycanda “Elektron Məhkəmə” sistemi və Ali Məhkəmənin elektron bazası [6] regionlar üzrə vahidlik baxımından ilkin texniki baza rolunu oynayır. Lakin real vəziyyət göstərir ki, regionlarda fərqli instansiyalar arasında qərarların vahid reyestrə tam inteqrasiya olunmaması, bəzi hallarda qərarların gec yüklənməsi və ya yalnız xülasə formasında təqdim edilməsi uyğunsuzluq riskini artırır [2].

Vahidlik pozuntularının qarşısının alınması üçün texniki vasitələrlə yanaşı, normativ mexanizmlər də möhkəmləndirilməlidir. Məsələn, məhkəmə qərarlarının vahid mərkəzləşdirilmiş elektron reyestrədə tam mətnində saxlanması və bütün instansiyalar üçün bu bazaya çıxışın təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda qərarların ECLI kodlaşdırmasına uyğun vahid qeydiyyatı regionlar üzrə fərqli yanaşmaların qarşısını alacaq [8].

CEPEJ-in tövsiyələrinə görə [5], elektron informasiya sistemlərində avtomatik presedent axtarış modullarının tətbiqi hakimlər üçün oxşar işlər üzrə mövcud qərarların asanlıqla tapılmasını təmin edir. Bu texniki imkanların Azərbaycanda da geniş tətbiqi regionlararası fərqləri minimuma endirər.

Hakimlərin vahid təcrübəyə uyğun qərar qəbul etməsi üçün texniki infrastrukturla yanaşı, insan resurslarının da hazırlanması vacibdir. Hakimlər və məhkəmə işçiləri üçün elektron informasiya sistemlərindən istifadə bacarıqları inkişaf etdirilməli, texniki təlimlər mütəmadi keçirilməlidir [5].

Beləliklə, elektron ədliyyə sistemlərinin düzgün qurulması və mərkəzləşdirilməsi regionlararası fərqli praktikaların qarşısını alacaq, hüquqi proqnozlaşdırıla bilmə prinsipi güclənəcək və məhkəmə təcrübəsinin vahidliyi davamlı xarakter alacaqdır.

VI. Nəticə və təkliflər

Aparılan tədqiqatlar və beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemləri vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşması üçün texniki və institusional baza yaradır. ABŞ-də PACER sistemi [15], Avropa İttifaqının ECLI kodlaşdırma modeli [8], Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin HUDOC bazası [9] və Böyük Britaniyanın BAILII platforması [4] bu sahədə uğurlu tətbiq nümunələridir [11].

Bu resursların ortaq xüsusiyyəti məhkəmə qərarlarının tam mətnə, vaxtında, vahid formatda və ictimaiyyət üçün açıq yerləşdirilməsidir. Bu, hüquqi müəyyənlik və şəffaflıq prinsiplərini gücləndirir, regionlararası fərqli praktikanı minimuma endirir və presedent hüququnun inkişafına real təkan verir [5].

Azərbaycanda isə “Elektron Məhkəmə” informasiya sistemi, Ali Məhkəmənin elektron bazaları və *e-mehkeme.gov.az* portalı [6] mühüm addımlar sayılsa da, bəzi texniki və normativ boşluqlar mövcuddur: qərarların seçmə şəkildə yerləşdirilməsi, axtarış mexanizmlərinin məhdudluğu, reyestrlərin tam inteqrasiya olunmaması vahid təcrübənin davamlılığına təsir edir.

Beynəlxalq təcrübə və mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq aşağıdakı istiqamətlər təklif olunur:

1) *Normativ hüquqi baza gücləndirilməlidir.* Məhkəmə qərarlarının tam mətnə və vaxtında vahid elektron reyestrlərə yerləşdirilməsi qanunla məcburi xarakter almalıdır. Bu, regionlar üzrə uyğunsuzluqların qarşısını alacaq.

2) *ECLI tipli kodlaşdırma sistemi tətbiq olunmalıdır.* Avropa İttifaqı təcrübəsində olduğu kimi, qərarların vahid identifikasiya kodları ilə qeydiyyatı axtarış imkanlarını genişləndirəcək və presedent hüququnun tətbiqini asanlaşdıracaq [8].

3) *Texniki infrastruktur inkişaf etdirilməlidir.* Bütün regionlarda məhkəmə orqanlarının texniki təminatı bərabər səviyyədə olmalı, elektron sistemlər gücləndirilməli, filtrasiya və presedent axtarışı üçün təkmil modullar yaradılmalıdır [5].

4) *İnsan resurslarının hazırlanması təmin edilməlidir.* Hakimlər və məhkəmə işçiləri üçün elektron ədliyyədən səmərəli istifadə üzrə müntəzəm təlimlər keçirilməli, beynəlxalq təcrübə paylaşımı genişləndirilməlidir.

5) *İctimaiyyət üçün istifadə rahatlığı artırılmalıdır.* Vəkillər, tədqiqatçılar və adi vətəndaşlar üçün açıq məhkəmə informasiya sistemlərinin interfeysi sadə olmalı, əlaqəli işlərə keçidlər və tam mətnə çıxış imkanları genişləndirilməlidir [4].

6) *Beynəlxalq əməkdaşlıq dərinləşdirilməlidir.* CEPEJ, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri praktiki tətbiqdə nəzərə alınmalı, texnoloji yeniliklər yerli şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır.

Nəticə etibarilə, elektron ədliyyə və hüquqi informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini təmin etməklə yanaşı, hüquqi dövlətin sabitliyinə, şəffaflığının və hüquqi proqnozlaşdırıla bilmənin gücləndirilməsinə, vətəndaşların ədalət mühakiməsinə inamının artırılmasına xidmət edəcəkdir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Ahmadov, C.C. The Principle of Legal Certainty and its Practical Implementation. *Baku State University Law Review*, Vol.1, No.2, 2023, pp. 85–92 (in Azerbaijani).
2. Aliyev, N.Q. Formation of Consistent Judicial Practice in the National Courts. in: *Proceedings of the International Conference on Modern Law Trends*, Baku State University, 2023, pp. 100–110 (in Azerbaijani).
3. AustLII. Australasian Legal Information Institute.
URL: <https://www.austlii.edu.au/> (last access: 27.05.2025).
4. BAILII. British and Irish Legal Information Institute.
URL: <https://www.bailii.org/> (last access: 27.05.2025).
5. CEPEJ. European Commission for the Efficiency of Justice. *Guidelines on the Creation of Judicial Maps to Support Access to Justice within Quality Judicial Systems*. Strasbourg: Council of Europe, 2022.
URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej> (last access: 27.05.2025).

6. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Legal Literature, 2023 (in Azerbaijani).
7. Davudov, D.D. Criminal Law (General Part). Moscow Publisher House, 2009, 245 p. (in Russian).
8. ECLI. European Case Law Identifier Implementing Guidelines. EU Council Document 8307/11 JUR 176 COUR 18. Brussels: Council of the European Union, 2019.
URL: <https://e-justice.europa.eu> (last access: 28.05.2025).
9. European Court of Human Rights. HUDOC Database.
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (last access: 27.05.2025)
10. Hasanov, H.A. Development of E-Justice in Azerbaijan: Current Issues and Perspectives. Baku Law Journal, Vol.3, No.2, 2023, pp. 45–53 (in Azerbaijani).
11. Kuhn, Z. The Judiciary and the Rule of Law in Central Europe. Hague Journal on the Rule of Law, Vol.12, 2020, pp. 173–193.
12. Markou, C. Artificial Intelligence and Access to Court Decisions in Europe. Computer Law & Security Review, Vol.46, 2023, 105741.
13. Micklitz, H.-W. Judicial Consistency and the Rule of Law in the EU. European Law Journal, Vol.28, 2022, pp. 123–140.
14. OECD. Digital Government Review of Justice Systems. Paris: OECD Publishing, 2021.
URL: <https://www.oecd.org/gov/digital-government> (last access: 27.05.2025).
15. PACER. Public Access to Court Electronic Records. United States Courts.
URL: <https://pacer.uscourts.gov/> (last access: 28.05.2025).
16. Rzayeva, S.M. Legal Certainty and Judicial Uniformity: Comparative Analysis. Baku State University Law Review, Vol.2, No.1, 2022, pp. 60–68 (in Azerbaijani).
17. Stelkens, U. Digitalisation of Courts in Europe: A Legal Perspective. ERA Forum, Vol.22, 2022, pp. 345–360.
18. The Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan No.15 “On the Court Judgment”, 24 December 2021 (in Azerbaijani).
19. The Law of the Republic of Azerbaijan on Access to Information, 2005 (in Azerbaijani).
20. Velicogna, M. E-Justice in Europe: Maturity, Challenges and Perspectives. Information Polity, Vol.26, No.3, 2021, pp. 321–334.

THE ROLE OF E-JUSTICE AND LEGAL INFORMATION SYSTEMS IN THE FORMATION OF UNIFIED JUDICIAL PRACTICE

MIRZAGHA YAGUBZADE¹

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the role of e-justice and legal information systems in the formation of unified judicial practice. Ensuring the unity of judicial practice is one of the key conditions for the implementation of the principles of a rule-of-law state, particularly the principles of legal certainty and the predictability of judicial decisions. The introduction of digital technologies and the development of electronic platforms in the judiciary not only reduce administrative burdens but also create conditions for the open and timely publication of court decisions in a standardized, unified format. The article elaborates on the concept of e-justice, its necessity, and its development prospects in modern practice. Using international experience (the PACER system in the USA, the ECLI coding model in the European Union, and the HUDOC database of the European Court of Human Rights) as examples, it demonstrates that the full and timely publication of court decisions significantly contributes to the development of precedent law and strengthens the unity of judicial practice. The

---

¹ PhD Student in Law / Department of Criminal Procedure, Baku State University / email: mirzaga.yaqubov@gmail.com

article assesses the current situation of electronic legal information systems in Azerbaijan, including the “Electronic Court” project, the Supreme Court’s official electronic databases, and other legal information platforms. Special attention is given to minimizing regional discrepancies, ensuring that decisions are published in full rather than selectively, and improving filtration and precedent search tools. The author puts forward concrete proposals to enhance technical infrastructure, implement a unified coding system similar to ECLI, develop human resources, and expand international cooperation. Ultimately, the effective application of e-justice will strengthen legal certainty, increase public confidence in the judiciary, and ensure the predictability and consistency of judicial practice.

Keywords: *unified judicial practice, precedent law, e-justice, legal information systems, legal certainty, access to court decisions, regional consistency, court registers.*

РОЛЬ ЭЛЕКТРОННОЙ ЮСТИЦИИ И ПРАВОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ФОРМИРОВАНИИ ЕДИНОЙ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ

МИРЗАГА ЯКУБЗАДЕ¹

Резюме

В статье подробно анализируется роль электронной юстиции и правовых информационных систем в формировании единой судебной практики. Обеспечение единства судебной практики является одним из важнейших условий реализации принципов правового государства, в частности принципов юридической определенности и предсказуемости судебных решений. Внедрение цифровых технологий и развитие электронных платформ в судебной системе не только снижают административную нагрузку, но и создают условия для открытого и своевременного опубликования судебных решений в едином стандартизированном формате. В статье раскрывается содержание понятия электронной юстиции, обосновывается необходимость её применения и рассматриваются перспективы развития в современных условиях. На примере международного опыта (системы PACER в США, модели кодирования ECLI в Европейском Союзе и базы данных HUDOC Европейского суда по правам человека) показано, что полное и своевременное размещение судебных решений способствует развитию прецедентного права и укреплению единства судебной практики. В работе дана оценка текущему состоянию электронных информационных систем в Азербайджане, включая проект «Электронный Суд», официальные электронные базы Верховного Суда и другие правовые информационные платформы. Особое внимание уделяется вопросам устранения региональных различий, необходимости публикации решений в полном объеме, совершенствования инструментов фильтрации и поиска прецедентов. Автор выдвигает конкретные предложения по укреплению технической инфраструктуры, внедрению единой системы кодирования решений по типу ECLI, подготовке кадров и расширению международного сотрудничества. В конечном счете эффективное применение электронной юстиции будет способствовать укреплению принципов юридической определенности, повышению доверия граждан к правосудию и обеспечению предсказуемости судебной практики.

Ключевые слова: *единая судебная практика, прецедентное право, электронная юстиция, правовые информационные системы, юридическая определенность, доступ к судебным решениям, региональная унификация, судебные реестры.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Докторант / Кафедра уголовного процесса / Бакинский государственный университет / e-mail: mirzaga.yaqubov@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKTİN HÜQUQİ STATUSU VƏ VAHİD YANAŞMANIN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI ÇƏTİNLİKLƏR

KAMRAN XƏLİLOV¹

Annotasiya

Müasir hüquq sistemi uzun illərdir ki, bir çox yeniliklərlə üz-üzə qalmışdır. Bu yeni trendlərdən biri də süni intellekt sistemləri və onların hüquqi fəaliyyətə təsirindən ibarətdir. Heç şübhə yoxdur ki, hər bir yenilik kimi, süni intellekt də özü ilə bərabər həm müsbət, həm də mənfi bir çox təsirləri gətirir. İstənilən halda, dəyişən dünyanın və texnoloji yeniliklərin işığında innovativ vasitələrin qiymətləndirilməsi və onların sahib olduğu potensialdan maksimal dərəcədə istifadə edilməsi hüquq elmi üçün kifayət qədər vacibdir. Bu baxımdan, süni intellektin hüquq elminə təsirlərini anlamaq, həmçinin süni intellekt əsaslı sistemlərin hüquqi fəaliyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini dərinlən mənimsəmək üçün onun hüquqi təbiətinin müəyyən edilməsi və vahid yanaşmanın formalaşdırılması zəruridir. Bu tədqiqat işi süni intellektin hüquqi təbiətini müəyyən etməyə cəhd edir və vahid yanaşmanın formalaşdırılmasında üzləşilən potensial çətinlikləri analiz edir. Bu məqsədlə müəllif beynəlxalq təcrübəni və bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik fəaliyyətini araşdıraraq doktrinal təhlil aparır, mümkün hüquqi tərifin müsbət və mənfi tərəflərini müqayisə edir və son nəticədə, süni intellektə vahid yanaşma təqdim edərək balanslı tənzimləmə metodunun zəruriliyini əsaslandırır.

Açar sözlər: *süni intellekt, anlayış, maşın əsaslı sistem, alqoritmik sistemlər toplusu, vahid yanaşma, qanun layihəsi, texnologiya.*

I. Giriş

Texnoloji yenilik olmasına baxmayaraq, süni intellekt son illərdə hüquq elmində ən vacib mövzulardan biri kimi qarşımıza çıxır. İnsan beyni və onun qərar qəbul etmə funksiyasına oxşar sistemlərin tətbiqi gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal dünyanın reallığında süni intellekt sistemləri cəmiyyətin müxtəlif sahələrində hüquqi, etik və iqtisadi dəyişiklikləri özü ilə bərabər gətirmişdir. Bu baxımdan, süni intellekt həm texniki, həm də hüquqi çətinliklərlə üzləşir və yeni araşdırmaların ortaya çıxmasına səbəb olur. Buna görə də, mövcud şəraitdə süni intellektin hüquqi anlayışının təsbit edilməsi və tənzimlənməsi məsələsi istər milli, istər regional, istərsə də beynəlxalq səviyyədə ciddi müzakirə mövzudur. Müasir dövrdə bir çox inkişaf etmiş dövlətlər artıq öz qanunvericiliyində süni intellektin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra aktlar qəbul etsələr də, sözügedən mövzu üzrə müzakirələr hələ də davam etməkdədir. Fərqli konseptual yanaşmalar arasında hüquqi və texniki çərçivəyə uyğun tərifin tapılması bu sahənin inkişafı üçün vacib addımdır.

II. Xarici ölkələrin qanunvericiliyində süni intellektə dair hüquqi yanaşma

Süni intellekt anlayışının hüquqi təsbiti ilk dəfə 2020-ci ildə ABŞ-da qəbul edilmiş “Milli Süni İntellekt Aktı (National Artificial Intelligence Initiative Act of 2020)” adlı sənəddə yer almışdır. Bu Qanunun ABŞ-ın qanunvericilik kodeksində (toplusunda) yerinə, yəni 15. U.S.C. § 9401-ci maddəsinə əsasən, süni intellekt dedikdə, *“insan tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlər üçün real və ya virtual mühitlərə təsir göstərən proqnozlar, tövsiyələr və ya qərarlar verə bilən maşın əsaslı sistem”* başa düşülür. Əlavə olaraq qeyd olunur ki, *“süni intellekt maşın və insan əsaslı girişlərdən istifadə edərək aşağıdakıları həyata keçirir: 1) real və virtual mühitləri qorumaq; 2) həmin qavramaları avtomatlaşdırılmış analiz üsulu ilə modellərə tətbiq etmək; 3) məlumat və ya fəaliyyət üçün variantlar formalaşdırmaq məqsədilə model nəticələrindən istifadə etmək.”* [23].

Avropa İttifaqı süni intellekt sahəsində bu günə qədər dünyada ən yaxşı səviyyədə hazırlanmış hüquqi akta sahibdir. Belə ki, 2021-ci ildə Avropa İttifaqı Komissiyası tərəfindən “Süni intellekt

¹ Doktorant / Cinayət prosesi kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının müəllimi / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

Qanunu (Artificial Intelligence Act) layihəsi təqdim edilmiş və uzun müzakirələrdən sonra 2024-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Həmin sənədin 3-cü maddəsinin məzmununu təhlil edərkən aşağıdakı kimi tərif ortaya çıxır: *“müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyət funksiyası ilə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş, maşın və ya insan tərəfindən təmin edilmiş məlumat və girişlərə əsaslananaraq, fiziki və ya virtual mühitlərə təsir göstərə biləcək proqnozlar, məzmunlar, tövsiyələr və qərarlar kimi aktların necə yaradılacağını müəyyən edən bilən maşın əsaslı sistemdir”* [15].

Göründüyü kimi, sözügedən tərifdə bir neçə məqam nəzərə çarpır. Öncə, *“müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyət funksiyası ilə işləmək”* və ya *“müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyət nümayiş etdirmək”* dedikdə süni intellekt əsaslı sistemlərin bir sıra hallarda insanın göstərişindən və nəzarətindən kənar özbaşına təhlil apararaq müəyyən nəticələr əldə etmək qabiliyyətini işarə edir. Başqa sözlə desək, bu onun nisbi müstəqil xüsusiyyətini ortaya çıxarır ki, görünür, Avropa İttifaqı Komissiyasının mütəxəssisləri süni intellektin tərifində bu məqamı qeyd etməyi vacib hesab ediblər. İkinci vacib məqam *“maşın və ya insan tərəfindən təmin edilmiş məlumat və girişlərə əsaslananaraq”* hissəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, burada məqsəd süni intellekt sistemlərinin uyğunlaşa bilən, maşın öyrənməsi, məntiq və ya biliyə əsaslanan yanaşmalardan istifadə edərək, insan tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlərə necə nail olmaq barədə nəticə çıxaran bacarıqlara sahib olmasını izah etməkdir. Üçüncü məqam isə süni intellekt sistemlərinin bütün fəaliyyətilə yekunda həm fiziki mənada (məsələn, sənəd), həm də rəqəmsal mühitdə istifadə edilə biləcək istənilən növ datanı hazırlamaq və təqdim etmək əlamətini ifadə edir.

Avropa İttifaqı süni intellekt anlayışını vahid bir hüquqi çərçivəyə salmaq üçün risk əsaslı yanaşmadan istifadə edir. Sözügedən Qanun süni intellekt əsaslı sistemləri risk səviyyələrinə görə 4 əsas kateqoriyaya ayırır: 1) Qadağan olunmuş sistemlər – buraya insanların davranışlarını manipulyasiya edən, zərərli məqsədlər üçün təqlid edən, həmçinin sosial kredit sistemlərində saxta maliyyə rıçarqları edən süni intellekt texnologiyaları daxildir; 2) Yüksək riskli sistemlər – buraya səhiyyə, energetika, hüquq-mühafizə, biometrik nəzarət və kritik infrastrukturlara təsir edən süni intellekt texnologiyaları daxildir; 3) Məhdud riskli sistemlər – çatbotlar, avtomatik qərarvermə xüsusiyyətlərinə malik sistemlər kimi istifadəçi ilə bilavəsitə əlaqədə olan vasitələr başa düşülür; 4) Aşağı riskli sistemlər – süni intellektlə işləyən filtrasiya və tövsiyə sistemləri kimi gündəlik tez-tez istifadə olunan texnoloji vasitələr başa düşülür [25].

Bu o deməkdir ki, Avropa İttifaqı bu Qanunla süni intellekt əsaslı sistemləri və ya tətbiqləri sahib olduğu təhlükəsizlik parametrinə görə qiymətləndirəcək və ona adekvat profilaktik, nəzarət və sanksiya tədbirləri təşkil edəcəkdir. Fikrimizcə, Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul edilmiş Süni İntellekt Aktı hazırda müvafiq sahədə ən çox istifadə edilən və hüquqi tənzimlənmə xüsusiyyətləri baxımdan daha yaxşı imkanlar təqdim edən sənəddir. Xüsusilə, risk əsaslı yanaşma bu aktın mötəbərliyini daha da artırır. Digər tərəfdən, verilmiş tərif həddindən çox texniki xarakter daşıyır və gələcək yönümlü strategiyalar üçün tam dəqiq ifadə hesab edilə bilməz.

Süni intellekt sistemləri hazırda bir-birindən tamamilə fərqlənən və çoxşaxəli tapşırıqları icra edir. Bunlar ictimai münasibətlərin istənilən sahəsində (siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, səhiyyə, hərbi, sənaye, təhsil və s.) insan əməyini əvəz etməklə, onların işini yüngülləşdirərək daha çevik və operativ nəticələr təqdim edir. O bu tapşırıqları icra edərkən özü ilə bərabər bir çox potensial təhlükələri də gətirmiş olur [8, s. 2]. Biz süni intellekt əsaslı texnoloji vasitələrin hər birini eyni səviyyədə qəbul edə bilmərik. Çünki ictimai münasibətlərin hər bir sahəsi özünəməxsus xarakter daşıyır. Məlum olduğu kimi, hüquq normaları ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrini spesifik şəkildə tənzimləyir. Məhz elə buna görə də, süni intellekt əsaslı sistemlərin fəaliyyətinin hüquq normaları ilə ziddiyyət yaratmaması üçün müvafiq sahədə hansı risklərin yaranacağını müəyyən etmək vacib amilə çevrilir. Məsələn, səhiyyə sahəsində tətbiq edilən süni intellekt sistemlərinin daşdığı risk mədəniyyət və ya incəsənət sahəsindəki ilə eyni olmayacaqdır. Bu baxımdan, risk əsaslı yanaşma vacibdir və ölkəmizdə də müvafiq sahədə gələcəkdə qəbul ediləcək qanunvericilik aktlarında nəzərə alınması vacibdir.

Böyük Britaniyada hazırda süni intellektə tam hüquqi tərif verilməmişdir. Lakin Britaniya hökuməti tərəfindən 2023-cü ilin mart ayında dərc olunan “Süni intellekt tənzimlənməsi: yenilik tərəfdarı yanaşma (AI regulation: a-pro innovation approach)” adlı hüquqi sənəddə süni intellektə

münasibətdə vahid yanaşmanın qəbul edilməsi məqsədilə bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Belə ki, həmin sənədin 3.2.1-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, süni intellektə vahid hüquqi tərifin verilməsi kifayət qədər çətin və problemlə məşğul məsələdir. Bunun əsas səbəbi kimi, süni intellektin sahib olduğu iki əsas xüsusiyyət göstərilir: uyğunlaşa bilmə bacarığı (adaptivity) və nisbi müstəqillik (autonomy). Məsələn, uyğunlaşa bilmə bacarığı süni intellekt sistemlərinin insanlar tərəfindən asanlıqla görülə bilməyən məqamları müəyyən edib proqnoz və ya nəticə təqdim edə bilmək qabiliyyətidir. Tez adaptasiya olmaq və insan tərəfindən öncədən təxmin belə edilməyən fərqli nəticələr təqdim etmək qabiliyyəti süni intellektə tərif verilməsini çətinləşdirən birinci amil kimi izah olunur. Bəzən süni intellekt sistemləri insanın birbaşa direktivi və ya nəzarəti olmadan belə müəyyən prosesləri özbaşına icra edə bilir ki, bu da ikinci amil olaraq başa düşülür [4].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Britaniya hökuməti tərəfindən süni intellektə hüquqi tərif verilməsi üçün hüququn bəzi prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Daha dəqiq desək, hesabatlıq və idarəetmə, təhlükəsizlik, güvənlik və möhkəmlilik, şəffaflıq və ədalət prinsipləri kimi bir sıra hüquqi yanaşmalar tətbiq etməklə, süni intellekt anlayışının mahiyyətinin izah olunmasına cəhd göstərilmişdir. Bu yolla onlar vahid tərifin formalaşdırılmasına çalışsalar da, hələ də bununla bağlı qanunvericilik aktı qəbul edilməmişdir [1].

Türkiyə Respublikasında isə 24 iyun 2024-cü il tarixində süni intellekt üzrə ilk Qanun layihəsi təqdim edilmişdir. Layihə 8 maddədən ibarət olmaqla, əsasən süni intellekt sisteminin istifadəçilərini, təminatçıları, distribyutorlarını, idxalçıları və bu sistemdən təsirlənə bilən istənilən fərdləri özündə ehtiva edir. Maraqlısı budur ki, həmin layihədə süni intellektə aşağıdakı kimi tərif verilməsi təklif edilmişdir: *“Süni intellekt - insan kimi koqnitiv funksiyaları yerinə yetirə bilən və öyrənmə, düşünmə, qavrama və dil anlama kimi bacarıqlara sahib kompüter əsaslı sistemdir”* [12].

Qanun layihəsinin 6-cı maddəsində zərərli süni intellekt tətbiqlərindən istifadə edildiyi, süni intellekt sistemləri tərəfindən yanlış və ya saxta məlumatların təqdim edildiyi, eləcə də müvafiq sahədəki öhdəliklərin pozulduğu hallarda müxtəlif məbləğlərdə cərimələrin tətbiq olunması da nəzərdə tutulmuşdur [22, s. 10].

Hazırda dünyada süni intellektə vahid hüquqi tərifin verilməsində davam edən qızgın müzakirələrin və icra edilən fəaliyyət tədbirlərinin nəticəsi kimi bir çox ölkələrdə süni intellekt üzrə strateji proqramlar hazırlanmışdır. Bu ölkələrin sırasına Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Kanada, Rusiya və s. daxildir. Sözügedən ölkələrdə süni intellektə vahid tərif qəbul edilməsə də, əsas məqsəd süni intellektin inkişafını stimullaşdırmaq, onun dövlət və ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində tətbiqini təmin etmək, həmçinin süni intellektin işləmə mexanizmini nəzərə alaraq etik, təhlükəsizlik və məlumatların qorunması kimi məsələləri yenidən tənzimləməkdir.

III. Azərbaycan Respublikasında Süni İntellekt konsepsiyası üzrə mövcud vəziyyət

Oxşar tendensiya ölkəmizdə də müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə ölkəmizdə süni intellekt siyasəti üzrə vacib addımlardan biri atılmış oldu. Həmin sənədin əsas məqsədi rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləməklə yanaşı, milli təhlükəsizliyi və iqtisadi dayanıqlılığı təmin etməkdir. Bununla yanaşı, süni intellekt sənayesinin formalaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ixtisaslı kadrların hazırlanması, süni intellektin dövlət idarəçiliyinə və iqtisadiyyata inteqrasiyası, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində etik və hüquqi çərçivələrin yaradılması strategiyanın əsas istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir [9].

Həmin Strategiya süni intellektin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində vahid və sistemli yanaşmanın formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Strategiyada süni intellektin tətbiqi zamanı etik prinsiplərə, hüquqi çərçivəyə və insan hüquqlarının qorunmasına xüsusi vurğu edilməsi, gələcəkdə bu texnologiyanın hüquqi statusu ilə bağlı sualların normativ şəkildə həll olunmasına təkan verəcək əsas sənəd rolunu oynadığını göstərir. Sənəddə süni intellektin inkişafı və tətbiqinin hüquqi əsaslarla təmin edilməsi konkret strateji hədəf kimi qeyd olunur. Bu hal özlüyündə ölkə ərazisində süni intellektə vahid hüquqi tərifin qanunvericilik səviyyəsində formalaşdırılması zərurətini ortaya qoyur.

Hazırda bu texnologiyaya dair hüquqi təriflərin verilməsində boşluqların olması, hüquqi qeyri-müəyyənlik yaratmaqla yanaşı, məsuliyyətin bölgüsü, etik-hüquqi subyekt kimi tanınıb-tanınmaması məsələlərində də tənziyyətə mexanizmlərinə ehtiyac yaradır. Bu tənziyyətə mexanizminin əsasında prioritet olaraq *“Süni intellekt haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu layihəsinin* qəbul edilməsi dayanır. Sözügedən qanunvericilik aktının qəbul edilməsi, ilk növbədə, süni intellektin hüquqi tərifini verərək onun müəyyənləşdirici texniki və funksional meyarlarını təsbit edəcək. Bu hal süni intellekt sistemlərinin digər texnologiyalardan fərqləndirilməsinə, risk əsaslı təsnifat aparılmasına və hüquqi məsuliyyət rejimlərinin uyğunlaşdırılmasına imkan yaradacaqdır. Digər vacib məqam kimi, fərdi məlumatların qorunmasında güclü infrastrukturun formalaşdırılması təmin ediləcəkdir. Məlum olduğu kimi, süni intellekt sistemlərinin şəxsi məlumatların emalında, profil yaratma və avtomatik qərarvermədə iştirakı, insan hüquqları və şəxsi həyatın toxunulmazlığı ilə bağlı ciddi risklər yaradır. Məhz belə bir qanunvericilik aktında belə risklərə qarşı etik və hüquqi təminatlar nəzərdə tutulacaq və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi daha sistemli şəkildə həyata keçiriləcəkdir.

Beləliklə, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, süni intellekt əsaslı sistemlərin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində ən vacib addım vahid tərifin verilməsidir. Lakin, təqdim edilmiş təriflər texnologiyanın inkişafına paralel olaraq daima təkmilləşir və yenilənir. Süni intellekt üzrə anlayışın təqdim edilməsi kifayət qədər çətin, eləcə də həm hüquqi, həm də texniki bilik və bacarıqlar tələb edən bir haldır. Bu baxımdan, bu tədqiqat işi süni intellektin vahid tərfi ilə bağlı analitik təhlil həyata keçirir və nəticədə vahid terminin formalaşdırılması üçün təklif irəli sürür.

IV. Süni intellektə vahid hüquqi tərifin verilməsinə cəhd

İlk öncə, hər hansı obyektə və ya predmetə münasibətdə hüquqi tərif formalaşdırmaq lazımdırsa, bunun üçün bizə nələrin lazım olduğunu bilməkdə fayda vardır. Nəzəriyyədə mövcud olan fikirlərə əsasən, hüquqi anlayış üçün bir neçə faktorun nəzərə alınması vacibdir. Bunlar inklüzivlik, dəqiqlik, hərtərəflilik, praktik yönümlü olması və davamlılıqdır. Belə ki, hüquqi təriflər həddindən çox geniş və ya həddindən çox yığcam olmamalı, dəqiq olmalı və ikili mənada tövsif olunmamalıdır. Həmçinin təriflər ifadə edəcəyi predmeti və ya hərəkəti bütün xüsusiyyətləri ilə bircə, yəni tam əhatə etməlidir. Predmetin və ya hərəkətin hansısa bir sahəsi hüquqi tərifin əhatə dairəsindən kənar qalmamalıdır [17, s. 2].

Süni intellektin anlayışı tərtib olunarkən, yuxarıda qeyd olunan faktorların, həmçinin həm texniki mahiyyətin, həm də hüquqi tənzimləmə və məsuliyyət məsələlərinin nəzərə alınması vacibdir. Süni intellekt özlüyündə hüquqi bir termindən daha çox texniki anlamda başa düşülür. Bu da təsadüfi deyil. Çünki süni intellekt texnologiyası alqoritmlər, çətin və mürəkkəb riyazi hesablamalar üzərində qurulub. Alqoritmlər süni intellektin əsas özəyini təşkil edir. Süni intellektin məlumatları emal və təhlil etmək, həmçinin nəticələr çıxarmaq kimi bütün funksional fəaliyyətinin əsasında məhz alqoritmlər dayanır [5]. Bəzən insanlar, hətta bir çox hüquqşünaslar gündəlik həyatda tez-tez bu sualla qarşılaşır: süni intellekt tətbiqləri bu qədər uzun prosesi və ya böyük həcmdəki məlumatları bir neçə saniyənin içində necə emal edərək təqdim edə bilər? Bunun cavabı çox sadədir: alqoritmlər. Göründüyü kimi, alqoritmlər olmadan süni intellektin fəaliyyəti bir heçə bərabərdir. Lakin bu günə qədər milli və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş, təklif olunmuş süni intellektin vahid təriflərində bu nüans nəzərə alınmamış, daha çox süni intellektə maşın əsaslı sistem kimi izah verilmişdir. Göstərilənlərə əsasən, ilkin mərhələdə, süni intellektə aşağıdakı kimi anlayış verilə bilər:

“süni intellekt – insan tərəfindən təyin olunmuş məqsədlərə uyğun olaraq avtonom və ya qeyri-avtonom şəkildə qərarlar qəbul edə bilən, verilənləri emal edərək öyrənmə, uyğunlaşma və proqnozlaşdırma qabiliyyətinə malik olan, real və virtual mühitlərə təsir göstərən alqoritmik sistemlər toplusudur”.

Qeyd olunan tərif bir çox məqamları özündə ifadə etsə də, tam deyildir və diqqət edilməli 2 məqam vardır. Birinci məqam odur ki, süni intellekt məlumatları təkcə emal etmir, həm də müəyyən nəticələr çıxara bilər [11, s. 6345]. Biz bu faktı Avropa İttifaqı və Britaniya nümunələrində açıq-aşkar müşahidə etdik. Süni intellektin əsas məqsədi təkcə məlumatları emal etmək deyil, həm də icra etdiyi prosedurun yekununda müəyyən nəticələr təqdim edə bilməkdir. Bu nəticələr isə özünü proqnozlar, məzmunlar, tövsiyələr, qərarlar və ya müəyyən fəaliyyətin avtomatlaşdırılması şəklində göstərə bilər.

İkinci məqam isə süni intellektin bir predmet kimi nə olmasındadır. Belə ki, tərəfimizdən təklif olunmuş ilkin tərifdə süni intellektin bir predmet kimi “alqoritmik sistemlər toplusu” olduğu göstərilmişdir. Bəs süni intellekt nədir? Maşın əsaslı sistem, alqoritmik sistem toplusu, rəqəmsal analitik sistemlər, avtonom qərar sistemləri yoxsa başqa bir şey? Əvvəla, onu qeyd edək ki, avtonom qərar sistemləri ifadəsi yalnız qərarvermə əlamətini göstərir və süni intellektin digər cəhətləri heçə sayılmış olur [6]. Ona görə də, bu ifadə uğursuzdur. Digər tərəfdən, rəqəmsal analitik sistemlər ifadəsi isə süni intellektin analiz qabiliyyətini göstərsə də, onun nəticə yaratma və təqdim etmə özəlliyinin kölgədə qoyulması dəməkdir [1]. Bu məqamda üzərində dayanılması lazım olan 2 əsas ifadə vardır: maşın əsaslı sistem və alqoritmik sistem toplusu.

ABŞ və Avropa İttifaqında qəbul olunan və haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz hüquqi aktlarda süni intellektə “maşın əsaslı sistem” (machine-based system) kimi yanaşılmışdır. Əslində bunun bir neçə təbii səbəbi vardır. Hər şeydən öncə, maşın əsaslı sistemlərin təqdim etdiyi nəticələr daha aydın izlənilə bilən və sonradan daha rahat təhlil oluna bilən olduğu üçün bu ifadə seçilmişdir. Həmçinin Avropa İttifaqı və ABŞ-nin süni intellekt tənzimləmələri avtonom rejimdə çalışan nəqliyyat vasitələri, robotlar, pilotsuz uçuş aparatları (dronlar), avtomatlaşdırılmış qərarvermə sistemləri kimi real tətbiqlərə istiqamətlənib. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı və ABŞ hökuməti tərəfindən belə bir ifadənin seçilməsi süni intellektin yalnız proqram təminatı kimi deyil, həm də insan həyatına birbaşa təsir göstərən texnologiya kimi nümayiş etdirilməsinin bariz nümunəsidir [15; 23]. Daha dəqiq desək, maşın əsaslı sistem ifadəsinin avtonom robotlar, IoT cihazları (Əşyaların İnterneti) və fiziki qurğular üçün işlədilməsi daha uyğundur [14].

Alqoritmik sistemlər toplusu ifadəsi isə daha geniş və əhatəli olduğu üçün süni intellektin həm proqram təminatı, həm də öyrənmə və qərarvermə xüsusiyyətini əks etdirir [8, s. 84]. Əgər həm hüquqi, həm də texniki bir yanaşmanı ehtiva edən anlayış düşünürüksə, “alqoritmik sistemlər toplusu” ifadəsi daha məqsədmüvafiqdir, lakin hələ vahid tərifin formalaşdırılması üçün kifayət deyildir. Hər iki ifadənin bir-birilə olan qarşılıqlı əlaqəsinin aydın başa düşülməsi məqsədilə aşağıdakı müqayisə cədvəlinə diqqət yetiməkdə fayda var:

Cədvəl 1. Süni intellektin hüquqi tərifi ilə əlaqədar müqayisə [13; 16; 24]:

<i>Əsas meyarlar</i>	<i>Maşın əsaslı sistem</i>	<i>Alqoritmik sistemlər toplusu</i>
<i>Texniki yanaşma</i>	Əsasən süni intellektlə işləyən fiziki qurğuları ifadə edir.	Proqram təminatı, bulud əsaslı sistemlər və fiziki qurğular daxil olmaqla geniş spektri əhatə edir.
<i>Hüquqi məsuliyyət</i>	Məsuliyyət əsasən cihaz istehsalçılarının və mütəxəssislərin üzərinə düşür.	Məsuliyyət alqoritmik hazırlayan mütəxəssislər, proqram təminatçıları və istifadəçilər arasında bölüşdürülə bilər.
<i>Əsas komponentlər</i>	Robotlar, avtonom nəqliyyat vasitələri, IoT cihazları, hesablama qurğuları.	Neyron şəbəkələri, statistik modellər, maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə sistemləri üçün alqoritm modelləri.
<i>Tətbiq sahələri</i>	Konkret fiziki və ya maşın əsaslı sistemlərdə tətbiq olunur.	Həm fiziki sistemlərə, həm də virtual proqram təminatına əsaslanan texnologiyalarda tətbiq olunur.

Cədvəldən də göründüyü kimi, süni intellekt mahiyyət baxımından həm fiziki avadanlıqları əhatə edən “maşın əsaslı sistemlər”, həm də proqram təminatı və neyron şəbəkələri ilə bağlı alqoritm modellərini əhatə edən “alqoritmik sistemlər toplusudur”. Bu iki yanaşma bir-birini tamamlayır və süni intellektin müxtəlif tərəflərini kompleks şəkildə əks etdirir. Buna görə də, qeyd olunan terminlərdən birinin əsas götürülüb, digərinin unudulması vahid yanaşmada balanslı tənziyyətə metodunun təmin edilməsini çətinləşdirə bilər.

Təqdim olunmuş müqayisə cədvəlinə əlavə olaraq, süni intellektə vahid hüquqi tərifin təqdim edilməsi üçün hər iki terminin üstünlüklərini və çatışmayan cəhətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

I. “Maşın əsaslı sistemlər” ifadəsinin üstünlükləri aşağıdakılardır: 1) hüquqi müstəvidə tez-tez istifadə olunur; 2) süni intellektin avtonom və fiziki dünyaya təsir imkanlarını əks etdirir; 3) müxtəlif tətbiq sahələrinə uyğun gəlir. İfadənin çatışmayan tərəfləri bunlardır: 1) süni intellektin yalnız robotlar, avtonom cihazlar və fiziki sistemlər üzərində qurulduğunu vurğulayır. Lakin, süni intellektin böyük bir hissəsi tamamilə proqram təminatı formasında mövcuddur. Yəni hüquqi baxımdan maşın ifadəsi süni intellektin sırf avadanlıq və cihazlarla məhdudlaşdığı təəssüratını yarada bilər; 2) süni intellekt təkcə maşın əsaslı deyil, bulud verilənlər bazasında, paylanmış sistemlərdə və sosial şəbəkələrdə də işləyə bilər. 3) əgər süni intellekt bu ifadə ilə xarakterizə olunarsa, şirkətlər və digər istifadəçilər süni intellekt əsaslı sistemlərini sırf proqram təminatı olaraq təqdim edərək hüquqi məsuliyyətdən yayınmağa çalışa bilərlər [10; 19; 20].

II. “Alqoritmik sistemlər toplusu” ifadəsinin üstün cəhətləri aşağıdakılardır: a) süni intellektin fundamental texniki prinsipini əhatə edir və hüquqi məsuliyyətin mənbəyini dəqiq müəyyən edir; b) hesablama və məlumat emalı əsaslı bütün süni intellekt sistemlərinə uyğun gəlir; c) əksər süni intellekt texnologiyaları üçün keçərlidir. Belə ki, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, sinir şəbəkələri, təbii dil emalı və digər süni intellekt əsaslı sistemlərin hamısı alqoritmlər vasitəsilə ilə işləyir; d) bu ifadə kodlaşdırılmış qaydalar, təlimatlar və riyazi hesablama mexanizmləri ilə izah oluna bildiyi üçün qanunvericilik aktlarında daha dəqiq və ölçülə bilən terminologiyaya malik ola bilər. İfadənin çatışmayan cəhətləri bunlardır: a) süni intellektin əsas işləmə funksiyasını alqoritmlər müəyyən etsə də, onun alqoritmlərdən başqa komponentləri də vardır. Məsələn olaraq, məlumat bazaları, hesablama gücü, sensorlar, istifadəçi interfeysləri və s. kimi elementləri göstərmək olar; b) bu ifadə hüquqi terminoloji kontekstdə daha çox dəqiq müəyyən edilmiş kod və əmrlərlə işləyən sistemlərə aid edilə bilər. Halbuki süni intellekt sistemlərinin bir çoxu öyrənmə və adaptasiya olunan quruluşda olduğu üçün sırf alqoritmik mexanizmlərlə məhdudlaşmır [2; 3; 21].

V. Nəticə

Nəticə olaraq, hər bir ifadənin özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Aydın olur ki, süni intellektə tam və dəqiq hüquqi anlayışın verilməsi bir qədər çətin prosedurdur. Əslində, bu təbii haldır və gün keçdikcə texnologiyanın inkişafının təsiri altında müvafiq sahədə yeni və innovativ addımların atılması ilə bağlıdır [18, s. 192].

Qeyd olunanlara əsasən, süni intellektə aşağıdakı kimi anlayış vermək mümkündür:

“Süni intellekt – insan tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlər üçün məlumatları emal edərək fiziki və virtual mühitlərə təsir edən, avtonom və ya qeyri-avtonom şəkildə fəaliyyət göstərən, proqnozlar, məzmunlar, tövsiyələr və qərarlar yaradan, proqram təminatı və hesablama infrastrukturunu vasitəsilə işləyən maşın əsaslı alqoritmik sistemlər toplusudur.

Qeyd olunan yanaşmanın hər bir hissəsi süni intellekti kompleks şəkildə izah edə bilər. Belə ki, *“insan tərəfindən müəyyən edilmiş məqsədlər üçün”* ifadəsi onu izah edir ki, süni intellekt insanların yaratdığı və onların məqsədlərinə xidmət edən bir texnologiyadır. Bu süni intellektin fundamental cəhətidir və onun təbiəti ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. *“Məlumatları emal edərək”* ifadəsi süni intellektin verilən məlumatları təhlil etmə və onları emal edərək müəyyən nəticələr təqdim edə bilmək qabiliyyətini nümayiş etdirir. Həmçinin verilənlərin işlənməsi zamanı fərdi məlumatların qorunması və məxfilik prinsiplərinə əməl edilməsinin vacibliyi nüansı da bu ifadə ilə izah olunur. Çünki emal və təhlil zamanı süni intellekt yayılması qanunla qadağan edilmiş məlumatları da analiz edə bilər ki, bu da onun hüquqi məsuliyyətini müəyyən edir. Sonrakı mərhələdə, *“fiziki və virtual mühitlərə təsir edən”* ifadəsi süni intellektin təkcə real aləmdə mövcud olan predmetlərə deyil, həm də rəqəmsal dünyaya bilavasitə tətbiq oluna biləcəyini izah edir. Bununla süni intellektin məhz fiziki və rəqəmsal sferada mövcud hüquqi normalara, eləcə də təhlükəsizlik təlimatlarına uyğun davranması vacib amilə çevrilir. *“Avtonom və ya qeyri-avtonom şəkildə fəaliyyət göstərən”* ifadəsi süni intellektin yalnız insan direktivi əsasında hərəkət etdiyini deyil, həm də nisbi müstəqil olmasını, yəni özbaşına qərarlar qəbul edə biləcəyini vurğulamaq məqsədi daşıyır. Bildiyimiz kimi, hər bir hərəkət və hərəkətsizlik müəyyən

hüquqi nəticə yaradır. Belə ki, süni intellektin zərərli davranışı zamanı onun həqiqətən avtonom rejimdə, yoxsa insan müdaxiləsi ilə hərəkət etdiyini müəyyən etmək vacibdir. Məsələn, avtopilot rejimində istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinə quraşdırılmış süni intellekt texnologiyası qəza baş verərkən hüquqi məsuliyyət baxımından fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. Yəni qəzanın məsuliyyəti sürücünün, avtomobil istehsalçısının, süni intellekt alqoritmini hazırlayan şirkətin və ya başqa bir tərəfin üzərinə düşə bilər.

Növbəti mərhələdə, “*proqnozlar, məzmunlar, tövsiyələr və qərarlar yaradan*” dedikdə süni intellektin verilənlər əsasında istifadəçilərə müəyyən nəticələr təqdim etmək və ya qərarlar qəbul etmək xüsusiyyətini göstərir. Daha sonra, “*proqram təminatı və hesablama infrastrukturunu vasitəsilə işləyən*” ifadəsi süni intellektin texniki əsaslarını, onun mühəndislik və texnologiya aspektini nəzərdə tutur. Belə ki, süni intellekt sistemlərinin normal fəaliyyəti üçün güclü proqram təminatı, hesablama resursları (bulud hesablama, serverlər və s.) və digər alqoritmlər tələb olunur ki, bu da həmin sistemin səmərəli və davamlı performansını üçün vacibdir. Nəhayət, “*maşın əsaslı alqoritmik sistemlər toplusudur*” ifadəsi göstərir ki, süni intellekt müxtəlif tipli alqoritm və maşın əsaslı sistemlərlə təchiz olunmuş kompleks və geniş texnoloji meqa predmetdir. Həmçinin yekun hissədə belə bir ifadənin təqdim olunması süni intellektin inkişafı və tətbiqi sahələrində inteqrasiya proseslərini nümayiş etdirir və balanslı tənzimləmə metodunun mahiyyətini açıqca izah etməklə hüquq elmi ilə texnika elminin qarşılıqlı vəhdətini ifadə edir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Adam Roche. What is Digital Analytics? A Simple Guide.
URL: <https://snowplow.io/blog/what-is-digital-analytics> (last access: 15.04.2025).
2. AI vs. Algorithm: What's the Difference?
URL: <https://www.coursera.org/articles/ai-vs-algorithm> (last access: 14.04.2025).
3. Algorithm: What is it, what is it for, and what are the benefits?
URL: <https://bix-tech.com/understanding-algorithms-fundamentals-benefits/> (last access: 14.04.2025).
4. A pro innovation approach to AI regulation. Printed in the UK by HH Associates Ltd. on behalf of the Controller of His Majesty's Stationery Office. *Crown copyright*, (2023).
5. Artificial intelligence (AI) algorithms: a complete overview.
URL: <https://shorturl.at/v01pi> (last access: 15.04.2025).
6. Autonomous Decision Making: Revolutionizing Industries Across the Globe.
URL: <https://shorturl.at/jluGU> (last access: 14.04.2025).
7. Bendaoud, R., and Mouloudi, M. Algorithms: The Driving Power and Future of Artificial Intelligence. *Journal of Artificial Intelligence in Engineering Practice*, Vol 1, Issue 1, (2024) p.83-90.
8. Cath, C. Governing artificial intelligence: ethical, legal, and technical opportunities and challenges. *The Royal Society publishing*, Vol 376, Issue 2133, (2018). p.1-8.
9. Decree No. 530 of the President of the Republic of Azerbaijan dated March 19, 2025 on approving the "Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028". (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası*”nın təsdiq edilməsi haqqında *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli 530 nömrəli Sərəncamı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/59218> (last access: 14.04.2025).
10. Dineva, K., and Atanasova, T. Systematic Look At Machine Learning Algorithms – Advantages, Disadvantages and Practical Applications. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference: SGEM*, (2020). p. 317-324.
11. Dr. B. R. Kumar, *et al.* The Role of Artificial Intelligence in Decision-Making Processes. *African Journal of Biological Sciences*, 6(6), (2024). p. 6344-6362.

12. Elvin Egemenoglu. Definition of Artificial Intelligence Included in Legal Legislation for the First Time in Türkiye (in Turkish / Elvin Egemenoglu. Türkiye’de ilk Defa Yasal Mevzuatta Yapay Zeka Tanımına Yer Verildi).
URL: <https://shorturl.at/nlKXQ> (last access: 14.04.2025).
13. LeCun, Y., Bengio, Y., and Hinton, G. Deep learning. *Nature*, 521, (2015) p.436-444.
14. Marko Grobelnik and et al.. What is AI? Can you make a clear distinction between AI and non-AI systems?
URL: <https://oecd.ai/en/wonk/definition?utm=> (last access: 15.04.2025).
15. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act) (2024).
16. Russell, S., and Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th edition). *Prentice Hall Series*, (2020). p.1144.
17. Schuett, J. A Legal Definition of AI. *SSRN Electronic Journal*, (2019). p.1-14.
18. Stela Enver Mecaj. Artificial intelligence and legal challenges. *R. Opin. Jur., Fortaleza, ano 20, n. 34, maio/ago*, (2022). p. 180-196.
19. Suvankar Das. Advantages and Disadvantages of Machine Learning.
URL: <https://ellow.io/advantages-and-disadvantages-of-machine-learning/> (last access: 14.04.2025).
20. Ten key benefits of machine learning (with uses and FAQs).
URL: <https://uk.indeed.com/career-advice/career-development/benefits-of-machine-learning> (last access: 14.04.2025).
21. The benefits and harms of algorithms: a shared perspective from the four digital regulators.
URL: <https://www.gov.uk/government/publications/findings-from-the-drcf-algorithmic-processing-workstream-spring-2022/the-benefits-and-harms-of-algorithms-a-shared-perspective-from-the-four-digital-regulators> (last access: 14.04.2025).
22. Türkiye's first Artificial Intelligence Law Proposal to the Presidency of the Turkish Grand National Assembly (in Turkish / Türkiye Büyük Milliyet Meclisi Başkanlığı’na Türkiye’nin ilk Yapay Zekâ Kanun teklifi). (2024).
23. USA. 15. USC. 9401. Chapter 119-National Artificial Intelligence Initiative Act. (2020).
24. Vraj, S., Urvashi, T., and Ankit, S. A Comparative Analysis of Machine Learning Algorithms for Classification Purpose. *Procedia Computer Science*, 215, (2022) p. 422–431.
25. Yusuf Özkan. The EU has passed the world's first 'Artificial Intelligence Law': Facial recognition and citizen tracking systems are being banned (in Turkish / Yusuf Özkan. AB dünyanın ilk ‘Yapay Zeka Yasası’nı kabul etti: Yüz tanıma ve vatandaş takip sistemi yasaklanıyor).
URL: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c6prpmyxm14o> (last access: 15.04.2025).

THE LEGAL STATUS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE CHALLENGES OF IMPLEMENTING A UNIFIED APPROACH

KAMRAN KHALILOV¹

Abstract

The modern legal system has been facing several innovations for many years. One of these new trends consists of artificial intelligence systems and their impact on legal activity. There is no doubt that, like any innovation, artificial intelligence also brings with it many positive and negative effects.

---

¹ PhD Student in Law / Department of Criminal Procedure, Baku State University / Lecturer at the Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

In any case, in the light of the changing world and technological innovations, it is quite important for legal science to evaluate innovative tools and use their potential to the maximum. In this regard, in order to understand the impact of artificial intelligence on legal science, as well as to understand deeply the interaction of artificial intelligence-based systems with legal activity, it is necessary to determine its legal nature and form a unified approach. This research paper attempts to determine the legal nature of artificial intelligence and analyzes the potential difficulties faced in forming a unified approach. To this end, the author conducts a doctrinal analysis by examining international experience and the legislative activity of a number of developed countries, compares the positive and negative sides of a possible legal definition, and ultimately, presents a unified approach to artificial intelligence and justifies the need for a balanced regulatory method.

Keywords: artificial intelligence, definition, machine-based system, collection of algorithmic systems, unified approach, legal act, technology.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ ЕДИНОГО ПОДХОДА

КАМРАН ХАЛИЛОВ¹

Резюме

Современная правовая система на протяжении многих лет сталкивается со множеством нововведений. Одной из таких новых тенденций являются системы искусственного интеллекта и их влияние на юридическую деятельность. Нет сомнений, что, как и любое новшество, искусственный интеллект несет с собой множество положительных и отрицательных эффектов. В любом случае, в свете меняющегося мира и технологических инноваций юридической науке крайне важно оценивать инновационные инструменты и максимально использовать их потенциал. В связи с этим для понимания влияния искусственного интеллекта на юридическую науку, а также для глубокого понимания взаимодействия систем на основе искусственного интеллекта с юридической деятельностью необходимо определить его правовую природу и сформировать единый подход. В данной исследовательской работе предпринята попытка определить правовую природу искусственного интеллекта и проанализировать потенциальные трудности, возникающие при формировании единого подхода. Для этого автор проводит доктринальный анализ, рассматривая международный опыт и законодательную деятельность ряда развитых стран, сравнивает положительные и отрицательные стороны возможного правового определения и в конечном итоге представляет единый подход к искусственному интеллекту и обосновывает необходимость сбалансированного метода регулирования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, концепция, машинная система, коллекция алгоритмических систем, единый подход, правовой акт, технология.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.04.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Докторант / кафедры уголовного процесса Бакинского государственного университета / Преподаватель Службы Академии Государственной Безопасности Азербайджанской Республики имени Гейдара Алиева / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

MÜQAVİLƏ AZADLIĞI VƏ MƏHDUDİYYƏTLƏRİ: MÜASİR TENDENSİYALAR

FİDAN BAYRAMOVA¹

Annotasiya

Məqalədə mülki hüququn əsas prinsiplərindən olan müqavilə azadlığının hüquqi mahiyyəti, eləcə də normativ əsasları təhlil edilmişdir. Müqavilə azadlığının xüsusi mülkiyyət və iradə sərbəstliyi prinsipləri ilə əlaqəsi, həmçinin hüquqi önəminin ətraflı şəkildə araşdırılması da bu məqalənin predmetini təşkil edir. Araşdırmada müqavilə azadlığı hüququnda tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı hallar və onların təsbiti əsaslarına xüsusi yer verilmiş və müasir azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə azadlığının rolu hüquqi-nəzəri və praktiki cəhətdən dəyərləndirilmişdir. Doktrinal ədəbiyyat, milli qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi əsasında edilən təhlillər müqavilə azadlığının hüquqi mexanizmlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi nəticəyə gəlməyə və uyğun təklif irəli sürülməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin yeni texnologiyalar erasında müqavilə azadlığının yeni hüquqi çərçivələrə uyğunlaşma prosesi araşdırılmış, elektron müqavilələr, smart kontraktlar və blokçeyn texnologiyalarının müqavilə münasibətlərinə təsiri hüquqi baxımdan nəzər yetirilmişdir. Bu aspektdə süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi və ESG (ətraf mühit, sosial və idarəetmə - ƏSİ) prinsipləri fonunda müqavilə azadlığının aktual problemləri göstərilmiş və Azərbaycanda bu sahədə mövcud olan normativ boşluqlara diqqət yetirilmişdir. Nəticədə, rəqəmsal müqavilələrin hüquqi tanınması və bu sahədə milli qanunvericiliyin beynəlxalq praktikaya uyğun təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müqavilə azadlığı yalnız hüquqi normativlərlə deyil, eyni zamanda etik və sosial prinsiplərlə uzlaşdırılaraq müasir dövrün çağırışlarına cavab verməlidir.

Açar sözlər: müqavilə azadlığı, mülki hüquq, iqtisadi münasibətlər, məhdudiyətlər, smart-kontraktlar, rəqəmsal müqavilələr, iradə sərbəstliyi.

I. Giriş

İqtisadiyyatın və biznesin dinamik inkişafına pozitiv təsir edən müqavilə azadlığı mülki döviyyənin hüquqi çərçivədə nizama salınması və davamlı inkişafında vacib və önəmli rola malikdir. Mülki hüququn fundamental prinsiplərindən biri kimi müqavilə azadlığı müqavilə tərəflərinə öz iradələrinə uyğun hüquq və öhdəlikləri müəyyən etməyə imkan verir.

Eyni zamanda ictimai münasibətlərin dinamik xarakteri və iqtisadi subyektlər arasında qeyri-bərabər münasibətlər və ya situasiya müqavilə azadlığının təmin etdiyi hüquqlardan bəzən sui-istifadə edilməsinə və müəyyən kontekstlərdə hüquqi qeyri-sabitliyin yaranmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə, istehlakçılar, işçilər və digər iqtisadi və sosial cəhətdən daha az gücə malik tərəflərin hüquqlarının qorunması müqavilə azadlığının tənzimlənməsini zəruri edir. Belə ki, müqavilə azadlığının dar çərçivəyə alınmasına nümunə kimi kredit müqavilələrində tez-tez rast gəlinən bir vəziyyəti misal çəkmək olar. Kreditor rolunda çıxış edən tərəf, yəni bank və ya bank olmayan kredit təşkilatı bütün şərtləri əvvəlcədən özü müəyyən edir, borcalanın isə bu şərtləri dəyişdirmək imkanı ümumiyyətlə yoxdur. Borclu həmin vəziyyətdə sadəcə ya razılaşmalı, ya da, ümumiyyətlə, bu müqavilədən imtina etməli olur. Yəni borcalan hüquqi baxımdan özünün iradə ifadəsini müqavilə şərtlərini qəbul edərək bildirmiş olsa belə, onun müqaviləyə təsiri yoxdur. Qəbul edilmiş normadır ki, mülki hüquq münasibətlərində tərəflər bərabər hüquqludur, onlar bu münasibətlərə daxil olarkən inzibati hüquqa xas olan subordinasiya prinsipinin qaydalarına müvafiq bir şəkildə hərəkət etmirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən borcalana münasibətdə müqavilə azadlığının formal bir çərçivədə qaldığı görünür. Çünki borcalan əslində müqavilənin şərtlərini qəbul etmiş olsa da, ehtiyac və yaxud başqa alternativin olmaması səbəbindən razılıq verməklə bu cür müqavilənin tərəfi olur.

---

¹ Doktorant / Hüquq kafedrası / Milli Aviasiya Akademiyası / Hüquqşünas, "ART PLASTİK" əmtəə nişanı adı altında fəaliyyət göstərən müəssisə / email: ffbayramovaa@gmail.com

Bənzər vəziyyətə sığorta müqavilələrində də rastlanır. Sığorta təklifini irəli sürən sığortaçı müqavilə şərtlərini əvvəlcədən tərtib edir. Sığortaalan isə bu şərtlərə nə dəyişiklik edə, nə də müdaxilə edə bilər. Həmin vəziyyətdə onun rolu sadəcə sığortaçının vermiş olduğu hazır şərtləri qəbul edib-etməməkdən ibarət olur. Tərəflər arasında real danışıqlar baş vermədiyi üçün mahiyyət etibarilə bağlanmış müqavilə bir tərəfin iradə hökmünü bildirsə də, digər tərəfin müqavilə azadlığının yetəri qədər təmin edilməməsi ilə sonlanır. Bu cür hallarda müqavilə sadəcə texniki prosedura çevrilir. Borcalanın mövqeyinin zəifliyi və qarşılıqlı şərtləri irəli sürməkdə hüquqi imkanlarının olmaması müqavilə azadlığının mahiyyətcə necə məhdudlaşdırıldığını ifadə edir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində vurğulanır ki, müqavilə azadlığı ictimai qaydanı, cəmiyyətin sağlamlığını və mənəviyyatını qorumaq, eləcə də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək məqsədilə müəyyən çərçivəyə salına bilər [3]. Bu, müasir hüquq sistemlərinin qəbul etdiyi yanaşmaya uyğun olmaqla, müqavilə münasibətlərində ədalətli balansın qorunmasına xidmət edir.

Qanunverici sadəcə tərəflərin maraqlarının qorunması istiqamətində çıxış etmir, o cümlədən üçüncü şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinin təmininə diqqət yetirir. Məsələn, nikah dövründə ər və arvadın birgə əldə etdiyi əmlakın yalnız hər iki tərəfin qarşılıqlı razılığı ilə satışına yol verilməsi dolayısı ilə ər-arvadın müqavilə azadlığını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmaq kimi qiymətləndirilə bilər. Əks halda, qanun imperativ normanın göstərişlərinə uyğun olaraq bağlanmış müqavilələri etibarsız hesab edir. Bu isə bir növ ər və arvadın müqavilə münasibətlərində iştirakını müəyyən çərçivəyə salır. Nəticədə, nəinki üçüncü şəxslərin hüquqları, həmçinin nikah münasibətlərinin stabilliyi təmin olunur.

Analoji məhdudlaşdırmalara məhkəmə praktikasında çox rast gəlinir. Xüsusən də, daşınmaz əmlakın satışında bu problemlər qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı zamanı qeydiyyatda olan yetkinlik yaşına çatmış bütün ailə üzvlərinin notariat qaydasında təsdiq edilmiş razılığının alınmasının zəruriliyi ilə daşınmaz əmlak mülkiyyətçisinin mülkünün özgəninkiləşdirilməsinin məhdudlaşdırılması ən sıx rastlanan vəziyyətdir. Əlbəttə, qoyulmuş bu limit təsadüfi deyildir. Bu hüquqi tənzimlənmə özündə ciddi hüquqi, sosial məsələni birləşdirir. Qanunverici bu yolla ailə üzvlərinin hüquqlarını və qanuni maraqlarını qorumaq, mülki dövriyyədə sonradan yaranacaq qeyri-sabitliyin və gələcək mübahisələrin qarşısını alır. Bu hallar ən başda konstitusion hüquqların təminatı kimi çıxış edir. Əks təqdirdə, daşınmaz əmlakın həmin əmlakdan qanuni istifadə edən şəxslərin razılığı olmadan özgəninkiləşdirilməsi gələcəkdə həmin şəxslərin əmlak hüquqlarının, xüsusən də istifadə hüququnun pozulması ilə nəticələnə bilər. Bu səbəbdən də qanunvericinin tətbiq etdiyi bu məhdudiyyət tək mülkiyyətçinin deyil, maraqlı şəxslərin də hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Beləliklə, bu nümunədə ilk baxışdan biz müqavilə azadlığının məhdudlaşdırıldığını görsək də, özlüyündə bu məhdudiyyət digər şəxslərin hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir.

Müqavilə azadlığına qoyulan məhdudiyyətlər *məhdud əşya hüquqları* subinstitutunda daha aydın şəkildə özünü göstərir. Belə ki, mülkiyyətçinin malik olduğu əmlak üzərində sərəncamvermə imkanı bəzən digər üçüncü şəxslərin üstün hüquqları və qanuni maraqları ilə məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, girov qoyulmuş əmlak üzərində mülkiyyətçinin sərəncamvermə hüquqlarının məhdudlaşması, girovqoyanın müqavilə azadlığına sədd çəkməklə girov saxlayanın üstün hüquqlarını təmin edir.

Digər bir nümunə isə *istifadə hüququndan irəli gələn servitutla* bağlıdır. Əgər bir şəxsə başqasının torpaq sahəsindən keçmək üçün servitut hüququ tanınmışsa, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi həmin ərazini özgəninkiləşdirdikdə yaranmış servitut hüququnu ləğv edə bilməz. Artıq yeni torpaq mülkiyyətçisi mövcud olmuş servitut hüququnun varlığını qəbul etməli və üçüncü şəxsin istifadəsinə şərait yaratmalıdır. Və ya yaşayış sahəsinin icarəsi zamanı həmin əmlakın mülkiyyətçisi dəyişdiyi halda yeni mülkiyyətçi sözügedən icarə müqaviləsini ləğv və ya dəyişdirə bilməz, bu da öz növbəsində mülkiyyətçinin müqavilə azadlığına tətbiq edilən məhdudiyyətdir.

Bu kimi hallar onu göstərir ki, qanunverici müqavilə azadlığını yalnız tərəflərin sərbəst iradə azadlığı çərçivəsində deyil, həmçinin *üçüncü şəxslərin qanuni hüquq və maraqları fonunda da tənzimləyir*.

Bir sözlə, müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılmasına dair üçüncü şəxslərin təsiri ilə bağlı hallar artırıla bilər. Göründüyü kimi, qanun bu cür hallar üçün qadağa yox, üçüncü şəxslərin hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün *mühafizə yönümlü müstəsna rejim* müəyyən edir. Qoyulmuş

istisnaların əsas məqsədi, cəmiyyətdə balansı qorumaq, həmçinin mülki dövriyyədə *ədaləti, sabitliyi və hüquqların qarşılıqlı şəkildə müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir.*

Digər tərəfdən iqtisadi və sosial tarazlığın qorunması, ədalətsiz rəqabətin, inhisarçılığın və sosial qeyri-bərabərliyin qarşısının alınması üçün müqavilə azadlığı məhdudlaşdırılır. Xüsusilə, iqtisadi böhran və digər fəvqəladə hallar zamanı müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması daha da mühüm önəm kəsb edir. Məsələn, pandemiya dövründə ərzaq və tibbi məhsulların satışında süni qiymət artımının qarşısının alınması və əhalinin rifahını qorumaq məqsədilə kredit ödənişlərində güzəştlərin tətbiq edilməsi dövlətin müdaxiləsinin vacibliyini göstərən nümunələrdir. Bu baxımdan, dövlət təsirinin hüdudlarının müəyyən edilməsi önəmli məsələdir.

Həmçinin, müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı müqavilə azadlığında yeni konfliktlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Smart-kontraktlar, onlayn xidmətlərə abunəliklər və rəqəmsal lisenziyalar kimi yeni müqavilə formaları hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində ənənəvi yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Rəqəmsal ticarətin genişlənməsi ilə birlikdə müqavilə tərəfləri arasında informasiya qeyri-bərabərliyi, avtomatlaşdırılmış müqavilə şərtlərinin ədalətliyi və istehlakçı hüquqlarının qorunması məsələləri daha da aktuallaşmışdır.

II. Müqavilə azadlığı və hüquqi məhdudiyətləri

“Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 460.1-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarında qeyd edilir ki, “...*hüquqi dövlətdə mülki dövriyyə sahəsində hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, mülkiyyətin toxunulmazlığı və müqavilə azadlığı, bu münasibətlərin subyektlərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirərkən ictimai və xüsusi maraqların tarazlığı, onların hüquqlarının həyata keçirilməsi və mümkün məhdudlaşdırma şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı mütənəsiblik və tarazlıq meyarlarının gözlənilməsi prinsiplərinə əsaslanır*” [5].

Mülki Məcəllənin 1-ci maddəsində bu Məcəllənin məqsədinin üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövriyyənin azadlığını onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin etmək olduğu, əsas vəzifələr sırasında isə sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaq, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək olduğu göstərilmiş, mülki hüquq *subyektlərinin iradə sərbəstliyi və müqavilə azadlığı prinsipləri* isə mülki qanunvericiliyin başlıca prinsipləri sırasında nəzərdə tutulmuşdur [3].

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun həmin qərarında, həmçinin göstərilir ki, mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi olmadan azad sahibkarlıq fəaliyyəti və sərbəst bazar iqtisadiyyatından bəhs etmək mümkün deyil: “*Mülki Məcəllədə təsbit olunmuşdur ki, fiziki və hüquqi şəxslər mülki hüquqları öz mənafeələrini gerçəkləşdirmək üçün iradələrinə uyğun olaraq əldə edir və həyata keçirirlər. Onlar müqavilə əsasında öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə və qanunvericiliyə zidd olmayan hər hansı müqavilə şərtləri qoymaqda sərbəstdirlər*” [5].

Mülki Məcəllənin “Müqavilə hüququ” adlanan 20-ci fəslinin məqsədi müqavilə hüquq münasibətlərinə girən tərəflərin sərbəst iradə ifadəsi və bərabərliyi prinsiplərinə riayət etməklə və onların müqavilə maraqlarını qorumaqla mülki dövriyyənin azadlığını təmin etməkdir” [5].

Şəxslərin müqavilə azadlığı qanunvericilik çərçivəsində onların mənafeyini ödəyən və onlara lazım olan hər hansı müqavilə bağlaya bilməsi, onların iradə azadlığı ziddinə olaraq müqavilə bağlamağa məcbur edilməməsi, həmçinin qarışıq müqavilə növündən istifadə etmək hüququna malik olmaqla yanaşı, mülki (əmlak) dövriyyə iştirakçıları ilə azad surətdə *Məcəllədə nəzərdə tutulmayan*, lakin ona zidd olmayan müqavilələr bağlamaq imkanının verilməsində ifadə edilir. Əmlak dövriyyəsinə çoxsaylı müqavilələrdən istifadə edilir ki, həmin müqavilələrin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və yerli hüquqşünasların doktrinal təfsirində şərti olaraq dörd qrupa bölünür:

- *Əmlakın mülkiyyətə verilməsi (əmlakın realizə edilməsi) üzrə müqavilələr* - məsələn, alqı-satqı müqaviləsi, dəyişmə müqaviləsi, bağışlama və s.;
- *Əmlakın sahibliyə və istifadəyə verilməsi üzrə müqavilələr* - icarə müqaviləsi, kirayə müqaviləsi, lizinq müqaviləsi və s.;
- *İş görülməsi üzrə müqavilə* - podrat müqaviləsi;

- *Xidmət göstərilməsi üzrə müqavilələr* - sığorta, saxlama, daşıma, kredit, bank hesabı, bank əmanəti, tapşırıq və s. müqavilələr [8, s. 93].

Bu müqavilələrin hər birinin hüquqi parametrləri Mülki Məcəllədə göstərilmişdir. Lakin elə müqavilə növləri vardır ki, influencer marketing müqaviləsi, dropshipping əməkdaşlıq müqaviləsi, hosting müqaviləsi və s. kimi innominat müqavilələr öz əksini Mülki Məcəllədə *tapmamışdır* və məhz müqavilə azadlığı prinsipinə görə, mülki dövriyyə subyektlərinin bu cür müqavilələr bağlamaq ixtiyarı da istisna edilməmişdir. Bu müqavilələrin tətbiqi üçün əsas zəruri şərt həmin müqavilələrin qanuna zidd olmamasına diqqət verilməsidir. Bu tələb Mülki Məcəllənin 390.1-ci maddəsinin tələbindən irəli gəlir. Göstərilən maddəyə əsasən, fiziki və hüquqi şəxslər müqavilə əsasında öz hüquq və vəzifələrinin, həmçinin müqavilənin qanuna zidd olmayan istənilən şərtinin müəyyən edilməsində sərbəstdirlər [3].

Mülki Məcəllənin 390-cı maddəsində müəyyən edilən müqavilə azadlığı Konstitusiyanın 29-cu və Mülki Məcəllənin 152.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş mülkiyyət, eləcə də Konstitusiyanın 59-cu maddəsində təsbit edilmiş azad sahibkarlıq hüquqlarının reallaşdırılması elementlərindən biri kimi çıxış edir [5]. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu “Mülki Məcəllənin 460.1-ci maddəsinin bəzi müddəalarının şərh edilməsi barədə” Qərarında qeyd edir ki, qanunvericilik həmin tələbin fiziki və hüquqi şəxslərə azad surətdə müqavilələr bağlamaq və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirmək təminatını verir [5].

Müqavilə azadlığının məzmununu formalaşdıran elementlər sırasında *seçdiyi kontragentlə müqavilə bağlamaq (və ya bağlamamaq), onun növü və formasını, habelə bağlanan müqavilənin şərtlərini, dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin əsaslarını, o cümlədən müvafiq qiymətləri müəyyən etmək* azadlığı qeyd edilir [4].

Beləliklə, mülki hüquq subyektləri öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə və qanunvericiliyə zidd olmayan hər hansı müqavilə şərtləri qoymaqda sərbəstdirlər. Hərçənd ki heç bir azadlıq mütləq deyildir. Əks halda, hüquqlardan qeyri-məhdud dərəcədə istifadə xüsusi xarakterli mülki hüquq pozuntusu ilə nəticələnə bilər. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 747.1, 747-1.3 və 747-2-ci maddələrinin bəzi müddəalarının şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarında bildirilir: “O baxımdan qanunvericilik bu azadlıqları mülki dövriyyə iştirakçılarına təqdim edərkən hüququn ümumi prinsipinə müvafiq olaraq onların vicdanlı olmaları ehtimalından çıxış etmişdir” [6]. Bu hüquqa yalnız qanunla dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, cəmiyyətin sağlamlığının və mənəviyyətinin qorunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, şərəfinin və təmiz adının müdafiəsi üçün zəruri olduğu həddə məhdudiyət qoyula bilər [3].

Elmi ədəbiyyatda müqavilə azadlığının 2 halda məhdudlaşdırıldığı qeyd edilir:

1. Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulduğu halda;

2. Şəxsin könüllü götürmüş olduğu öhdəlikdən irəli gəldikdə, əgər bu öhdəlik qanunvericiliyə zidd deyildirsə.

İlk qeyd edilən hala uyğun nümunədə şəxsin mülki hüquq subyektliyinə malik olmaması halını şamil etmək olar. Mülki hüquq subyektliyi şəxsin mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı və ya qabiliyyətidir. Əgər şəxs mülki hüquq subyektliyinə malik deyilsə, onda onun müqavilə bağlamaq ixtiyarı da yoxdur. Həmin şəxslər müqavilə bağladığı hallarda, bu müqavilənin etibarsız əqd kimi hüquqi əhəmiyyəti olmur. Məsələn, ruhi xəstəlik və ya ağıl zəifliyi nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan fiziki şəxs mülki hüquq subyektliyindən məhrum olduğu üçün qanunverici imperativ olaraq həmin şəxslərin müqavilə azadlığını məhdudlaşdırır [8, s. 93].

Bununla yanaşı, bəzi hallarda qanun müəyyən subyektlərə müqavilə bağlamaq öhdəliyi də müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində müqavilə bağlamaq məcburiyyəti başlığı altında hər hansı müddəa nəzərdə tutulmasa da, qanunda nəzərdə tutulan hallarda subyekt müqavilə bağlamağa məcbur etmək olar [1].

Belə halda şəxsin müqavilə bağlamaqdan boyun qaçıрмаğa və imtina etməyə ixtiyarı çatmır. Məsələn, əgər müqavilə tərəflərindən biri bazarda üstün mövqe tutursa, şəxslərlə müqavilə

bağlamaqdan əsassız imtina edə bilməz [3]. Göründüyü kimi, qanun bəzi hallarda subyekti müqavilə bağlamağa məcbur etmək barədə qayda müəyyən edir. Bu isə müqavilə azadlığı prinsipinin tətbiqini istisna edir və məhdudlaşdırır.

Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müddəasının müqavilə azadlığı nəzəriyyəsinə zidd olduğunu qeyd edirlər. Lakin müxtəlif ölkələrdə fərqli cür təzahür edən bu məhdudiyətlər şəxslərin hüquqlarının çərçivəyə salınması deyil, əksinə inkişafını təmin edən vasitə qismində çıxış edir.

Belə ki, bəzi təsərrüfat subyektləri dominant mövqeyə sahib olmaqla inhisarçılıq fəaliyyətinə yol verirlər. Bu cür subyektlər, bazar iştirakçıları üzərində qeyri-bərabər şərtlər diktə etməklə azad rəqabəti məhdudlaşdırır, istehlakçıların mənafələrinə zərər vururlar. Bu səbəbdən, onların müqavilələrdə qiymət siyasətini tam sərbəst müəyyənləşdirməsi məhdudlaşdırıla bilər. Belə hallarda dövlət tənzimləyici orqanları məhsul və xidmətlərin qiymətlərinə nəzarət edir, bəzi hallarda isə bazar qiymətləri üçün icazə verilən maksimum hədlər müəyyənləşdirilir. Bu tənzimləmə tədbirləri, ilk növbədə, bazarlarda güc tarazlığını təmin etmək, iqtisadi iştirakçıların bərabər hüquqlarını qorumaq və tolerantlıq funksiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Məsələn, çörək və benzin kimi ehtiyac duyulan istehlak məhsulları qiymət baxımından dövlət tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanılır. Dövlət bu məhsullar üçün ya sabit qiymət müəyyən edir, ya da onların süni şəkildə ucuzlaşmasının və ya bahalaşmasının qarşısını almaq məqsədi ilə satış üçün müəyyən edilən minimum və maksimum hədlər tətbiq edir. Eyni qayda dərman vasitələri üçün də keçərlidir. Əhalinin sağlamlığının təmini üçün dövlət qeydiyyatına alınmış dərman vasitələrinin qiymətlərinin yuxarı həddinin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Tarif (Qiymət) Şurası tərəfindən tənzimlənir. Burada müvafiq preparatlar üçün tətbiq edilən ən yüksək satış qiymətləri açıq şəkildə göstərilir. Bu yanaşmaların arxasında duran əsas məqsəd bazarda yalnız güclü tərəflərin deyil, rəqabət azadlığını real şəkildə təmin etmək, eyni zamanda cəmiyyət üçün əsas olan məhsulların əlçatanlığını təmin etməkdən ibarətdir. Yəni dövlət sadəcə nəzarət funksiyasını deyil, həm də ədalət tərəzisinin bərqərar olunmasına köməklik göstərən mexanizm kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi, bəzi məcburiyyətlər müqavilə azadlığının prinsipi ilə ziddiyyət kəsb etmir. Çünki cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsində, bazarda rəqabətin təminat altına alınmasında, ayrı-ayrı fərdlərin qanuni mənafələrinin qorunmasında göstərilən məhdudiyət mühüm rola malikdir [1].

Ədalətin əsasını vətəndaşların bərabərliyi və nizamın qarantı olan qanunlara əməl etməklə yanaşı vicdanlılıq, dürüstlük təşkil edir. Bu kriteriya müqavilələrin davamlılığı və gerçəkliyi üçün vacib şərtədir. Bu, müqavilə azadlığının məhdudlaşmasına səbəb olur, amma etik və ali dəyərlərin yüksəlməsinə, hüquqi münasibətlərin ədalətli və vicdanlı şəkildə qurulmasına imkan yaradır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 6-cı maddəsində mülki qanunvericiliyin prinsipləri qismində vicdanlılıq prinsipi qeyd edilməyə belə, sözügedən prinsip mülki hüququn əsas prinsiplərindən biridir [3]. Hər nə qədər vicdanlılıq prinsipinin hüquqi təhlili ayrı bir mövzunun predmeti olsa da, müqavilənin bağlanması zamanı tərəflər müqavilə azadlığı prinsipi kimi, həm də vicdanlılıq prinsipinə əməl etməlidirlər. Belə ki, hüquqi nizamlamanın kifayət etmədiyi hallarda daha universal bir qaydaya ehtiyac yaranır ki, həmin təminat latın dilindən tərcümədə “xoşməramlı”, “vicdanlı”, “dürüst” mənaları verən beynəlxalq hüquq termini “*bona fide*” ilə həll edilə bilər. İnkişaf etmiş hüquq sistemlərində, eləcə də Azərbaycan qanunvericiliyində vicdanlılıq adı ilə müəyyən olunan *bona fide* ümumi qayda olaraq təsbit olunmuşdur. Qanun nə qədər təcrrüatlı normalar müəyyən etsə də, hüquqların istifadəsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı edilən hərəkətlərin hər birini tənzimləmək imkanına malik deyildir [2].

Bona fide müqavilə bağlayan tərəflərin vicdanla və ədalətli şəkildə hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Bununla o fərdi azadlıqların da son sərhədini müəyyən edir. Əgər bona fide müqavilə azadlığı üçün məhdudiyət hesab etsək, onda hər zaman müqavilə tərəflərindən birinin hüquqlarının pozulması ehtimalı ilə razılaşıb onu qəbul etmiş olarıq. Bona fide prinsipi hüquq etikasının əsas qaydalarından biridir və məhz bu prinsipin təməlinə dayanan etik və əxlaqi dəyərlər müqavilə münasibətlərində tərəflər arasında etimadın formalaşmasını təmin edir [2].

III. Rəqəmsal inkişaf erasında müqavilə azadlığı

Müasir hüquqi tənzimləmələr yalnız etik dəyərlərlə məhdudlaşmır. Cəmiyyətin və iqtisadi sistemin inkişafı müqavilə azadlığının hüquqi çərçivələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Xüsusilə, rəqəmsal iqtisadiyyat, beynəlxalq ticarət meyarlarının müqavilə hüququna təsiri müqavilə azadlığının təkamülündə yeni tendensiyaların meydana çıxmasına səbəb olur. Bu baxımdan, müasir dövrdə müqavilə azadlığının inkişaf istiqamətlərini və tətbiq sahələrini araşdırmaq mütləqdir. Belə ki, müqavilə azadlığı *rəqəmsallaşma, beynəlxalq ticarətin qloballaşması və sosial-iqtisadi dəyərlərin dəyişməsi* ilə yeni hüquqi çərçivələrə uyğunlaşmaqdadır.

Günümüzdə rəqəmsal müqavilələr və smart kontraktlar kimi yeni hüquqi institutlar meydana gəlmiş, müqavilə azadlığının tətbiqi isə süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları və ESG (Ətraf mühit, sosial və idarəetmə - ƏSİ) prinsipləri kimi amillərlə daha mürəkkəb hala gəlmişdir.

Rəqəmsal və ya elektron müqavilə tərəflər arasında elektron məkan vasitələrindən istifadə etməklə bağlanan və hüquqi qüvvəyə malik olan razılıqdır. Bu müqavilələr kağız daşıyıcıdan fərqli olaraq, rəqəmsal formatda hazırlanır, qəbul edilir və icra olunur. Lakin bu müqavilələr smart-kontraktlarla eynilik təşkil etmir.

Smart-kontrakt (Smart contract - ağıllı müqavilə), elektron müqavilədən fərqli olaraq insan tərəfindən hazırlanmır, blokçeyn texnologiyası əsasında avtomatik icra olunan rəqəmsal müqavilələrdir və proqram koduna əsaslanaraq elə avtomatik qaydada icra edilir ki, insan faktorunun təsiri minimuma endirilir [7]. İnformatika və kriptografiya, eləcə də hüquq sahəsində tanınmış amerikalı alim Nik Sabo qeyd edir ki, ağıllı müqavilələrin məqsədləri etibarlı vasitəçilərə olan ehtiyacı, arbitraj və icra xərclərini, fırıldaqçılıq itkilərini, həmçinin zərərli və təsadüfi istisnaları azaltmaqdır [9].

Ağıllı müqavilələr “kodlaşdırılmış müqavilə” də adlandırılır. “Bu cür müqavilələr artıq hazır kompüter platformasında proqramlaşdırılaraq yerləşdirilir. Artıq müqavilədə tərəflər arasında olan münasibətləri tənzimləyəcək müddəalar, başqa sözlə, hüquq və öhdəliklər öz əksini avtomatik olaraq həmin proqramda tapırlar” [7].

Elektron müqavilələrin bağlanma prosesi isə fərqlidir. Bu münasibətlərin iştirakçısı olan təchizatçı müqavilə şərtlərini elektron formada, məsələn, veb sayt vasitəsilə təqdim edir. Sifarişçi bu şərtləri qəbul etdiyini təsdiqlədikdən sonra müqavilənin icrası həyata keçirilir. Müqavilə çərçivəsində ödəniş, xidmətin göstərilməsi və ya malın çatdırılması kimi proseslər yerinə yetirilir. Elektron müqavilələr rəqəmsal formatda saxlanılır və tərəflər istənilən vaxt onlara çıxış əldə edə bilirlər. Blokçeyn texnologiyası sayəsində müqavilələrin məzmunu dəyişdirilə bilmir və bu, tərəflər arasında etimadın yüksəlməsinə, eyni zamanda, rəqəmsal müqavilələrdə vasitəçilərin iştirakını azaldır ki, bu da xərclərin və vaxt itkisinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır.

Digər tərəfdən elektron ticarət zamanı bank kartı məlumatlarının oğurlanması və maliyyə itkiləri kimi risklər alıcılar üçün ciddi problemlər yarada bilər. İstehlakçılar hüquqi müstəvidə yaranacaq problemlərin qarşısını almaqdan ötrü elektron müqavilələri bağlayarkən bir sıra vacib məqamlara diqqət yetirməlidirlər.

İlk növbədə, istifadəçilər yalnız nüfuzlu və etibarlı elektron platformalarda alış-veriş etməlidirlər. Beynəlxalq səviyyədə tanınan elektron ticarət platformaları güclü təhlükəsizlik sistemlərinə malik olduğu üçün burada fırıldaqçılıq riski nisbətən aşağı olur. Bununla yanaşı, elektron müqavilənin şərtləri diqqətlə oxunmalı və ödəniş prosesində istifadə edilən platformanın SSL (Secure Sockets Layer) sertifikatı ilə qorunduğuna əmin olunmalıdır. SSL, veb səhifə ilə istifadəçinin brauzeri arasında təhlükəsiz və şifrələnmiş əlaqə təmin edən rəqəmsal təhlükəsizlik texnologiyasıdır. SSL sertifikatları, istifadəçilərin veb səhifəyə daxil etdiyi məlumatların üçüncü şəxslər tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını alaraq onların məxfiliyini qoruyur.

Əlbəttə, təhlükələrin və mümkün təhdidlərin önünə keçmək üçün elektron ticarət tənzimlənməsi və vətəndaşların maarifləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi vacibdir. Yalnız bu şəkildə elektron müqavilələrdən istifadə edən şəxslərin hüquqlarının qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mümkün ola bilər.

Digər tərəfdən, bu sahədə hüquqi tənzimləmənin olmaması ən böyük problemlərdən biridir. Hələ də smart-kontraktların hüquqi statusu bir çox ölkələrdə dəqiq müəyyən olunmayıb. Həmçinin smart-

kontraktların bir dəfə proqramlaşdırıldıqdan sonra geri qaytarılma imkanları məhduddur. Bu isə tərəflər üçün əlavə risklər yarada bilər.

Azərbaycanda smart-kontraktların geniş tətbiq olunmadığı görünür. Bunun əsas səbəbi bu sahənin yeni bir institut olması və hüquqi bazanın tam formalaşmaması və istifadəçilərin bu sistemlərə inamının aşağı olmasıdır. Hazırda blokçeyn texnologiyası və rəqəmsal müqavilələr üçün spesifik qanunvericilik aktları mövcud deyil. Elektron imzanın hüquqi tanınmasının və rəqəmsal ticarət platformalarının inkişafı bu sahənin irəliləməsi üçün vacibdir.

Müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması sosial həyatda və iqtisadiyyatda ədalətin, ictimai sabitliyin və iqtisadi balansın qorunmasını hədəfləyir. Dövlətin bu sahəyə müdaxiləsi (qanunvericilik anlamında) və ya nəzarəti mülki hüququn inkişafı, cəmiyyətin rifahı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin müqavilə azadlığı prinsipi, həm hüquqi normativlərə, həm də etik və vicdanlılıq prinsiplərinə uyğun olaraq tətbiq edilməli və inkişaf etdirilməlidir. Bu, hüquqi münasibətlərin düzgün və ədalətli şəkildə qurulmasına, hər bir hüquq subyektinin hüquq və azadlıqlarının etibarlı şəkildə qorunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda müasir tendensiyaları nəzərə alaraq sahibkarlara və hüquqşünaslara smart-kontraktların istifadəsi və üstünlükləri barədə təlimlər keçirilməli, bu sahədə beynəlxalq təcrübə öyrənilməlidir. Yalnız bu yolla rəqəmsal müqavilələrin tam hüquqi çərçivədə tətbiqi və ondan maksimum fayda götürülməsi mümkündür.

IV. Nəticə

Müqavilə azadlığı müasir mülki hüququn əsas prinsiplərindən biri olmaqla, iqtisadi münasibətlərin təşəkkülündə və mülki dövriyyənin hüquqi tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu prinsip fiziki və hüquqi şəxslərə hüquq və öhdəliklərini sərbəst müəyyənləşdirmək imkanı yaratsa da, onun tətbiqi istisna və məhdudiyətləri özündə ehtiva edir. İqtisadi münasibətlərin mürəkkəbliyi, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və ictimai maraqların qorunması zərurəti çağımızda müqavilə azadlığı prinsipinin hüquqi çərçivəyə salınmasını zəruri edir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müqavilə azadlığının həm hüquqi əsasları müəyyən edilmiş, həm də onun məhdudlaşdırılması hüquqi və sosial zərurət kimi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və qanunvericilik bazasının müvafiq normaları bu vacib balansın qorunmasına, hüquqi sabitliyin və ədalətin təmininə xidmət edir. Lakin hesab edirəm ki, bəzi hallarda mövcud qanunvericilik köhnəlmiş, müasir tələblərə tam həcmdə cavab verməlidir. Odur ki, müqavilə azadlığı müasir tendensiyalar nəzərə alınmaqla ictimai maraqlar və sosial ədalətin təmin olunması naminə hüquqi mexanizmlərlə tamamlanmalı, rəqəmsal müqavilə münasibətlərinə uyğun qanunvericilik təkmilləşdirilməli və edilən dəyişikliklər özündə balanslı və ədalətli hüquqi tənzimləməni təmin etməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Asgarxanov, R., Maharramov, S. Freedom of Contract: The Development Between Law and Liberty. Azerbaijan Law Journal., DOI: 10.61638/AQZM4307, No.3, 2024. P. 168-178. (in Azerbaijani / Əsgərəxanov, R., Məhərrəmov, S. Müqavilə azadlığı: hüquq və azadlıq arasındakı inkişaf. Azərbaycan Hüquq Jurnalı., DOI: 10.61638/AQZM4307, N.3, 2024. S. 168-178.)
2. Atakishiyeva, G. (2015). The Principle of Freedom of Contract and Bona Fide: Unlimited Freedom of Contract? Baku State Univ. Stud. Law J., Issue 2, No. 1, P. 38–49. (in Azerbaijani / Atakishiyeva, G. Müqavilə azadlığı prinsipi və Bona fide. Sərhədsiz müqavilə azadlığı?. Bakı Dövlət Universiteti Tələbə Hüquq Jurnalı., Buraxılış 2, N. 1, 2015. S. 38-49)
3. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 2025 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2025).
4. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on the Interpretation of Certain Provisions of Articles 399.3, 399.4, 445 and 449 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 2014 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 399.3, 399.4, 445 və 449-cu maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı, 2014).

5. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on the Interpretation of Certain Provisions of Article 460.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 2015 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 460.1-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı*, 2015).
6. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on the Interpretation of Certain Provisions of Articles 747.1, 747-1.3, and 747-2 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 2020 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 747.1, 747-1.3 və 747-2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı*, 2020).
7. Khalilov, Y. Electronic Contract – What Does the Legislation Say?. (in Azerbaijani / *Xəlilov, Y. Elektron müqavilə - Qanunvericilik nə deyir?*)
URL: <https://lent.az/xeber/sosial/elektron-muqavile-qanunvericilik-ne-deyir-40623717> (last access: 17.03.2025).
8. Sabir, S. A. Civil Law Course of the Republic of Azerbaijan. Volume I. Baku, Digesta, 2008. (in Azerbaijani / *Sabir.S.A. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu I cild. Bakı, Digesta*, 2008.)
9. Szabo, N. View of Formalizing and Securing Relationships on Public Networks
URL: <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/548>, (last access: 17.03.2025).

FREEDOM OF CONTRACT AND ITS LIMITATIONS: CONTEMPORARY TRENDS

FIDAN BAYRAMOVA¹

Abstract

This article analyzes the legal essence and normative foundations of the principle of freedom of contract, one of the fundamental principles of civil law. The study also explores the relationship between freedom of contract and the principles of private property and autonomy of will, as well as its legal significance in depth. Particular attention is given to the restrictive conditions applied within the framework of freedom of contract and the grounds for their establishment. The role of contractual freedom in the context of a modern free-market economy is assessed from both legal-theoretical and practical perspectives. The analysis, based on doctrinal literature, national legislation, and judicial practice, allows for the formulation of scientific conclusions and the proposal of relevant recommendations for the further development and improvement of the legal mechanisms governing freedom of contract. The study also explores the adaptation process of the principle of freedom of contract to new legal frameworks in the era of emerging technologies. It provides a legal analysis of the impact of electronic contracts, smart contracts, and blockchain technologies on contractual relations. Within this context, contemporary issues related to freedom of contract are examined against the backdrop of artificial intelligence, information security, and ESG (Environmental, Social, and Governance) principles. Particular attention is given to the existing regulatory gaps in Azerbaijan in this field. As a result, the importance of legally recognizing digital contracts and aligning national legislation with international practice is emphasized. The principle of freedom of contract, therefore, must be reconciled not only with legal norms but also with ethical and social principles in order to meet the challenges of the modern era.

Keywords: *freedom of contract, civil law, economic relations, restrictions, smart contracts, digital agreements, autonomy of will.*

---

¹ PhD student in Law / Department of Law / National Aviation Academy / Lawyer, The enterprise operating under the trademark "ART PLASTIK", Azerbaijan / email: ffbayramovaa@gmail.com

СВОБОДА ДОГОВОРА И ЕЁ ОГРАНИЧЕНИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

ФИДАН БАЙРАМОВА¹

Резюме

В статье проанализированы правовая сущность и нормативные основы одного из основных принципов гражданского права — свободы договора. Предметом исследования также является подробное рассмотрение взаимосвязи свободы договора с принципами частной собственности и свободы воли, а также её юридической значимости. Особое внимание в работе уделено случаям ограничения свободы договора и основаниям для их установления. Роль свободы договора в условиях современной рыночной экономики оценена как с теоретико-правовой, так и с практической точек зрения. Анализ, проведённый на основе доктринальной литературы, национального законодательства и судебной практики, позволил прийти к научным выводам и выдвинуть соответствующие предложения по дальнейшему развитию и совершенствованию правовых механизмов свободы договора. Также в статье проанализирован процесс адаптации принципа свободы договора к новым правовым рамкам в условиях технологической эры. Особое внимание уделено правовой природе электронных договоров, смарт-контрактов и технологии блокчейн, а также их влиянию на договорные отношения. В этом контексте освещаются актуальные проблемы свободы договора на фоне таких современных явлений, как искусственный интеллект, информационная безопасность и принципы ESG (экологические, социальные и управленческие аспекты). Отдельно подчёркиваются нормативные пробелы, существующие в Азербайджане в данной сфере. В заключение подчёркивается важность юридического признания цифровых договоров и совершенствования национального законодательства с учетом международной практики. Делается вывод о том, что свобода договора должна согласовываться не только с правовыми нормами, но и с этическими и социальными принципами, отвечая вызовам современности.

Ключевые слова: свобода договора, гражданское право, экономические отношения, ограничения, смарт-контракты, цифровые договоры, свобода воли.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Докторант / Кафедра права / Национальная авиационная академия / Юрист, Предприятие, осуществляющее деятельность под товарным знаком “ART PLASTIK”, Азербайджан / email: ffbayramovaa@gmail.com

MƏHKƏMƏ PROSESİNDƏ VƏKİLLƏR ARASINDA MÜBAHİSƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SEVİNC ABBASOVA¹

Annotasiya

Vəkil məhkəmə prosesi zamanı tərəfin hüquqlarının müdafiəsini həyata keçirən aparıcı subyektdir və onun iştirakı məhkəmə mübahisəsinin ədalətli həllinə yardım etməlidir. Onların davranış qaydalarını əks etdirən bir çox yerli və beynəlxalq normalara rast gəlinir, bu məqalənin məqsədi isə məhz vəkillər arasında proses zamanı qanuni və professional çərçivədən uzaqlaşan mübahisələr nə ilə nəticələnə bilər və necə tənzimlənməlidir suallarına müəyyən məhkəmə presedentləri və mövcud qanunvericilik normalarından çıxan nəticələrə əsasən cavab tapmaqdır. Mübahisə iki vəkil arasında olduğu zaman onların tam bərabər pozisiyalarda olmalarını nəzərə alsaq, mübahisənin hansı zəmində yarandığı, hakimin müdaxilə edib etməməsi və bunu ədalətli şəkildə etməyi bacarması və mübahisə zamanı, ola bilsin ki, sərgilədikləri qeyri-prosessual davranışlara görə məsuliyyət daşımaları məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir mənbələrdə vəkillərin daha çox müdafiə etdikləri şəxslərlə və hakimlə aralarında olan hüquqi etika məsələsinə toxunulub, vəkillər arasında olan mübahisələrə isə hüquqi mənbələrdə adətən xüsusi bir məsələ kimi yanaşılmasına ehtiyac duyulmamışdır.

Açar sözlər: çəkişmə, qanunun aliliyi, qarşılıqlı hörmət prinsipi, hüquq etikası, ifadə azadlığı, vəkillikdə şəxsi və ictimai məsuliyyət, hakimin rolu və müdaxiləsi, peşəkar əməkdaşlıq və rəqabət.

I. Giriş

Məhkəmə prosesində iki tərəf arasındakı mübahisənin tənzimlənməsi mahiyyətə çəkişmə prinsipinin tənzimlənməsi mənasına gəlir. Bu prinsip prosesdə qaldırılan mübahisənin həll edilməsinə xidmət edir. Bu zaman sübutların təqdim edilməsi, qarşı tərəfə və şahidlərə işlə əlaqədar sualların verilməsi ilə üzləşmənin həyata keçirilməsi, məhkəmə çıxışları kimi prosessual hərəkətlər çəkişmənin özəyini təşkil edir. Belə hallarda, təbii olaraq, mübahisə xarakterli nitqlərin olması da çəkişmənin mahiyyətindən irəli gəldiyinə görə yolveriləndir. Lakin məqalədə problem olaraq görülən məsələ xüsusiyyətinə görə prosessual çərçivəni aşan mübahisənin baş verməsidir. Məhkəmə prosesi isə bu mübahisələrin həll edilməsi üçün son və əsas məntəqədir. Bu zaman, əgər məhkəmədə baxılan mübahisələr mahiyyət üzrə maddi hüquq normaları ilə həll olunursa, məhkəmədə prosesin aparılma qaydaları və prinsipləri, mərhələlərin ardıcılığı, iştirakçıların kimliyi, onların hüquq və vəzifələri, hətta proses zamanı hansı hərəkətlərin edilməsinin mütləq, hansıların isə qadağan olunması kimi məsələlər hər biri müxtəlif prosessual məcəllələr və digər qanun və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənilir. Belə olan təqdirdə qanunun məqsədi hüquq qaydasını rəhbər tutaraq insanların hüquqlarını bir-birlərinə vurduqları zərərdən mübahisələri həll etmək yolu ilə qorumaq və onlar üçün ümumi rifahı təmin etməkdir [10, s. 9].

Milli qanunvericilikdə vəkillərin ümumi peşə fəaliyyətini tənzimləyən “Vəkillərin davranış qaydaları haqqında” Əsasnamə, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu kimi aktlarda xüsusi olaraq vəkillər arasında münasibət məsələsinə toxunulsa da, onlar arasında mübahisənin tənzimlənməsi və nəticələri xüsusiləşdirilməmiş, yəni digər subyektlərlə olan mübahisələrdən fərqləndirilməmişdir. Belə olan halda, bu tip mübahisələrin xüsusi tənzimlənməyə ehtiyac olması məsələsi sual altındadır. Lakin hazırda yerli və beynəlxalq məhkəmələrdə əksər hallarda rast gəlinən bu problemin tənziminə ayrıca vurğu qoyulmasının vacib olduğu aşkardır. Nəzərə alsaq ki, müdafiəçisi və ya nümayəndəsi olduğu şəxsə göstərdiyi hüquqi yardımın əhatəsinə səmərəli proses üçün hansı hərəkətlərin edilib-edilə bilməyəcəyi ilə bağlı göstərişlər daxil ola bilər, vəkil öz “self-governing” - yəni özünə rəhbərlik edən və müstəqil fəaliyyət funksiyasından dolayı iclas zalında davranış və ya qanun pozuntusu törədə biləcək digər şəxslərdən fərqli pozisiyadadır [1, s. 11]. Belə

¹ Tələbə / Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi / email: sevincabbasova127@gmail.com

gözləntinin mövcud olması qanunla insan hüquqlarının müdafiəsini həyata keçirən vəkillik peşəsinin ciddiyyət və öhdəlikləri baxımından, vəkillərə digərləri ilə eyni dərəcədə öhdəlik və prosessual pozuntuya dair məsuliyyətin tətbiqinin ədalətli və proporsional olmadığı fikrinə gətirib çıxarır.

Vəkiliyin ilkin məqsədi qanundan istifadə edərək sosial ədalət üçün mübarizə aparmaqdır [10]. Vəkilin bunu qanunun aliliyi prinsipini üstün tutaraq etməsi önəmlidir, belə ki, hüquq müdafiəsi məqsədi daşısa belə, onun törətdiyi prosessual pozuntular məhkəmə işinin onun müvəkkilinin xeyrinə və düzgün həllinə maneə ola bilər. Bununla yanaşı, müdafiə etdiyi tərəfin mənafeyini nəzərə almadan şəxsi emosiyaları ilə proses çərçivəsinə sığmayan davranışlara yol verməsi, təbii olaraq, digərləri üçün qeyri-professional bir mənzərə yaradacaq və vəkilin statusuna zərər vuracaqdır. Vəkillik peşəsinin öhdəlikləri ilə əlaqədar Beynəlxalq Vəkillər Kollegiyasının Hüquq Peşəsi üçün Davranış Qaydalarının Beynəlxalq Prinsiplərində deyilir: “Bütün dünyada vəkillər müdafiə etdikləri şəxslərin maraqlarını öz maraqlarından üstün tutmalı və qanunun aliliyinə hörməti irəli çəkməli olan ixtisaslaşmış peşəkarlardır. Onlar öz müvəkkilərinə göstərdikləri xidmətlə bağlı hüquqi inkişafın davamlı yenilənməsi ilə məhkəmələrə hörmət və layiqli yaşama standartına olan qanuni istəyin uzlaşması üçün çalışmalıdırlar” [6, s. 1]. Müstəqil hüquq peşəsi hüquq qaydasının təmin edilməsinin ayrılmaz şərtidir. İnsanların iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və siyasi hüquq və azadlıqlara malik olması tələb edir ki, onların müstəqil hüquqi peşəkarlar tərəfindən təmin edilən hüquqi xidmətlərə əlçatanlılığı olsun [16].

II. Problemin təsviri

Qeyd edildiyi kimi, vəkillər arasında məhkəmə iclasında baş verən mübahisə prosessual mübahisələrin sadəcə bir növüdür, lakin onu digər mübahisələrdən fərqləndirən və bu zaman baş verən pozuntuların daha ciddi problem kimi görülməsinə səbəb olan məsələ mübahisə tərəflərinin beynəlxalq və milli aktlar çərçivəsində tanınan öhdəlikləridir. Bu tip mübahisənin xüsusiyyətlərini onun qanuni baxımdan əsaslı olub-olmaması, hansı zəmində baş verməsi və ya sadəcə olaraq mübahisə zamanı hansısa norma ya da prinsipin pozulub-pozulmaması kimi məsələlər əhatə edir.

Bu xüsusiyyətlər əsasında fərqlənən mübahisələrə aid nümunələr göstərmək mümkündür, məsələn, bir vəkil tərəfindən digərinin fikir və ifadə azadlığına müdaxilə, yəni qarşılıqlı hörmət prinsipinin pozulması nəticəsində mübahisə baş verərsə, bu zaman əgər müdaxilə ictimai təhlükəsizlik, sağlamlıq, əxlaq qaydaları və digər insanların hüquq və azadlıqlarını qorumaq məqsədi daşımırsa, beynəlxalq hüquq normasının pozuntusunu törədən birinci vəkil olacaqdır. Bundan başqa, gender, irqi və s. diskriminasiya əsasında və ya şəxsi zəmində yaranan mübahisələr də özlüyündə pozuntu təşkil edəcəkdir, çünki belə məsələlər məhkəmə iclas zalında proses zamanı işə aidiyyəti yoxdursa, müzakirə edilməməli mövzulardır [15, m. 2.9]. Xarici praktikadakı bir nümunədə gender əsasında bir vəkilin digər vəkilə diskriminasiya xarakterli yanaşmasına nəzər saldıqda kişi olan vəkilin qadın müdafiəçisinin müvəkkilinə məhz müdafiəçisinin qadın olması səbəbindən bu işi uduzacağını, buna görə də başqa bir vəkil tapmalı olduğunu bildirməsi və qadının digər kişi vəkillər tərəfindən də bu cür rəftara məruz qalması səbəbilə vəkillərin peşə qaydalarının bir hissəsini formalaşdıran ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinin pozuntusunu mübahisələndirməsinə rast gəlinir. Beynəlxalq normalarda öz əksini tapan bu prinsiplər isə vəkillərin öz həmkarlarına qarşı onların cins, irq və etnik mənsubiyyətlərinə baxmayaraq hörmətlə yanaşmalı olmasını əhatə edir. Nəticədə, qadın vəkilin digərinin qeyri-professional davranışına görə lazımı orqana şikayət etmək hüququ yaranıb [6, s. 15].

Bu mübahisələrin şəxsi zəmində mövcud olan problemlə münasibətin məhkəmə iclas zalında vəkillərin davranışında əks olunması və ya sadəcə olaraq iclasda müdafiə prosesində uyğun olmayan ifadələrdən istifadə edilməsi nəticəsində qarşılıqlı hörmət prinsipinin pozulması kimi prosessual pozuntu hesab edilən xüsusiyyətləri mövcud ola bilər [15, m. 5.3]. Sonuncu hala misal olaraq önəmli bir nüans vurğulamaq üçün bir çox məhkəmədə qarşılaşa biləcəyimiz problemlə məsələni nümunə gətirə bilərik. Belə ki, əgər proses zamanı vəkillər bir-birlərinin ifadələrinə müdaxilələr edir və hüquqi etika pozuntusu hesab oluna biləcək ifadələrdən istifadə edərlərsə, məhkəmə prosesinin sədri hesab olunan hakim prosesin tənzimlənməsini, belə desək, qanunvericiliyin xatırladılmasını həyata keçirməli olan əsas mexanizm kimi görülməcəkdir. Belə hallarda hakim lazımı müdaxiləni etməzsə, nəticə olaraq, digərlərində hakimin qərəzli olması və tərəflər arasında bərabərlik prinsipinin pozulması kimi

düşüncələr yarana bilər. Belə situasiyanın təsəvvüründən bu qənaətə gəlmək olar ki, proses zamanı hər hansı mübahisənin tənzimlənməsində, hüquq qaydasının varlığının xatırladılmasında və müxtəlif qanunvericilik mexanizmlərinin tətbiqində ən başlıca rol hakimi oynayır. Çünki belə olan halda hər iki tərəf pozuntu törətdiyindən pozuntuya məruz qalmanın lazımi şikayəti etməsi gözlənilən olmayacaqdır, buna görə də hakim bərabərlik və obyektivlik prinsiplərinə uyğun olaraq lazımi xəbərdarlığı etməsi və onlar barəsində digər tədbirləri görməsi daha məqsədəuyğun olar. Nəticə olaraq, əvvəldə qeyd etdiyimiz, vəkillər barəsində eyni bir pozuntuya görə digər məhkəmə iştirakçılarından nisbətən fəqli tədbirlərin görülməsi məsələsini hüquqi peşənin fəaliyyət funksiyaları səbəbindən hakimlərə də aid etmək məqsədəuyğun olar.

Vəkillər arasında mübahisənin digər bir növü vəkillərin bir-birləri ilə əməkdaşlıq edərək və ya planlı şəkildə, öz gəlirlərini artırmaq məqsədi ilə çəkişmə zamanı mübahisəni kəskinləşdirmələridir. Bu hal daha çox müstəqil şəkildə vəkilliklə məşğul olan şəxslər arasında baş verir, buna görə hüquq şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmək üstün tutulur, çünki onlar əməkdaşlıq etdikləri vəkillərin əməkdaşlıq öhdəliyi ilə fəaliyyət göstərdikləri şirkətin öz reputasiyasına zəmanət verir. Yəni istənilən halda hər hansı bir vəkili pozuntu törədən çıxışı bütün şirkətin əməkdaşlıq reputasiyasına xələl gətirə bilər. Buna görə də vəkil tərəfindən əməkdaşlığın pozulmasına görə şirkətə tətbiq edilən sanksiyanın ölçüsü oxşar qüsura görə fərdi mütəxəssisə tətbiq edilən cəzadan daha böyük ola bilər. Həm də mübahisələrin daha tez həll edilməsi üçün qarşı tərəfin pozuntularının aşkar edilməsini vəkillərinin davranışlarına öz nüfuzunu qorumaq üçün nəzarət həyata keçirən hüquq şirkətinə həvalə etmək daha stimullu görünür, nəinki yuxarıda göstərilən qarşı tərəfin vəkili ilə sövdələşmə ehtimalı daha çox olan fərdi vəkillərə [9].

Problem olaraq görülə biləcək başqa bir məsələ isə hüquq peşəsi və məhkəmə sisteminin reputasiya və etibarlılığına dəyən zərərə bağlıdır. Bir çox mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bəhs olunan peşəni, öz-özünü tənzimləməsi, yəni daha müstəqil fəaliyyətə imkan verməsi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətindən fərqləndirmək mümkündür. Bu isə mövzuya uyğun olaraq o mənaya gəlir ki, hüquq müdafiəçilərinə proses və ya prosesdən kənar fəaliyyət zamanı hər hansı bir ciddi nəzarət mexanizmi yoxdur. Lakin aşkarlıq prinsipinə uyğun olaraq açıq keçirilən proses zamanı peşəkarlar tərəfindən ciddi davranış pozuntularına yol verilməsinin milli və beynəlxalq praktikada müşahidəsi vəkilliyin müstəqillik, sərbəstlik və özünü idarəetmə kimi xüsusiyyətlərinin sarsılmasına səbəb ola bilər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, ictimaiyyətin ədalətin qorunmasını təmin edən şəxslərə baxışı həm bu peşənin, həm də ayrı-ayrı vəkillərin reputasiyası üçün önəm daşıyır. İki vəkili qanunun aliliyini nəzərə almadan hər hansı mübahisədə çərçivədən çıxmaları ictimaiyyətin nəinki həmin vəkilə, ümumiyyətlə, məhkəmə sistemi və onun rəhbər prinsiplərinə olan inamını azalda bilər, bu isə peşənin məqsədinə tamamilə ziddir [2].

III. Hüquqi təhlil

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, milli, beynəlxalq və digər bir sıra aktlarda müşahidə edilir ki, vəkillərlə bağlı prosessual pozuntu və ya mübahisəyə ümumi yanaşılmış və iki vəkili arasında olan mübahisələrin hüquqi nəticələri, tənzimlənməsi qaydaları xüsusiləşdirilməmişdir. İlk növbədə milli qanunvericiliyə nəzər salsaq, “Vəkillərin davranış qaydaları haqqında” Əsasnamədə vəkillər arasında münasibətlər adlanan 5-ci başlıqda qeyd edilir: “Vəkilə müraciət etmiş şəxsin maraqları nəzərə alınmaqla, vəkillər arasında etimada və əməkdaşlığa əsaslanan münasibətlərin olması zəruridir. Vəkil həmkarlarına münasibətdə hörmətlə davranmalı, onların şərəf və ləyaqətini alçaldan hərəkətlərə və kobud rəftara yol verməməlidir” [15, m. 5].

Problemlərin təsviri hissəsində bəhs edilən vəkillər arasında etikadan kənar məhkəmə mübahisəsi nümunəsinin pozuntu təşkil edib-etməməsi sualına cavab arqumenti kimi “Vəkillərin davranış qaydaları haqqında” Əsasnamənin bəndini təqdim etmək olar: “Vicdanlı davranış - Vəkili öz peşə borcunu yerinə yetirərkən dürüstlük və ləyaqətlik nümayiş etdirməli, yalan danışmamalı, hədə-qorxu gəlməməli, təhdid etməməli, digər şəxslərin ağır maddi və sair vəziyyətindən yararlanmamalı, öz peşə və şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün digər qanunsuz vasitələrdən istifadə etməməlidir” [15, m. 2.2]. Azərbaycan Respublikasının “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanununda isə vəkili etikasını, vəkili andını və vəkili sirri ilə eyni əhəmiyyətli məsələ kimi göstərilmişdir və mənəviyyata, demokratik

cəmiyyətdə ictimai qaydaya zidd olan məlumatların yayılmamalı olmasını nəzərdə tutan vəkil sirrinə aid qaydaya əsasən demək mümkündür ki, bu tip davranış və ifadələrə də vəkil etikasına əsasən yol verilməməlidir. Həmin qanunun 18-ci maddəsində yazılır: “Vəkil iclasda çıxış edənlərin sözlərini kəsməməli, iclasın iş qaydasını pozmamalıdır”. Bəhs edilən mübahisə zamanı yol verilən pozuntular həmin qanunda intizam pozuntusu adlandırılır və buna dair şikayətlər veriləcəyi halda Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının İntizam Komissiyası tərəfindən baxılmalı olduğu bildirilir [11, m. 21]. Burada onların qeyd edilən məsuliyyətə cəlb edilmələri üçün gərəkli olan hakimin məsələyə obyektiv yanaşaraq pozuntu barədə səlahiyyətli orqana bildirməsidir, lakin əgər hakim proses zamanı müdaxilə etməməklə yanaşı, bu barədə səlahiyyətli orqana şikayətini bildirmirsə, onun da məsuliyyətə cəlb edilməsi məsələsi mübahisələndirilə bilər. “Hakimlərin Etik Davranış Kodeksi”-nə görə, hakim proseslərdə iştirak edən bütün şəxslərə - tərəflər, o cümlədən müdafiəçilərə eyni münasibəti göstərməlidir. O, yüksək məhkəmə mədəniyyətini nümayiş etdirməklə proses iştirakçılarının hər birinə qarşı münasibətdə ədəb və nəzakətlə davranmalı, prosesin bütün iştirakçılarından bir-birinə və məhkəməyə hörmətlə yanaşmağı tələb etməli, məhkəməyə qarşı aşkar hörmətsizlik göstərənləri cəzalandırmalıdır [3, m. 8, 9].

Reputasiya məsələsində milli qanunvericiliyə paralel olaraq beynəlxalq normalara nəzər salsaq, Vəkillərin Tənzimlənmə Assosiasiyasının aktında qeyd edilən 2-ci prinsipdə deyilir: “Vəkillər vəkillik peşəsi və səlahiyyətli şəxslər tərəfindən təmin olunan hüquqi xidmətlərə olan ictimai inam və etimadı qoruyacaq şəkildə hərəkət etməlidirlər” [14, s. 1]. Çünki peşəkar təcrübə daxilində və ya xaricində cəmiyyətin etimadını sarsıdan hər hansı davranış bütövlükdə vəkillik peşəsinin cəmiyyətə xidmət etmək qabiliyyətinə ziyan vura bilər. Bildirilməlidir ki, əməkdaşlıqdan sui-istifadə edilməsi də vəkillərin davranış etikasına pozuntusu olub praktikada rast gəlinən hallardandır. Nəticədə, doğru şəkildə fəaliyyət göstərən hüquq sistemi vəkillərin bir-birlərinə olan etimadını da tələb edir. Belə olan halda daha effektiv çəkişmə və danışıqların aparılmasına və nəticə olaraq müvəkkillərin maraqları üçün təhlükənin yaranmamasına nail olmaq olar [5]. Vəkillər bir-birlərinə qarşı məhkəmə zalları və vəkillər kollegiyalarında hörmətli və həssas davranmaq, həmçinin peşənin kollektiv reputasiyasını qorumaq vəzifəsinin fərqlində olmalıdırlar. Bu səbəbdən qarşı tərəf mübahisəni başlatmış olsa belə, peşəkarın başqa bir həmkarını alçaltmaq hüququ yoxdur [13].

Problemin təsviri hissəsində vurğulanan vəkillər arasında fikir və ifadə azadlığına hörmət edilməməsi nəticəsində baş verə biləcək mübahisə növünün əsasında insan hüququnun pozuntusunun dayandığını beynəlxalq normalarla da təsdiqləmək mümkündür. Belə ki, Vəkillərin rolu haqqında Əsas Prinsiplərin 23-cü maddəsinə əsasən, “digər şəxslər kimi vəkillərin də ifadə, inanc, birləşmək azadlıqları vardır, həmçinin qanuni fəaliyyətləri səbəbilə heç bir peşə məhdudiyyətindən əziyyət çəkmədən insan hüquqlarının qorunması məqsədilə yerli, milli, beynəlxalq təşkilat və görüşlərdə iştirak edə bilirlər” [2]. Ümumiyyətlə, bütün insanlar fikir və inanclarını azad şəkildə həyata keçirə bilməlidirlər, məhdudiyyət isə sadəcə əxlaqi qaydalar və ictimai normaların pozuntuya uğradığı halda tətbiq olunacaqdır [17, m. 9]. Buna əsasən, fikir və ifadə azadlığını məhkəmə prosesindəki vəkillərə aid edərkən demək olar ki, vəkil iştirak etdiyi kəsusla bağlı şəxsi fikirlərini proses zamanı bölüşə bilər və bir təhdidə və ya istisnalara nəzər almaqla, müdaxiləyə məruz qalmamalıdır.

Xarici qanunvericilik nümunəsi kimi Amerika Vəkillər Kollegiyasının “Peşəkar davranış qaydaları haqqında” Aktında qeyd edilir: “Qaydalarla müəyyənləşdirilmiş öhdəlik və ya qadağalara əməl edilməməsi intizam prosesinin həyata keçirilməsi üçün əsas olacaqdır. Bu zaman tətbiq olunacaq sanksiyanın ağırlığı isə pozuntunun qəsdən törədilməsi, ağırlığı, yüngülləşdirici halın olub-olmaması və əvvəlki pozuntular nəzərə alınmaqla müəyyənləşdiriləcəkdir” [1, s. 19].

Hüquq peşəsinə verilən müstəqilliyin digərləri ilə müqayisədə nadir olduğu qeyd edilir, bunun səbəbi isə bu peşə ilə hökumət və hüquq mühafizə fəaliyyətləri arasındakı yaxın əlaqədir, belə ki, vəkillik peşəsi üzərindəki son səlahiyyət, əsasən, məhkəmələrə aiddir. “Peşəkar davranış qaydaları haqqında” Aktında isə deyilir: “özünütənzimləmə funksiyası vəkillik peşəsinin hökumətin hökmranlığından qorunmasına kömək edir” [1, s. 10; 11]. Bu baxımdan vəkil öz davranışları üzərində hökumət nəzarətinə ehtiyac qalmasına məcbur etməməli və ona verilən öz iş qaydalarını tənzimləmə səlahiyyətini qoruyub saxlamağı bacarmalıdır. Digər bir xarici ölkə qanunvericiliyi kimi Gürcüstan

Vəkillər Kollegiyasının “Vəkillər üçün peşəkar etika” Məcəlləsinin bəzi maddələri Azərbaycan Respublikasının bəhs etdiyimiz qanunvericilik nümunəsi ilə oxşarlıq təşkil edir, belə ki, 10-cu maddəyə görə, “bu peşənin korporativ ruhu vəkillər arasında onların müvəkkillərinin xeyrinə etibarlı əlaqələrin yaradılmasını, lazımsız çəkişmə və istənilən zərərli davranışa yol verməmələrini tələb edir” [8, m. 10].

IV. Beynəlxalq praktika

Öncəliklə, beynəlxalq praktikada da milli təcrübədə olduğu kimi vəkillərin peşəkar fəaliyyətləri ilə bağlı yol verdikləri pozuntular, əksərən, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsi ilə mübahisələndirilir: “Hər kəsin ifadə azadlığı vardır. Bu hüquq müəyyən fikrə sahib olmaq və bölüşmək azadlığını əhatə edir və sadəcə demokratik cəmiyyətdə zəruri olduğu, yəni digər şəxslərin hüquqlarına zərər vurduğu halda məhdudlaşdırıla və müdaxiləyə məruz qala bilər”. Hakimlərin vəkillər tərəfindən törədilən pozuntulara müdaxilə etməsi və həmçinin vəkillərin bir-birlərinə qarşı diskriminasiya əsaslı davranışları ilə bağlı məsələlər isə Konvensiyanın 14-cü maddəsi ilə mübahisələndirilir: “Bu Konvensiya ilə təmin olunan hüquq və azadlıqlardan istifadə cinsi, irqi, dini, dil, siyasi fikir, milli və sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak və digər statuslara görə ayrışdırıcıya yol vermədən mühafizə edilməlidir” [7, m. 10, 14].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Moris Fransaya qarşı* işində xüsusi ittihamçının vəkilləri tərəfindən əməkdaşlıq şəklində hakimlərə qarşı törədilməsi iddia edilən pozuntu Konvensiyanın 10-cu maddəsinin 1-ci bəndi - ifadə azadlığı ilə bağlı idi. Belə ki, kazusda iddiaçının vəkilləri istintaq işini aparan iki hakimin barəsində məhkəmə istintaqının gedişində üzə çıxmış çoxsaylı qüsurarla əlaqədar olaraq Məhkəmə Xidmətləri Baş Müfəttişliyi tərəfindən araşdırma aparılması məqsədilə ədliyyə nazirinə “kəskin tənqid” məktubu yazaraq onları konkret olaraq “qərəzsizlik və ədalət prinsiplərinə tamamilə zidd olan” davranışda ittiham etmiş, həmçinin işin materiallarındakı sübutları açıq-aşkar qeydə almadığını əlavə etmişlər və məhkəmə prosesi zamanı da vəkil bu ifadələri işlədərək tənqidini açıqca bildirmişdir. Daha sonra iki hakimin ərizəçiyə qarşı şikayət verib onları məhkum etdirməsi 10-cu maddənin pozuntusuna gətirib çıxardı. Çünki bu zaman məhkəmənin də qeyd etdiyinə görə, “ərizəçinin mübahisələndirilən fikirləri nə məhkəmələrin fəaliyyətinə ciddi ziyan yetirən fikirlər idi, nə də mahiyyət etibarı ilə hakimlərin hərəkətlərinə qarşı əsassız hücumlar idi, onlar məhkəmə sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı ictimai maraq doğuran müzakirələrin tərkib hissəsi olmaqla hakimlərə qarşı yönələn tənqidlər idi və lap əvvəldən media tərəfindən geniş işıqlandırılmış məhkəmə işi kontekstində səsləndirilmişdi. Baxmayaraq ki, bu fikirləri, həqiqətən, sərt hesab etmək olardı, onlar kifayət qədər “faktoloji əsası” olan qiymətləndirici mülahizələr idi”. Bundan başqa, Məhkəmə ərizəçini məhkum etməklə 10-cu maddənin pozuntusuna yol verən Appellyasiya Məhkəməsinin qərarına münasibətdə bildirmişdi: “Apellyasiya Məhkəməsi mübahisələndirilən fikirləri araşdırarkən həm işin tarixçəsinə, həm də məktubun məzmununa tam diqqət yetirməklə onları məcmu halında nəzərdən keçirməli idi. Ərizəçi tərəfindən “susmaqla razılıq vermə” termininin işlədilməsi özü-özlüyündə hakimin və Cibuti prokurorunun şərəf və nüfuzuna qarşı ciddi hücum sayıla bilməzdi” [12, s. 46]. Nəticə olaraq, vəkil tərəfindən proses zamanı işlədilən ifadəyə 10-cu maddədə göstərilən digər şəxslərin hüquqlarını mühafizə etmək məqsədli müdaxiləyə yol verilib-verilməməsinin müəyyən edilməsi ifadənin hərtərəfli ölçülməsi ilə mümkündür. Həmin məhkəmə işindəki məsələyə, ümumən, bir vəkil tərəfindən prosesual pozuntunun törədilib-törədilməməsi baxımından yanaşsaq, bunun hakimə, yaxud vəkilə qarşı olmasının bir fərqi olmayacaqdır. Bu baxımdan, “vəkil tərəfindən proses zamanı tənqidi yanaşmaların dilə gətirilməsinin məhkəmələrin fəaliyyətinə ciddi ziyan yetirən olub-olmadığını müəyyənləşdirmək həmin ifadənin hərtərəfli dəyərləndirilməsi ilə mümkündür” fikrini vəkillər arası mübahisə kontekstinə də aid edə bilərik.

V. Nəticə

Məhkəmə prosesində vəkillər arasında mübahisələr xüsusiyyətlərinə görə, öncəliklə, diskriminasiya, hüququn aliliyi, qarşılıqlı hörmət prinsiplərinin pozuntusu və qeyd edilmiş başqa əsaslarla baş verməsinə görə fərqləndirilir. Mərkəzi problem mövzusu isə bu mübahisələrin vəkillik peşəsinin reputasiyasının qorunması, vəkilin müdafiə etdiyi şəxsin mənafeyini öz şəxsi mənafeyinin

üstündə tutması və ona təhlükə törədə biləcək hərəkətlərdən yayınması kimi milli və beynəlxalq qaydalara ziddiyyət təşkil etməsidir. Bundan başqa, hakim tərəfindən proses zamanı müdaxilənin əhəmiyyəti odur ki, vəkil tərəfindən prosesdə digər vəkilə qarşı işlədilən təhqiramiz ifadələr və edilən kobud müdaxilələrin qarşısının alınması məhkəmə prosesinin idarə edilməsi ilə bağlıdır və hakim tərəfindən tənzimlənməsi ən doğru yoldur, əks halda isə qeyd edilən proses nümunəsində göstəriləyi kimi mübahisənin böyüyərək hər iki tərəfin hüquq pozuntusu törətməsinə və müdafiə etdikləri şəxslər üçün təhlükəli vəziyyət yaratmasına səbəb olacaqdır.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsinin pozuntusunun mübahisələndirilməsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, digər bir məhkəmə iştirakçısının fikir və ifadə azadlığına müdaxilə edərək işlədilən ifadənin məhkəmənin fəaliyyətinə ziyan yetirməsi, müdafiə etdiyi şəxsin mənafeyini təhlükə altına alması, qərəzli olması və faktiki əsasının olub-olmaması kimi məsələlər nəzərə alınmalıdır.

Məqalədə göstərilən problemin həll yolu kimi hazırda vəkillər arasında proses zamanı qanun pozuntusu dərəcəsində baş verən mübahisələrin digər proses iştirakçıları tərəfindən törədilən pozuntulardan fərqli və onların peşə funksiyalarına uyğun olaraq xüsusiləşdirilmiş məsuliyyətə cəlb edilmələrini təsbit edən yerli və beynəlxalq normaların müvafiq aktlara əlavə edilməsi təklif edilə bilər. Eləcə də, hakimləri göstərilən situasiyalar zamanı lazımi müdaxiləyə təşviq edəcək qanunvericilik mexanizmini genişləndirmək və peşə funksiyalarına qarşı laqeydlilik səbəbilə zəruri sanksiyanın tətbiqi prosesin və mübahisələrin tənziminə müsbət təsir göstərə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. American Bar Association (no date) *Model rules of professional conduct: Preamble & scope*, American Bar Association.
URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_preamble_scope/ (last access: 21.04.2025).
2. *Basic principles on the role of Lawyers | Ohchr*.
URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers> (last access: 21.04.2025).
3. Code of Ethical Conduct of Judges.
URL: <https://e-qanun.az/framework/16075> (last access: 20.04.2025).
4. Corley, P.C., Ward, A. and Martinek, W.L. (30AD) 'Myth and Reality in the Judicial Process', in *American Judicial Process Myth and Reality in Law and Courts*. 1st edn. New York, p. 9.
5. *Council of bars and law societies of Europe (CCBE) (2017) European Economic and Social Committee*.
URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/policies/policy-areas/enterprise/database-self-and-co-regulation-initiatives/72> (last access: 21.04.2025).
6. *Ethics for lawyers | horizon institute* (no date) www.thehorizoninstitute.org.
URL: <https://www.thehorizoninstitute.org/usr/library/documents/main/booklet-on-ethics-for-lawyers.pdf> (last access: 21.04.2025).
7. European Convention on Human Rights [4 November 1950] OJ 2 ETS No 005/12;
URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (last access: 20.04.2025).
8. Georgian Bar Association Code of Ethics for Lawyers (08.12.2012).
URL: https://studylib.net/doc/7190632/gba-code-on-professional-ethics?utm_source=chatgpt.com (last access: 21.04.2025).
9. Gilson, R.J. and Mnookin, R.H. (1994) 'Disputing through agents: Cooperation and conflict between lawyers in litigation', *Columbia Law Review*, 94(2), pp. 513–530. doi:10.2307/1123202.

10. Klebanow, D., Jonas, F.L. and Klebanon, D. (24AD) 'Introduction', in *People's Lawyers Crusaders for Justice in American History*. 1st edn. New York, p. xi.
11. Law of the Republic of Azerbaijan on Lawyers and Advocacy.
URL: <https://e-qanun.az/framework/257> (last access: 20.04.2025).
12. *MORICE v. FRANCE* (2015) HUDOC.
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-154265> (last access: 20.04.2025).
13. Nurata, Z. (2022) 'The concept of Professional Ethics and debates on professional ethics in the legal profession: The case of ankara', *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(1), pp. 182–183. doi:10.26650/siyasal.2022.31.1019443.
14. *Sra Handbook*. Solicitors Regulation Authority. (2018, December).
URL: https://www.legalservicesboard.org.uk/Projects/statutory_decision_making/pdf/2018/Annex_A_the_new_rules.pdf; (last access: 21.04.2025).
15. The Bar Association of the Republic of Azerbaijan, 'Regulations on the Rules of Conduct of Lawyers (July 7, 2017).
URL: https://barassociation.az/uploads/attachments/vekillerin_davranish_qaydalari_haqqinda_asasname_2245c0c648bbfbdacc5ff171bd0a691.pdf (last access: 21.04.2025).
16. The Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (no date) *Basic principles on the role of Lawyers | Ohchr, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner*.
URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers> (last access: 21.04.2025).
17. *The Human Rights Act*. The Human Rights Act | EHRC. (2021, June 3).
URL: <https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/human-rights-act> (last access: 21.04.2025).

CHARACTERISTICS OF DISPUTES BETWEEN LAWYERS DURING COURT PROCEEDINGS

SEVINJ ABBASOVA¹

Abstract

The lawyer is a key figure who defends the rights of a party during court proceedings, and their participation should contribute to the fair resolution of the legal dispute. Numerous local and international regulations reflect the rules of conduct for lawyers. However, the purpose of this article is to address the question of what consequences may arise and how disputes between lawyers that deviate from legal and professional boundaries during proceedings should be regulated, based on certain judicial precedents and existing legislative norms. Considering that both lawyers are in equal positions when a dispute occurs between them, it is important to examine the grounds on which the dispute arose, whether the judge intervenes and whether they can do so fairly, and whether the lawyers may bear responsibility for any non-procedural behavior they exhibit during the dispute. Modern sources tend to focus more on issues of legal ethics between lawyers and the individuals they represent or the judge. However, disputes between lawyers have not typically been treated as a separate subject requiring special attention in legal literature.

Keywords: *dispute, rule of law, principle of mutual respect, legal ethics, freedom of expression, personal and public responsibility in advocacy, the role and intervention of the judge, professional cooperation and competition.*

---

¹ Student / Faculty of Law, Baku State University / email: sevincabbasova127@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ СПОРОВ МЕЖДУ АДВОКАТАМИ В ХОДЕ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА

СЕВИНДЖ АББАСОВА¹

Резюме

Адвокат является ключевой фигурой, защищающей права стороны в ходе судебного разбирательства, и его участие должно способствовать справедливому разрешению правового спора. Существуют многочисленные национальные и международные нормы, отражающие правила поведения адвокатов. Однако цель данной статьи — рассмотреть вопрос о том, к каким последствиям могут привести споры между адвокатами, выходящие за рамки правовых и профессиональных норм в ходе процесса, и как такие споры следует регулировать на основе определённых судебных прецедентов и действующих законодательных норм. Учитывая, что оба адвоката находятся в равных позициях во время спора, важно проанализировать, на какой почве возник конфликт, вмешивается ли судья и способен ли он сделать это справедливо, а также несут ли адвокаты ответственность за проявленные ими в процессе спора неправомерные или непроцессуальные действия. Современные источники в большей степени сосредоточены на вопросах правовой этики в отношениях между адвокатами и лицами, которых они представляют, или судьями. Однако спорам между адвокатами в юридической литературе, как правило, не придаётся значения как отдельному вопросу, требующему особого рассмотрения.

Ключевые слова: спор, верховенство закона, принцип взаимного уважения, юридическая этика, свобода выражения мнений, личная и общественная ответственность в адвокатской деятельности, роль и вмешательство судьи, профессиональное сотрудничество и конкуренция.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.04.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Студент / Бакинский государственный университет / email: sevincabbasova127@gmail.com

SİĞORTA HAQQININ VAXTINDA ÖDƏNİLMƏMƏSİNİN HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ: DE LEGE LATA VƏ DE LEGE FERENDA ASPEKTİNDƏN BAXIŞ

NİCAT VƏLİYEV¹, RƏVAN BABAYEV²

Annotasiya

Məqalədə sığorta haqqının vaxtında ödənilməsinin sığorta münasibətlərindəki yeri və önəmi qeyd edilmiş, həmçinin sığorta haqqının vaxtında ödənilməməsinin yaratdığı hüquqi nəticələr iki formada fərqləndirilmişdir: Birincisi, sığorta haqqı vaxtında ödənilmədiyi halda sığorta hadisəsi baş verdikdə yaranan hüquqi nəticələr, ikincisi isə, sığorta haqqı vaxtında ödənilmədiyi halda sığorta hadisəsi baş vermədikdə yaranan hüquqi nəticələrdir. Məqalədə o da vurğulanır ki, qanunverici bəzi hallarda bu münasibətləri tənzimləyərkən mülki qanunvericiliyin təməl prinsiplərinə, eləcə də sığortalıların qorunması istiqamətində yanaşmalara sadıq qalmamış, xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübələrini nəzərə almamışdır. Bu isə ziddiyyətli tənzimləmələrə yol açmış, sığortalıların qanuni maraqlarının bəzi hallarda yetəri qədər qorunmamasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən, məqalədə sığorta qanunvericiliyi mahiyyət etibarilə “de lege lata” (ehtiyaclara yetərinə və ya heç cavab verməyən mövcud qanunvericiliyin təhlili) və “de lege ferenda” (arzu edilən və ehtiyac duyulan tənzimləmənin aparılması istiqamətində təkliflərin verilməsi) aspektlərindən təhlil edilir. Lakin məqalə müəllifləri “de lege ferenda”nın məcburi hüquqi qiüvvəsinin yalnız qanunverici tərəfindən qəbul ediləcəyi təqdirdə mümkün olduğunu dərk edərək bir sıra təkliflərlə çıxış edirlər. Bu təkliflər, Mülki Məcəllənin 903.6-cı maddənin ləğvini, 900.1.6, 903.5 və 935.1.9-cu maddələrinin yeni redaksiyada verilməsini, həmçinin bu Məcəlləyə 935.1.8-1-ci maddənin və 935-ci maddəyə “Qeyd” hissəsinin əlavə olunmasını əhatə edir. Sözügedən təkliflər məqalədəki hüquqi təhlillər vasitəsilə konseptual baxımdan əsaslandırılır.

Açar sözlər: sığorta hüququ, sığorta münasibətləri, sığorta müqaviləsi, sığorta təminatı, sığorta haqqı, sığorta ödənişi, de lege lata, de lege ferenda.

I. Giriş

Sığorta haqqının vaxtında ödənilməsi sığorta münasibətlərinin qurulması və davam etdirilməsi üçün mühüm rola malikdir. Deməli, sığorta haqqı həm sığorta müqaviləsinin qurucu ünsürlərindən, həm də sığortaçının maliyyə dayanıqlığının qorunmasına xidmət edən faktorlardan biri kimi başa düşülməlidir.

Sığorta haqqının vaxtında ödənilməsi sığortalının sığorta müqaviləsindən irəli gələn əsas öhdəliyidir [13]. Bunun üçün Mülki Məcəllənin 883.1-ci maddəsində sığorta müqaviləsinə verilən anlayışa nəzər yetirmək kifayətdir: “Sığorta müqaviləsi sığortalının müvafiq sığorta haqqı ödəməsi müqabilində sığorta obyektinin məruz qala biləcəyi risklərlə bağlı itkilərin, dəyən zərərin əvəzinin və ya razılaşıdırılan pul məbləğinin müəyyən bir hadisənin baş verməsi əsasında ödənilməsinin sığortaçı tərəfindən öhdəlik kimi götürülməsi şərtlərinin təsbit edildiyi razılaşmadır”. Qalan digər öhdəliklər (sığorta riskinin artması barədə məlumat vermə, sığorta hadisəsi barədə məlumatlandırma və s.) isə müqavilə münasibətlərinin qurulduğu andan sonra yaranması ehtimal olunan öhdəliklərdir. Həqiqətən də, sığorta münasibətlərində sığorta riskinin artacağı, yaxud sığorta hadisəsinin baş verəcəyi həmişə və hər zaman qeyri-müəyyən olaraq qalır, lakin sığorta haqqının tam və vaxtında ödənilməli olması münasibətlərin qurulduğu andan var olan bir öhdəlikdir.

Sığorta haqqının ödənilmə qaydası birdəfəlik (tam) və ya hissəvi (hissə-hissə) formada nəzərdə tutula bilər. Hər bir halda sığorta haqqının ödənilmə qaydası sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmalıdır [2, mad. 900.1.6]. İcbari sığorta növlərində isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, icbari sığorta haqqının sığortaçıya yalnız nağdsız hesablaşma yolu ilə birdəfəlik ödənilə biləcəyi “İcbari sığortalılar haqqında” Qanunun bilavasitə 11.1-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Könüllü sığorta üzrə

¹ Tələbə / Bakı Dövlət Universiteti / email: valiyev.nicat.xayyam@bsu.edu.az

² Tələbə / Bakı Dövlət Universiteti / email: ravan.babayev.mehman@bsu.edu.az

sığorta müqaviləsində isə sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi razılaşıdırıla bilər. Bu imkan Mülki Məcəllənin 903.3-cü maddəsində təsbit edilsə də, mahiyyət etibarilə bu Məcəllənin 432.1-ci maddəsindən gəlir: “*Əgər kreditor razıdırsa, borclu öhdəliyi hissə-hissə icra edə bilər (öhdəliyin hissə-hissə icrası)*”. Sığorta haqqının ödənilməsinin hissəvi forması nəzərdə tutulduğu halda ilkin və növbəti sığorta haqlarının vaxtında ödənilib-ödənilməməsi fərqli hüquqi nəticələr doğurur.

II. Sığorta haqqının və ya onun ilk hissəsinin ödənilməməsi

Sığorta haqqına sığorta münasibətlərinin qurucu ünsürü kimi Mülki Məcəllənin 903.4-cü maddəsində qiymət verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, “*müqavilədə başqa cür nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta müqaviləsi sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsindən sonra qüvvəyə minir*”. Bu isə o mənaya gəlir ki, tərəflər mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi prinsipinə müvafiq olaraq ayrı razılaşmaya gəlmədikləri təqdirdə sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulduqda onun ilk hissəsi, birdəfəlik ödənilməsi nəzərdə tutulduqda isə bütöv hissəsi ödənilməyə kimi sığorta müqaviləsi qüvvəyə minmir.

Bənzər tənzimləməyə xarici ölkələrin qanunvericiliyində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Qazaxıstanın Mülki Məcəlləsinin 827.1-ci maddəsinə görə, “*əgər müqavilədə və ya Qazaxıstan Respublikasının qanunvericilik aktlarında başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, sığorta müqaviləsi sığortalı sığorta haqqını ödədiyi andan, hissə-hissə ödənildikdə isə ilk sığorta haqqı ödənildiyi andan qüvvəyə minir və tərəflər üçün məcburidir*” [3]. Bununla yanaşı, Latviyanın “Sığorta müqaviləsi haqqında” Qanununun 13.1-ci maddəsinə görə, “*sığorta müqaviləsi, sığorta müqaviləsində sığorta təminatının müddətinin ilk günündən qüvvəyə minir, lakin bu, yalnız sığorta haqqı və ya onun ilk hissəsi tam şəkildə ödənildikdən sonra baş verir*” [8]. Göründüyü kimi, sığorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsinin sığorta haqqının və ya onun razılaşdırılmış ilk hissəsinin ödənilməsi ilə şərtləndirilməsi beynəlxalq sığorta praktikasına da uyğundur.

Mülki Məcəllənin 903.6-cı maddəsində isə sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulduqda ilk hissəsinin, birdəfəlik ödənilməsi nəzərdə tutulduqda isə tam hissəsinin ödənilə biləcəyi maksimal müddət nəzərdə tutulur: “*Hər bir halda sığorta haqqı və ya onun razılaşdırılmış ilk hissəsi sığorta müqaviləsi bağlandığı gündən 1 aydan gec olmayaraq ödənilməlidir*”. Lakin belə bir tənzimləmənin mövcudluğu, əvvəla, mülki qanunvericiliyin təməlini təşkil edən tərəflərin iradə sərbəstliyi prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etməklə sığortalının hüquqi vəziyyətini əsassız yerə pisləşdirmiş olur. Belə ki, sığortaçı hətta sığorta müqaviləsində sığorta haqqının və ya onun ilk hissəsinin 1 ay ərzində deyil, nisbətən daha uzun müddətə ödənilə biləcəyi imkanını nəzərdə tutmaq istəsə belə, Mülki Məcəllənin 903.6-cı maddəsinin mövcud redaksiyasında bu, mümkün deyil. Digər tərəfdən maddənin məqsədi zahirən sığortalını sığorta haqqını və ya onun ilk hissəsini vaxtında ödəməyə təşviq etmək kimi görünərsə də, nəzərə alınmalı idi ki, sığortaçı hər bir halda sığorta haqqının mümkün qədər tez ödənilməsində maraqlı olduğu üçün bu müddəti sığortalıya da uyğun olması şərtlə özünə sərf edən zaman kəsimində müəyyən edəcək. Bununla yanaşı, sığorta haqqının müddətinə dair şərtin göstərilməli olması Mülki Məcəllənin 902.1.6-cı maddəsində sığorta şəhadətnaməsinin məzmununa münasibətdə nəzərdə tutulsa da, bu Məcəllənin 900.1.6-cı maddəsində sığorta müqaviləsinin məzmununa münasibətdə nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə maddələr arasında uyğunsuzluğa səbəb olur. Çünki sığorta şəhadətnaməsi sığorta müqaviləsinin bağlanması faktını təsdiq edən sənəd [2, mad. 901.1], həmçinin sığorta müqaviləsinin bağlanma formalarından biri kimi çıxış etməklə [2, mad. 899.1.2] mahiyyət və tərkib etibarilə sığorta müqaviləsindən fərqləndirilməməlidir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Mülki Məcəllənin 903.6-cı maddəsinin ləğv edilməsinin, 900.1.6-cı maddəsinin isə aşağıdakı redaktədə verilməsinin tərəfdarıyıq:

900.1.6. sığorta haqqının ümumi və hər bir sığorta predmeti üzrə məbləği və, ödənilməsi qaydası və müddəti;

Sığorta haqqına sığorta münasibətlərinin qurucu ünsürü kimi həmçinin Mülki Məcəllənin 906.1-ci maddəsində qiymət verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, “*icbari sığorta qanunlarında və ya könüllü sığorta müqaviləsində başqa cür nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsi halında, sığorta təminatının müddəti sığorta müqaviləsinin bağlandığı gün saat iyirmi*

dördüncü başlanır... Göründüyü kimi, qanunverici ümumi qayda olaraq sığorta təminatının qüvvəyə minməsinə sığorta haqqının tam və ya ilk hissəsinin ödənilməsi halı ilə bağlayır. Sığorta haqqının tam və ya ilk hissəsinin ödənilməsinin hüquqi əhəmiyyətinə, həmçinin Türkiyə qanunvericiliyində rast gəlinir. Belə ki, Türk Ticarət Qanununun 1421-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, *başqa cür razılaşıdırılmadıqda, sığortaçının məsuliyyəti (sığorta riskini daşımaq öhdəliyi – müəlliflər) sığorta haqqının və ya ilk hissəsinin ödənilməsi ilə başlayır* [14]. Bu maddənin tələbi baxımından ümumi qayda olaraq sığortaçının təminat vermə öhdəliyi ilk sığorta haqqı ödənilməyi müddətcə başlamır. Belə bir qaydanın gətirilməsinə əsas səbəb sığortaçının risk daşımının, prinsip etibarilə, ən azından ilk sığorta haqqının ödənilməsindən sonra başlaması, daha dəqiq ifadə etməyə çalışsaq, ikitərəfli öhdəlik münasibətlərində bir tərəfin öhdəlik daşması üçün qarşı tərəfin öz öhdəliyini qismən də olsa, yerinə yetirməli olması ilə bağlıdır [1].

Belə olduqda, aydınlıq gətirilməli olan məqam sığorta haqqının və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsinin ödənilmə müddəti hələ bitmədiyi dönmədə sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə sığortaçının sığorta ödənişi etmək öhdəliyinin olub-olmamasıdır. Məsələn, fərz edək ki, “A” adlı şəxs peşə məsuliyyətini sığorta etdirmək məqsədilə “B” adlı sığorta şirkəti ilə 1 iyul 2025-ci il tarixində 6 aylıq müddətə, sığorta haqqının hər 1 aydan bir ödənilməsinə nəzərdə tutan sığorta müqaviləsi bağlayır. Müqaviləyə əsasən, sığorta haqqının ilk hissəsinə avqustun 1-ə kimi ödəməli olan “A”, iyulun 20-də peşəkar fəaliyyəti zamanı yol verdiyi diqqətsizlik üzündən “C” adlı şəxsə 500 manat məbləğində zərər vurur. Belə olduğu təqdirdə “A” sığorta hadisəsi barədə sığortaçıya sığorta tələbi ünvanladığı halda sığorta ödənişi verilməlidir? Məsələyə qüvvədə olan mülki qanunvericilik müstəvisindən yanaşdıqda aydın olur ki, bu zaman ümumi qayda olaraq sığorta müqaviləsi və sığorta təminatı hələ qüvvəyə minmədiyindən sığortaçı sığorta ödənişi etmək öhdəliyi daşmır. Bu öhdəlik yalnız o halda yaranır ki, “A”, sığorta hadisəsi baş verdikdən sonra sığorta haqqının ilk hissəsinə ödəsin.

Bununla belə, praktikada sığorta haqqının və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsinin ödənilməsində gecikmələr müxtəlif səbəblərlə baş verə bilər ki, bu hallarda sığortalının təqsiri olmaya da bilər. Məsələn, sığortaçı tərəfindən yanlış bank rekvizitinin verilməsi, maliyyə əməliyyatlarının bank tərəfindən səhv icra olunması və ya texniki sistem xətalaları sığortalının məsuliyyətinə aid edilə bilməz. Bu cür hallarda sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığortaçının sığorta ödənişindən imtina etməsi sığortalının qanuni maraqlarına zərər yetirə bilər. Əgər ödəniş hərəkəti hansısa səbəbdən uğursuz olarsa, sığortalı sığorta haqqını yenidən ödəməlidir, çünki pulun çatdırılmasındakı risk ona aiddir. Amma bu onun sığorta haqqını vaxtında ödəməsi faktını dəyişdirmir. Buna görə də sığorta ödənişindən bu əsasla imtinaya yol verilmir [10].

Məsələn, fərz edək ki, “D” adlı şəxs avtomobilini sığortalamaq üçün “E” sığorta şirkəti ilə 1 sentyabr 2025-ci il tarixində bir illik tam sığorta müqaviləsi bağlayır. Müqavilədə sığorta haqqının hər bir aydan bir, ayda bir dəfə ödənilməsi nəzərdə tutulur. “D”, sığorta haqqının ilk hissəsinə sentyabrın 5-də yanlış bank rekvizitlərinin verilməsi səbəbilə ödəyə bilmir. Sentyabrın 6-da isə sığorta hadisəsi baş verir: avtomobil qəza nəticəsində zərər görür. Sığortalı sığorta ödənişinin verilməsi məqsədilə sığortaçıya qarşı sığorta tələbi irəli sürür, lakin sığorta haqqının hələ ödənilməmiş olması əsaslı ilə sığorta ödənişindən imtina edilir. Bu halda, əgər sığortaçının yanlış rekvizit təqdim etdiyi sığortalı tərəfindən sübuta yetirilərsə, sığortaçının sığorta ödənişindən bu əsasla imtina etməsi sığorta hüququnun mahiyyəti və ədalətlik prinsipi baxımından yolverilməzdir. Lakin bu məsələ sığorta qanunvericiliyi ilə açıq şəkildə tənzimlənmədiyi üçün yalnız ümumi mahiyyət və prinsiplər vasitəsilə əsaslandırılmaya gedilməsi konkret mübahisə halında fərqli fikirlərə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, qanun hər kəs üçün açıq və aydın olan elə bir tənzimləmə aparmalıdır ki, həm potensial mübahisə hallarına yol verilməsin, həm də müvafiq hüquq norması ilə eyni cür tətbiq edilə bilən ümumi qayda müəyyən edilsin. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Mülki Məcəlləyə aşağıdakı redaktədə 935.1.8-1-ci maddənin, həmçinin 935-ci maddənin sonuna “Qeyd” hissəsinin əlavə edilməsini təklif edirik:

935.1.8-1. sığorta haqqı və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənilməsi müddəti başa çatdıqdan sonra sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta haqqı və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsi ödənilməmiş olduqda;

Qeyd: Sığortalı sığorta haqqı və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddət ərzində ödənilməməsində təqsirli olmadığını sübuta yetirərsə, sığortaçı bu Məcəllənin 935.1.8-1-ci maddəsinə istinad edə bilməz.

III. Sığorta haqqının növbəti hər hansı bir hissəsinin ödənilməməsi

Sığorta haqqı həm də sığorta münasibətlərinin davam etdirilməsində əsas ünsürlərdən biridir. Belə ki, könüllü sığorta müqaviləsi ilə sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutularsa, sığorta münasibətlərinin davam etdirilə bilməsi üçün sığorta haqqının növbəti hissələri vaxtında ödənilməlidir. Əks halda sığorta hadisəsi baş verdikdə qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində sığortaçı sığorta ödənişinin verilməsindən imtina edə bilər. Məsələn daha dərinlən analiz etmək və təkmilləşdirilməsi zəruri olan məqamları üzə çıxarmaq üçün Mülki Məcəllənin 903.5-ci və 935.1.9-cu maddələrinə nəzər salacağıq. Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsinə əsasən, “sığorta haqqı və ya onun hissəsi vaxtında ödənilmədikdə sığortaçı onun ödənilməsi üçün bu Məcəllənin 903.6-cı maddəsinin tələbini nəzərə alaraq yazılı surətdə 15 gündək müddət müəyyən edə bilər”. Mülki Məcəllənin 903.6-cı maddəsində isə qeyd edilir ki, “hər bir halda sığorta haqqı və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsi sığorta müqaviləsi bağlandığı gündən 1 aydan gec olmayaraq ödənilməlidir”. Bu isə o anlama gəlir ki, əlavə müddət yalnız sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün müəyyən edilə bilər.

Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsindən aydın olur ki, sığortaçının üzərinə sığorta haqqının və ya onun hissəsinin ödənilməsi gecikdirildiyi halda əlavə müddətin verilməsi vəzifəsi qoyulmur. Bu, sığortaçının tamamilə öz ixtiyarında olan bir məsələdir. Eyni mövqe Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının İddiaçı Ələsfər oğlunun cavabdeh "xxxx" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə qarşı iş üzrə qəbul etdiyi qərar da öz əksini tapmışdır: “...Əlavə olaraq məhkəmə kollegiyası bildirir ki, kassatorun da qeyd etdiyi kimi, Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsi imperativ qaydada sığortaçının üzərinə öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün sığortalıya 15 gündək müddət müəyyən etmək vəzifəsi qoymur və qeyd edilən hal yalnız hüquq subyektinə (sığortaçıya) diskresion səlahiyyət, yəni öz istəyi ilə hərəkət etmək imkanı verir...” [12]. Belə bir imkan, həm də Mülki Məcəllənin 443.5-ci maddəsindən irəli gəlir: “Borclu icranı gecikdirdikdə kreditor ona öhdəliyin icrası üçün zəruri vaxt təyin edə bilər. Əgər borclu öhdəliyi bu müddətdə də icra etməzsə, kreditor öhdəliyin icrası əvəzinə zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər”. Əlavə müddətin təyin edilməsi sığortaçının hələ də sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödəniləcəyi düşüncəsi ilə hərəkət etdiyini göstərir. Sığortaçı bir tərəfdən anlayır ki, əlavə müddət ərzində də sığorta hadisəsi baş verə bilər. Lakin bu ehtimal sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilmə ehtimalından daha azdır. Çünki sığorta hadisəsinin baş vermə ehtimalı təsadüfdən, sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi isə zərurətdən irəli gəlir. Sığortalının bu zərurəti (öhdəliyini icra etməli olmasını) dərk etdiyinə dair sığortaçıda yetəri qədər inam yaranarsa, sığortaçı iqtisadi mənafeyini təmin etmək məqsədilə əlavə müddət təyin etmək istəyəcək.

Lakin problem sığortaçının sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün əlavə müddət müəyyən etməsində deyil: Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsindən göründüyü kimi, sığortaçı sığorta haqqının növbəti hissəsi vaxtında ödənilmədikdə maksimum 15 gündək əlavə müddət müəyyən edə bilər. Maddənin bu şəkildə ifadə olunması onu göstərir ki, sığortaçı hətta 15 gündən daha çox əlavə müddət təyin etmək istəsə belə, Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsinin mövcud redaksiyası baxımından bu, mümkün deyil. Halbuki belə bir məhdudlaşdırıcı tənzimləmənin aparılmasında hər hansı bir məqsəd nəzərə çarpmır. Əlavə müddətin maksimal həddə məhdudlaşdırılması bir sıra xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübələrinə də uyğun gəlmir. Belə ki, beynəlxalq təcrübədə məqsəduyğun yanaşma kimi belə bir model qəbul edilmişdir ki, sığortalıya ödəniş üçün verilən möhlətin maksimal yox, minimal həddi qanunla müəyyən olunur: Bu həddən az müddət sığortaçı tərəfindən seçilə bilməz, qanunda göstərilən minimumdan yuxarı müddət isə sığortaçının ixtiyarına buraxılır. Məsələn, Latviyanın “Sığorta müqaviləsi haqqında” Qanununun 26.2-ci maddəsinə əsasən, bu müddət ən azı 15 gün, ən çoxu isə 6 ay ola bilər [8]. Almaniyanın “Sığorta müqaviləsi haqqında” Qanununun § 38-ə görə isə, bu müddətin minimumu iki həftədir [6] və sığortaçı bu həddən daha az müddət müəyyən edə bilməz.

Mülki Məcəllənin 903.5-ci maddəsi təkcə özlüyündə deyil, həmçinin bu Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsi ilə əlaqəli şərh edildikdə də sual doğurur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsi sığorta ödənişindən imtina əsası kimi sığorta haqqının növbəti hissəsi vaxtında ödənilmədikdə sığorta hadisəsinin baş verməsi halını iki fərqli formada tənzimləyir. Birinci tənzimləmə forması sığortaçının sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün əlavə müddət təyin etmədiyi halla bağlıdır. Belə ki, sığorta haqqının növbəti hər hansı bir hissəsinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənilməsi müddəti başa çatdıqdan 15 gün sonra sığorta hadisəsinin baş verməsi halında sığorta haqqının müvafiq hissəsi ödənilməmiş olduqda, sığortaçı sığorta ödənişindən imtina edir. Qeyd edilən normanın daha aydın başa düşülməsi üçün belə bir misala diqqət edək: Fərz edək ki, “A” adlı şəxs öz avtomobilini qəza hallarından kasko sığorta etdirmək məqsədilə sentyabrın 1-də 2 illik müddətə “B” sığorta şirkəti ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Müqavilə şərtlərinə görə, sığorta haqqı hər üç aydan bir, 50 AZN məbləğində ödənilməlidir. Sığorta haqqının növbəti hissəsini martın 1-dək ödəməli olan “A”, artıq martın 10-u olsa da, sığorta haqqını hələ də ödəməmişdir. Səhəri gün “C” öz mülkiyyətində olan avtonəqliyyat vasitəsini idarə edərkən sürət həddini aşaraq “A”nın avtomobili ilə toqquşur. “A”, öz sığortaçısına qarşı sığorta tələbi ilə çıxış etsə, Mülki Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsi baxımından sığortaçı “sığorta haqqının növbəti hissəsini vaxtında ödəmədiyiniz üçün sizə sığorta ödənişi verilə bilməz” əsası ilə sığorta ödənişini verməkdən imtina edə bilməyəcək. Çünki sığorta hadisəsinin baş verdiyi anda sığorta haqqının gecikdirildiyi vaxtdan 15 gündən artıq müddət keçməmişdir. “Sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə artıq sığortaçının sığorta ödənişini etmək öhdəliyi yaranır. Bu halda sığortalının sığorta haqqını ödəməsinə hər hansı hüquqi və ya faktiki ehtiyac qalmır. Belə ki, Mülki Məcəllənin 929-cu maddəsinə görə, sığorta ödənişinin ödənilməsi zamanı sığortaçı sığorta ödənişi məbləğindən sığortalının ona ödəməli olduğu, vaxtı çatmış və ya gecikdirilmiş sığorta haqqı məbləğini tutmaq hüququna malikdir” [11]. Göründüyü kimi, qanunvericinin 15 günlük sərhəd müəyyən etməkdə əsas məqsədi sığortaçının sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilmə müddəti başa çatan kimi sığorta ödənişinin verilməsindən yayınmasının qarşısını almaq olmuşdur.

Lakin belə bir tənzimləmənin mövcud olduğu şəraitdə Mülki Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsində sərgilənən ikinci yanaşma sığorta qanunvericiliyində əsas götürülən sığortalıların qorunması məqsədinə yaddır. Belə ki, bir tərəfdən Mülki Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsi ilə sığortaçı sığortalı üçün hər hansı müddət müəyyən etmədikdə 15 gün ərzində sığorta təminatı qüvvədə saxlanılır, digər tərəfdən isə sığortaçıya imkan verilir ki, sığortaçı qanunla sığortalıya verilən 15 günlük müddət tətbiq edilmədən özü 15 gündən daha az müddət müəyyən edə bilsin. Yəni sığortaçı istəsə, sığorta haqqının və ya onun növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün sığortalıya hətta 1 saatlıq müddət belə verə bilər. Mülki Məcəllənin 935.1.9-cu maddəsindən gələn ikinci yanaşmaya görə, sığortaçı əlavə müddət müəyyən etdiyi halda həmin müddətin başa çatmasından 3 gün sonraya qədər sığorta təminatı qüvvədə qalır. Zahirən sığortaçının sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün əlavə müddət təyin etməsi sığortalının hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran amil kimi görünsə də, mahiyyətə vardıda bunun əksinə daha neqativ nəticələrə yol açmağa görünür. Bu isə o deməkdir ki, sığortaçının sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün təyin etdiyi əlavə müddət 12 gündən az olarsa, sığortalının hüquqi vəziyyəti, sığorta haqqının növbəti hissəsini vaxtında ödəmədiyi üçün heç bir əlavə müddət verilməyən sığortalının hüquqi vəziyyətindən ağır olacaqdır. Fərz edək ki, sığorta haqqının növbəti hissəsini mayın 5-də ödəməli olsa da, ödəməyən “A”ya sığortaçı tərəfindən bu məqsədlə 3 günlük əlavə müddət verilir. Mayın 8-i də sığorta haqqının növbəti hissəsini ödəməyən “A”, qanunun tələbinə görə mayın 11-ə kimi sığorta hadisəsi baş versə, sığorta tələbi ilə çıxış edərək sığorta ödənişi almaq hüququna malikdir. Lakin sığortaçı sığorta haqqının növbəti hissəsinin ödənilməsi üçün heç bir əlavə müddət təyin etməzsə, bu zaman “A”nın mayın 20-ə kimi sığorta hadisəsi baş verdiyi halda sığorta tələbi ilə çıxış edərək sığorta ödənişi almaq hüququ olacaq. Göründüyü kimi, qanunverici bu vəziyyətdə məqsədəuyğun tənzimləmə aparmamışdır. Çünki sığorta hüquq münasibətlərində tənzimləmənin kökündə yanaşma olaraq sığortalıların sığortaçılarla müqayisədə xüsusi qorunması dayanır. Belə ki, sığorta hüquq sistemində sığortalının xüsusi qorunması sığortaçılarla sığortalılar arasında mövcud olan bərabərsizlikdən qaynaqlanan bir çox struktur və hüquqi amillərlə əsaslandırılır. Sığortalının xüsusi qorunmasının əsaslı izahı, sığorta şirkətləri ilə sığortalılar arasındakı dərin informasiya

assimetriyasında özünü göstərir. Sığortaçı sığorta məhsullarını daha dərindən bildiyi üçün sığortalı ilə müqayisədə üstünlüyə malikdir. Çünki sığortalı, adətən, sığorta məhsullarını ya tanımır, ya da mürəkkəb sığorta məhsullarını və onların nəticələrini tam dərk etməkdə çətinlik çəkir [5]. “Xüsusilə, çox vaxt lazımı məlumatlarla təmin olunmayan sığortalının tələblərinin yerinə yetirilməməsi təhlükəsi mövcuddur. Bu səbəbdən dövlət sığortalıların birbaşa sığorta şirkətlərinə qarşı qanuni maraqlarını qoruyan normalar qəbul etmişdir” [7]. Cari tənzimləmə isə sistem xarakterli tipik sui-istifadə amillərinə yol açır. Belə ki, sistem xarakterli tipik sui-istifadə amilləri normativ hüquqi aktın ayrı-ayrı normalarını deyil, onun bütün mətninin sistemli təhlili nəticəsində aşkar edilə bilən tipik sui-istifadə amillərini özündə ehtiva edir [4, mad. 66.1]. Buna misal olaraq indiki halda olduğu kimi normativ hüquqi aktın normalarının həmin aktın bəyan edilmiş məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi göstərilə bilər [4, mad. 66.3]. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Mülki Məcəllənin 903.5-ci və 935.1.9-cu maddələrinə aşağıdakı redaktədə dəyişikliklər edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

903.5. sığorta haqqı və ya onun hissəsi vaxtında ödənilmədikdə sığortaçı onun ödənilməsi üçün ~~bu Məcəllənin 903.6-cı maddəsinin tələbini nəzərə alaraq yazılı və ya elektron surətdə qaydada 15 gündə~~ ən azı 15 gün müddət müəyyən edə bilər.

935.1.9. sığorta haqqının növbəti hər hansı bir hissəsinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənilməsi müddəti başa çatdıqdan 15 gün sonra, bu Məcəllənin 903.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda isə sığortaçının müəyyən etdiyi müddətin başa çatmasından ~~3 gün~~ sonra sığorta hadisəsinin baş verməsi halında sığorta haqqının müvafiq hissəsi ödənilməmiş olduqda;

IV. Nəticə

Sığorta haqqının vaxtında ödənilməsi həm sığorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsi, həm də sığorta münasibətlərinin davam etdirilməsi üçün əsas şərtlərdəndir. Araşdırmadan göründü ki, mövcud qanunvericilik (“de lege lata”) bu məsələdə bəzi hallarda sığortalının maraqlarını lazımı səviyyədə qorumur və sığortaçı ilə sığortalı arasındakı balans pozur. Xüsusilə Mülki Məcəllənin 903.5-ci, 903.6-cı və 935.1.9-cu maddələrinin tətbiqi praktikasında sığortalının hüquqi vəziyyətini ağırlaşdıran boşluqlar və ziddiyyətlər özünü göstərir. Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili göstərir ki, inkişaf etmiş sığorta hüququ sistemlərində sığortalının qorunması xüsusi önəm kəsb edir və ödəniş müddətləri üzrə tənzimləmələr daha elastikdir. Bu baxımdan, Azərbaycan qanunvericiliyində də oxşar mexanizmlərin tətbiqi məqsədəuyğun olardı. “De lege ferenda” yanaşma çərçivəsində müəlliflər tərəfindən təklif olunan dəyişikliklər – 903.6-cı maddənin ləğvi, 900.1.6, 903.5 və 935.1.9-cu maddələrin yeni redaksiyada verilməsi, həmçinin 935.1.8-1-ci maddənin və 935-ci maddəyə “Qeyd” hissəsinin əlavə olunması qanunvericilikdəki uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına, sığortalıların daha ədalətli şəkildə qorunmasına və sığorta münasibətlərinin daha dayanıqlı şəkildə inkişafına xidmət edə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aral Eldeleyoğlu, İ.A. The debt of premium payment of the policyholder under the Turkish Commercial Code No. 6102. *Istanb. Commer. Univ. J. Soc. Sci.*, V.11, N.22, 2012. P. 213 (in Turkish).
2. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 1999, URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 25.05.2025).
3. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part), 1999, Art. 827.1 (in Kazakh).
4. Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan on Normative Legal Acts, 2010, URL: <https://e-qanun.az/framework/21300> (last access: 26.05.2025).
5. Fachschaft Jus, University of Lucerne. Summary of Private Insurance Law. Lucerne, 2022. P. 21 (in German).
6. Insurance Contract Act (VVG), 2007, Art. 38 (in German).
7. Korinek, S. Insurance Supervision Law. Vienna, University of Vienna, 2022. P. 3 (in German).
8. Law on the Insurance Contract, 2002, (in Latvian).

9. Oguzman, B. Civil Law. Istanbul, Beta Publishing, 2019. 25th Edition. P. 3 (in Turkish).
10. Schimikowski. Insurance Contract Law. 7th revised edition. Munich, 2024. P. 244 (in German).
11. The Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on verifying the compliance of the decision of the Commercial Board of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated 9 February 2021 in the case of the complaint of “AG Global Logistic” LLC with the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan, 2021.
12. The Judgement No. 2(102)-3694/2024 of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 2024.
13. Topsoy, F. The non-payment of insurance premiums and the insurer’s release from liability towards the ship mortgagee. *Inönü Univ. Law Rev., Spec. Issue, V.1, 2015. P. 31 (in Turkish).*
14. Turkish Commercial Code, 2011, Art. 1421(1) (in Turkish).

LEGAL CONSEQUENCES OF NON-PAYMENT OF INSURANCE PREMIUMS ON TIME: A VIEW FROM DE LEGE LATA AND DE LEGE FERENDA PERSPECTIVES

NIJAT VALIYEV¹, RAVAN BABAYEV²

Abstract

The article highlights the role and importance of the timely payment of insurance premiums within insurance relations. It also distinguishes between two forms of legal consequences arising from the non-payment of insurance premiums on time: first, the legal consequences that occur when the insurance event takes place while the premium has not been paid in due time; and second, the legal consequences that arise when the insurance event does not occur under the same circumstances. The article further emphasizes that, in regulating these relations, the legislator has, in certain cases, failed to adhere to the fundamental principles of civil law as well as to approaches aimed at the protection of policyholders, and has not taken into account advanced foreign practices. This has led to contradictory regulations and, in some instances, insufficient protection of the legitimate interests of policyholders. For this reason, the article analyzes insurance legislation both from the perspective of de lege lata (the analysis of the existing legislation which either insufficiently or not at all meets the current needs) and de lege ferenda (the presentation of proposals aimed at establishing the desired and necessary regulation). Nevertheless, the authors acknowledge that the binding legal effect of de lege ferenda is only possible if adopted by the legislator, and therefore put forward a number of proposals. These proposals include the repeal of Article 903.6 of the Civil Code, the revision of Articles 900.1.6, 903.5, and 935.1.9 in a new version, as well as the introduction of a new Article 935.1.8-1 and the addition of a “Note” section to Article 935 of the same Code. The proposals in question are conceptually substantiated through the legal analyses provided in the article.

Keywords: *insurance law, insurance relations, insurance contract, insurance coverage, insurance premium, insurance payment, de lege lata, de lege ferenda.*

---

¹ Student / Baku State University / email: valiyev.nicat.xayyam@bsu.edu.az

² Student / Baku State University / email: ravan.babayev.mehman@bsu.edu.az

ПРАВОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ НЕСВОЕВРЕМЕННОЙ УПЛАТЫ СТРАХОВОЙ ПРЕМИИ: ВЗГЛЯД С ПОЗИЦИЙ DE LEGE LATA И DE LEGE FERENDA

НИДЖАТ ВАЛИЕВ¹, РАВАН БАБАЕВ²

Резюме

В статье подчеркивается роль и значение своевременной уплаты страховой премии в страховых правоотношениях. Также разграничиваются две формы правовых последствий, возникающих при несвоевременной уплате страховой премии: во-первых, правовые последствия, возникающие в случае наступления страхового события при неуплаченной в срок премии; во-вторых, правовые последствия, возникающие в случае ненаступления страхового события при тех же обстоятельствах. Далее в статье отмечается, что законодатель при регулировании данных отношений в ряде случаев не придерживался основополагающих принципов гражданского законодательства, а также подходов, направленных на защиту страхователей, и не учитывал передовую зарубежную практику. Это привело к противоречивому регулированию и, в отдельных случаях, к недостаточной защите законных интересов страхователей. По этой причине в статье страховое законодательство анализируется как с точки зрения de lege lata (анализ действующего законодательства, в достаточной или вовсе в недостаточной мере отвечающего потребностям), так и с точки зрения de lege ferenda (выдвижение предложений о проведении желаемого и необходимого регулирования). Однако авторы статьи сознают, что обязательная юридическая сила de lege ferenda возможна лишь в случае его принятия законодателем, и поэтому выдвигают ряд предложений. К числу данных предложений относятся: отмена статьи 903.6 Гражданского кодекса, изложение в новой редакции статей 900.1.6, 903.5 и 935.1.9, а также включение в Кодекс статьи 935.1.8-1 и добавление к статье 935 «Примечания». Указанные предложения концептуально обосновываются посредством проведенного в статье правового анализа.

***Ключевые слова:** страховое право, страховые отношения, договор страхования, страховое покрытие, страховая премия, страховая выплата, de lege lata, de lege ferenda.*

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.05.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Студент / Бакинский государственный университет / email: valiye.nicat.xayyam@bsu.edu.az

² Студент / Бакинский государственный университет / email: ravan.babayev.mehman@bsu.edu.az

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİNİNİN
PLENUMUNUN QƏRARLARI**

1. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144, 199, 214, 214-1, 214-3, 215, 228, 229, 274, 278 və 283-1-ci maddələrinin “Qeyd” hissələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 12.05.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

2. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I və II hissələri və 62-ci maddəsi baxımından “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 41 və 76-cı maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 128.1-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 16.05.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

3. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 4.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “qanunla qorunan maraq” anlayışının şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 23.05.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

4. “Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 32.2.2-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 93-cü maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsi ilə bağlı Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin müraciətinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 10.06.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

5. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 144, 146, 329, 675 və 700-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsi ilə bağlı müraciətinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 11.06.2025-ci il tarixli Qərarıdır.

Daha ətraflı məlumat üçün:

6. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 372 və 384-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 12.06.2025-ci il tarixli Qərarıdır.

Daha ətraflı məlumat üçün:

7. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 359.1-ci maddəsinin “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 45-ci maddəsinin ikinci hissəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsi barədə Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin müraciətinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 13.06.2025-ci il tarixli Qərarıdır.

Daha ətraflı məlumat üçün:

8. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60 və 129-cü maddələrinin I hissələri baxımından Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 232-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 17.06.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

9. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsi baxımından Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 509.1-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 520.7-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 18.06.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

10. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı mad. baxımından müqavilə öhdəlikləri üzrə iddia müddətinin axımının başlanması anına münasibətdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 377-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 19.06.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

11. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin I hissəsinin və 29-cu maddəsinin I və II hissələrinin tələbləri baxımından Mülki Məcəllənin 329, 340.2 və 661-ci maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 20.06.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ALİ MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN QƏRARLARI

1. “Müttəhimin müdafiə hüququnu təmin edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında” 1994-cü il 2 dekabr tarixli 6 nömrəli və “Cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsin iştirakını tənzimləyən qanunların tətbiqi haqqında” 1996-cı il 27 dekabr tarixli 5 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun qərarlarının qüvvədən düşmüş hesab edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 04.07.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

2. “Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslər üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün məhkəmələr tərəfindən təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 04.07.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

3. “İnzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə qaydasında tətbiq edilən müvəqqəti xarakterli müdafiə tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 2023-cü il 4 oktyabr tarixli 14 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 04.07.2025-ci il tarixli Qərarı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası 2025-ci ildə (iyun – avqust ayları)

1. “İnsan Hüquqları Aylığı” çərçivəsində vəkillərə ixtisasartırma təlimləri keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyasının birgə əməkdaşlığı ilə “İnsan Hüquqları Aylığı” çərçivəsində vəkillərə növbəti ixtisasartırma təlimləri keçirilib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

2. Ədliyyə Akademiyasında vəkilliyə namizədlərin icbari təlimi başlayıb.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycanda vəkillərin sayının artırılması və vəkillik institutunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyələri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası tərəfindən üzvlüyə qəbul prosesi ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirilir. Bu çərçivədə tam şəffaflıq və obyektivlik prinsipləri əsasında ixtisas imtahanlarının təşkili təmin olunub.

İyunun 11-də isə yazılı və şifahi mərhələlərdə uğur qazanmış 88 vəkilliyə namizəd üçün Ədliyyə Akademiyasında icbari təlimi başlayıb.

Daha ətraflı məlumat üçün:

3. Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının rəhbərliyi növbəti vətəndaş qəbulu keçirib.

İyunun 13-də Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirovun rəhbərliyi ilə növbəti vətəndaş qəbulu keçirilib.

Vəkillər Kollegiyasının binasında Bakı şəhəri və respublikanın bölgələrindən qəbula gələn vətəndaşların keyfiyyətli hüquqi yardımla bağlı müraciətləri dinlənilib, hər biri qeydiyyatda alınıb.

Daha ətraflı məlumat üçün:

4. “Konstitusiya və Suverenlik İli” və “İnsan Hüquqları Aylığı” çərçivəsində Şamaxıda vətəndaşlara pulsuz hüquqi yardım göstərilib.

“Konstitusiya və Suverenlik İli”, “İnsan Hüquqları Aylığı” və Milli Qurtuluş Günü çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası tərəfindən aztəminatlı və həssas əhali qruplarına yönəlmiş sosial hüquqi aksiyalar davam etdirilir.

Belə ki, iyunun 14-də Kollegiyanın və Şamaxı Rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə Şamaxı rayonunda vətəndaşlara pulsuz hüquqi yardım göstərilib.

Aksiyanın əsas məqsədi regionlarda əhalinin hüquqi maarifləndirilməsi, hüquq məsləhətlərinin əlçatanlığının artırılması və hüquqların müdafiəsinə dair institusional dəstəyin gücləndirilməsi olub.

Daha ətraflı məlumat üçün:

5. Vəkillər Kollegiyasının maliyyə dəstəyi ilə hazırlanan Konstitusiya və uşaq hüquqları ilə bağlı maarifləndirici kitabın təqdimatı keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi münasibətilə 14 iyun 2025-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının maliyyə dəstəyi Bakıda yeni maarifləndirici mədəni layihə çərçivəsində çap olunan uşaqlar üçün Konstitusiyaya və insan hüquqlarına həsr olunmuş kitabın təqdimat mərasimi keçirilib.

Mərasimdə vəkillər, hüquqşünaslar, müəllimlər, media nümayəndələri və xarici qonaqlar iştirak ediblər.

Daha ətraflı məlumat üçün:

6. Bakıda Məhkəmə-Hüquq Şurasının 20 illiyinə həsr olunan beynəlxalq konfrans keçirilib.

2025-ci il iyunun 18-də Bakıda Məhkəmə-Hüquq Şurasının fəaliyyətinin 20 illiyinə həsr olunan “Məhkəmə idarəçiliyi sahəsində qlobal çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

7. Azərbaycan vəkllərinin şahmat üzrə V respublika birinciliyi keçirilib.

2025-ci il 21-22 iyun tarixlərində Azərbaycan Respublikasının Vəkllər Kollegiyasının ənənəvi təşkil etdiyi Azərbaycan vəkllərinin şahmat üzrə V respublika birinciliyi keçirilib.

Turnirin əsas məqsədi ölkədə şahmat idman növünün inkişafına töhfə vermək, vəkllərin bu sahədə bacarıqlarını üzə çıxarmaq və qiymətləndirmək üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Daha ətraflı məlumat üçün:

8. Milli Məclis sədrinin təşəbbüsü ilə Şəmkirdə növbəti pulsuz hüquqi yardım aksiyası keçirilib

Şəmkir rayonunda Milli Məclisin sədri, 102 sayılı Şəmkir şəhər seçki dairəsindən deputat Sahibə Qafarovanın təşəbbüsü, Azərbaycan Respublikasının Vəkllər Kollegiyasının dəstəyi ilə vətəndaşlara növbəti pulsuz hüquqi yardım aksiyası keçirilib.

Mərasimdə çıxış edən Vəkllər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov bu kimi aksiyaların keçirilməsinin əhəmiyyətini qeyd edərək, tədbirin təşkilinə görə Milli Məclisin sədrinə minnətdarlığını bildirib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

9. Azərbaycanda 2700-dən çox vəkil fəaliyyət göstərəcək.

2025-ci il iyunun 25-də “Badamdar” mehmanxanasında “Konstitusiyə və Suverenlik İli” çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkllər Kollegiyasının Rəyasət Heyətinin geniştərkibli iclası və vəkiliyə namizədlərin təntənəli andiçmə mərasimi keçirilib.

Mərasimdən əvvəl vəkiliyə namizədlər Fəxri xiyabanı ziyarət edib, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məzarı önünə gül qoyub, dahi şəxsiyyətin əbədiyaşar xatirəsini dərin ehtiramla yad ediblər.

Sonra tədbir Dövlət Himni və Vəkil Marşının səsləndirilməsi ilə başlayıb, Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda canlarından keçmiş şəhidlərin əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

Açılış nitqi ilə çıxış edən Vəkllər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov ölkəmizdə vəkillik institutunun tarixi inkişafına qısa nəzər salıb, son illərdə həyata keçirilən islahatlar, əldə olunan mühüm nailiyyətlər və Kollegiyanın fəaliyyət istiqamətləri barədə ətraflı məlumat verib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

10. Vəkillərə “Əmlak üzərində mülkiyyət hüququ, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı və icarəsi” mövzusunda təlim təşkil edilib.

İyunun 28-də Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə “Əmlak üzərində mülkiyyət hüququ, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı və icarəsi” mövzusunda distant formada təlim keçirilib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

11. Avropa Gənc Vəkillər Assosiasiyasının payız konfransı gələn il Bakıda keçiriləcək.

Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərində Avropa Gənc Vəkillər Assosiasiyasının (EYBA) təşkilatçılığı ilə növbəti beynəlxalq konfransı və EYBA-nın İllik Ümumi Yığıncağı keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü, Kollegiyanın “Gənc Vəkillər” Komitəsinin həmsədri, Vəkillər Kollegiyasının EYBA-dakı səlahiyyətli nümayəndəsi Yunis Nəsimov sözügedən konfransa və Yığıncağa qatılıb, o cümlədən təbirdə Asiya, ABŞ və Avropanın bir çox ölkələrinin vəkil və hüquqşünasları iştirak ediblər.

Daha ətraflı məlumat üçün:

12. Vəkiliyə qəbulla bağlı test imtahanında 196 nəfər uğur qazanıb.

06 iyul 2025-ci il tarixində Dövlət İmtahan Mərkəzinin Elektron İmtahanlar Korpusunda Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vəkillər Kollegiyasına vəkiliyə qəbul üzrə yazılı test imtahanı keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında vəkiliyin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamına əsasən, ixtisas imtahanlarının müntəzəm keçirilməsini təşkil etməklə, yeni üzvlərin, xüsusən gənc hüquqşünasların qəbul edilməsi üçün şərait yaradılması barədə tövsiyəsi rəhbər tutularaq daimi əsaslarla aparılan sənəd qəbulu nəticəsində 421 nəfər vəkiliyə namizədin sənədləri qəbul edilib, ümumilikdə 410 nəfər iştirak edib və onlardan 196 nəfəri uğur qazanıb.

Daha ətraflı məlumat üçün:

13. Ədliyyə Akademiyası Vəkillər Kollegiyasının sədrini təltif edib

2025-ci il iyulun 8-də Ədliyyə Akademiyasında hakimliyə namizədlər üçün təşkil edilən icbari tədris çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov tərəfindən “Ədalət mühakiməsinin təmin edilməsində vəkillik institutunun rolu” mövzusu tədris olunub.

Tədris zamanı Vəkillər Kollegiyasının sədri hakimliyə namizədləri təbrik edərək onlara uğurlar arzulayıb, son illər Kollegiyada görülən işlər, vəkillik institutunun inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar və qarşıya qoyulan mühüm hədəflər barədə ətraflı məlumat verib.

Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov hakimlərin və hakimliyə namizədlərin tədrisində göstərdiyi səmərəli fəaliyyətə görə Ədliyyə Akademiyası tərəfindən Fəxri Fərmanla təltif olunub.

Daha ətraflı məlumat üçün:

14. Vəkillər Kollegiyası rəhbərinin sədrliyi ilə Bakı Dövlət Universitetində magistrantların dissertasiyası müdafiə olunub.

9 iyul 2025-ci il tarixində Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Hüquqşünaslıq ixtisasının “İdman hüququ” və “Turizm hüququ” ixtisaslaşmalarının magistrantlarının dissertasiya işlərinin müdafiəsi keçirilib.

Müdafiə prosesi Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının sədri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Anar Bağirovun sədrliyi ilə baş tutub.

Daha ətraflı məlumat üçün:

15. Deputatların təşəbbüsü ilə daha 65 vətəndaşa pulsuz hüquqi yardım göstərilib.

“Konstitusiyaya və Suverenlik İli” çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ilə Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası arasında əməkdaşlıq çərçivəsində aztəminatlı şəxslərə pulsuz hüquqi yardımın göstərilməsi istiqamətində Bakı və respublikanın bir sıra regionlarında sakinlərlə görüş keçirilib.

Belə ki, iyulun 9-da paytaxtın Sabunçu rayonu, Maştağa qəsəbəsində deputat Eldar Quliyevin, Bakı şəhəri, Xətai rayonu 265 nömrəli tam orta məktəbdə deputat Qudrət Həsənquliyevin, Sabirabad rayonu Heydər Əliyev Mərkəzində deputat Əhliman Əmiraslanovun, habelə Zəngilan Rayon İcra Hakimiyyətinin binasında (Masazır, keçmiş məcburi köçkünlər üçün salınmış yeni yaşayış massivi) deputat İmamverdi İsmayılovun təşəbbüsü və Vəkillər Kollegiyasının dəstəyi ilə aztəminatlı şəxslərə pulsuz hüquqi yardım göstərilib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

16. Vəkillər Kollegiyasının sədri ədliyyə orqanlarına qəbul olunan şəxslərə icbari tədris keçib.

2025-ci il iyulun 14-də Ədliyyə Akademiyasında ədliyyə orqanlarına işə qəbul olunan şəxslər üçün təşkil edilən icbari tədris çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının sədri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Anar Bağirov tərəfindən “Ədalət mühakiməsinin təmin edilməsində vəkillik institutunun rolu” mövzusu tədris olunub.

Tədris zamanı Vəkillər Kollegiyasının sədri ədliyyə sisteminə yeni qoşulan əməkdaşları təbrik edərək, onlara gələcək fəaliyyətlərində uğurlar arzulayıb. Sədr çıxışında vəkillik institutunun inkişafı istiqamətində son illər ərzində həyata keçirilən islahatlardan, göstərilən dövlət dəstəyindən və bu sahədə qarşıya qoyulan mühüm hədəflərdən ətraflı danışdı.

Daha ətraflı məlumat üçün:

17. Vəkillər Kollegiyasının sədri dördüncü “Yüksəliş” müsabiqəsinin qalibi ilə növbəti görüşünü keçirib.

2025-ci il iyulun 14-də Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov dördüncü “Yüksəliş” müsabiqəsinin mentorluq proqramı çərçivəsində layihə qalibi olan Səbuhi Göyüşovla növbəti dəfə görüş keçirib.

Görüş zamanı Səbuhi Göyüşovun birillik fərdi inkişaf planı ətrafında aparılan işlər qiymətləndirilib, görülən tədbirlər və onların hazırkı vəziyyəti geniş müzakirə olunub.

Daha ətraflı məlumat üçün:

18. Ölkəmizdə vəkillərin sayı 2770-ə çatıb.

2025-ci il iyulun 18-də “Badamdar” mehmanxanasında “Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyətinin geniştərkiibli iclası və vəkilliyə namizədlərin təntənəli andıçmə mərasimi keçirilib.

Mərasimdən əvvəl vəkilliyə namizədlər Fəxri xiyabanı ziyarət edib, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məzarı önünə gül qoyub, dahi şəxsiyyətin əbədiyaşar xatirəsini dərin ehtiramla yad ediblər.

Sonra tədbir Dövlət Himni və Vəkil Marşının səsləndirilməsi ilə başlayıb, Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda canlarından keçmiş şəhidlərin əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

Açılış nitqi ilə çıxış edən Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirov qarşıdan gələn Milli Mətbuat Günü münasibətilə media nümayəndələrini təbrik edib, onların cəmiyyətin hüquqi maarifləndirilməsində və vəkillik institutunun fəaliyyətinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynadıqlarını bildirib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

19. Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvləri Beşinci “Yüksəliş” müsabiqəsinin qalibləri sırasındadırlar.

Beşinci “Yüksəliş” müsabiqəsinin 20 qalibi arasında iki vəkilin (Fatimə Eyyub və Məmməd Balacanova) də yer alması qürurvericidir.

Daha ətraflı məlumat üçün:

20. Vəkillərə “İnzibati məhkəmə icraatının aktual məsələləri” mövzusunda təlim keçirilib.

İyulun 26-da Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə “İnzibati məhkəmə icraatının aktual məsələləri” mövzusunda əyani qaydada interaktiv təlim keçirilib.

Təlimdə açılış nitqi ilə çıxış edən hüquq elmləri doktoru, professor Əmir Əliyev iştirakçıları salamlayıb və mövzunun aktuallığı ilə bağlı xüsusi məqamlara toxunub. Qeyd olunub ki, təlimçi, Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin hakimi Orxan İsmayılovun 2024-cü ildə nəşr olunmuş “İnzibati orqanların diskresion səlahiyyətlərinin sərhədləri və inzibati məhkəmə nəzarəti” və 2025-ci ildə çapdan çıxmış “İnzibati müqavilə” adlı yeni kitablarında əksini tapan məsələlər, inzibati hüququn inkişafı baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, vəkillərin praktik fəaliyyətində də mühüm rol oynayır, inzibati qərarların qanunauyğunluğuna nəzarət, inzibati aktların hüquqi qüvvəsi və dövlət orqanları ilə fiziki və hüquqi şəxslər arasında bağlanan inzibati müqavilələrin hüquqi təhlili baxımından aktual yanaşmalar təqdim edir.

Daha ətraflı məlumat üçün:

21. Hüquqi Yardım Mərkəzində Salerno Vəkillər Kollegiyasının nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilib.

Avqustun 6-da Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının Hüquqi Yardım Mərkəzində İtaliyanın Salerno Vəkillər Kollegiyasının sədri Alberto Toriellonun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilib.

Görüşdə Vəkillər Kollegiyasının sədr müavini - Hüquqi Yardım Mərkəzinin direktoru Şahmar Məmmədov iki ölkə arasında mövcud olan əməkdaşlıq münasibətlərini və onun daha da inkişaf etdirilməsi zəruriliyini qeyd edib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

22. Vəkillərə “Ailə hüququnun inkişafı: boşanma, qəyyumluq və aliment məsələləri” mövzusunda təlim keçirilib.

Avqustun 9-da Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə “Ailə hüququnun inkişafı: boşanma, qəyyumluq və aliment məsələləri” mövzusunda əyani qaydada interaktiv təlim keçirilib.

Qeyd olunub ki, ailə hüququnun inkişafı, xüsusilə boşanma, qəyyumluq və aliment məsələlərinin müasir hüquqi yanaşmalarla tənzimlənməsi, ailə institutunun qorunması və fərdi hüquqların müdafiəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daha ətraflı məlumat üçün:

23. Vəkillər Kollegiyasının nümayəndəsi qadın vəkillərlə bağlı keçirilən forumda iştirak edib.

2025-ci il avqustun 26-da Özbəkistan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası və sözügedən Kollegiyanın Qadın Vəkillər Alyansının təşkilatçılığı ilə “Qadın vəkillərin hüquq cəmiyyətində rolu və təsiri” mövzusunda forum keçirilib.

Hibrid formatında baş tutan tədbirə Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyətinin üzvü, Qadın Vəkillər Alyansının sədri Dilarə Əfrasiyabova da onlayn formada qoşulub.

Daha ətraflı məlumat üçün:

24. Vəkillər cəzaçəkmə müəssisələrində pulsuz hüquqi yardım göstərib.

Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar xidməti ilə Vəkillər Kollegiyası arasında imzalanmış birgə Tədbirlər Planına uyğun olaraq, “Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində məhkum və həbs edilmiş şəxslər üçün pulsuz hüquqi yardım və maarifləndirmə işi davam etdirilir.

Avqustun 27-də Bakı şəhəri 38 saylı Vəkil Bürosunun vəkilləri Penitensiar xidmətin 7 saylı cəzaçəkmə müəssisəsində və “Alyans” Vəkil Bürosunun vəkilləri isə 16 saylı cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan şəxslərə pulsuz hüquqi yardım göstərib.

Daha ətraflı məlumat üçün:

